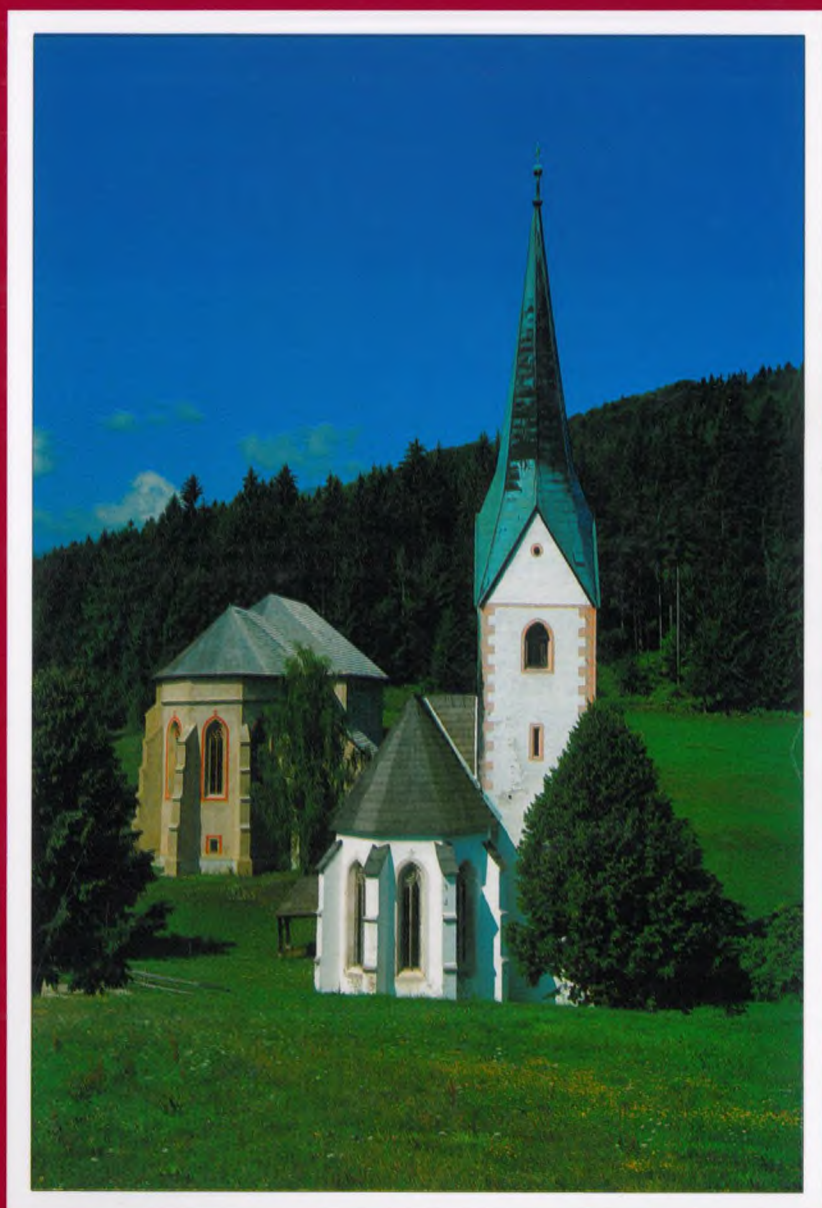

2 KRONIKA 56

2008

časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZ ZGODOVINE KOROŠKE

Odgovorni urednik :

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica :

Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor :

mag. Sonja Anžič (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), mag. Vlasta Stavbar (Maribor),
mag. Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena :

2. junija 2008

Naslednja številka izide :

oktober 2008

Prevodi :

mag. Niko Hudelja – nemščina

Cvetka Puncer – angleščina

Bibliografska obdelava :

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava :

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina :

za posameznike 20 EUR,

za upokojence 15 EUR

za študente 10 EUR,

za ustanove 26 EUR.

Cena posamezne številke v prosti prodaji 9,20 EUR.

Izdajatelj :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo :

Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Ministrstvo RS za šolstvo in šport

Občina Ravne na Koroškem

Občina Prevalje

Računalniški prelom :**Tisk :**

Grafika-M s.p.

Naklada :

1000 izvodov

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo Historical
Abstracts, ABC-CLIO (USA), Bibliography of the History
of Art, Medline

Na naslovni strani :

Cerkvi sv. Ane in sv. Volbenka na Lešah (foto: Tomo Jeseničnik)

KAZALO

Razprave

Miha Preinfalk, Katarina Keber :	Koroški številki Kronike na pot	121
Štefan Keber :	Slovenska Koroška – zgodovinsko-geografski oris	123
Miha Kosi :	Začetki mesta Slovenj Gradec. Prispevek k nastanku mest na jugovzhodnem Koroškem v srednjem veku	131
Matjaž Bizjak :	Teritorialno-posestni razvoj gospodstva Pliberk (Bleiburg) in njegov gospodarski ustroj v poznem srednjem veku	165
Simona Javornik :	Srednjeveško slikarstvo v koroških cerkvah	185
Daša Pahor :	Cerkvi sv. Ane in sv. Volbenka na Lešah pri Prevaljah	195
Saša Djura Jelenko :	Grad Ravne – Streiteben. Arheološke raziskave 2002.....	207
Marko Košan :	Reformacija in protireformacija v Slovenj Gradcu (1527–1629)	233
Miha Preinfalk :	Grofje Thurn-Valsassina na Koroškem	247
Eva Holz :	Prometne razmere na Koroškem v obdobju od cesarja Karla VI. do 1. svetovne vojne.....	265
Alojz Krivograd † :	Oglarji pri mislinjski železarni od leta 1800 do 1817	275
Alenka Kačičnik Gabrič :	Kmečko življenje na visokogorskih kmetijah na primeru doline Tople v 19. stoletju	289
Karla Oder :	Ravne na Koroškem v 19. stoletju	305
Katarina Keber :	Bolnice in upravno-zdravstvena ureditev v Mežiški dolini na prelomu 19. stoletja	323
Jasna Fischer :	Gospodarski razvoj slovenske Koroške v zadnjih desetletjih pred razpadom habsburške monarhije	337
Alojz Pristavnik :	Zgodovina šolstva v Mežiški dolini do leta 1918	345
Franček Lasbaher :	Osnovno šolstvo Dravske in Mislinjske doline do leta 1945	371
Ljuba Dornik Šubelj :	Kronika Poltnikovega posestva na Sv. Primožu nad Muto. Življenje na kmetiji na Sv. Primožu in v trgu Dravograd v prvi polovici 20. stoletja	397

In memoriam

Alojz Krivograd (1934–2007) (<i>Karla Oder</i>)	415
---	-----

Navodila avtorjem	418
-------------------------	-----

Koroški številki Kronike na pot

V prvi številki Kronike iz leta 2007 (str. 123–128) je dr. Katarina Keber objavila prispevek "V levem devžju slovenskega zgodovinopisja – Koroška", v katerem je povzela glavne ugotovitve o zastopanosti Koroške v slovenskem zgodovinopisju:

Prisotnost Koroške v slovenskem zgodovinopisju je redka in bolj naključna kot sistematična, pri čemer so določena obdobja bolj, druga pa zelo skromno zastopana. Že po površnem pregledu bibliografije dobimo občutek, da med antičnim obdobjem oziroma zgodnjim srednjim vekom na eni strani ter obdobjem med obema svetovnima vojnama in NOB-jem na drugi strani, z nekaj izjemami, ni resnih zgodovinskih raziskav.

...
Zdi se, da tiči eden od glavnih razlogov za slabo raziskanost posameznih obdobj iz zgodovine koroške krajine, poleg premajhnega števila pišočih zgodovinarjev, predvsem v dejstvu, da se vsi temeljni arhivski upravni fondi hranijo ne le izven regije, ampak nekateri tudi v drugi državi.

...
Da se bodo bele lise v poznavanju zgodovine naše Koroške zmanjšale, bo moralo preteči še veliko vode v dolinah Meže, Drave in Mislinje. Občutek večne odrinjenosti in izoliranosti Koroške, če karikiramo Nacejev levi devž iz Prežihove črtice, se do neke mere čuti tudi v slovenskem zgodovinopisju. K temu, da pa bo beseda meso postala in da bo nekaj suhih brusov le kanilo v skriti koroški žep, bo doprinesla tudi revija Kronika, ki v letu 2008 načrtuje izid tematske številke o zgodovini Koroške tostran meje.

In tako se je tudi zgodilo. Pred nami je nova tematska številka Kronike, ki je posvečena izključno zgodovini Koroške. Poudariti je potrebno, da tokrat v ospredju ni celotna zgodovinska dežela Koroška, temveč tisti del Koroške, ki je ostal združen z glavnino slovenskega ozemlja najprej v okviru Države SHS, nato Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in ki je sramežljivo ostajal v senci, bil največkrat le bežno omenjen, kadar je bilo govora o Koroški. Gre torej za Koroško južno od senžermenske meje, ki jo lahko označimo tudi kot stičišče treh dolin – Mežiške, Mislinjske in Zgornjedravske. Danes to ozemlje označujemo kot Koroška in koroška krajina oz. Koroška pokrajina.

V geografskem smislu smo torej koroško številko Kronike zastavili tako, da smo v njej skušali zajeti vso današnjo slovensko Koroško, torej tudi tiste kraje, ki so danes koroški, nekoč pa so bili del dežele Štajerske. Tu gre predvsem za kraje v Mislinjski in Zgornjedravske dolini vzhodno od Dravograda. Posledično pa je tako moralo odpasti Jezersko, ki je po prvi svetovni vojni zaradi prometne povezanosti in večje geografske odprtosti proti Gorenjski sčasoma postalo njen del.

Ker v slovenskem zgodovinopisju primanjkuje zlasti raziskav s področja starejše koroške zgodovine, smo se pri Kroniki odločili, da damo prednost prispevkom s tega področja. Tako smo za mejnik vzeli leto 1918, ko je razpadla Avstro-Ogrska in so bile deželne in državne meje začrtane na novo. Preko te časovne ločnice segajo le tisti prispevki, ki obravnavajo družbeno ali kulturno zgodovino.

Tako je torej nastal mozaik 17 člankov, ki so jih prispevali koroški in drugi avtorji tako iz profesionalnih raziskovalnih institucij, kot so zgodovinski inštituti, muzeji in arhivi, kot tudi pedagogi in ljubiteljski zgodovinarji raziskovalci. Naj torej koroško številko Kronike na pot pospremimo z upanjem, da bo uspela zmanjšati še nekaj belih lis v poznavanju zgodovine naše Koroške.

Miha Preinfalk
Katarina Keber

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 94:911.3(497.4-17)

Prejeto: 27. 3. 2008

Štefan Keber

prof. geografije in zgodovine, Gimnazija Ravne na Koroškem,
Na gradu 2, SI-2390 Ravne na Koroškem
e-pošta: stefankeber@gmail.com

Slovenska Koroška – zgodovinsko-geografski oris

IZVLEČEK

Koroška v Sloveniji oz. Slovenska Koroška predstavlja majhen del zgodovinske dežele Koroške, ki je po plebiscitu leta 1920 vse do danes ostal združen z glavnino slovenskega ozemlja. V članku je, poleg zgodovinskega razvoja območja, poudarek predvsem na naravnogeografskih, družbenogeografskih in gospodarskih značilnostih vseh treh koroških dolin: Mežiške, Mislinjske in Zgornje Dravske doline.

KLJUČNE BESEDE

Slovenska Koroška, Koroška v Sloveniji, Koroška pokrajina, naravnogeografske značilnosti, družbenogeografske značilnosti, Mežiška dolina, Mislinjska dolina, Zgornje Dravska dolina

SUMMARY

SLOVENE CARINTHIA – A HISTORICAL GEOGRAPHICAL OUTLINE

Carinthia in Slovenia or Slovene Carinthia presents a small part of the historical province of Carinthia, which after the 1920 plebiscite and to the present day remained united with central Slovene territory. Besides on historical development of the region, the stress is in the article laid above all on natural-geographical, social-geographical and economic characteristics of the three Carinthian valleys: Mežiška dolina, Mislinjska dolina and Zgornje Dravska dolina.

KEY WORDS

Slovene Carinthia, Carinthia in Slovenia, Carinthian landscape, natural-geographical characteristics, social-geographical characteristics, Mežiška dolina, Mislinjska dolina, Zgornje Dravska dolina

Najstarejše arheološke najdbe, ki pričajo o prisotnosti človeka na območju Slovenske Koroške¹ že v stari kameni dobi, so bile najdene v Potočki Zijalki na gori Olševi, ozemlje pa je bilo kasneje poseljeno še z Iliri in Kelti. Vse tri doline (Mežiška, Mislinjska in Zgornje Dravska dolina) so konec 2. stoletja pr. n. št. sodile v okvir noriškega kraljestva, ki je bilo pozneje kot provinca Noricum vključeno v rimsko državo. Iz časa rimskega imperija sta znana Colatio (Stari trg pri Slovenj Gradcu) in rimska cesta, ki je čez to območje iz Celeie vodila naprej v Virunum oz. na Gosposvetsko polje. V zgodnjem srednjem veku je bilo območje del Karantanije. Iz časa med 1. polovico 9. stoletja in 1. polovico 10. stoletja izvira predromanska zgodnesrednjeveška cerkva s sočasnimi staroslovanskimi grobovi sv. Jurija na Legnu.² Koroška vojvodina je v 10. stoletju obsegala Mežiško dolino in območje zahodno od Golice in soteske ob Dravi med Breznom in Ožbaltom, mejna črta je presekala Pohorje, dosegla Vitanje, Doliško podolje, Hudo luknjo, prešla Šentviško višavje in segla do Plešivca. Sredi 12. stoletja so dravski del tega območja pripojili Štajerski, srednjeveško gospostvo Slovenj Gradec pa je prešlo pod Štajersko v začetku 15. stoletja.³ Najstarejši trg Dravograd je nastal v 12. stoletju (1185), v 13. stoletju so nastali trgi Slovenj Gradec (1251, mesto 1267), Marenberg (1268) – danes Radlje ob Dravi, Vuzenica (1288), Muta (1299) in v 14. stoletju Guštanj (1361, mesto Ravne 1952). V drugi polovici 15. stoletja (v letih 1473, 1476, 1478, 1480 in 1483) so po Koroškem pustošili Turki, o čemer še danes pričajo v okolici Kotelj ohranjene "turške šance".⁴ Konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja je bila Mislinjska dolina in marenberški del Dravske doline del štajerskega celjskega okrožja, Mežiška dolina pa del koroškega velikovškega okrožja. Upravna razdelitev na okrajna glavarstva in občine se je v Habsburški monarhiji ustalila v drugi polovici 19. stoletja, ureditev pa je ostala enaka do konca prve svetovne vojne in razpada Avstro-Ogrske. Območje Slovenske Koroške so pokrivala tri okrajna glavarstva in sicer koroška Velikovec in Volšperk in štajerski Slovenj Gradec.

Slovenska Koroška v novem veku nikoli ni imela gospodarske prednosti v kmetijstvu. Večji gospodarski napredek in zgoščevanje prebivalstva ji je v zadnjih dveh stoletjih prinesla šele industrializacija, ki je izkoristila naravne prednosti vzpetin, vodno energijo, premost in železovo rudo.⁵

Glavna prelomnica v novejši zgodovini Slovenske Koroške je gotovo čas po prvi svetovni vojni oziroma leto koroškega plebiscita 1920, ko je jugovzhodni del zgodovinske dežele Koroške ostal južno od senžermenske meje. Mežiška dolina s kraji Črna, Mežica, Prevalje in Guštanj (danes Ravne na Koroškem), Spodnji Dravograd (danes Dravograd) v Zgornji Dravski dolini s kasneje priključenimi Libeličami⁶ in Jezersko namreč niso bili del plebiscitnega ozemlja in so ostali združeni z glavnino slovenskega ozemlja najprej v okviru Države SHS in nato Kraljevine SHS. Ti koroški predeli so bili z vzpostavitvijo nove državne meje odrezani od svojih starih upravnih središč. Mežiška dolina in Jezersko sta bila prej del okrajnega glavarstva Velikovec in sodnih okrajev Pliberk in Železna Kapla, Dravograd je spadal v okrajno glavarstvo Volšperk (Wolfsberg) in sodni okraj Šentpavel (St. Paul).⁷ V obdobju med obema svetovnima vojnama je bilo ozemlje Slovenske Koroške v okviru Dravske banovine upravno razdeljeno med sreza Dravograd in Slovenj Gradec.⁸ Leta 1941 so Nemci Mežiško dolino z Dravogradom znova priključili avstrijski deželi Koroški. Po končani drugi svetovni vojni je Slovenska Koroška postala del druge Jugoslavije.

Koroška, del nekdanje avstrijske zgodovinske dežele, ki leži v Sloveniji, je deležna več geografskih poimenovanj. Najpogostejše uporabljana geografska pojma sta tako Pohorsko Podravje kot tudi skupaj z avstrijsko Podjuno Jugovzhodna Koroška. Piše se tudi o Zgornjem Podravju, Goratem Podravju.⁹ V poljudni literaturi se pojavljajo še druga imena, kot so: Svet treh dolin, Koroški konec, Slovenska Koroška, Koroška regija, Koroška pokrajina, Koroška statistična regija.¹⁰ Ime Koroška regija ali Koroška pokrajina se je uveljavilo med leti 1955 in 1994, ko je bila Slovenska Koroška upravno razdeljena na štiri velike občine, in sicer Ravne na Koroškem, Dravograd, Radlje ob Dravi in Slovenj Gradec.¹¹

Meja Koroške pokrajine poteka na severu po Karavankah od gore Olševe preko grebena Pece in Strojne, nato se spusti v dolino reke Drave, po južnem pobočju Košenjaka in po razvodnem hrbtu Kozjaka. Na vzhodu se spusti s Kozjaka v dolino Drave pri Podvelki, preide na greben Pohorja in po njegovem južnem pobočju teče do Paškega Kozjaka. Na jugu določata mejo razvodni greben Smrekovca in Šentviško hribovje.¹² To je torej svet porečja reke

¹ Termin Slovenska Koroška se uporablja tudi kot s Slovenci poseljena južna avstrijska Koroška. V članku je mišljena Slovenska Koroška južno od senžermenske meje, torej Koroška v mejah današnje Republike Slovenije.

² Glej: Strmčnik-Gulič, *Legen. Sveti Jurij*.

³ *Koroška pokrajina*, str. 20.

⁴ Simoniti, *Turki so v deželi že*, str. 62, 67, 71–72, 74–75.

⁵ *Koroška pokrajina*, str. 15.

⁶ Ker so bile leta 1920 Libeliče dodeljene plebiscitni coni, so po plebiscitu pripadle Avstriji. Zaradi nestrinjanja prebivalcev je bila vas leta 1922 v zameno za ozemlje na levem bregu Drave priključena Kraljevini SHS.

⁷ *Leksikon občin za Koroško*, C. kr. centralna statistična komisija, Dunaj 1905.

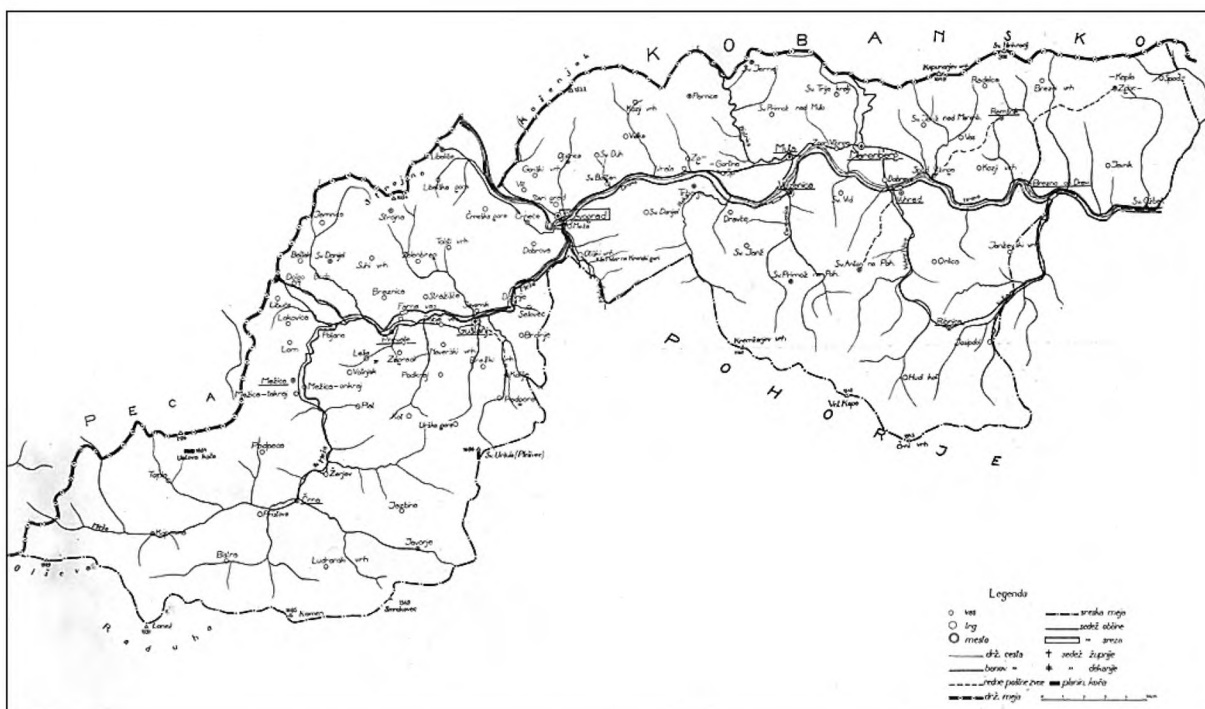
⁸ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 144–161, 547–557.

⁹ Melik, *Slovenska Koroška*, str. 3–30.

¹⁰ Ilešič, *Pogledi na geografijo*, str. 499.

¹¹ *Koroška pokrajina*, str. 14–22, str. 4–21.

¹² Ficko, *Geografski oris*, str. 10.

Srez Dravograd (Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 160–161).

Meže – Mežiška dolina, porečje reke Mislinje – Mislinjska dolina in Zgornja Dravska dolina.¹³

Tako opredeljen prostor ima številne skupne naravnogeografske poteze: podnebne, geološke, hidrografske in vegetacijske. Z družbeno-geografskega vidika so močno prisotne gospodarske, prometne, migracijske, izobraževalne, upravne, zdravstvene pa tudi zgodovinske značilnosti.¹⁴

Naravnogeografske značilnosti

Pokrajina Koroške je izjemno razgibana – raznolika. Prevladujeta gorat in hribovit relief, ravnin je malo, le na dnu dolin. Oblikovanost pokrajine je odvisna predvsem od geološke osnove. Na območjih, ki so zgrajena iz apnenca, so ozka slemena in strma pobočja Raduhe, Pece in Uršlje gore. Magmatsko-metamorfne kamnine so osnova za kopasto površje; slemena so širša (Pohorje, Košenjak, Kozjak in Smrekovec). Sedimentne kamnine so prisotne na dnu dolin, kjer je nekaj ravninskega sveta ob Meži, Mislinji in Dravi.¹⁵ Pomemben oblikovalec površja so bili ledeniki, ki so prejšnjo pokrajino močno preoblikovali. Ledeniki so bili v obdobju pleistocena prisotni na Raduhi, Peci, Olševi in Beli peči. Tudi Uršlja gora je bila v vršnem delu prekrita z ledom.¹⁶ Po končani ledeni dobi so reke in potoki odnašali

ledeniško gradivo in ga odlagali nižje v dolini. Mislinja je nasula s fluvioglacialnim gradivom slovenjegraško kotlino. Meža je podobno vlogo odigrala v prevalsko-ravenski kotlini. Drava pa je na podoben način zapolnila mutčko kotlino.¹⁷

Koroška pokrajina ima značilnosti dveh podnebnih tipov. Zgornja Mežiška dolina sodi v gorsko-alpski tip podnebja, ostali deli Koroške pa imajo prehodno kontinentalno podnebje. Pomemben podnebni dejavnik je tudi temperaturni obrat ali inverzija. Posledica tega dogajanja so nizke zimske temperature v slovenjegraški kotlini (absolutni minimum $-26,4^{\circ}\text{C}$).¹⁸

Hidrografsko omrežje sestavljajo Drava, Meža in Mislinja s svojimi pritoki. Drava ima ledeniško-dežni rečni režim; največ vode v reki je pozno pomladi in poleti predvsem zaradi topljenja snega in ledenikov v Visokih turah, od koder Drava priteče. Meža in Mislinja imata dežno-snežni režim. Največ vode imata v oktobru in novembru, zaradi jesenskega dežja, drugi višek pa je v marcu in aprilu zaradi topljenja snega na koroških gorah. Koroške reke sodijo v drugi do tretji kakovostni razred (za primerjavo: prvi razred pomeni, da je voda pitna, v četrtem razredu je mrtva reka). Stanje se, glede na onesnaženost voda, zaradi izgradnje čistilnih naprav in opuščanja ekološko sporne proizvodnje izboljšuje.

Koroška sodi med najbolj gozdnata območja v Sloveniji. Površina gozdov se še povečuje zaradi

¹³ Medved, *Mežiška dolina*, str. 9.

¹⁴ Gams, *Pohorsko Podravje*, str. 7–9.

¹⁵ Ficko, *Geografski oris*, str. 13–16.

¹⁶ Gams, *Pohorsko Podravje*, str. 3.

¹⁷ Ficko, *Geografski oris*, str. 13–16.

¹⁸ Prav tam, str. 17–19.

ogozdovanja (zaraščanja za kmetijstvo manj primer-nih površin v višjih legah). Zadnji podatki kažejo, da je kar 68% površine Koroške poraščene z gozdovi. Prevladujejo rastišča različnih tipov bukovih gozdov (56%), rastišča bukve in jelke (9%) in rastišča jelke in smreke (29%).¹⁹ Gornja gozdna meja se giblje na višini med 1700–1800 metri nadmorske višine. Velika rana v vegetaciji v okolici topilnice svinca v Žerjavu se počasi zarašča. Erozija pa je v neposredni okolici topilnice povzročila nepopravljivo škodo; območje domačini imenujejo Dolina smrti. Zadnje geološke raziskave Geološkega zavoda Slovenije kažejo na močno povečano prisotnost težkih kovin (svinca!) v pet centimetrski plasti površja v okolici Žerjava, Črne in Mežice. Tu je vsebnost svinca glede na slovensko povprečje presežena za kar 13-krat!²⁰

V koroških gozdovih živi raznovrstno živalstvo. Pomembna je divjad: zajci, srnjad, gamsi. Nad gozdno mejo na Peci, Raduhi, Olševi in Uršlji gori pa živijo mali divji petelin, gamsi, planinski beli zajci, jastrebi itd., na Košenjaku, Kozjaku, Pohorju in Smrekovcu, pa tudi jeleni. Ob reki Dravi je vedno več fazanov in divjih rac.²¹ Ribe domujejo v glavnem v Dravi, vedno več pa jih je, zaradi izboljšanja kakovosti vode v rekah, tudi v Mislinji in v Meži.

Družbenogeografske značilnosti

Koroška statistična regija meri 1041 km², v njej pa živi 73.754 prebivalcev. Koroška regija sodi med tiste regije, ki imajo najugodnejšo starostno sestavo prebivalstva, saj je delež starega prebivalstva tu najnižji v Sloveniji (14,3%), delež mladega prebivalstva pa nekoliko višji od slovenskega povprečja. Število prebivalcev kljub temu upada (zaradi negativnega naravnega prirasta in krajše življenjske dobe).²²

Največ prebivalcev ima občina Slovenj Gradec (17.041), sledijo Ravne na Koroškem (12.151), Dravograd (8.867), Prevalje (6.265), Mislinja (4.750), Črna na Koroškem (3.575), Mežica (3.887), Muta (3.671), Vuzenica (2.813), Podvelka (2.711) in Ribnica na Pohorju (1.272 prebivalcev).²³

Gostota poselitve ni enakomerna. Povprečna gostota znaša 71 ljudi na km². Največja gostota prebivalstva je v občini Ravne na Koroškem – 192 ljudi na km², v Mežici 147, v občini Prevalje 114, v Slovenj Gradcu 98, na Muti 95. Razvidno je, da so ravninski in dolinski deli regije bolj poseljeni, kot je povprečje za Slovenijo, medtem ko so hriboviti predeli pod državnim povprečjem, na primer Ribnica na Pohorju 21 ljudi na km², Črna na Koroškem

23 ljudi na km², Podvelka 26 ljudi na km² in Mislinja 42 ljudi na km².²⁴

Neenakomernost gospodarskega razvoja koroških dolin kažejo tudi podatki o zaposlenosti oziroma nezaposlenosti. Za Koroško je povprečna stopnja nezaposlenosti 10,6%. Največ brezposelnih oseb je v Dravski dolini: v občini Podvelka 18,1%, v Ribnici na Pohorju 15,4% in v Radljah ob Dravi 14,5%. Bolj gospodarsko razviti Mislinjska in Mežiška dolina imata ugodnejšo sliko brezposelnosti: občina Mislinja 7,6%, občina Slovenj Gradec 8,5%, Mežica 8,7% in Prevalje 9,3%. Zaradi zaprtja rudnika v Mežici kaže precejšnjo brezposelnost občina Črna na Koroškem 10,5%. Železarska kriza v devetdesetih letih prejšnjega stoletja na Ravnah na Koroškem pa je tudi tu pustila sledove v visoki brezposelnosti – 11,8%. Koroška podjetja še vedno zaposlujejo več moške kot ženske delovne sile, zato je delež brezposelnih žensk precej visok. Izstopa občina Slovenj Gradec, kjer je v primerjavi z moškimi več zaposlenih žensk predvsem v tekstilni industriji (Prevent).²⁵ Največ zaposlenih v Koroški regiji je v predelovalnih obratih, in sicer v proizvodnji kovin in kovinskih izdelkov, tekstilij, strojev in naprav, izdelkov iz gume in plastike ter električne in optične opreme. V storitvenih dejavnostih pa je zaposlenih največ v trgovini, servisnih delavnicah, zdravstvu, izobraževanju, v dejavnosti poslovnih storitev ter v javni upravi. Za Koroško regijo je značilna živahna dnevna migracija zaposlenih. Največ se jih vozi na delo v občino Slovenj Gradec in občino Ravne na Koroškem, najmanj pa v občino Podvelka in Ribnica na Pohorju. Vedno več prebivalstva Koroške se dnevno vozi na delo izven regije v Ljubljano, Maribor in Velenje. Narašča tudi število dnevnih migrantov v sosednjo Avstrijo.

Tipi poselitve in gospodarstvo

Že omenjeni arheološki ostanki iz stare kamene dobe v Potočki Zijalki so najstarejši dokaz o poselitvi človeka na tem območju. Zaradi velikih strmin, ozkih dolin, odmaknenosti in velike gozdnatosti je bila pokrajina dolgo skoraj neposeljena. Na območju Karavank je prebivalstvo zgostila doba rudarstva (v Mežici, Žerjavu in Črni). Boljši poselitveni pogoji pa so bili na območju Pohorja in Kozjaka, kjer iz obdobja med 700 in 500 leti pr.n. št. izvirajo tamkajšnji temelji lesenih brunaric ter grobovi in gomile tik ob naselitvi. Keltske ostanke so našli tudi ob vznožju Pohorja. Najdbe iz antične dobe so preko Koroške povezane z "rimskimi" cestami.²⁶

¹⁹ *Koroška pokrajina*, str. 43–44.

²⁰ Šajn, Gosar, Budkovič, Staro svinčvo breme ostaja, str. 21.

²¹ Ficko, Geografski oris, str. 22–23.

²² *Slovenske regije v številkah*, str. 34–35.

²³ Prav tam.

²⁴ Prav tam, str. 34.

²⁵ *Regije 2006 – izbrani socio-ekonomski kazalniki po regijah*, str. 111.

²⁶ *Slovenija – pokrajine in ljudje*, str. 127, 129.

Kot oblika naselbin, prevladujejo samostojne kmetije, ki so tu segle najvišje v Sloveniji. Samotne kmetije so nastale v poznem srednjem veku (v 13. stoletju), ko je nižinski kolonizaciji sledila še višinska. Kmetija Bukovnik pod Raduho leži na nadmorski višini 1327 metrov. Zgornja meja agrarne poselitve na zahodnem delu Pohorja sega do višine 1260 metrov nadmorske višine (kmetija Matic). Značilnost samotnih kmetij so številna poslopja v okviru kmečkega doma. Zemljišče, ki pripada kmetiji, je okrog kmečkih stavb razporejeno v enem kosu celku. Posamezne samotne kmetije lahko tvorijo zaselek, ki je vmesna stopnja do strnjene naselja.²⁷

V Mežiški dolini sta rudarjenje in v novjšem času industrija močno spremenila podobo naselij. Iz nekdanjih vasi in zaselkov so nastala rudarska naselja (Podpeca, Žerjav). Rudarjenje, fužinarstvo in železarstvo so povzročili nastanek današnjih največjih naselij: Črna, Mežica, Prevalje in Ravne na Koroškem.

V zgodnjem obdobju se neagrarna naselja na Koroškem prostorsko povečujejo. Ponekod že nastajajo manjša somestja, kot na primer Ravne-Prevalje, Slovenj Gradec-Šmartno, Dravograd-Šentjanž, Vuzenica-Muta.

Večja urbana naselja v pokrajini so naslednja:

Črna na Koroškem – zaradi rudarjenja in fužinarstva je naselje nastalo ob sotočju reke Meže in Javorskega potoka. Je pomembno križišče poti med Mežico, Solčavo, Šoštanjem in Globasnico. Po zaprtju Rudnika svinca in cinka, ko se je število delovnih mest močno zmanjšalo, so se ljudje začeli izseljevati. Črna je izhodišče za mnoge planinske poti na Peco, Raduho, Smrekovec in Olševo.²⁸

Mežica – je mestno naselje v srednjem delu Mežiške doline, ob sotočju reke Meže in potoka Šumca. Naselje se je močno razširilo po letu 1900, ko so začeli graditi rudarska stanovanja in upravne zgradbe za potrebe rudniške uprave. Hiter razvoj je zajel kraj tudi po letu 1945. Nastanek in razvoj mesta sta tesno povezana z rudarstvom, ki je bilo prisotno v tem prostoru več kot tristo let.²⁹

Prevalje – so urbano naselje v spodnji Mežiški dolini. Zgodovinsko jedro je Farna vas. Na območju Zagrada so bili najdeni ostanki rimskega grobišča iz 3. stoletja. Razvoj železarstva je močno oblikoval kraj ob koncu 19. stoletja. Železarna je bila znana v Evropi po izdelavi železniških tirov. Po zaprtju železarne so Prevalje stagnirale, hitrejši razvoj se je začel po drugi svetovni vojni. Danes so Prevalje živahno mesto z razvito industrijo in raznoliko kulturno dejavnostjo.³⁰

Ravne na Koroškem – ležijo v nekoliko razširjeni

spodnji Mežiški dolini ob sotočju reke Meže in potokov Suhe, Hotuljke in Zelenbreškega potoka. Do leta 1952 se je kraj imenoval Guštanj. Gospodarski razvoj je temeljil na fužinarstvu in železarstvu, ki se je močno razvilo po drugi svetovni vojni. V letu 1952 postanejo Ravne mesto in središče občine Ravne na Koroškem, ki nekoliko kasneje zaobseže celotno Mežiško dolino.

Poleg novo ustanovljenih družb na prostoru nekdanje železarne so za Mežiško dolino in regijo pomembne še zdravstveni dom, gimnazija, Šolski center Ravne, Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika in enota Koroškega pokrajinskega muzeja.³¹

Dravograd – leži ob sotočju reke Drave in Meže z reko Mislinjo oz. na stičišču njihovih dolin. Kraj je bil naseljen že v srednjem veku; nastal je ob stičišču rimskih cest. Kot trg je omenjen že leta 1185. Naselje je pridobilo na pomenu po izgradnji železniške proge Maribor–Celovec leta 1891. V industrijski coni, v bližnjem kraju Otiški vrh, je več pomembnih podjetij.³²

Slovenj Gradec – je mesto, mestna občina, gospodarsko, kulturno in upravno središče Mislinjske doline. Prvič je omenjeno s tem imenom leta 1165, leta 1267 pa pridobi mestne pravice. V mestu so ustanove širšega regionalnega pomena (bolnišnica, srednješolsko središče, Koroški pokrajinski muzej, Galerija likovnih umetnosti, sodišče). Leta 1989 je Unesco zaradi kulturnih prireditev mednarodnega pomena razglasil Slovenj Gradec za glasnika miru.³³

Muta – je naselje v Dravski dolini, ki je razdeljeno na dva dela. Spodnja Muta leži na desnem bregu Mučke Bistrice, tik pred izlivom v Dravo. Tu je že stoletja doma kovaška dejavnost. Ohranjena je cerkev sv. Janeza Krstnika, pomemben umetnostni spomenik iz zgodnjoromanskega obdobja. Na Zgornji Muti pa so stanovanjske soseske, šola, cerkev. Ob glavni cesti Maribor–Dravograd se je na kovaški tradiciji razvila kovinska industrija.³⁴

Radlje ob Dravi – mesto v Dravski dolini leži na severnem robu Radeljskega polja. Kot trg se Radlje omenjajo prvič leta 1268. Po drugi svetovni vojni so se Radlje razvile v živahno obrtno in trgovsko središče. Glavna cesta Dravograd–Maribor, ki pelje skozi mesto, je postala velika ovira hitrejšemu razvoju, zato je nujno potrebna obvoznica.³⁵

Gospodarska podoba treh dolin je raznolika, saj je za vsako od njih značilen lasten razvoj in posebnosti. V Mežiški dolini je gospodarski razvoj še vedno vezan na tradicijo železarstva, rudarstva in gozdarstva. Metalurška in železarska proizvodnja je še danes prisotna v Žerjavu, Črni, Mežici in na

²⁷ Prav tam, str. 149–153.

²⁸ ES, 2, str. 159.

²⁹ ES, 7, str. 119–120.

³⁰ ES, 9, str. 320–321.

³¹ ES, 10, str. 98–99.

³² ES, 2, str. 325–326.

³³ ES, 11, str. 385–388.

³⁴ ES, 7, str. 251–252.

³⁵ ES, 10, str. 57–59.

Meja med Koroško, Štajersko in Kranjsko (Peter Kozler, Zemljovid Slovenske dežele in pokrajin, 1863).

Ravnah. Po osamosvojitvi Slovenije so Mežiški rudnik začeli postopno zapirati, s proizvodnjo so prenehali ob koncu leta 1994 in začeli sanirati poškodovano pokrajino v okolici. Na temeljih rudarske dejavnosti je nastala predelava svinca v podjetju TAB, ki je največje podjetje v Zgornji Mežiški dolini. Železarna Ravne je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja doživela velike reorganizacijske spremembe. Na isti lokaciji so nastala številna manjša podjetja, ki so vezana na železarsko tradicijo. Kmetijstvo in gozdarstvo se ohranjata v odročnih hribovskih predelih; s to dejavnostjo se preživlja vedno manjše število ljudi.

Ob primarnem in sekundarnem sektorju se hitro razvijajo druge panoge, še posebno trgovina, šolstvo in zdravstvo. V Dravski in Mislinjski dolini je kmetijstvo usmerjeno v živinorejo in gozdarstvo. Bogati gozdovi so bili vir surovin za lesnopredelovalno industrijo v Slovenj Gradcu, Otiškem vrhu, Radljah ob Dravi in Podvelki. Največji današnji porabnik lesa je tovarna ivernih plošč v Otiškem vrhu. Industrijska proizvodnja v Slovenj Gradcu je izrazito usmerjena v avtomobilsko industrijo. Dejavnosti terciarnega in kvartarnega sektorja se hitreje kot v Dravski dolini razvijajo v Mislinjski dolini, posebno v Slovenj Gradcu (kultura, zdravstvo, šolstvo, sodišče in državna uprava).³⁶

Prometna infrastruktura je osnovni pogoj za normalen gospodarski razvoj. Pokrajinska raznolikost je odločujoče vplivala na razvoj prometne mreže in vrste prometa. Vse do konca 18. stoletja je prevladovalo tovarništvo, ob tovarnih poteh (obdravska cesta) so se razvili trgi in mesta (Dravograd, Radlje, Vuzenica). V 19. stoletju so zgradili novo cesto proti Slovenj Gradcu in Celju ter po Mežiški dolini do Guštanja (današnje Ravne na Koroškem), Prevalj, Mežice in Črne.

Velika pridobitev in hkrati pospešek k hitrejšemu gospodarskemu razvoju pa je bila izgradnja dveh železniških prog; prve od Maribora do Celovca, preko Dravske in Mežiške doline leta 1864 ter druge od Celja, Dravograda do Wolfsberga leta 1899.

Koroške ceste so izjemno obremenjene in kar kličejo po obnovi in novogradnji, tako imenovane "tretje razvojne osi" – hitre ceste, ki bi Koroško povezala od Holmca do Savinjske doline na obstoječo avto cesto.³⁷

Turizem, najhitreje rastoča gospodarska panoga v svetu, dobiva vedno večji pomen tudi na Koroškem. Kljub temu da je Koroška širše poznana predvsem po industriji in ekoloških problemih Zgornje Mežiške doline, turizem ne predstavlja povsem nove panoge. Že v 19. stoletju so na Rinskem vrelcu pri

³⁶ Koroška pokrajina, str. 35.

³⁷ Prav tam, str. 36.

Kotljah ponujali turistične storitve (hotuljska slatina). Po drugi svetovni vojni so se razvili novi turistični centri, kot so Kope na Pohorju, turistična vas Šentanel, letališče v Turiški vasi itd. V samostojni Sloveniji se je turistična ponudba obogatila z novimi programi. V opuščenem mežiškem rudniku je nastal rudarski muzej, na območju okrog Pece kolesarski park, Šentanel in Strojna sta razvila bogato ponudbo turističnih kmetij. V Mislinjski dolini se hitro uveljavlja Slovenj Gradec z bogato kulturno dediščino in bližnjim smučarsko-rekreativnim centrom Kope. Dravska dolina pa oživlja splavarstvo in izletništvo na reki Dravi. Danes prevladuje izletniški turizem. Med bolj obiskane turistične znamenitosti in izletniške točke sodijo: Šentanel, Prežihovina, ogledi razstav Koroškega pokrajinskega muzeja v Slovenj Gradcu in na Ravnah, arheološke najdbe v cerkvi sv. Jurija na Legnu, kostnica v Libeličah, cerkev sv. Ane s črno Marijo v Koprivni, leški cerkvi sv. Ane in sv. Volbenka, podzemlje Pece, Najevska lipa, krajinski park Topla, splavarjenje po Dravi itd. V turistično ponudbo so vključeni tudi planinski domovi na Peci, Raduhi, Smrekovcu, Uršlji gori in na Pohorju.

Po vstopu Slovenije v EU leta 2004 in odpravi carinskih meja leta 2007 se tudi v turizmu odpirajo povsem nove poti čezmejnega sodelovanja s sosednjo Republiko Avstrijo.³⁸

LITERATURA

- Enciklopedija Slovenije* (ES). Knjige 2, 7, 9, 10 in 11. Ljubljana : Mladinska knjiga 1987–2001.
- Ficko, Peter: *Geografski oris. Med Peco in Pohorjem* (ur. Anton Golčer, Rajko Poberžnik). Maribor : Založba Obzorja, str. 9–34.
- Gams, Ivan: *Pohorsko Podravje*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1970.
- Ilešič, Svetozar: *Pogledi na geografijo*. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1979.
- Jugovzhodna Koroška*. Ljubljana : Geografsko društvo Slovenije, 1970.
- Koroška pokrajina* (ur. Vojko Močnik). Ravne na Koroškem : Voranc, 2001.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana : Zveza za tujski promet za Slovenijo v Ljubljani, 1937.
- Leksikon občin za Koroško*. Dunaj : C. kr. centralna statistična komisija, 1905.
- Medved, Jakob: *Mežiška dolina*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1970.
- Melik, Anton: *Slovenska Koroška. Geografski vestnik, XX–XXI, 1948–1949*, str. 5–30.
- Regije 2006 – izbrani socio-ekonomski kazalniki po regijah*, Delovni zvezek 15/2006. Ljubljana : UMAR, 2007.
- Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že*. Celje : Mohorjeva družba, 1990.
- Slovenija – pokrajine in ljudje*. Ljubljana : Založba Mladinska knjiga, 1998.
- Slovenske regije v številkah*. Ljubljana : Statistični urad republike Slovenije, 2007.
- Strmčnik-Gulič, Mira: *Legen. Sveti Jurij: zakladnica podatkov*. Slovenj Gradec : Izvršni svet Skupščine občine, 1994.
- Šajn, Robert in Gosar, Mateja in Budkovič, Tomaž: *Staro svinčevo breme ostaja. Delo*, 21. februar 2008, str. 21.

ZUSAMMENFASSUNG

Das slowenische Kärnten – ein historisch-geographischer Abriss

Kärnten in Slowenien, die Kärntner Region (Koroška) bzw. Slowenisch Kärnten ist der Bestandteil des historischen Landes Kärnten, der nach der Volksabstimmung von 1920 südlich der Grenze von Saint Germain verblieb. Im Rahmen des SHS-Staates bzw. des Königreichs des Serben, Kroaten und Slowenen blieb dieses kleine Stück Kärntens mit dem zentralen Teil des slowenischen Territoriums vereinigt. Das heutige Slowenisch Kärnten setzt sich aus dem Gebiet dreier Täler zusammen: Mežica- (Mieß-)Tal, Mislinja- (Mießling-)Tal und Oberdrau-Tal. Obwohl der Drau-Teil (ohne Dravograd/Unterdraburg) und Mislinja-Teil des heutigen Slowenisch Kärnten bereits im 12. bzw. 15. Jahrhundert der Steiermark einverleibt worden war, wurde dieses Gebiet nach dem Zweiten Weltkrieg wieder enger mit dem Mežica-Tal und Dravograd verbunden.

Das Gebiet der oben erwähnten drei Täler weist zahlreiche gemeinsame naturgeographische und gesellschaftsgeographische Züge auf. In einer äußerst bewegten Landschaft, überwiegt das gebirgige und hügelige Relief, einige wenige flache Gebietsteile befinden sich nur in Talsohlen. Außer dem oberen Mežica-Tal, das eine alpine Klimazone aufweist, gehören andere Landschaftsteile übergangsweise zum Kontinentalklima. Da nicht weniger als 68% des behandelten Gebiets mit Wald bewachsen sind, gehört die Region zu den meist bewaldeten Gebieten Sloweniens. In der Kärntner statistischen Region, die 1041 km² umfasst, leben 73.754 Einwohner. Sie gehört zu den slowenischen Regionen mit der günstigsten Altersstruktur der Bevölkerung. Der ältere Bevölkerungsanteil ist hier am niedrigsten in Slowenien, während der jüngere Bevölkerungsanteil über dem slowenischen Durchschnitt liegt. Die

³⁸ Prav tam, str. 48–49.

Arbeitslosenrate in der Region liegt im Durchschnitt bei 10,6%. Außer der Eisenproduktionskrise in den neunziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts trug auch die Schließung des Blei- und Zinkbergwerks in Mežica zur steigenden Arbeitslosigkeit bei.

Wegen ihres steilen Geländes, ihrer engen Täler, ihrer Abgelegenheit und starken Bewaldung war die Region in der Vergangenheit lange Zeit fast unbesiedelt. Wenn zunächst Einzelbauernhöfe als Siedlungstyp überwogen, die hier die höchst gelegenen in Slowenien sind, kam es infolge der Entwicklung des Bergbauwesens, später auch der Industrie, zu einer Verdichtung der Bevölkerung in den Tälern. Aus

ehemaligen Dörfern und Weilern entstanden im oberen Mežica-(Mieß-)Tal Bergmannssiedlungen. Erzgewinnung, Hüttenwesen und Eisenproduktion bewirkten die Entstehung größerer Siedlungen: Črna (Schwarzenbach), Mežica (Mießling), Prevalje (Prävali) und Ravne na Koroškem (Streiteben) (das bereits im 14. Jahrhundert zur Marktsiedlung Guštanj/Gutenstein wurde). In Drau- und Mislinja-Tal entstanden bereits im 12. und 13. Jahrhundert die Märkte Dravograd, Slovenj Gradec (Windischgraz) (Stadt: 1267), Marenberg (Radlje) Vuzenica und Muta.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 711.417.4(497.4Slovenj Gradec)"11/12"

Prejeto: 30. 5. 2008

Miha Kosi

dr. zgod., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: kosi@zrc-sazu.si

Začetki mesta Slovenj Gradec

Prispevek k nastanku mest na jugovzhodnem Koroškem v srednjem veku

IZVLEČEK

Slovenj Gradec je eno starejših in pomembnejših slovenskih srednjeveških mest. Razprava prikazuje začetek razvoja urbane naselbine v 12. in 13. stoletju. Prva izrecna omemba meščanske naselbine je šele iz leta 1251 (forum), vendar gre le za slučaj slabe ohranjenosti dokumentov. Pomembni knezi kot lastniki gospostva, omembe trgovanja in mitnine okrog leta 1200, kovnica grofov Andeških od 90. let 12. stoletja, rezidenca mejnega grofa Henrika Andeškega (v letih 1208–1228) in razvoj sosednjih meščanskih naselbin na Koroškem in Štajerskem dokazujejo, da mesto nesporno izvira že iz 12. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Slovenj Gradec, Koroška, meščanska naselbina, 12.–13. stoletje, grofje Andeški

SUMMARY

THE ORIGINS OF THE TOWN OF SLOVENJ GRADEC (WINDISCHGRAZ) A CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF TOWNS IN SOUTHEAST CARINTHIA IN THE MIDDLE AGES

Slovenj Gradec is one of the oldest and most significant Slovene medieval towns. The treatise depicts the beginning of the development of urban settlement in the 12th and 13th centuries. The first explicit mention as forum from the year 1251 is a typical case of poorly preserved documents. Important princes as owners of the estate, mention of trading and toll collection around the year 1200, minting of the coins of the counts of Andechs from the last decade of the 12th century, residence of margrave of Istria Henry IV. of Andechs (in the years 1208–1228) and contemporaneous development of neighbouring urban settlements in Carinthia and Styria prove that the town undoubtedly originates already in the 12th century.

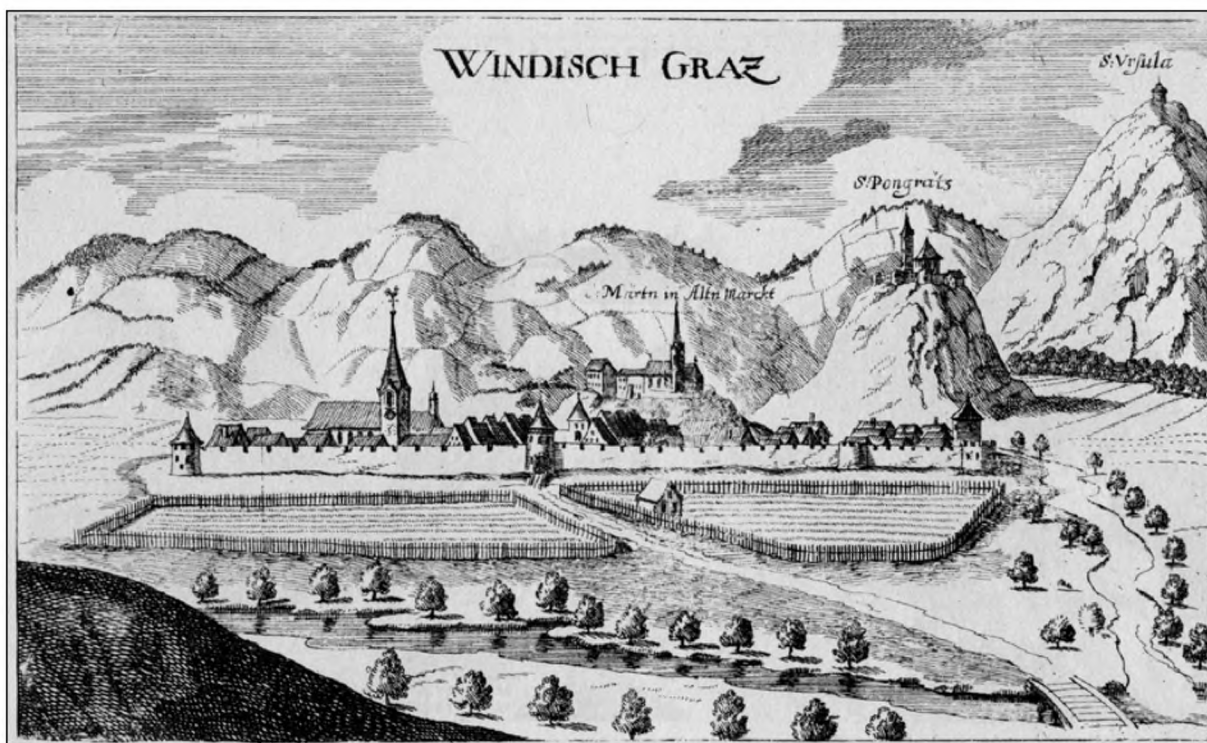
KEY WORDS

Slovenj Gradec (Windischgraz), Carinthia, urban settlement, 12th–13th centuries, counts of Andechs

Slovenj Gradec, ležeč v prometno-geografsko ugodnem položaju v lahko prehodni Mislinjski dolini, je eno najstarejših slovenskih mest. Zgodovina poselitve in kultiviranja v širšem prostoru kasnejšega mesta sega daleč v preteklost in je že v železni dobi dobila odraz v nekaj močnih naselbinskih središčih, na primer Gradišču na Legnu ter Grajskem hribu in Puščavi nad Starim trgom.¹ Pomen slovenjgraške krajine se je še povečal v rimski dobi od 1. stoletja n. š. dalje z glavno rimsko cesto, ki je preko Mislinjske Dobrave ter Kotelj in Mežiške doline povezovala Celejo z noriškimi Virunumom.² Ob njej se je kot centralna rimska naselbina širše pokrajine razvil Colatio, ki ga lahko smatramo za prednika Starega trga in posredno kasnejšega Slovenj Gradca.³ Kot kažejo arheološke najdbe, zlasti s poznoantičnega in zgodnj srednjeveškega grobišča na Puščavi nad Starim trgom, je naselbina živela še vsaj celo 5. stoletje.⁴ Na antični kultiviran prostor se je navezala zgodnj srednjeveška naselbina staroslovanske dobe, ki jo izpričuje veliko grobišče na Puščavi iz 8. in 9. stoletja, eno večjih na Slovenskem.⁵ Pridatki v nekaterih grobovih, zlasti najdene ostroge in kvali-

tetnejši nakit, pričajo o prisotnosti višjega socialnega sloja in posredno tudi o večjem pomenu naselbine. Enotnejše zaključeno grobišče iz 9. stoletja na jugovzhodu Puščave, tik poleg Grajskega oz. cerkvenega griča, omogoča domnevo, da se je tu v tem času že razvila utrjena naselbina – gradišče, gradec – morda kot bivališče župana oziroma upravno središče širše pokrajine.⁶

Vzporedno s staroslovanskimi grobišči zasledimo tudi prve dokaze pokristjanjenja in obstoja nekaterih cerkva v širši okolici kasnejšega Slovenj Gradca. Že usmerjenost zgodnj srednjeveških grobov na Puščavi kaže proti cerkvi sv. Marije na Homcu in proti Martinovi cerkvi v Šmartnem,⁷ o katerih starosti lahko sklepamo tudi iz njihovih patrocinijev. Tretja cerkev – na Legnu – s prastarim patrocinijem sv. Jurija pa je ob arheoloških izkopavanjih pred desetletjem in pol dokazala obstoj predromanske cerkve iz časa med prvo polovico 9. in prvo polovico 10. stoletja, s 26 sočasnimi grobovi z relativno bogatimi pridatki. Ta cerkev sodi med najstarejše odkrite sakralne objekte na oglejskem misijonskem območju.⁸ Vendar pa je bil – kot je

Slika 1: Slovenj Gradec konec 17. stoletja. Na hribu nad mestom je lepo vidna cerkev sv. Pankracija z ostanki srednjeveškega gradu (G. M. Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, 1681).

¹ Strmčnik Gulič, *Doneski*, str. 38 sl., 48.
² Pahič, *Die Erforschung*, str. 263, 277 in karta v prilogi 6; Strmčnik Gulič, *Doneski*, str. 50.
³ O pripadajoči nekropoli Strmčnik Gulič, *Antično grobišče*, str. 348–389; ista, *Doneski*, str. 50 sl.
⁴ Podrobna analiza grobišča Pleterski, Belak, *Grobovi*, str.

233–300, o poznoantičnih najdbah 247 sl.

⁵ Pleterski, Belak, *Grobovi*, str. 249 sl.

⁶ Prav tam, str. 250, 267 sl., 271.

⁷ Prav tam, str. 254–255, 269.

⁸ Strmčnik Gulič, *Sveti Jurij*; ista, *Doneski*, str. 70 sl.; Pleterski, Belak, *Grobovi*, str. 272.

znano iz kasnejših virov – sedež oglejske pražupnije za Mislinjsko dolino in obsežno območje do Drave na severu in do Vitanja na jugovzhodu pri cerkvi svetega Martina, kar posredno potrjuje njeno starost.⁹ Odnos z ostalimi cerkvami v tem času ni razjasnjen. Vsekakor imamo tako že v zgodnjem srednjem veku na ozkem območju opravka vsaj z dvema ali celo tremi cerkvami, kar nesporno priča o določeni gostoti poselitve in centralnem pomenu lokacije.

Sklep o zgodnjem in relativno močnem slovanskem poselitvenem središču omogoča tudi samo ime Gradec, v virih kot *Grez* prvič izpričano že leta 1091, in kot "slovenji" Gradec – pandan "bavarskemu" Gradcu na Štajerskem – že 1174 (*in Windischen Graze*).¹⁰ Ime pomembnega središča se je preneslo na širšo Mislinjsko dolino, ki je v letih 1164–1189 prvič zapisana v obliki *Greztal*.¹¹ Morda je na Gradcu (Grajskem griču) nad Starim trgom prvotno res šlo za gradišče kot sedež župana geografsko lepo zaokrožene Mislinjske doline ali celo širše pokrajine južno od Drave. To gradišče s pripadajočim teritorijem se je do 11. stoletja postopoma preobrazilo v fevdalni grad kot sedež velikega in pomembnega slovenjgraškega zemljiškega gospostva. Podoben proces preobrazbe iz slovanskega naselbinskega središča s pripadajočim grobiščem v fevdalno gospostvo je lepo dokumentiran na primer pri Kamniku, Bledu in Ptuj. Kako je to v podrobnem potekalo pri Slovenj Gradcu, nam viri žal ne posredujejo, vendar pa nam novo fazo v razvoju že leta 1091 dokazuje ime pomembnega plemiča – *Weriand de Grez*. V ustanovni listini benediktinskega samostana Šentpavel je naveden na tretjem mestu med uglednimi pričami, za sinom ustanovitelja Henrikom Spanheimom in Ludvikom, sinom furlanskega grofa.¹² Opozoriti velja, da so med ostalimi pričami tudi nekatera slovanska imena – Braslav, Kecil (Kacelin, Kocelj?), Liutgoz, Penno (?).

Vzpon slovenjgraškega gospostva

Precizne in prepričljive genealoške študije so dokazale, da je bil Weriant, v več virih omenjen kot *comes*, član družine Askvincev (sorodnikov sv. Heme), na prehodu iz 11. v 12. stoletje ene najmočnejših rodbin na jugovzhodu cesarstva in dednih odvetnikov krške škofije. Po poročilu življenjepisa salzburskega nadškofa Konrada je bil rod na začetku 12. stoletja najmočnejši na celem Koroškem in "nobeden izmed smrtnikov se jim ni upal po-

staviti po robu".¹³ Weriant je bil brat grofa Ulrika ter savinjskega mejnega grofa Starkhanda in prednik tako kasnejših grofov Višnjegorskih kot najverjetneje tudi grofov iz Plaina.¹⁴ Do leta 1130, ko mu je bila po razsodbi knezov in cesarja Lotarja funkcija odvzeta, je bil odvetnik krške škofije.¹⁵ Njegova obsežna posest, razvidna iz virov 12. stoletja, se je raztezala od Slovenjgraškega prek Dravske doline do Selnice pri kasnejšem Mariboru.¹⁶ Da je bil med eminentnejšimi velikaši iz širše regije, dokazuje njegov že omenjeni položaj med pričami temeljne dotacijske listine za samostan Šentpavel, v malo kasnejši darovnici za isti samostan je naveden takoj za grofom Engelbertom II. Spanheimom in istrskim mejnim grofom Poponom, leta 1098 pa so njemu in še dvema možema ustanovitelji Spanheimi poverili nalogo, da samostan privedejo pod zaščito papeža.¹⁷ Njegov izstopajoč položaj v krogu koroškega plemstva lahko v virih zasledimo še do leta 1142, ko se omenja kot mrtev.¹⁸ Čeprav so nekateri strokovnjaki izražali dvom, da bi šlo pri Weriantovem predikatu za Slovenj Gradec, temveč naj bi šlo za štajerski Gradec/Graz,¹⁹ menim, da najtesnejše povezave s Spanheimi, Šentpavлом in krško škofijo, razporeditev njegove posesti in dosledno nastopanje v prostoru in krogu oseb jugovzhodne Koroške jasno kažejo na Slovenj Gradec.

Zgornji oris nam kaže na kontekst, v kakršnem sta se na začetku 12. stoletja nahajala slovenjgraška pokrajina in njeno središče, "Gradec", po katerem se je imenoval plemič takorekoč prve kategorije. Kakšen je bil razvoj Slovenj Gradca v tem času, kakšno obliko naselbine oz. poselitve lahko v tem času tu pričakujemo? Ker neposrednih podatkov o tem v

¹³ *Gradivo* III, št. 417.

¹⁴ Tangl, *Windischgratz*, str. 61 sl.; Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, zlasti str. 223 sl., 230 sl.; Dopsch, *Die Stifterfamilie*, str. 111 sl., 114 sl.; Gänser, *Die Mark*, str. 107, 114.

¹⁵ *MHDC* I, št. 58, 201; *Gradivo* IV, št. 373.

¹⁶ *MHDC* III, št. 498, 848; *UBSt* I, št. 178; *Gradivo* III, št. 402; *Gradivo* IV, št. 150, 240; Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, str. 224 sl.

¹⁷ *MHDC* III, št. 498, 506; *Gradivo* III, št. 402; Dopsch, *Die Stifterfamilie*, str. 114.

¹⁸ *MHDC* I, št. 54; *UBSt* I, št. 115, 178, 208; *Gradivo* IV, št. 83, 149, 150, 169.

¹⁹ Prim. Gänser, *Graz*, str. 2; Dopsch, *Die Länder*, str. 291. Predvsem je neprepričljiva domnevna povezava med Weriantom *de Grez* in kasnejšim graškim gradiščanom Ulrikom, ki naj bi bil njegov neposredni potomec. Ta Ulrik je leta 1147 izpričano imel brata z imenom Reginhart, ki ga ni moč uvrstiti v poznan rodovnik Puxov oziroma Višnjegorskih (*UBSt* I, št. 257). Poleg tega se med pričami listine iz 1152 na prvem mestu nahaja Henrik I. Pris, Weriantov sin, na drugem mestu neznan plemič in šele na tretjem Ulrik *de Graeze*, brez omembe rodbinske povezave s prvonaštetim. Po omenjeni hipotezi pa bi morala biti brata ali pa Ulrik vsaj Henrikov nečak, kar je bilo običajno v listinah omenjeno. *UBSt* I, št. 344.

⁹ Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 101; Skuk, *Zgodovina II*, str. 9; Pleterski, Belak, *Grobovi*, str. 255, 272 in slika 16.

¹⁰ *MHDC* III, št. 496; *UBSt* I, št. 485; *Gradivo* III, št. 395; *Gradivo* IV, št. 479.

¹¹ *MHDC* III, št. 1073; *Gradivo* IV, št. 477.

¹² *MHDC* III, št. 496; *Gradivo* III, št. 395.

virih ne dobimo, nas lahko do zanimivih ugotovitev pripeljejo ugotovitve o cerkveni ureditvi pokrajine.

Leta 1106 je oglejski patriarh Ulrik I. v osnovni dotacijski listini kolegiatnemu kapitlju v Dobrli vasi v Podjuni podelil tudi desetine na Slovenjgraškem (*cum decimis Graz*) in štiri župnije s pertinenca, med njimi slovenjgraško (*una Graz*). Na prvem mestu med pričani listine je omenjen *Weriandus*, v katerem lahko upravičeno domnevamo *Werianda de Grez*.²⁰ Kljub drugačnim navedbam v literaturi²¹ sem mnenja, da v tem primeru ni šlo za župnijo sv. Pankracija nad Starim trgom, temveč za sedež prazupnije pri sv. Martinu.²² Cerkev sv. Pankracija na Grajskem griču je bila brez vsakega dvoma lastniška cerkev slovenjgraških zemljiških gospodov.²³ Patron kot čuvár spoštovanja prisega oziroma zaščitnik proti krivemu pričanju je bil, sicer redkejši, primer zavetnikov cerkva posvetnih gospodov, pogosto povezan z grajskimi kapelami.²⁴ Cerkev je bila takorekoč znotraj slovenjgraškega gradu, po domnevah prej slovanskega gradišča. Leta 1226 je bivališče župnika označeno kot *in castro Windisch Grez in domo plebani*, še leta 1380 pa je stala cerkev *sand Pangeraczen auf der vvest ze Windischgrez*.²⁵ Kasnejša župnija sv. Pankracija je bila otok sredi velike prazupnije sv. Martina. Ko je bila leta 1265 potrjena izločitev cerkve v Vuzenici kot samostojne župnije, je cerkev sv. Martina imenovana kot župnijska – *plebs sancti Martini* – in dotedanja matica – *matrix ecclesia*.²⁶ Precej oddaljena cerkev v Vitanju, 1323 prvič izpričana kot župnija, je bila po listini iz 1342 še vedno podrejena šmartinski prazupniji.²⁷ Podobno je bilo leta 1367, ko je oglejski patriarh dovolil župniku *plebis s. Martini in valle de Windisgratz*, da ustanovi kapelo v Kotljah, ki pa ni smela ogrozati pravic *matricis ecclesie* in je ostala podložna *plebi*

predicte.²⁸ Oglejska prazupnija v Šmartnem je imela torej še stoletja kasneje ogromen teritorij, na katerem so nastajale podružnične kapele in se iz njega izločale nove župnije. Cerkev sv. Pankracija pa je, nasprotno, v vseh virih 12. in 13. stoletja, celo v papeških listinah, vedno imenovana le kot kapela (*capella*) ali cerkev (*ecclesia*), tako še v pritožbi na patriarha Bertolda leta 1246.²⁹ Šele leta 1292 je prvič izrecno omenjena kot župnija – *plebs sti. Pancracii*.³⁰ Zato je zelo dvomljivo, ali je bila Dobrli vasi podeljena župnija *Graz* leta 1106 že lahko pri cerkvi sv. Pankracija, ki bi se nato še dve stoletji omenjala le kot kapela ali cerkev. Logična je domneva, da je šlo za oglejsko prazupnijo celotne pokrajine – pri sv. Martinu – in se je župnija sv. Pankracija razvila šele kasneje. Leta 1106 omenjene desetine (*cum decimis Graz*) pa lahko razumemo kot desetine, ki so sodile pod slovenjgraško prazupnijo, imenovano po fevdalnem sedežu – *Graz*, kot tudi celotna pokrajina. Še v seznamu papeške desetine iz leta 1296 je župnija sv. Martina imenovana kot *S. Martinus in Grez*.³¹ Predvsem pa oglejski patriarh leta 1106 nikakor ni mogel prosto razpolagati z lastniško cerkvijo, kapelo, ki je stala na gradu slovenjgraškega zemljiškega gospoda, katerega pristanek ali podelitev sicer v listini nista niti z besedo omenjena. Lahko pa je seveda razpolagal z "oglejsko" prazupnijo sv. Martina. Inkorporacija slovenjgraške župnije kapitlju v Dobrli vasi leta 1106 očitno ni uspela in se vse do konca 15. stoletja nikoli več ne omenja.³² Je pa cerkev sv. Pankracija, ki je 1174 kot *ecclesia sancti Pancratii de Graz* prvič tudi izrecno omenjena,³³ v dotičnem dokumentu izkazana ne kot pertinenca kapitlja Dobrle vas, temveč furlanskega samostana Beligna pri Ogleju, in je s tem v zvezi doživela zelo pestro zgodovino, ki omogoča zanimive sklepe.

²⁰ MHDC III, št. 535; *Gradivo* IV, št. 20.

²¹ Glej npr. Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 105 sl.; Skuk, *Zgodovina I*, str. 15.

²² O tej prazupniji prim. Mlinarič, *Župnija sv. Martina*, str. 63–74.

²³ Skuk, *Zgodovina I*, str. 16–17; isti, *Zgodovina II*, str. 9, 11; Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 101; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 179.

²⁴ Ebner, *Steirische Burg- und Schlosskapellen*, str. 74; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 54.

²⁵ MHDC IV/1, št. 1899, 1900; GSZ (1380, III 20, s. 1.).

²⁶ UBSI IV, št. 192. V viru gre nedvomno za cerkev sv. Miklavža v Vuzenici, ne pa pri Vodrižu v Mislinjski dolini, kot domnevata Mlinarič, *Župnija sv. Martina*, str. 65–66, in Skuk, *Zgodovina II*, str. 9. Za patronatsko pravico se je namreč potegoval Kolon Vuzeniški in govora je o posestih v okolici Vuzenice. Vuzeniški ni imel nobenih v irih izpričanih posesti ali pravic v Mislinjski dolini, ki je tedaj pripadala oglejskemu patriarhu. Poleg tega je v seznamu desetnin oglejskega patriarhata iz leta 1296 poleg ostalih cerkva omenjena župnija v Vuzenici, o sv. Nikolaju pri Vodrižu pa še ni govora, ker je verjetno nastal kasneje. Gl. Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga 2, str. 65–66.

²⁷ MHDC VIII, št. 683; Mlinarič, *Župnija sv. Martina*, str. 66.

²⁸ Valentinelli, *Geschichtsquellen*, str. 498; Skuk, *Zgodovina II*, str. 11.

²⁹ UBSI I, št. 554, 595, 675; UBSI II, št. 17 (str. 11); *Gradivo* VI/1, št. 5; *Gradivo* IV, št. 544, 550a, 611, 718, 722; *Gradivo* V, št. 878.

³⁰ Skuk, *Zgodovina II*, str. 15.

³¹ Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga 2, str. 65.

³² Intervencijo cesarja Friderika III. na kardinala Marka iz leta 1490, naj župnijo sv. Pankracija priključi zaradi turških in madžarskih vpadov opustošenemu samostanu v Dobrli vasi, kateremu je nekoč že bila inkorporirana, lahko tolmačimo tudi v luči naših argumentov. Z razvojem urbane naselbine v Slovenj Gradcu je na pomenu in bogastvu pridobivala nova župnija sv. Pankracija, ki je po dohodkih, razvidnih iz razpisa kolekt za oglejskega patriarha leta 1323, že bistveno preseгла prazupnijo sv. Martina (MHDC VIII, št. 683). Razumljivo je, da so župnijo *Graz* v štiri stoletja stari listini za Dobrlo vas lahko razumeli kot slovenjgraško župnijo pri sv. Pankraciju in ne kot tedaj že bistveno manj pomembno nekdanjo prazupnijo sv. Martina. Drugače Skuk, *Zgodovina I*, str. 15–16; isti, *Zgodovina II*, str. 9–10; Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 109.

³³ UBSI I, št. 554; *Gradivo* IV, št. 544.

Za prvo polovico 12. stoletja glede Slovenj Gradca razpolagamo z zelo skupimi viri, ki ne omogočajo trdnejših zaključkov. V naslednjih desetletjih pa se začno kopičiti zelo izpovedni viri. Že leta 1167 zasledimo v listini krškega škofa v Pilštanju kot pričo Bertolda, ki je bil *archidiaconus de Graze*, v drugih virih *archipresbiter* oz. leta 1173 pri oglejskem patriarhu v Rečici kot *Pertoldus Saunie archidiaconus* – savinjski arhidiakon.³⁴ Že naslednjega leta 1174 je isti patriarh Ulrik II. v Gornjem Gradu reševal spor, ki ga je že dlje časa imel fur-lanski samostan Beligna s taistim savinjskim arhidiakonom Bertoldom *pro ecclesia sancti Pancratii de Graz*. Cerkev naj bi po pravici pripadala Beligni, vendar jo je imel v upravi arhidiakon Bertold, ki pa ni po starem dogovoru plačeval ustrezne odškodnine in je s tem samostanu naredil veliko škodo. Dogovorjeno je bilo, da bo opat ponovno podelil cerkev Bertoldu. Zelo pomembno pa je še nekaj. V listini se je arhidiakon izgovarjal, da ni mogel izpolnjevati dolžnosti, ker ga je pritiskal istrski mejni grof Bertold (*ex persecutione a marchione Ystrie nomine Pertoldo*).³⁵ Prevladujoče mnenje v zgodovinopisju je, da je v sporu šlo za župnijo sv. Pankracija – domnevno že 1106 neuspešno inkorporirano Dobrli vasi – in da je bil arhidiakon Bertold tamkajšnji župnik.³⁶ Vendar pa je v listini ves čas govora le o cerkvi (*ecclesia*) in niti enkrat o župniji. Še večjo težo imajo dokumenti papeške kurije. Spor se je namreč nadaljeval in vanj je posegel tudi papež. Že med letoma 1174–1176 je papež Aleksander III. v listini, s katero je Beligno vzel v svoje varstvo, potrdil samostanu *capellam quae dicitur Graze* z desetino ter pravicami in posestjo.³⁷ Enako o "kapeli" sv. Pankracija govori v zaščitni listini za Beligno v letih 1186–1187 papež Urban III.³⁸ Isti papež pa je na pritožbo opata 1186–1187 še pooblastil oglejskega patriarha, da skuša zagotoviti Beligni pravice do "cerkve" sv. Pankracija, ki sta jo tedaj protipravno zasedala mejni grof Istre in njegov sin (*marchio Histrie et fillius eius*), prej pa jo je samostanu nasilno vzel že štajerski mejni grof Otokar (*per Ottacherum quondam marchionem Stirensem monasterio violenter ablatam*). Ker je v listini omenjen že umrli štajerski mejni grof, tedaj pa je živel in vladal kot štajerski vojvoda Otokar IV., je šlo nedvomno za njegovega konec leta 1164 preminulega očeta Otokarja III., torej za dogodke pred tem letom.³⁹

Če te podatke povežemo, lahko pridemo do zanimivih in drugačnih sklepov, kot je bilo dosedanje mnenje. Pomemben cerkveni dostojanstvenik – savinjski arhidiakon – se je imenoval po Slovenj Gradcu (*archidiaconus de Graze*), kjer je bila nedvomno njegova matična župnija. Po mojem mnenju je bil župnik pri stari in gotovo ugledni oglejski pražupniji sv. Martina, še konec 13. stoletja imenovani *S. Martinus in Grez*, in ne pri samostanu Beligna inkorporirani cerkvi sv. Pankracija, kjer bi bil odvisen od milosti oziroma dogovora z opatom. Papeške listine nedvoumno govorijo o "kapeli" in ne o župniji, kar je nelogično, če bi šlo resnično za že oblikovano župnijo – za nameček še matično župnijo savinjskega arhidiakona. Arhidiakon Bertold je očitno pri kratenju pravic samostana pri dohodkih Pankracijeve cerkve deloval oz. moral delovati v prid (ker ga je ta "pritiskal") slovenjgraškega zemljiškega gospoda. Ta zemljiški gospod pa ni bil po poročilu listine iz 1186–1187 nihče drug kot prvovrstni državni knez, štajerski mejni grof Otokar, ki je že pred 1164 samostanu na silo vzel cerkev, in za njim (že leta 1174) prav tako prvovrstna kneza iz elite cesarstva, istrski mejni grof Bertold III. in njegov sin Bertold IV. Andeški. Prvotno lastniška cerkev sv. Pankracija je bila s strani (neznane) ustanovitelja očitno obdarovana s precejšnjo posestjo, pravicami in dohodki, po listini papeža Aleksandra III. tudi z desetino, da so se zanjo potegovali tako savinjski arhidiakon kot vodilni knezi tega prostora, ki so s tem tvegali celo papeževo kazen. Zakaj je bila Pankracijeva cerkev tako donosna in atraktivna? Ali je bila morda povezana s pripadajočo urbano naselbino, o čemer več kasneje?

Dokumenti glede spora zaradi cerkve na gradu nad Starim trgom nam posredujejo tudi serijo posestnikov slovenjgraškega gospostva, ki jih iz drugih virov ne poznamo. Že pred 1164 je bil to očitno štajerski mejni grof Otokar III., ki v ustanovni listini svoje kartuzije Žiže (z datumom 1165) omenja, da je v zameno za samostanu podeljeno posest ministerialu Leopoldu Konjiškemu podelil kmetijo v Slovenj Gradcu (*in Windisken Graze*), kjer je bil očitno zemljiški gospod.⁴⁰ Ta navedba nam omogoča tudi sklep, da je bil "Slovenj" Gradec tedaj že obstoječa naselbina pod gradom (ne le grad), tako imenovana ravno za razliko od štajerskega Gradca, prav tako v Otokarjevi lasti in tedaj že dokazano urbane naselbine. Že 1174 so tu namesto Otokarja gospodovali mejni grofje Andeški, kako je prišlo do spremembe posestnikov, pa iz virov žal ni razvidno. Kaj pa pred Otokarjem? Znano je, da je mejni grof Otokar III. nasledil ogromne posesti na Spodnjem Štajerskem in Koroškem po svojem stricu, grofu Bernardu Spanheimu, ki je 1147 umrl v mali Aziji

³⁴ MHDC I, št. 251; MHDC III, št. 1100; UBSI I, št. 551; Gradivo IV, št. 492, 519, 540.

³⁵ UBSI I, št. 554; Gradivo IV, št. 544.

³⁶ Prim. Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 106 sl., 109, kjer dosledno govori o starotrški župniji sv. Pankracija; Škuk, *Zgodovina II*, str. 11 sl.

³⁷ Gradivo IV, št. 550a.

³⁸ UBSI III, št. 17, str. 11; Gradivo IV, št. 718.

³⁹ UBSI I, št. 675; Gradivo IV, št. 722.

⁴⁰ UBSI I, št. 485; Gradivo IV, št. 479.

na drugi križarski vojni.⁴¹ Ali je med te podedovane posesti sodil tudi Slovenj Gradec z gospodstvom, oziroma je tu prej gospodoval grof Bernard?

Grof Bernard je bil član rodbine frankovskih Spanheimov, v 12. stoletju ene najpomembnejših visokoplemiških dinastij na jugovzhodu cesarstva, ki je od 1122 sedela tudi na koroškem vojvodskem prestolu.⁴² Bil je nedvomno ena najvplivnejših oseb prve polovice stoletja v širokem prostoru od Furlanije in Vzhodnih Alp do ogrske meje. V rodbini mu je očitno pripadalo vodilno mesto in v številnih virih je izpričan v času od okrog 1098 pa vse do 1147.⁴³ Glede na to, da Bernarda zasledimo kot naslednika Askvincev na mnogih prej v njihovih rokah izpričanih posestih,⁴⁴ je verjetno del resnice v domnevi, da se je v času investiturnega boja na njihov račun dokopal do precejšnje moči in posesti. Kakorkoli že, biograf salzburškega nadškofa Konrada I., ki je bil njegov sodobnik, je zapisal, da je grof Bernard popolnoma potolkel in izničil moč prej mogočnih askvinskih bratov Starkhanda in Weriana (*de Grez*).⁴⁵ Ali je na ta način vzel Weriana tudi Slovenj Gradec? Vsekakor verjetna domneva, saj v tradicijski notici samostana Šentpavel, ki sodi v čas okrog 1106 (pred 1122) in s katero je grofica Rikarda Spanheimska samostanu podelila neko koroško posest, med pričami poleg njenih bratov, grofov Bernarda in Henrika, zasledimo tudi Ota *de Grace*.⁴⁶ Čeprav je bil v literaturi izražen pomislek, da bi šlo tu za plemiča iz Slovenj Gradca, in je bil ta prisojen štajerskemu Gradcu,⁴⁷ menim, da je ta sklep neosnovan. V listini gre za izrazito spanheimsko zadevo in priče iz njim bližnjega koroško-kranjskega prostora. Plemič iz štajerskega Gradca v tej skupini ni imel kaj početi. Argument, da je bil Bernard Spanheim pač v sorodu s štajerskimi mejnimi grofi in štajerski ministeriali v njegovi bližini ne bi bili nič nenavadnega, tu odpade. Širše ozemlje Gradca verjetno tedaj sploh še ni bilo v posesti štajerskega mejnega grofa in ministeriali, imenovani po Gradcu, se prvič nesporno

pojavi v njegovem krogu šele okrog leta 1160.⁴⁸ Poleg tega v dveh rodbinah, ki sta se v 12. stoletju imenovali po Gradcu – eni visokosvobodni in drugi ministerialni – v tem času še ni zaslediti nobenega Ota, temveč sta vodilni imeni Ulrik oziroma Dietmar. Šele okrog 1160 se v ministerialni družini kot sin Dietmarja prvič pojavi Oto, ki ga seveda ne moremo enačiti s tistim pol stoletja prej.⁴⁹ Nasprotno pa je glavni argument za lociranje v Slovenj Gradec dejstvo, da je grof Bernard Spanheim tam imel posesti. Leta 1147 je svojemu ministerialu Konradu iz razvejane družine Trušenjskih v zameno za neko drugo podelil posest pri Rabensteinu poleg Šentpavla ter na Slovenjgraškem (*aliunde tantumdem concessit videlicet in Ramelstain et Grace*).⁵⁰ Ravno tu, v območju potoka Selčnice zahodno od Slovenj Gradca (*apud Zeznic in Greztal*), pa je dve desetletji kasneje dokazana posest Trušenjskih (12 kmetij), ki so jo darovali šentpavelskim benediktincem.⁵¹ Pred 1122 v tradicijski notici omenjeni Oto *de Grace* je tako najverjetneje nek vazal ali ministerial Bernarda Spanheima iz Slovenj Gradca, ne pa iz štajerskega Gradca. Grof Bernard bi kot najverjetnejši lahko prišel v poštev tudi kot darovalec cerkve sv. Pankracija na slovenjgraškem gradu samostanu Beligna pri Ogleju. Spanheimi so posedovali posest v Furlaniji (med drugim gradove Moš/Mossa in Ratenj/Artegna) in imeli stike z Oglejem, kjer se je grof Bernard dokazano dvakrat nahajal – 1140 ob izstavitvi ustanovne listine za samostan Gornji Grad in še leta 1146.⁵²

Po smrti grofa Bernarda Spanheima je njegove številne posesti podedoval nečak, štajerski mejni grof Otokar III. Da je bil med njimi tudi Slovenj Gradec, kaže več indicev. V letih med 1148–1164 je Henrik *de Graz* s pristankom svojega gospoda, mejnega grofa Otokarja III., prodal neko posest v Rožu samostanu Vetrinj, obenem pa je daroval posest tudi neki Percrat s Trušenj.⁵³ Kontekst prostora in udeleženi oseb nedvoumno kaže na Koroško in je šlo verjetno za Otokarjevega ministeriala v Slovenj Gradcu, ne pa v štajerskem Gradcu, kjer se gra-

⁴¹ Gl. Hausmann, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul*, str. 225 sl.; Heinz Dopsch, *Die steirischen Otakare*, zlasti 116 sl.; Ebner, *Die politische und verfassungsrechtliche Stellung*, str. 278 sl., 282 sl.; Štih, *K predzgodovini*, str. 245 sl.

⁴² O rodbini nazadnje Štih, *Rodbina koroških Spanheimov*, str. 55–73.

⁴³ Prim. Štih, *K predzgodovini*, str. 248 sl.

⁴⁴ Prim. Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, str. 225 sl.

⁴⁵ ... *per comitem Pernhardum ... funditus contriti sunt et ad nihilum redacti, omni pristina potentia perdit*. *Gradivo* IV, št. 417.

⁴⁶ *MHDC* III, št. 528. Jaksch je notico datiral okrog 1106, vendar po ugotovitvah Gänserja lahko sodi v čas kadarkoli pred 1122, ko so Spanheimi postali koroški vojvode (gl. naslednjo opombo).

⁴⁷ Gl. Gänser, *Graz*, str. 2. Avtor a priori izključuje Slovenj Gradec "iz strateških, gospodarskih in posestnozgodovinskih razlogov" (!?), ki jih pa natančneje ne utemelji.

⁴⁸ Pri tem je potrebno izvzeti nekaj falsificiranih listin z omembo ministerialov iz Gradca, za katere se je izkazalo, da v pretežni meri sodijo v drugo polovico 12. stoletja. Prva nesporna omemba v listini mejnega grofa Otokarja III. (v *UBSt* I, št. 234, je datirana okrog 1145) dejansko sodi v čas okrog leta 1160. Gl. Pirchegger, *Landesfürst und Adel* 3, str. 207–214, zlasti 211 in op. 18; Posch, *Die Besiedlung*, str. 78 sl.; Spreitzhoffer, *Von Grauscharn*, zlasti str. 634 sl.

⁴⁹ Pirchegger, *Landesfürst und Adel* 3, str. 207 sl. in rodoznik na str. 214; Gänser, *Graz*, str. 2.

⁵⁰ *MHDC* III, št. 839; *Gradivo* IV, št. 238.

⁵¹ *MHDC* III, št. 1073; *Gradivo* IV, št. 477.

⁵² *UBSt* I, št. 180; *MHDC* III, št. 806, o gradu Moš glej še št. 547; *Gradivo* IV, št. 35, 157, 222.

⁵³ *MHDC* III, št. 762; *Gradivo* IV, št. 189. Datacija po Hausmannu, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul*, str. 235 in op. 144.

diščani/ministeriali s tem imenom v 12. stoletju ne pojavljajo.⁵⁴ Henrika *de Grece* z bratom Markvardom zasledimo kot priči v krogu Otokarjevih ministerialov še v admontski tradicijski notici okrog leta 1155.⁵⁵ Vsekakor k verjetnosti naše domneve bistveno prispevata že omenjeni dejstvi, da je Otokar III. (†1164) imel posest *in Windisken Graze*, ki jo je podelil Leopoldu Konjiškemu, in se je s samostanom Beligna bodel za slovenjgraško cerkev sv. Pankracija.⁵⁶ Če si je prisvajal pravice do te cerkve, je moral imeti v Slovenj Gradcu neko svojo klientsko, ki je tu delovala v njegovem interesu. To bi bil še najlažje nek ministerial ali gradiščan. V zvezi s tem lahko še opozorimo, da se je eden prvih poimensko poznanih andeških ministerialov iz Slovenj Gradca v prvi polovici 13. stoletja imenoval ravno Henrik (prvič 1225 *Hainricus ministerialis noster de Gretz*), in bi bil lahko potomec tega Henrika.⁵⁷

Konec 1160-ih let naletimo nato na že omenjenega savinjskega arhidiakona Bertolda, ki je bil slovenjgraški župnik, kar nedvomno pomeni velik ugled in pomen tukajšnje župnije. Okrog leta 1170 je ta Bertold pričal v zanimivi listini za šentpavelski samostan. Z njo je Kolon Trušenjski prepustil benediktincem posest v Pesnici pri Mariboru, ki jo je pred smrtjo podaril njegov brat Ortolf Dravograjski. Poleg arhidiakona in Kolona Trušenjskega so pričali Henrik s Holmca (Kollnitz) pri Šentpavlu, Bernard *de Grez*, med ostalimi pa tudi neki Markvard in Henrik (morda tista dva, ki sta 1155 nosila predikat *de Grece*).⁵⁸ Vse glavne priče so sodile v krog nekdanje klientele grofa Bernarda Spanheima in nato mejnega grofa Otokarja III. Trušenjski so bili eni najpomembnejših Bernardovih ministerialov.⁵⁹ Prvotno svobodne plemiče s Holmca zasledimo v družbi Trušenjskih kot ene pogostih spemljevalcev Spanheimov, zlasti grofa Bernarda, že od okrog 1106 dalje.⁶⁰ Oboji se po 1147 pojavljajo v spremstvu Otokarja III.⁶¹ Kontekst omenjene listine – prostor ter priče – ki kaže na jugovzhodno Koroško (Šentpavel, Holmec, Trušenje, Dravograd, Slovenj Gradec) nedvomno omogočajo, da v Bernardu *de*

Grez prepoznamo nekega slovenjgraškega ministeriala ali gradiščana štajerskega mejnega grofa. Morda taisti ali njegov neposredni potomec bi lahko bil tisti *Wernhard de Graeze*, ki je leta 1218 izpričan kot prvi poimensko znani andeški slovenjgraški ministerial.⁶² Med plemstvom redkeje ime Bernard bi lahko izvirno kazalo tudi na povezavo z bivšim fevdalnim gospodom, grofom Bernardom Spanheimom.

Iz listine patriarha Ulrika, izstavljene v Rečici ob Savinji januarja 1174, s katero je poravnal spor med savinjskim arhidiakonom Bertoldom in belinjskim opatom glede cerkve sv. Pankracija, nato izvemo, da so na Slovenjgraškem že gospodarili grofje Andeški. Arhidiakon se je namreč izgovarjal, da vsakoletne dajatve belinjskemu samostanu ni mogel poravnati "zaradi pritiska" istrskega mejnega grofa Bertolda (III.).⁶³ Iz mandata papeža Urbana III. patriarhu iz leta 1186 glede poravnave spora je razvidno, da sta *marchio Histrie et filius eius* protipravno zadrževala omenjeno cerkev in je nista hotela vrniti samostanu (spomnimo, da je cerkev stala znotraj gradu).⁶⁴ Leta 1197 pa sta krški škof Ekehard in meranski vojvoda Bertold IV. sklenila pogodbo glede medsebojne ženitve njunih ministerialov, ki jih je vojvoda imel na Koroškem, Kranjskem in Slovenjgraškem (*in ... Windisssgraze*).⁶⁵ To kaže, da je Slovenjgraško imelo status pomembnega andeškega zemljiškega gospodstva – po formulaciji smatranega celo kot bolj ali manj neodvisnega od (spanheimske vojvodske) Koroške – kjer so Andeški posedovali močno skupino ministerialov. Kako in zakaj je prišlo nekaj desetletij prej do zamenjave zemljiškega posestnika – dejansko enega državnega kneza z drugim – viri neposredno ne sporočajo. Domnevamo pa lahko, da je bilo to v povezavi z velikimi pretresi, ki jih je cesarstvo doživljalo v letih velike shizme 1161–1177 in so imeli močan odziv tudi v vzhodnoalpskem prostoru. Koroška in Avstrija sta stali na strani cesarja, medtem ko je Štajerska – Otokar IV. je bil star komaj nekaj let in regentstvo je vodila mati Kunigunda – trdovratno podpirala papeško stranko, kar je pripeljalo do hudih spopadov in pustošenj tudi v teh deželah.⁶⁶ Razmere so spodbudile samega cesarja Friderika Barbarosa, da je spomladi 1170 obiskal Koroško in Štajersko (Breže, Lipnica), kjer je bil v njegovem najožjem spremstvu ves čas ravno grof Bertold III. Andeški.⁶⁷ Morda bi v andeški

⁵⁴ Prim. Hausmann, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul*, str. 235, ki tudi domneva v Henriku plemiča iz Slovenj Gradca.

⁵⁵ *UBSt* I, št. 366.

⁵⁶ Gl. str. 135.

⁵⁷ *MHDC* I, št. 500; gl. še *MHDC* IV/1 št. 2172; *UBSt* II, št. 251; *UBSt* III, št. 12; *Gradivo* V, št. 432, 488, 706; *Gradivo* VI/1, št. 38.

⁵⁸ *MHDC* III, št. 1100; *Gradivo* IV, št. 519.

⁵⁹ Gl. Hausmann, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul*, str. 227 sl.; Pirchegger, *Landesfürst und Adel* 1, str. 153 sl.; Štih, *K predzgodovini*, str. 246–247.

⁶⁰ Gl. npr. *MHDC* III, št. 521, 525, 574, 591, 608, 799, 818, 838, 1026; *UBSt* I, št. 180; *Gradivo* IV, št. 16, 157, 237, 431. Iz rodbine je bil tudi Henrik de Trimian, znan v zvezi z drugo najstarejšo omembo Ljubljane leta 1144. *UBKr* I, št. 95; *Gradivo* IV, št. 201.

⁶¹ Npr. *MHDC* III, št. 1082; *Gradivo* IV, št. 470.

⁶² *MHDC* IV/1, št. 1770; *Gradivo* V, št. 295; Hausmann, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul*, str. 229 sl.

⁶³ Gl. str. 135.

⁶⁴ Gl. str. 135.

⁶⁵ *MHDC* I, št. 369; *Gradivo* IV, št. 989.

⁶⁶ O tem nazadnje temeljito Komac, *Od mejne grofije*, str. 57 sl., 61 sl.; Dopsch, *Die Länder*, str. 141 sl., 296 sl. Prim. *Gradivo* IV, št. 549, 561.

⁶⁷ *MHDC* I, št. 265; *MHDC* III, št. 1140; *UBSt* I, št. 513; *Gradivo* IV, št. 509–512.

Slika 2: V kartuziji Žiče ponarejena listina z začetka 13. stoletja, ki naj bi jo izstavil meranski vojvoda Bertold IV. Andeški (†1204). V njej se omenja pravica do prodaje in nakupa v Slovenj Gradcu (in Windiskem Graez) brez plačila mitnine in drugih pristojbin, ki jo je kartuzijanom podelil že mejni grof Bertold III. (†1188) in s to listino potrdil njegov sin. Obenem so bile iste svoboščine podeljene za andeški trg Kamnik (in foro Steun). Dokument posredno izpričuje obstoj tržne naselbine v Slovenj Gradcu že konec 12. stoletja. Steiermärkisches Landesarchiv (StLA) Gradec, Allgemeine Urkundenreihe, št. 291d).

zasedbi strateškega Slovenj Gradca, ki je omogočal prehod s Koroške v Posavje, Posavje in Podravje ter bil dotedaj v rokah sovražno nastrojenega štajerskega mejnega grofa, resnično lahko videli iniciativo cesarja, ki se je sam nahajal na terenu v neposredni bližini. Tudi "okupacija" cekve sv. Pankracija bi sodila v ta kontekst, saj je bila opatija Beligna pod neposrednim okriljem izrazito papeško usmerjenega oglejskega patriarha.⁶⁸ Kakorkoli že, najkasneje od 1174 in nadaljnega tridesetega stoletja sta bila usoda Slovenjgraškega in razvoj tamkajšnje urbane naselbine najtesneje povezana s knežjo rodbino Andeških.

Iz listine, v začetku 13. stoletja ponarejene v kartuziji Žiče, ki naj bi jo izstavil meranski vojvoda

in istrski mejni grof Bertold IV. (1188–1204) in katere vsebina ima nesporno realno podlago – saj drugače falsifikat ne bi imel smisla – prvič posredno izvemo tudi za obstoj meščanske naselbine v Slovenj Gradcu (slika 2). Vojvoda je potrdil daritev svojega očeta Bertolda III. (†1188), ki je redovnikom podelil in Windiskin Graez vsako leto nekaj žita in sladja, obenem pa jih je za vso robo, ki jo tam kupijo ali prodajo oziroma jo po cesti transportirajo tja in nazaj, oprostil plačila mitnine in drugih dajatev.⁶⁹ Obenem jih je istih dajatev – *theloneum* aut *tributum* – oprostil v svojem trgu Kamniku, in

⁶⁸ Prim. Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 106.

⁶⁹ ... *de omnibus rebus nostris propriis quas ibi uendemus aut ememus quod nullus presumat a nobis theloneum exigere aut siquid per uiam eundo seu redeundo duxerimus nec tributum dare, nec exactionem aliquam exigere ...* UBSI I, št. 718; Gradivo IV, št. 755.

foro suo Steun. Čeprav Slovenj Gradec žal ni eksplicitno označen kot trg, iste pristojbine v povezavi s trgov Kamnikom nesporno omogočajo, da tudi tu domnevamo obstoj enakovredne meščanske naselbine. Tržni – neagrarni – centralni kraj v Slovenj Gradcu predpostavljajo že same navedbe o dejavnostih, ki so tam potekale. Žički kartuzijani so tja tovorili svoje pridelke, jih prodajali in drugo robo nakupovali, za kar jim ni bilo potrebno plačevati mitnine in drugih pristojbin. Tu je bilo razvito tržišče, ki je bilo v interesni sferi Žič – morda jim je bilo bližje kot na trg v Mariboru ali Ptuj (o vlogi Celja v tem zgodnjem času se zaradi pomanjkanja odgovarjajočih virov ne da sklepati). Pobiranje mitnine – pristojbine za promet trgovske robe, prvenstveno vezane na tržne kraje⁷⁰ – ter izrecna omemba prodaje in nakupa kažejo na naselbino, kjer so bile te dejavnosti do neke mere urejene, nadzorovane in obdavčene. Vse omenjeno omogoča sklep o obstoju zgodnje oblike urbane naselbine – *foruma* – v Slovenj Gradcu konec 12. oziroma v začetku 13. stoletja. S tem se popolnoma ujemajo ugotovitve numizmatikov glede kovanja novcev v slovenjgraški kovnici – zelo verjetno na gradu – ki naj bi se začelo že v času med 1180–1188, pod mejnim grofom Bertoldom III., in nadaljevalo pod Bertoldom IV. ter njegovimi sinovi, kot vzporedno tudi v *forumu* Kamniku.⁷¹ Kdaj in kako se je razvil zgodnji neagrarni centralni kraj Mislinjske doline, kdo je bil njegov iniciator?

Začetki mesta

Razvoj urbane naselbine v Slovenj Gradcu v 12. stoletju se popolnoma umešča v okvir podobnih procesov v širši regiji Koroške in Štajerske in ga lahko domnevamo precej bolj zgodaj, kot je običajno mnenje. Zgodnja poselitev Mislinjske doline, središče močnega zemljiškega gospodstva, ugoden prometni položaj na prehodu s Koroške v Posavje in Podravje, so nedvomno zgodaj pogojevali razvoj neagrarnih dejavnosti – raznih obrti za potrebe gospodstva ter lokalne in tranzitne trgovine. Razvoj neke centralne naselbine, kjer so se koncentrirale te dejavnosti, je bil takorekoč socialna nuja in ga zasledimo pri mnogih zgodaj izpričanih središčih večjih zemljiških gospodstev na Slovenskem (npr. Ptuj, Kamnik, Škofja Loka, Gorica ...).⁷² Pri Slovenj Gradcu takšno centralno naselbino gospodstva nedvomno lahko domnevamo v Starem trgu pod Grajskim gričem, na katerem sta stala že slovanska

naselbina in že zgodaj tudi fevdalni grad. Stari trg je prvič omenjen leta 1331 s formulacijo *sub castro Windisgrez in Antiquo foro*,⁷³ nedvomno kot antiteza "novemu" mestu Slovenj Gradec v bližini (slika 3).⁷⁴ Funkcija Starega trga kot tržnega centralnega kraja je logična le pred nastankom nove, načrtno ustanovljene urbane naselbine. *Terminus ante quem* za ustanovitev novega Slovenj Gradca je 1251 prvič izpričana cerkev sv. Elizabete *in foro Windisgraze*,⁷⁵ organsko vključena v pravilno, plansko tlorisno zasnovu mesta, katere patrocinij je lahko nastal šele po proglasitvi Elizabete – nečakinje patriarha Bertolda Andeškega – za svetnico leta 1235.⁷⁶ Vendar to ne določa tudi datacije oziroma starosti same mestne naselbine, saj je bila cerkev lahko zgrajena naknadno, ko je mesto že stalo in funkcioniralo. Nena zadnje ne moremo izključiti tudi večje starosti cerkve, ki bi lahko imela prvotno drug patrocinij in ga je ob kanonizaciji svoje nečakinje nato spremenil njen vnet častilec, patriarh Bertold, ki je bil slovenjgraški mestni gospod.⁷⁷ Preselitev naselja na novo, ugodnejšo lokacijo, z načrtno zasnovano in namenskim tržnim prostorom, je bila praviloma projekt mestnega gospoda, ki si je od nove naselbine obetal večje gospodarske koristi.⁷⁸ Pri Slovenj Gradcu je do preselitve po prevladujočem mnenju prišlo že v času Bertolda III. Andeškega, okrog leta 1180,⁷⁹ in bi se omenjeni privilegij za žičke kartuzijane glede trgovanja v Slovenj Gradcu že našel na novo naselbino. To je tudi po mojem mnenju najbolj verjetno, kot bo razvidno iz prikaza

⁷³ GABV, št. 638.

⁷⁴ Prim. Kos, *Stari trg*, str. 166–173.

⁷⁵ UBSI III, št. 88; *Gradivo* VI/1, št. 132.

⁷⁶ Gl. Weiss, *Das Städtewesen*, str. 23, 180, 213; Skuk, *Zgodovina I*, str. 19; Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 112.

⁷⁷ Do spremembe patrocinija je na primer prišlo pri mestni župnijski cerkvi v Mariboru, ki je bila prvotno posvečena sv. Tomažu, od srede 13. stoletja dalje pa sv. Janezu Krstniku, čeprav vzroki niso znani. Gl. Mlinarič, *Mariborska župnija*, str. 234–235.

⁷⁸ O tej problematiki podrobno Herbert Fischer, *Die Siedlungsverlegung*; na primeru Škofje Loke prim. Kosi, *Začetki*, str. 92 sl.

⁷⁹ To dopuščajo Pirchegger, *Geschichte I*, str. 381; Fischer, *Die Siedlungsverlegung*, str. 112; Kos, *Stari trg*, str. 164; Zwitter, *K predzgodovini*, str. 219; Skuk, *Zgodovina I*, str. 14; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 23. Curk, *Trgi in mesta*, str. 126, govori, da naj bi do preselitve naselbine prišlo v začetku vladne mejnega grofa Henrika IV. Andeškega (1204–1228), trške pravice pa naj bi dobila šele v času njegovega naslednika Bertolda, kar je kontradiktorno. Kakšen status je potem v začetku imela novozgrajena naselbina? Preselitev (novozgraditev) urbane naselbine je bila seveda zvezana z njenim neagrarnim statusom oz. posebnim (svobodnim) statusom prebivalcev, kar suponira od vsega začetka posebno tržno pravo (pravice). Od avtorjev najbolj skeptično tezo je zagovarjal Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 181, ki je še v omembi *forum* iz leta 1251 domneval Stari trg in naj bi do preselitve prišlo kasneje. To ne drži, saj formulacija *in ecclesia beate Elisabet in foro Windisgraze* leta 1251 jasno dokazuje novo lokacijo pri Elizabetini cerkvi.

⁷⁰ O značaju mitnine gl. Kosi, *K problemu mitnine*, str. 247–261.

⁷¹ Baumgartner, *Kovnici*, str. 17–33; Kos, *Der Friesacher Pfennig*, str. 160 sl.; isti, *Kovnica*, str. 103–108.

⁷² O tem izčrpno Kosi, *Predurbane*, str. 269–331, zlasti 280 sl.; isti, *Začetki*, str. 83–110, zlasti 92 sl.; isti, *Nastanek*, str. 171–184.

Slika 3: Franciscejski kataster za Štajersko iz okrog leta 1830. Lepo sta vidna Stari trg (Altermarkt) s cerkvijo Sv. Pankracija (St. Pongratz) ter na novi lokaciji načrtno ustanovljeni Slovenj Gradec. (Arhiv Republike Slovenije, AS 177, mapa C6, karti A2 in A3).

nastajanja urbanih središč v tem času v širšem okoliškem prostoru. Tudi če je do preselitve naselbine prišlo kasneje, pa nedvomno izvirnemu naselju v Starem trgu v 12. stoletju že lahko pripišemo neagraren, zgodnjeurban značaj. Graditev novega meščanskega naselja je bila namreč tehnično in organizacijsko zahteven projekt, ki je vključeval izmere terena, parcelacijo, gradbene dejavnosti, torej številne specializirane obrtnike, ter seveda določeno število potencialnih naseljencev. Potrebni človeški potencial, ki je novo naselje zgradil, poselil in omogočil njegovo nadaljnje funkcioniranje, se ni mogel materializirati čez noč iz nič. Najverjetneje je večina zgodnjih prebivalcev izvirala iz matičnega zemljiškega gospodarstva, kar je glavni argument za tezo, da je v izvirnem naselju – Starem trgu – že šlo za prevladujoče neagrarne dejavnosti, morda tudi za socialno drugačen status prebivalcev od ostalega podložniškega sloja.⁸⁰ S slovenskega ozemlja imamo vzorčen primer tega procesa pri oglejskem Ložu na Notranjskem. Neobzidan trg okrog župnijske cerkve (kasnejši Stari trg) je kot *forum* obstajal že celo 13. stoletje, naseljevali so ga svobodni tržani – *cives* – s svojim trškim sodnikom, kar suponira lastno sodno okrožje oz. pravno oblikovano trško ureditev. Leta 1341 pa je oglejski patriarh Bertrand ukazal, naj se tedenski sejem po novem odvija pod nekaj kilometrov oddaljenim loškim gradom in prebivalci trga (*habitatores et coloni fori nostri de Los*) naj se zaradi večje varnosti in koristi (*pro majori securitate et evidentiori utilitate ipsorum*) preselijo na novo lokacijo pod grad in si tam na novo postavijo bivališča (*debeant se transfere et ibi domos eorum facere et edificare*).⁸¹ Preselitev ni bila zvezana z nikakršnim statusnim povzdigom nove naselbine ali podelitvijo pravic (privilegijev) njenim prebivalcem, temveč sta se obstoječ pravni status oz. ureditev le prenesla na novo lokacijo. Podoben proces si lahko predstavljamo tudi pri Slovenj Gradcu stoletje in pol prej. Vsekakor je odveza podložništva – morda preko prehodnega statusa *cenzualov* – s strani zemljiškega gospoda lahko spodbujala urbani razvoj centralne naselbine, kar je bilo nedvomno v njegovem interesu.

Poglejmo, kakšne so bile okoliščine za nastanek urbanih naselbin v širši regiji v tem času. Na prelomu 11. v 12. stoletje se začne doba, ko v virih zasledimo izredno dinamičen razvoj v širšem prostoru Koroške in sosednjih pokrajin. V neposredni bližini so bili ustanovljeni samostani in druge cerkvene ustanove kot pomembna gonila kolonizacije in gospodarskega razvoja (benediktinski Šentpavel 1091, kolegiatni kapitelj Dobrla vas pred 1106,

benediktinski Gornji Grad 1140, cistercijska Rein pri Gradcu 1129 in koroški Vetrinj 1142), zgrajeni so bili številni novi gradovi, ki jih v teku 12. stoletja prvič zasledimo v virih. Zaslediti je omembe trgovanja, razvija se denarno gospodarjenje, kar najbolj izpričuje dejstvo, da salzburški nadškofje ter koroški vojvode v povezavi z izkoriščanjem domačih nahajališč srebra začno od tretjega desetletja 12. stoletja na Koroškem s kovanjem svojih novcev (breških pfenigov).⁸² Vzporedno se pojavljajo zgodnje urbane naselbine s specifično socialno strukturo nekmečkega sloja prebivalstva (Breže, Velikovec, Beljak, Gradec, Maribor, Ptuj idr.).

Kako so posamezni knezi kot glavni iniciatorji razvoja urbanih središč že tedaj ocenjevali pomen meščanskih naselbin, nam lepo kaže primer štajerskega vojvode Otokarja IV. Vojvoda v listini za kartuzijo v Žičah leta 1185 govori o svojih *civitates, oppida et alia loca principalia*, torej meščanske naselbine imenuje kot svoje glavne, najpomembnejše kraje.⁸³ Pomen urbanih središč je bil mnogoter in vsi pomembnejši velikaši z ustreznimi sredstvi in organizacijskimi zmožnostmi so zato že zgodaj podpirali njihov razvoj. Relativno pozna izrecna omemba meščanske naselbine zato nikakor ne pomeni absolutne datacije njenega nastanka, ki je bil lahko desetletja ali še zgodnejši.

Ravno v zvezi s štajerskimi knezi, ki so se izkazali za velike podpornike razvoja urbanih naselbin, imamo nekaj zelo ilustrativnih informacij o strukturi zgodnjih meščanskih središč in uporabljeni terminologiji. Otokar III. je okrog 1160 samostanu Admont podelil *locum curtis* (zemljišče za zgradbo) v Ennsu v Avstriji – *apud forensem uillam Ensam*. V potrditvi darovnic Admontu Otokar IV. leta 1186 omenja to parcelo kot ležečo *apud vicum forensem Ense*. Neka druga admontska tradicija okrog 1170 je bila izpeljana *in oppido Ense*, znamenita georgenberška pogodba leta 1186 *apud Anesim forum*, Otokarjeva listina iz okrog 1190 izstavljena *in villam nostram celebrem Ense*, 1191 pa je vojvoda v pisni obliki potrdil cvetoči tržni naselbini, ki so jo obiskovali celo trgovci iz Regensburga, Ulma, Kölna, Aachna in Maastrichta, pravila glede letnega sejma – *iura nundinarum Anasensis ville* – ki so izvirala že iz časa njegovega očeta (†1164).⁸⁴ Že 1186 so listinsko izpričani tudi novci kovnice v Ennsu (*XXV talentis Aenser*).⁸⁵ Enns je nato leta 1212 od vojvode Leopolda VI. kot prvo mesto na ozemlju današnje Avstrije dobil zapisane mestne pravice. Privilegij je bil namenjen meščanom – *civium nostrum Anasensium*, naselbina pa je v dokumentu tudi izrecno

⁸⁰ Na primeru Škofje Loke in Gorice gl. Kosi, *Začetki*, zlasti str. 92 sl.; isti, *Nastanek*, str. 171 sl.

⁸¹ Joppi, *Documetni Goriziani*, št. CLVIII; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 96 sl.

⁸² Nazadnje izčrpno *Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs*.

⁸³ *UBSt* I, št. 644; *Gradivo* IV, št. 705.

⁸⁴ *UBSt* I, št. 415, 521, 649, 677, 720; *UBLoE* II, št. CCXCVI.

⁸⁵ *UBSt* I, št. 643.

imenovana *civitas*.⁸⁶ Iz teh omemb lahko jasno razvidimo pester razvoj v drugi polovici 12. stoletja in raznoliko, še neustaljeno terminologijo za zgodnje urbane naselbine: od *villa*, *forensis villa*, *vicus forensis*, *oppidum*, *forum* do končnega *civitas*. Obenem je to tipičen primer postopnega razvoja meščanske naselbine, ki traja desetletja, in je kronan s pisno potrditvijo mestnih pravic, ki pa ne pomenijo nikakršnega "povzdiga" v mesto (to že obstaja).⁸⁷

V listini, ki jo je v otokarskem trgu Hartberg – *in foro Hartperch* – leta 1166 izstavila štajerska mejna grofica Kunigunda, je potrdila, da je samostan Seckau v (trgu) Fischau kupil zemljišče z zgradbo (*curtim unam*), za katerega je moral letno plačevati *ius forense quod vulgo purchrecht appellatur*, in sicer 40 denarjev *Uiscacensis monete*.⁸⁸ Šlo je za nakup po meščanskem pravu: *ius forense* oz. *ius civile* = *Burgrecht*. Pravno dejanje je bilo izvedeno vpričo tržanov – *coram forensibus nostris in foro Uiscach*. Tukaj imamo izpričani še dve otokarski urbani naselbini, Hartberg in Fischau, in pri drugi takorekoč našete vse temeljne pravne kategorije, ki so jo evidentno ločevale od agrarno-fevdalnih: neagrarno naselje (*forum*), svobodne tržane/meščane (*forenses*), zakup po meščanskem pravu (*ius forense/Burgrecht*).⁸⁹ Poleg tega je izpričana denarna valuta kovnice v Fischauu, ki je bila, tako kot pri Ennsu, neposredno povezana z meščansko naselbino.

Zelo podoben razvoj lahko domnevamo tudi v bližnjem štajerskem Gradcu, kjer je poleg zgodnejših omemb samega kraja, ki ne omogočajo sklepov o kvaliteti naselbine, že okrog 1150 izpričan *Perhtoldus mercator de Graze*, torej graški trgovec.⁹⁰ Listina Otokarja IV. iz 1164, izstavljena v Gradcu, pa nam kar naenkrat prikaže že obstoječo urbano naselbino in celo nekatere zelo ilustrativne detajle. Mejni grof je cisterci Rein podelil *tria curtifera in suburbano castri Graece*, torej zemljišča (parcele, *Hofstät*) v podgrajski naselbini, da bi si samostan lahko zgradil kaščo (*cellarium*) za vino in druge proizvode za prodajo (*vinum et cetera venalia pro-*

ponentes), in sicer nemoteno od "tržnega vrveža" (*turbis forensibus imperturbato*). Parcele so bile jasno omejene od ostalih bivalnih zgradb – *certisque terminis a ceterorum habitaculis distincta*.⁹¹ Na osnovi tega lahko sklepamo, da je šlo že za načrtno ustanovljeno, izmerjeno in razparcelirano urbano naselbino, kjer so obstajale hiše prebivalcev (*habitacula*), del parcel je bil še nepozidan (takšne dobi samostan), v urbano zasnovu je bila vkomponirana tudi cerkev (sv. Egidija, izpričana 1182⁹²), obenem pa je v naselbini že potekalo živahno trgovanje. Med pričami listine je bil na prvem mestu Ulrik, *prefectus de Grece*, ki je bil gradiščan in morda tudi sodnik v naselbini, med ostalimi pa je naveden tudi zlatar Rudolf (*aurifex*). Takšno podobo neagrarne centralne naselbine nato leta 1172 potrjuje listina Otokarja IV., ki je bila izstavljena *in foro Graece*, druga iz 1189 pa že *Grace in civitate*, torej je bil naselbini že pripisan uglednejši naziv "mesto".⁹³ Vsekakor je šlo za razvito urbano naselbino, čeravno je na obzidje čakala še nekaj desetletij.⁹⁴

Ob tako pestrem razvoju vrste meščanskih središč Otokarjev, ki so bili očitno zelo ambiciozni in organizacijsko sposobni, lahko upravičeno sklepamo, da je zelo podoben razvoj v drugi polovici 12. stoletja doživel tudi Maribor. Neka oblika naselbine pod 1164 prvič izpričanim mariborskim gradom je nedvomno obstajala že tedaj, saj je mejni grof Otokar III. od samostana Šetpavel kot jamstvo prejel *duos mansus sub castro Marchburch*.⁹⁵ Morda so bile z izrazom mišljene le hiše s pripadajočim zemljiščem, ali pa – kot se običajno tolmači – kmetije in je šlo za naselje še bolj argarnega značaja.⁹⁶ Vsekakor pa je zanimivo, da je bil med pričami v Mariboru izstavljene listine za celo vrsto ministerialov naveden tudi zlatar Friderik, ki bi bil sicer precej neobičajen član vojvodovega spremstva – morda je bil prebivalec Maribora. Nedvomno pa se je v naslednjih desetletjih – še pod zadnjim Otokarjem (IV.) – razvila prava urbana naselbina, morda prav v povezavi z izgubo Slovenj Gradca, kot se domneva.⁹⁷ Med 1185–1192 se je po Mariboru že imenoval župnik Konrad – *plebanus de Marchburg* – ki je pričal v listini vojvode Otokarja,⁹⁸ kar doka-

⁸⁶ BUB I, št. 183.

⁸⁷ O vzorčnem razvoju Ennsa gl. *Geschichte der Stadt Enns*, str. 97 sl.

⁸⁸ UBS^t I, št. 499.

⁸⁹ Kaj so v meščanskih naselbinah pomenile s termini *curtis*, *locus curtis*, *curtile*, *curtifer*, *area*, kasneje *Hofstat* imenovane zemljiške kategorije, lepo izvemo v listini glede Judenburga leta 1256 (UBS^t III, št. 264). Nek meščan je minoritskemu samostanu zapustil *fundum siue aream cum domo et curia, quod vulgo hofstat dicitur*, in sicer *iure civili, quod vulgo purchrecht nuncupatur*. V privilegiju kralja Otokarja pa je bila leta 1264 kartuzija Žiže v Mariboru oproščena *ratione iuris civilis, quod vulgo purchrecht dicitur vel arearum suorum* (UBS^t IV, št. 510; GZM II, št. 29). Šlo je za mestno parcelo z zgradbami, v zakupu po meščanskem pravu za majhno leto odškodnino (*census*), kar je bilo pravna osnova ustroja naselbine in svobodnega meščanskega statusa prebivalcev. O tej problematiki prim. Kosi, *Predurbane*, str. 223, 226.

⁹⁰ UBS^t I, št. 293.

⁹¹ UBS^t I, št. 484.

⁹² UBS^t I, št. 619.

⁹³ UBS^t I, št. 546, 698; prim. še št. 555, 619, 642.

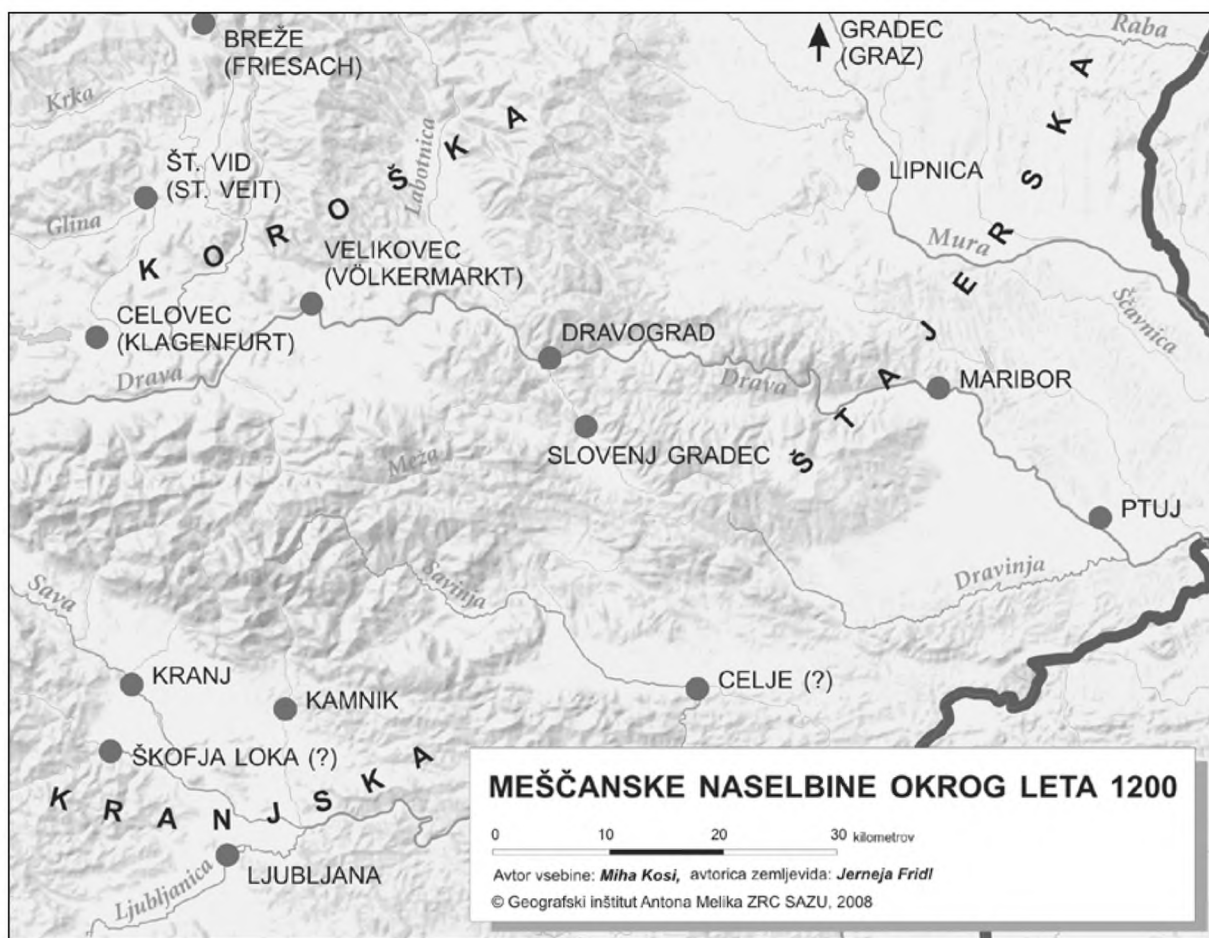
⁹⁴ Prim. Gänser, *Graz*, str. 3; Spreitzhoffer, *Von Grauscharn nach Graz*, str. 635; Posch, *Die Besiedlung*, str. 88 sl., 95 sl.

⁹⁵ UBS^t I, št. 484; GZM I, št. 3; *Gradivo* IV, št. 470.

⁹⁶ O pomenu termina *mansus* gl. J. F. Niermeyer; *Mediae latinitatis lexicon*, str. 643; prim. Mlinarič, *Maribor*, str. 147 sl.

⁹⁷ Prim. Štih, *K predzgodovini*, str. 253 sl.; Hauptmann, *Mariborske studije*, str. 77 sl., 82; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 22–23.

⁹⁸ UBS^t I, št. 653; GZM I, št. 15; *Gradivo* IV, št. 716.

zuje, da je naselje že imelo svojo cerkev vključno z župnijo.⁹⁹ Okrog leta 1190, ko je vojvoda Otokar v Mariboru razsojal nek spor, pa je poleg nekaj plemičev pričala cela vrsta oseb, za katere bi lahko domnevali, da so bili prebivalci Maribora, med njimi tkalec (*textor*) Rudolf ter Ditrik *de oppido superiori*, torej iz zgornjega dela naselbine (očito je imela že znaten obseg).¹⁰⁰ Ravno termin *oppidum* se je v 12. in delu 13. stoletja pogosto uporabljal za oznako meščanske naselbine in vojvoda Otokar IV. leta 1185 z njim označuje svoja *loca principalia*.¹⁰¹ Urbani Maribor je nato nedvoumno izpričan v zgodnji babenberski dobi. Vojvoda Leopold VI. je leta 1209 izstavil listino v svojem trgu Mariboru – *in foro nostro Marhpurch*, v listini iz časa 1202–1220 sta pričala mariborski meščan (*civis*) Wolfhard in kožar (*pellifex*) Gotšalk.¹⁰² Med letoma 1220–1224 je vojvoda Leopold potrdil tipično meščansko zemljiško transakcijo – že omenjeni kožar in meščan (*burgensis*) Gotšalk, je *in villa nostra Marhpurc* pro-

dal samostanu Vetrinj hišo s parcelo, vrtom in hlevom.¹⁰³ Maribor je nato 1227 in 1248 izpričan kot *forum*, 1229, 1243 in 1250 so omenjeni meščani (*cives*) in končno 1254 prvič tudi naziv *civitas*.¹⁰⁴ Evidentno je šlo za kontinuiran razvoj neagrarne meščanske naselbine vsaj od zadnje četrtine 12. stoletja. Pečat mesta je prvič izpričan na listini iz leta 1271 in je vseboval napis SIGILLVM ... CIVITATIS MARHP'CH.¹⁰⁵

Kako pa je bilo na Koroškem? Grofje Breško-Selški so na osnovi vladarjevega tržnega privilegija že pred sredo 11. stoletja oblikovali tržno središče Breže, ki ga je grofica Hema 1043 podelila samostanu oz. kasnejši škofiji Krka. Med letoma 1124–1130 je krški škof zaradi upora tržanov prvotni trg porušil ter ga preselil na novo lokacijo pod salzburski breški grad (... *forum ... destructum ... sub castrum Friesach locatum* ...). V virih o teh dogodkih so Breže imenovane *mercatus*, *forum*, *villa*, prebivalci *cives* ali *forenses*,¹⁰⁶ omenjeni pa so še sodniki,

⁹⁹ Gl. Mlinarič, *Mariborska župnija*, str. 234 sl.

¹⁰⁰ *UBSt* I, št. 707; *GZM* I, št. 27; *Gradivo* IV, št. 779.

¹⁰¹ Gl. op. 83. Glede literature o tej problematiki gl. Kosi, *Začetki*, str. 87, op. 29.

¹⁰² *BUB* I, št. 169; *UBSt* II, št. 137; *GZM* I, št. 43, 47; *Gradivo* V, št. 44, 154.

¹⁰³ *BUB* II, št. 221; *GZM* I, št. 55; *Gradivo* V, št. 329.

¹⁰⁴ *BUB* II, št. 268; *UBSt* II, št. 265, 439; *UBSt* III, št. 31, 77, 155, 156; *GZM* I, št. 61, 63, 69, 76, 80, 85, 86.

¹⁰⁵ Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 146, 150.

¹⁰⁶ *MHDC* I, št. 16, 17, 39, 52; *Gradivo* III, št. 124, 126, 394; *Gradivo* IV, št. 70. Nazadnje o Brežah izčrpno

mitničarji in kovnica (*iudices, thelonearios, mone-ta*).¹⁰⁷ V naslednjih desetletjih se v listinskem gradivu vedno pogosteje omenjajo sodnik, kovni mojster in meščani (*Frisacenses, burgenses, cives de foro, forenses cives*), leta 1167 tudi zakup hiš po meščanskem pravu (*ius fori*).¹⁰⁸ Breže so tako že v prvi polovici 12. stoletja dokazano meščanska naselbina, kjer so nadškofje od tretjega desetletja kovali breške pfenige,¹⁰⁹ nedvomno v neposredni zvezi z neagrarnimi dejavnostmi v naselbini. Če je salzburski nadškof leta 1168 izstavil listino *in villa Frisacensi*,¹¹⁰ je to jasen dokaz, da termin lahko v tem času označuje meščansko naselbino in ga ne moremo prevajati kot vas. Mesto, ki je do konca 12. stoletja prešlo od krške škofije popolnoma v salzbursko posest, je tako eno najzgodnejših in predvsem najboljše dokumentiranih urbanih središč Koroške. Od 1215 dalje je v virih imenovano *civitas*, čeprav je obzidje prvič izpričano šele 1251.¹¹¹ Pečat mestne občine je prvič dokazan z listino iz leta 1261 (*unacum sigillo Frisacensis civitatis*), ohranjen štiri leta kasneje z napisom CIVITAS FRISACENSIS, leta 1272 pa je poleg sodnika izpričan mestni svet (*iudex et iurati in Frisaco*).¹¹² Breže so izvrsten primer postopnega razvoja srednjeveškega mesta, ki je do "celovite" oblike, ki jo običajno vidimo ob uveljavitvi naziva *civitas* za določeno naselbino, trajal takorekoč dve stoletji. Takšen razvoj lahko z veliko mero verjetnosti domnevamo tudi pri mnogih drugih pomembnih, a z viri slabše dokumentiranih meščanskih naselbinah – npr. pri salzburskem Ptuju, spanheimski Ljubljani ali, nenazadnje, Slovenj Gradcu.

Poleg cerkvenih gospodov – salzburskih nadškofov, bamberških škofov (Beljak) – tudi posvetni knezi na Koroškem niso zaostajali pri razvijanju meščanskih naselbin. Spanheimi, od 1122 dalje koroški vojvode, so že konec 11. stoletja v Velikovcu posedovali neagrarno, zgodnjeurbano naselbino. Že večkrat omenjeni grof Bernard je med letoma 1105 in 1126 podelil, v primeru, da ostane brez dedičev, pol trga *Volchimeratus* samostanu Šentpavel. Njegov brat Hartvig, tedaj regensburški škof, pa je svojo polovico, ki mu je pripadla kot dediščina – *medietatem forum Judeorum* – prepustil v doživljenjski užitek bratu Bernardu in njegovi ženi Kunigundi,

nakar naj bi pripadla Šentpavlu.¹¹³ Pred odhodom na križarsko vojno je leta 1147 Bernard samostanu potrdil podelitev bratove ter svoje polovice vključno z dvema tržnima parcelama – *predicti fori medietatem cum possessione duorum inibi curtium* – vendar naj bi Kunigundi do smrti pripadali dohodki celotnega trga – *totum ei forum serviret*.¹¹⁴ Druga, verjetno sočasna (1147) tradicija za samostan Vetrinj je bila izpeljana v Velikovcu v Bonardovi hiši (*in Bonardi domo*), poleg številnih plemičev pa so pričali tudi sam Bonhardus, ... Lostan ter drugi *omnes cives predicti fori*.¹¹⁵ Iz tega je razvidno, da je šlo nedvomno za obstoječo neagrarno naselbino (*forum*), kjer so živel svobodni meščani (*cives*) in je bila posestno-pravno organizirana v obliki *curtilia* (parcel z zgradbami).¹¹⁶ Kot kaže eno od poimenovanj, so morali bili med prebivalci že tedaj tudi Judje – nedvoumen indikator neagrarnega značaja naselja – medtem ko naj bi imena Bonard in Lostan kazala na valonske priseljence, kar ni nemogoče.¹¹⁷ Prafarno središče je bilo, nedvomno zaradi uspešnega razvoja urbane naselbine, že sredi 12. stoletja preseljeno od sv. Štefana pri Niedertrixen k novi (romanski) cerkvi sv. Ruperta v Velikovcu, prvič izpričani v papeškem privilegiju leta 1177.¹¹⁸ Cerkev stoji v kasnejšem Starem trgu (Alter Markt), kjer lahko iščemo prvotni trg. S pomembno župnijo urbane naselbine je bila povezana funkcija spodnjekoroških arhidiakonov – 1187 prvič izpričan *archidiaconus de Volchinmarch*¹¹⁹ – kar je dobra paralela z omenjenim savinjskim arhidiakonom Bertoldom "iz Slovenj Gradca" v 1170-ih letih. Cesar Friderik Barbarosa je ob svojem obisku na Koroškem leta 1170 potrdil samostanu Šentpavel izključno pravico do trga Velikovca – *ius eiusdem ville et forum et omnia fori iura* ... – kjer po mojem mnenju pri *villa* ne gre misliti na oznako za vas, temveč nasplošno za naselje, ki je bilo *forum* s tržnim pravom – *ius fori*.¹²⁰ Zelo zanimiv detajl glede večanja urbane naselbine imamo iz leta 1213, ko je salz-

Wadl, *Friesachs historische Entwicklung*, zlasti str. 5 sl.; Laichmann, *Friesach*, 1 sl.

¹⁰⁷ MHDC I, št. 58; glede tega falsifikata prim. MHDC *Ergänzungsheft*, št. 627.

¹⁰⁸ MHDC I, št. 138, 164, 185, 198, 201, 279; MHDC III, št. 777, 862, 887, 985, 1035, 1037, 1047, 1092, 1101, 1103, 1108, 1161.

¹⁰⁹ Nazadnje Baumgartner, *Schriftquellen*, str. 73 sl.

¹¹⁰ MHDC III, št. 1113.

¹¹¹ MHDC IV/1, št. 1717; Wadl, *Friesachs historische Entwicklung*, str. 9.

¹¹² MHDC II, št. 643, 667, 681; MHDC V, št. 104; Wadl, *Friesachs historische Entwicklung*, str. 9–10; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 201.

¹¹³ MHDC III, št. 521; MHDC *Ergänzungsheft*, št. 520a; *Gradivo* IV, št. 11; Dinklage, *Völkermarkt*, str. 279 sl. Velikovec je kot dediščina (*patrimonium*) prešel s 1096 umrlega grofa Engelberta na njegove sinove, torej je tržna naselbina morala obstajati že v njegovem času.

¹¹⁴ MHDC III, št. 838; *Gradivo* IV, št. 237.

¹¹⁵ MHDC III, št. 839; *Gradivo* IV, št. 238.

¹¹⁶ O tem gl. op. 89.

¹¹⁷ Prisotnost Judov potrjuje najstarejši koroški judovski nagrobnik z letnico 1130, najden pri bližnjem Sv. Štefanu, kjer je bilo prvotno prafarno središče širše okolice. Gl. Dinklage, *Völkermarkt*, str. 283, 285; Wadl, *Geschichte der Juden*, str. 139.

¹¹⁸ MHDC III, št. 1217; Dinklage, *Völkermarkt*, str. 285–286.

¹¹⁹ UBS I, št. 690, 716; MHDC III, št. 1386; Dinklage, *Völkermarkt*, str. 287–288.

¹²⁰ MHDC III, št. 1140; *Gradivo* IV, št. 511. Termin *villa* v tem času nesporno lahko pomeni tudi meščansko naselbino, kot smo videli pri Ennsu, Brežah in Mariboru. O tej problematiki nazadnje Kosi, *Začetki*, str. 89.

burški nadškof reševal spor med šentpavelskim opatom in velikovskim župnikom oz. arhidiakonom. Opat je na njivah poleg trga odmerjal parcele za gradnjo hiš – *agris ... iuxta forum Volchenmarcht ... in areas et domos redegerat* – zaradi česar je bil župnik prikrajšan za desetino od pridelkov in je za odškodnino dobil tri parcele in del vrta, sam pa se je odpovedal desetini od ostalih parcel.¹²¹ Naslednji odločilni korak pri razvoju urbanega Velikovca je naredil koroški vojvoda Bernard, ki je tu načrtno ustanavljal svoje vojvodsko središče. Leta 1217 je zgradil nov most čez Dravo in dovolil samostanu Šentpavel prost prehod za vso robo, ki so jo za svoje potrebe vozili z vozovi ali tvorili z živalmi, obenem je dajatev od blaga za lastne potrebe oprostil tudi velikovške meščane – *burgensibus prefati fori*.¹²² Vojvoda je očitno nameraval – ali celo sam začel z gradnjo – postaviti novo meščansko naselbino oziroma izpeljati klasično preselitev na novo lokacijo ob dravskem mostu, ki sta jo zaokročila 1239 omenjeni vojvodski grad na severu in 1240 zgrajena nova farna cerkev sv. Magdalene na vzhodu.¹²³ Na pritožbo šentpavelskega opata je sam cesar Friderik II. leta 1232 razsodil, da koroški vojvoda nima pravice na samostanski zemlji postaviti trga in da tu le opatu pripada pravica do zgraditve oziroma preselitve tržne naselbine – *dux ... non haberet potestatem instituendi forum in solo monasterii ... eidem abbati liceret locare et transferre forum in solo sue ecclesie, ubi vellet*.¹²⁴ Do zgraditve nove urbane naselbine je vsekakor prišlo. Opat je leta 1240 v listini omenjal, da je *in nostro novo foro Volchinmarkt ... civibus eiusdem fori* prodal parcele (*area*) za zgraditev nove farne cerkve. Med vrsto prič sta bila tudi sodnik Albert in mitničar Markvard.¹²⁵ Lastništvo nad naselbino je bilo nadalje očitno priznано vojvodi Bernardu – v dokumentu, s katerim so cerkvene oblasti 1252 nad njegovimi mesti razglasile interdikt, je med *civitates ipsius* naveden tudi Velikovec.¹²⁶ Tudi sam vojvoda ga 1254 imenuje *civitas nostra*,¹²⁷ naselbina je očitno že obzidana, čeprav se še nekaj desetletij zanjo izmenjujejo nazivi *forum*, *civitas*, *oppidum*, medtem ko so meščani *cives* ali *burgenses*.¹²⁸ Simptomatično za razmere je, da je v listini iz 1267 naselbina imenovana *forum*, medtem ko je na obešenem pečatu mestne občine napis SIGILLVM CIVITATIS DE VOLCHEN-

MARCT.¹²⁹ Pri Velikovcu, takorekoč v neposredni koroški bližini, imamo tako za Slovenj Gradec izvrstno analogijo glede procesa nastajanja urbane naselbine, ki se je začel že najkasneje konec 11. stoletja v "starem trgu" in se v stoletju in pol zaključil s preselitvijo in zgraditvijo naselbine na novi lokaciji, postopno uveljavitvijo naziva mesto (*civitas*) in končno zgraditvijo obzidja. Kljub temu je terminologija še dalje zelo spremenljiva in dokazuje, kako nezanesljivo je opredeljevanje statusa naselja zgolj po nazivu v virih.

Na Koroškem pa so Spanheimi že v 12. stoletju posedovali ali ustanovili še nekaj meščanskih naselbin. Št. Vid, leta 1131 v listini o podelitvi dieceze škofiji Krka označen kot *villa*, je bil 1147 s strani istrskega mejnega grofa Engelberta Spanheima, ki se je odpravljal na drugo križarsko vojno, kot dvor – *curia* – z vsemi pertinenca, ki so morda zajemale tudi tržno naselbino, prodan škofiji Bamberg. Vendar do dejanskega bamberskega prevzema verjetno sploh ni prišlo. Že leta 1149 se je kralj Konrad III., ki se je vračal s križarske vojne, z vojvodo Henrikom srečal ravno v Št. Vidu – to vsekakor kaže, da je šlo za pomembno naselbino, bistveno drugačno od vasi – ki je bil očitno že v rokah koroškega vojvode.¹³⁰ Vojvoda Herman je od 1162 dalje pogosto rezidiriral v tej naselbini, tu izvajal zemljiške transakcije in izstavljal listine ter imel celo sodne zборе – *placita*. Neka listina je bila 1169 vpričo vojvode izstavljena v Št. Vidu pred Bernhardovo hišo – *ante domum Bernhardi* – kjer nedvomno ni šlo za kmečko domovanje, temveč prejkone za meščansko hišo. V teh virih je Št. Vid imenovan *villa*, medtem ko je Hermannov sin, vojvoda Ulrik II., leta 1199 izstavil listino *in foro apud Sanctum Vitum*, s čimer je meščanska naselbina dokončno potrjena.¹³¹ Že v drugi polovici 12. stoletja je imel Št. Vid očitno značaj vojvodske rezidence in domnevno so se ravno tu že od srede stoletja kovali vojvodski novci po vzoru breških pfenigov.¹³² Ta vloga naselbine se je še stopnjevala v času vojvode Bernarda, ki je najpogostejše bival v Št. Vidu in ga imenoval *forum nostrum*.¹³³ Pri pravnem dejanju ob posredovanju vojvode leta 1205 sta pričala sodnik Walter – leta 1209 izpričan kot *iudex de Sancto Vito* – in kovni mojster (*monetarius*) Friderik.¹³⁴ To dokazuje lastno sodstvo meščanske naselbine in obenem nesporno potrjuje obstoj šentviške kovnice. Takšen pomen

¹²¹ MHDC IV/1, št. 1689.

¹²² MHDC IV/1, št. 1748, 1772; Dinklage, *Völkermarkt*, str. 289.

¹²³ MHDC IV/1, št. 2172.

¹²⁴ MHDC IV/1, št. 2051; Dinklage, *Völkermarkt*, str. 291 sl.

¹²⁵ MHDC IV/1, št. 2211.

¹²⁶ MHDC IV/1, št. 2495.

¹²⁷ MHDC IV/1, št. 2569.

¹²⁸ MHDC IV/1, št. 2293, 2390, 2399, 2495, 2639, 2670, 2757, 2791; MHDC IV/2, št. 2816, 2892, 2916, 2978; MHDC V, št. 67, 392.

¹²⁹ MHDC IV/2, št. 2936, tudi št. 3004; prim. Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 210.

¹³⁰ MHDC III, št. 876.

¹³¹ MHDC I, št. 61, 229, 260; MHDC III, št. 831, 1180, 1206; nazadnje izčrpno Wadl, *Stadtgeschichte*, str. 9–35.

¹³² Nazadnje o tem Baumgartner, *Schriftquellen*, str. 76 sl.

¹³³ Gl. MHDC IV/1, št. 1546, 1682, 1813, 2116, 2156, 2399, 2446, 2608; MHDC I, št. 433; Dinklage, *Kärntner Städtegründungen*, str. 85 sl.; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte*, str. 222 sl., 282 sl.

¹³⁴ MHDC IV/1, št. 1575, 1632.

naselja je potrjen s terminom *civitas sancti Viti*, ki ga zasledimo v Bernardovi listini že 1224 in je tako prvo od vojvodovih mest, ki se je lahko ponašalo s tem uglednim nazivom.¹³⁵ Kljub temu, da kasneje še v 1260-ih letih zasledimo poimenovanja *forum*, *oppidum* in celo *burgus*, ni dvoma, da gre za popolnoma razvito mesto, ki ima značaj vojvodske prestolnice.¹³⁶ Pečat mestne občine z napisom S. CIVITATIS SCI VITI je prvič izpričan 1279.¹³⁷

Celovec, domnevno brez kontinuitete s kakšnim starejšim naseljem, je bil ustanovljen kot meščanska naselbina na prehodu čez Gline najverjetneje v času vojvode Hermana (1161–1181), in se v virih prvič pojavi za vlade njegovega mladoletnega sina Ulrika II., ki je med 1193–1199 oprostil šentpavelske menihe plačila mitnine v Celovcu – *mutam in foro Chlagenuurt remittimus*.¹³⁸ Naselbina je že imela lastno sodstvo – 1217 in 1224 je omenjen vojvodov sodnik (*iudex de Chlagenvurt*).¹³⁹ Vojvoda Bernard je nato med letoma 1246–1252 preselil trg na ugodnejši teren južneje, kjer je že v dokumentu o izreku interdiktta naveden poleg Št. Vida kot eno štirih vojvodovih *civitates*,¹⁴⁰ prvotna lokacija pa se od srede 14. stoletja dalje imenuje "Stari Celovec".¹⁴¹ Še nekaj časa kot *forum* označevana naselbina je od 1279 *civitas*, prebivalci so *cives* in mestna občina ima pečat z napisom SIGILLUM CIVITATIS CLAGENFURT.¹⁴² Prva zapisana potrditev starih mestnih pravic je sledila šele pod Habsburžani 1338.¹⁴³

Poleg plemstva knežjega ranga in visokih cerkvenih gospodov so si celo posamezni samostani že zgodaj prizadevali za razvoj lastnega urbanega središča. Tako je cesar Friderik Barbarosa leta 1170 ob svojem obisku na Koroškem samostanu St. Lambrecht podelil pravico, da si v Köflachu na štajerskem (vzhodno od Gradca) ustanovi trg in ga uredi po tržnem oz. meščanskem pravu – *forum pro sue voluntatis arbitrio ordinare et ad ipsius ecclesie commodum forensia in eo sibi iura constituere*.¹⁴⁴ Pri izstavitvi listine so pričali med drugim vojvoda Herman Spanheim ter grofa Bertold III. Andeški in Engelbert Goriški. Čeprav do dejansko uresničitve

privilegija zaradi neugodnih okoliščin dolgo ni prišlo in se je trg razvil šele v 14. stoletju, je pomemben interes cerkvene ustanove oz. zavedanje o pomenu takšnega neagrarnega središča že v tem zgodnjem času. Ali lahko dvomimo, da so vsi pomembnejši fevdalni gospodje – na primer omenjene priče – tedaj že posedovali in razvijali taka središča?

Iz tega izčrpnega, a po mojem mnenju nujnega prikaza zgodnjega nastajanja urbanih naselbin v širši regiji, lahko zaključimo sledeče:

- prve neagrarne naselbine z zgodnjeurbanim značajem nastajajo v tem prostoru že v 11. stoletju (Breže, Beljak, Velikovec), v precejšnjem obsegu pa v teku 12. stoletja (poleg omenjenih še Celovec, Gradec, Maribor ...). Gre za jasno izpričana neagrarna naselja (*forum*, *oppidum*, *civitas*, tudi *villa*), ki se v funkcijskem smislu bistveno razlikujejo od agrarnih. Tu so dokumentirano koncentrirane neagrarne dejavnosti: trgovanje, promet, denarno poslovanje (kovnica), cerkvene funkcije, gosposka (deželno knežja) uprava (npr. sedeži deželskih sodnikov in zemljiških uradov, pogosto rezidiranje salzburškega nadškofa, Spanheimov, Otokarjev, izstavljanje listin, sodni zbori ipd.);

- v celem 12. stoletju je že prisotna nova socialna kategorija svobodnih meščanov – *cives*, *burgenses*, *forenses* – jasno ločenih od podložnega prebivalstva, ki posedujejo nepremičnine po meščanskem pravu (*ius forense*, *ius civile*, *Burgrecht*) in z njimi svobodno razpolagajo;

- že v 12. stoletju je očitno poznan postopek načrtne nove ustanovitve urbane naselbine brez pomembnejšega predhodnika (npr. pri Mariboru in Celovcu na to kaže že ime *Marchburg*, *Klagenfurt*), oziroma preselitve obstoječe starejše naselbine na novo lokacijo (Breže, v 13. stoletju še Velikovec, Celovec).

Vrnimo se k Slovenj Gradcu. Po mojem mnenju je prvotna neagrarna naselbina s svobodnim meščanskim prebivalstvom v Starem trgu – glede na okoliščine v širši regiji – obstajala nedvomno že v 12. stoletju. Moj glavni argument za to je vezan na doslej še neomenjeno meščansko naselbino v neposredni bližini – Dravograd. Na posesti samostana Šentpavel, na pomembnem prometnem križišču ob prehodu čez Dravo, so ministeriali Trušenjski okrog leta 1160 načrtno postavili grad in trg s cerkvijo ter mostom. Vsaj grad je moral stati že leta 1161, ko se je po njem imenoval Ortolf Trušenjski – *Ortolfus de Traberch*.¹⁴⁵ Na pritožbo šentpavelskega opata je 1177 interveniral sam papež Aleksander III. in iz tozadevne listine izvemo, da so Trušenjski protizakonito zgradili grad, si prisvojili samostansko

¹³⁵ MHDC IV/1, št. 1881, 2495; MHDC II, št. 563; *Gravido* VI/1, št. 213.

¹³⁶ MHDC IV/2, št. 2793, 2819, 2978; MHDC X, št. 1157.

¹³⁷ MHDC V, št. 384, 492; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 208.

¹³⁸ MHDC III, št. 1412; Webernig, *Wie alt ist Klagenfurt?*, zlasti str. 19 sl.; ista, *Klagenfurt*, str. 1 sl.; Paschinger, *Standortverlegung*, zlasti str. 32 sl.; Moro, *Das älteste Klagenfurt*, str. 690 sl.; Braumüller, *Wie Klagenfurt Landeshauptstadt wurde*, str. 7–22.

¹³⁹ MHDC IV/1, št. 1675, 1859.

¹⁴⁰ Gl. op. 176.

¹⁴¹ MHDC X, št. 209.

¹⁴² MHDC IV/1, št. 2556; MHDC IV/2, št. 2975, 3012; MHDC V, št. 57, 392, 444; MHDC VI, št. 39.

¹⁴³ MHDC X, št. 91.

¹⁴⁴ UBS I, št. 513.

¹⁴⁵ MHDC I, št. 848. Prim. Curk, *Ob osemstoletnici*, str. 5–10; isti, *Trgi in mesta*, str. 83 sl.

zemljo v okolici, izkrcili gozd in postavili cerkev.¹⁴⁶ Še pomembnejši pa je vir o poravnavi med Trušensjimi in samostanom, do katere je vpričo vrste cerkvenih dostojanstvenikov prišlo med letoma 1180–1192 v Velikovcu. Trušenski so priznali fevdno pravico Šentpavla na posestih pri Dravogradu ter mu obljubili prepustitev nekaj zemljišč vključno z gradom. Bistvena je navedba, da bodo to storili vpričo svojega gospoda, štajerskega vojvode Otokarja (IV.) – *coram domino ipsorum duce Stirensi*. V nadaljevanju je še rečeno, da so samostanu prepustili dve zemljišči oz. hiši v trgu Dravogradu (*duas areas in foro Traberch edificatas*), da samostanskim ljudem v trgu ni več potrebno plačevati mitnine in drugih tržnih dajatev (... *theloneo ... et omni forensi exactione ... in foro*) ter da imajo prost prehod brez plačila čez most, ki je pod gradom (*de ponte qui sub castro Traberch trans fluvium directus est*).¹⁴⁷ Iz tega izredno pomembnega dokumenta tako izvemo za obstoj trušenske meščanske naselbine (*forum*) v Dravogradu, razparcelirane po urbanem sistemu (*area*), kjer so potekale neagrarne dejavnosti (trgovanje, promet), od katerih so se pobirali mitnina, mostnina in druge tržne dajatve. Trušenski so bili ministeriali štajerskega vojvode in do zgraditve celega fevdalnega kompleksa (grad, trg, cerkev, most) je nedvomno prišlo z njegovim soglasjem, če ne celo na njegovo iniciativo, kot jasno kaže omenjeni citat. Otokarji pa so bili še nekaj desetletij prej gospodarji Slovenj Gradca in pred 1174 so jih tam nasledili grofje Andeški. V načrtni postavitvi trga Dravograda v neposredni bližini – manj kot 10 kilometrov – lahko po mojem mnenju vidimo konkurenčno ustanovo Slovenj Gradcu, pod mentorstvom štajerskega vojvode nastalo ravno zaradi izgube Slovenj Gradca. To pa neizogibno vodi k logičnemu sklepu, da je v Slovenj Gradcu istočasno že obstajala urbana naselbina – ki jo v zadnjih desetletjih 12. stoletja potrjuje že omenjeni privilegij za kartuzijo Žiče. V tako pomembnem gosposkem središču, kjer so se kot posestniki izmenjevali vodilni knezi prostora – Spanheimi, Otokarji, Andeški – vsi tudi sami dokazani podporniki razvoja meščanskih naselbin, si drugačnega razvoja tudi ne moremo predstavljati. Dokumenti o Dravogradu pa omogočajo še en zgovoren sklep – v drugi polovici 12. stoletja so v obravnavanem prostoru ne le knezi, temveč celo ministeriali že ustanavljali urbane naselbine. Dravograd je namreč v naslednjih desetletjih jasno izpričan kot last Trušenskih – leta 1237 ga na primer imenujejo *forum nostrum Traberch*.¹⁴⁸

Komu torej lahko pripišemo iniciativo za urbani razvoj Slovenj Gradca (Starega trga) in morda tudi preselitev in novo načrtno zgraditev naselbine kilo-

meter vzhodnje na sotočju Mislinje in Suhadolnice? Teoretično bi bil to lahko pred letom 1147 že mogočni grof Bernard Spanheim, in zelo verjetno je, da se je že v njegovem času začelo intenzivno neagrarno življenje v stari centralni naselbini pod slovenjgraškim gradom. Kakšni velikopoteznejši ukrepi za urbani razvoj s strani Spanheimov pa se mi še ne zdijo verjetni, saj so v Velikovcu že posedovali svojo centralno meščansko naselbino in jo verjetno že tedaj skušali razvijati tudi v Št. Vidu ter na Kranjskem v Ljubljani in kasneje Kostanjevici. Relativno kratkotrajna doba oblasti Otokarjev približno dve desetletji od 1147 dalje – glede na smrt Otokarja III. leta 1164 in rosno mladost njegovega naslednika je bil efektivni čas še manjši – je z ozirom na njihovo ambicioznost in organizacijsko sposobnost pri razvoju lastnih urbanih središč verjetno pozitivno vplivala na razvoj, vendar kakšnih indecev glede velikopoteznejših ukrepov nimamo. Po mojem mnenju lahko dejanske "ustanovitelje" mesta Slovenj Gradec vidimo v grofih Andeških, ki so najkasneje od 1174 ter nadaljnega tričetrt stoletja obvladovali gospodstvo. Za to tezo imam vrsto argumentov.

Rezidenca grofov Andeških

Bavarski grofje Andeški so že sredi 12. stoletja posvečali precej pozornosti svojim južnim posestnim sklopom tako na Tirolskem kot na Kranjskem. Bertold II. se je že v letih 1143–1147 in kasneje še večkrat imenoval po Kamniku – svojem središču na Kranjskem – kot *comes de Stein*.¹⁴⁹ K takšni knežji rezidenci je naravno sodila urbana naselbina, ki se je nedvomno razvila najkasneje do konca 12. stoletja. Prvič jo zasledimo v omenjenem privilegiju za kartuzijo Žiče, kjer je meranski vojvoda Bertold IV. oprostil samostan plačila mitnine *in foro suo Steun*.¹⁵⁰ S tem se ujema ugotovitev, da so Andeški že v zadnjem desetletju 12. stoletja v Kamniku – kot približno istočasno tudi v Slovenj Gradcu – kovali svoje novce, ki so bili seveda namenjeni obtoku v tržni naselbini.¹⁵¹ Listina iz leta 1229 omenja kamniške meščane – *cives Steynenses*,¹⁵² medtem ko druga iz 1232 dokazuje tako obstoj mestnega obzidja in meščanskega špitala kot tudi prenos farnega sedeža iz Nevelj k mestni cerkvi sv. Marije.¹⁵³ Vse to jasno priča o celovitem razvoju meščanske naselbine, ki je morala imeti vsaj nekajdesetletno tradicijo. Menim, da je do planske ustanovitve Kamnika – s pravilnim tlorisom in tržnim prostorom – poleg 1202 prvič izpričanega Spodnjega gradu

¹⁴⁹ Glej prispevke v: *Kamnik 1229–1979*, zlasti razprave Boža Otorepca.

¹⁵⁰ Gl. str. 138.

¹⁵¹ Baumgartner, *Kovnici*, str. 22 sl.; Kos, *Srednjeveška kovnica*, str. 42–44.

¹⁵² *MHDC* IV/1, št. 1960.

¹⁵³ Otorepec, *Listina*, str. 23–32.

¹⁴⁶ *MHDC* *Ergänzungsheft*, št. 1228a; *Gradivo* IV, št. 592.

¹⁴⁷ *MHDC* III, št. 1257; *Gradivo* IV, št. 639.

¹⁴⁸ *MHDC* III, št. 1426; *MHDC* IV/1, št. 2137, 2172.

nedvomno prišlo v teku druge polovice 12. stoletja. Grofje so imeli z Bavarske obilo vzorov in izkušenj z razvijanjem urbanih središč. Zlasti po povzdigu v meranske vojvode leta 1180 so ob hudi konkurenci bavarskih Wittelsbachov – kot je ugotovil Erwin Herrmann – začeli na vseh svojih gosposkih kompleksih intenzivno razvijati urbane centralne kraje.¹⁵⁴ Meščanske naselbine so ustanovili na ozemlju svoje matične bavarske grofije v Dießnu, na frankovskih posestih v Lichtenfelsu, Scheßlitzu in Bayreuthu, ter na Tirolskem v Innsbrucku, pri čemer naj bi bilo iniciativno obdobje ustanovitve ali preselitve naselbin že v desetletjih 1160–1180.¹⁵⁵ Zlasti primer Innsbrucka je izredno dobro dokumentiran in pomeni odlično analogijo razvoju Kamnika ter Slovenj Gradca.

Prvotni Andeški *forum* v Innsbrucku z mostom je obstajal že pred letom 1180. Istrski mejni grof Bertold III. se je odločil, da bo trg preselil na prometno ugodnejšo lokacijo, na zemljišče samostana Wilten na južnem bregu reke Inn. Leta 1180 je prišlo do dogovora s samostanom in Bertold je *forum nostrum trans pontem poneremus*, torej preselil že obstoječ trg. V listini so omenjeni prebivalci (*forenses*), ki so živeli že v izvorni tržni naselbini, hiše (*domos in foro*) ter mitnina (*theloneum fori*). Govora je tudi o *praefectus forensis* – trškem sodniku, torej je naselbina že imela lastno sodstvo oz. sodno okrožje.¹⁵⁶ V drugi listini o poravnavi s samostanom iz leta 1187 pa Bertold IV. govori o svojih tržanih (*forenses nostros de Insbruck*) ter trgovcih (*negociatores*), ki jih je njegov oče naselil v prestavljeno tržno naselbino – ... *translatō foro ... locaverant*.¹⁵⁷ Vojvoda Oton VIII. je nato leta 1239 mestu (*civitas*) potrdil vse pravice, ki so jih podelili njegovi predniki,¹⁵⁸ s čimer je Innsbruck postal eno najstarejših avstrijskih mest z zapisanimi mestnimi pravicami in obenem edina andeška urbana naselbina, vključno s tistimi v Nemčiji, za katero se je tak privilegij ohranil.¹⁵⁹ Kar nikakor ne pomeni, da niso bili izstavljeni tudi za ostala mesta – med njimi Kamnik in Slovenj Gradec – in se pač niso ohranili.

Zgodovina Andeških, ene najuglednejših rodbin v celi državi, in zlasti ugotovitve o zgodnjem razvoju njihovih urbanih središč drugod, omogočajo utemeljen sklep, da so na enak način zgodaj oblikovali tudi svoji dve meščanski naselbini na Slovenskem. Kot argument za to tezo naj omenim tudi presetljivo ugotovitev Erwina Herrmanna, da se tloris Slovenj Gradca neverjetno ujema s tlorisom 1231 že

kot *civitas* izpričanega andeškega Bayreutha na Frankovskem.¹⁶⁰ Zato lahko vsebino falsificirane listine žičke kartuzije z začetka 13. stoletja, ki govori o *forum* Kamniku ter omenja trgovanje, mitnino in druge dajatve v Slovenj Gradcu, po mojem mnenju obravnavamo kot trden dokaz za obstoj obeh meščanskih naselbin že konec 12. stoletja. Zlasti enkratni primer andeške preselitve trga v Innsbrucku leta 1180 je dober argument, da lahko tudi pri Slovenj Gradcu domnevamo enako preselitev in zgraditev nove naselbine že konec 12. stoletja. Glede na to, da so ministeriali Trušenski že v tretji tretjini 12. stoletja v neposredni bližini "iz nič" ustanovili novo tržno naselje, bi bil podoben ukrep knezov Andeških v Slovenj Gradcu popolnoma naraven. Upoštevati pa je potrebno še eno okoliščino. Slovenjgraško gospostvo je bilo poleg nekaj raztresene posesti edino omembe vredno andeško oporišče na Koroškem. Ob hudi konkurenci po rangi enakovrednih dinastičnih rodbin Spanheimov in Otokarjev v tej regiji – oboji so tedaj že posedovali vrsto urbanih naselbin – je bil razvoj podobnega andeškega središča v Slovenj Gradcu takorekoč strateška nuja in je v določenem momentu morda igral vlogo celo v širših interesih cesarstva oz. cesarja Friderika Barbarose.¹⁶¹ Slovenj Gradec nikakor ni bil zapostavljen ali kakorkoli marginaliziran del dominija knežje rodbine. O tem priča nekaj – glede na slabo ohranjenost virov za to dobo razumljivo malo – a zato toliko bolj zgovornih virov. Eden je že omenjena pogodba iz 1197 med vojvodo Bertoldom IV. in krškim škofom glede poročanja med njunimi ministeriali, kjer je Slovenjgraško kot samostojna provinca navedeno poleg Koroške in Kranjske – *ministeriales ... prefati ducis quos habet in Karinthia et Windissgraze ac per totam Carniolam*.¹⁶² Tu je bila očitno naseljena močna in zaključena skupina andeških ministerialov, ki bi lahko imeli pomembno vlogo tudi pri razvoju urbane naselbine in njeni poselitvi. Kamniško in slovenjgraško gospostvo sta imeli očitno za Andeške tudi precejšnjo ekonomsko težo, kot lahko sklepamo iz 1202 v Udinah sklenjene pogodbe med Bertoldom IV. in patriarhom Peregrinom. Vojvoda je patriarhu za posojeno ogromno vsoto 1000 mark breških denarjev jamčil z obema gradovima v Kamniku in vsem pripadajočim (nedvomno skupaj s trgov) ter z delom posesti na Slovenjgraškem – *aput Graz*.¹⁶³ Velik pomen ima tudi ureditev slovenjgraške kovnice novcev že konec 12. stoletja, ki je bila pri vseh knezih tega časa vezana izključno na najpomembnejša gosposka središča s pripadajočo urbano naselbino (npr. Enns, Fischau, Gradec, Ptuj, Breže, Št. Vid, Beljak,

¹⁵⁴ Gl. Herrmann, *Zu den Stadtrechtsverleihungen*, str. 179–184.

¹⁵⁵ Herrmann, *Zu den Stadtrechtsverleihungen*, str. 182.

¹⁵⁶ Schwind-Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 21; Hye, *Innsbruck*, zlasti str. 12 sl.

¹⁵⁷ Hormayr, *Beiträge*, št. CXIX, str. 277 sl.

¹⁵⁸ Schwind-Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 37.

¹⁵⁹ Herrmann, *Zu den Stadtrechtsverleihungen*, str. 181.

¹⁶⁰ Prav tam, str. 181–182.

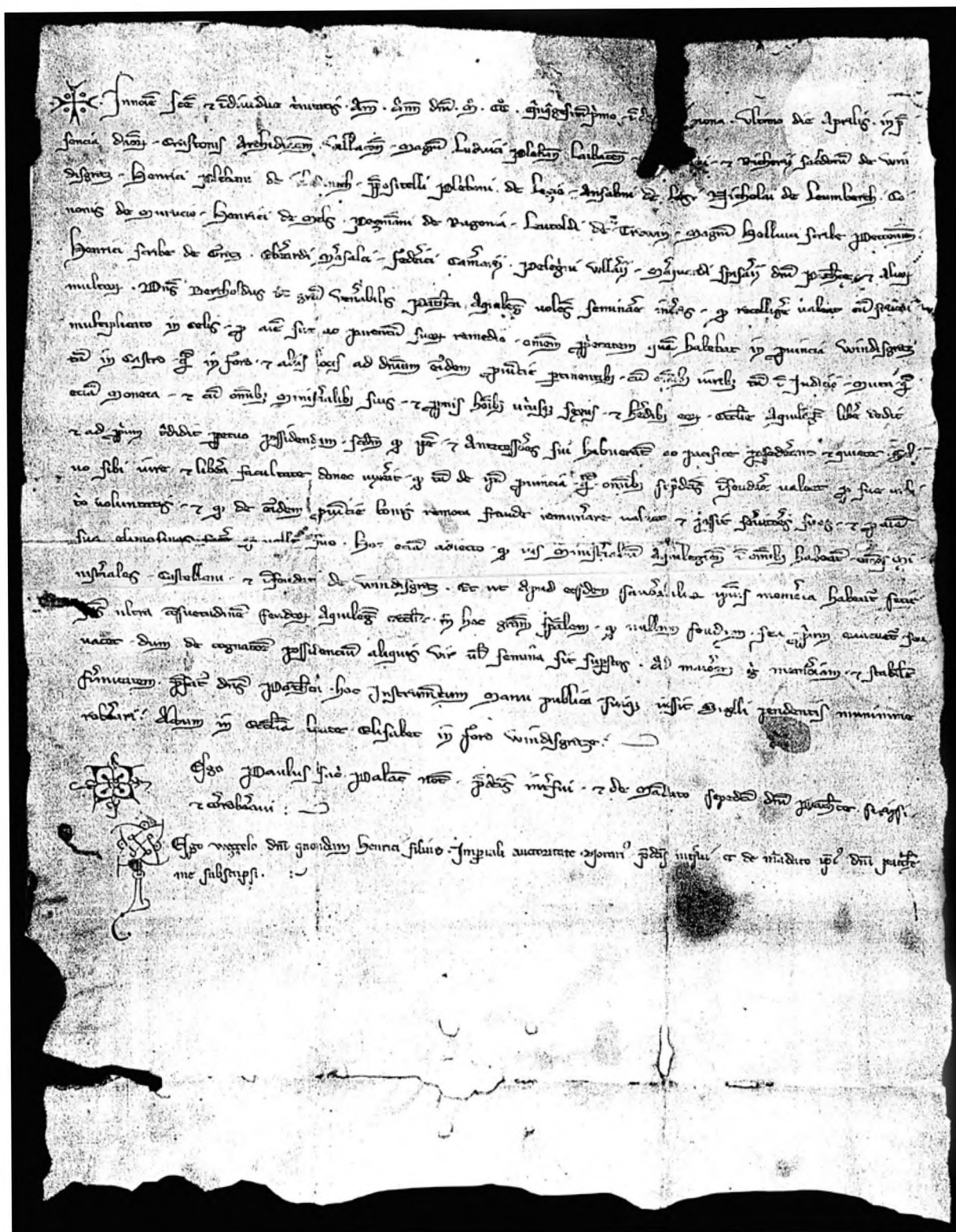
¹⁶¹ Gl. zgoraj str. 137–138.

¹⁶² *MHDCI*, št. 369.

¹⁶³ *UBKr* II, št. 7; *Gradivo* V, št. 15.

Slika 5: Slovenj Gradec na franciscejskem katastru okrog leta 1830. Tloris mesta kaže eno najlepših in najpravilnejših srednjeveških planskih zasnov na Slovenskem. Vidna sta potek nekdanjega obzidja in leta 1251 prvič izpričana cerkev Sv. Elizabete. (Arhiv Republike Slovenije, AS 177, mapa C6, karta A3).

Slika 6: Listina oglejskega patriarha Bertolda Andeskega, izstavljena 30. aprila 1251 v cerkvi sv. Elizabete v trgu Slovenj Gradec (in ecclesia beate Elisabet in foro Windisgraze). Z njo je svojo dediščino na Slovenjgraškem – grad in gospostvo s sodstvom, podložniki, ministeriali, trgov, mitnino in kovnico – podelil oglejskemu patriarhatu. Dokument prvič neposredno omenja meščansko naselbino kot trg (forum) in dokazuje njeno lego na novi lokaciji (Biblioteca comunale v Vidmu (Udine), fond Joppi, Ms 696/1 (po fotokopiji)).

Ljubljana, Kostanjevica ...). Kot dodatni argument za tezo, da je meščanska naselbina Slovenj Gradec obstajala že konec 12. stoletja, naj poleg že omenjenega Dravograda navedemo še bližnji Pliberk v Podjuni. Trg grofov Vovbrških je ob svoji prvi omembi leta 1228, v kateri je bil kot *forum Pliburch* zastavljen grofu Hermanu Ortenburškemu, že izkazan kot celovita meščanska naselbina z lastnim sodstvom, saj je omenjen tudi trški sodnik – *iudex illius fori*. Zastavitev obstoječega trga nedvomno upravičuje sklep o vsaj nekaj desetletnem obstoju meščanske naselbine, ki se do te faze ni mogla razviti čez noč. Prva in najpomembnejša priča te pliberške listine je bil *marchio Istrie* Henrik Andeški, gospod Slovenj Gradca. Ali ob obstoju ministerialnega Dravograda in grofovskega Pliberka ob prelomu 12. v 13. stoletje lahko še dvomimo o obstoju knežjega Slovenj Gradca, v katerega senci sta se oba trga vedno nahajala?

Če povzamemo ugotovitve – Slovenj Gradec je bil v 12. stoletju izredno pomembno zemljiško gospostvo, zaporedoma v rokah Spanheimov, Otokarjev ter že pred letom 1174 in do 1251 grofov Andeških. V Starem trgu pod gradom se je v teku 12. stoletja – po številnih analogijah iz širše regije – intenzivno razvijala zgodnja urbana naselbina. Potrjuje jo (ponarejeni) privilegij za kartuzijo Žiče, ki dokazuje, da so žički menihi že v času vojvode Bertolda III. (†1188) prodajali in nakupovali v Slovenj Gradcu, kjer so se od teh dejavnosti pobirale mitnina in druge dajatve. Obstaja velika verjetnost, da so Andeški – kot v Innsbrucku – že v zadnjih desetletjih 12. stoletja preselili tržno naselbino in njeno prebivalstvo iz Starega trga na ugodnejšo lokacijo in tu plansko zasnovali sodobno mesto Slovenj Gradec z namenskim tržnim prostorom, o čemer še danes priča eden najpravilnejših urbanih tlorisov slovenskih mest (slika 5). Izključno zaradi neugodne ohranjenosti virov meščanska naselbina ni neposredno izpričana v virih vse do leta 1251 (je pa dobro dokumentiran popolnoma primerljivi Kamnik). Tega leta je patriarh Bertold Andeški, zadnji svojega rodu, podaril Ogleju vso svojo lastnino na Slovenjgraškem z vsemi pravicami: sodstvom, trgovom, mitnino, kovnico ter ministeriali in podložniki. Listina je bila izstavljena v cerkvi svete Elizabete v trgu Slovenj Gradec – *in ecclesia beate Elisabeth in foro Windisgraze* (slika 6).¹⁶⁴

Menim, da ta pozna omemba nikakor ne more biti opora za tezo o poznem nastanku mesta,¹⁶⁵ čemur nasprotujejo vse zgoraj prikazane okoliščine. Izredno dobro analogijo za to imamo pri Ljubljani, kjer je ob sami prvi omembi meščanske naselbine leta 1243 že govor o zgrajenem mestu (*civitas*), celo z obzidjem, in je imela naselbina nedvomno stoletje

ali še daljšo predzgodovino, čeprav o tem ni nobene ohranjene vesti. Slovenj Gradec je nato leta 1267 v listini koroškega vojvode Ulrika III. Spanheima, ki je gospostvo od Ogleja pridobil v fevd, skupaj s Kamnikom prvič izrecno imenovan mesto – *in civitatibus nostris Stain ac Windisgrez* (slika 7).¹⁶⁶ Zanimivo je, da gre pri tem ravno za obnovev oz. povečanje koristi in pravic samostana Žiče v Slovenj Gradcu in Kamniku, kot jih je ta dobil z (ponarejeno) listino Bertolda IV. Andeškega konec 12. stoletja. Vojvoda Ulrik omenja, da gre za milosti, ki so jih podelili samostanu njegovi predhodniki – *a nostris predecessores eis factam* – in da so bile že dolgo časa običajne – *longo tempore consueta*. To dokazuje, da je žička kartuzija dejansko že dolgo koristila andeški privilegij o prodaji in nakupu v Slovenj Gradcu brez plačila mitnine in da je nedvomno vsaj toliko časa obstajala tam odgovarjajoča tržna naselbina. Kar popolnoma relativizira prvo naključno izrecno omembo trga leta 1251.

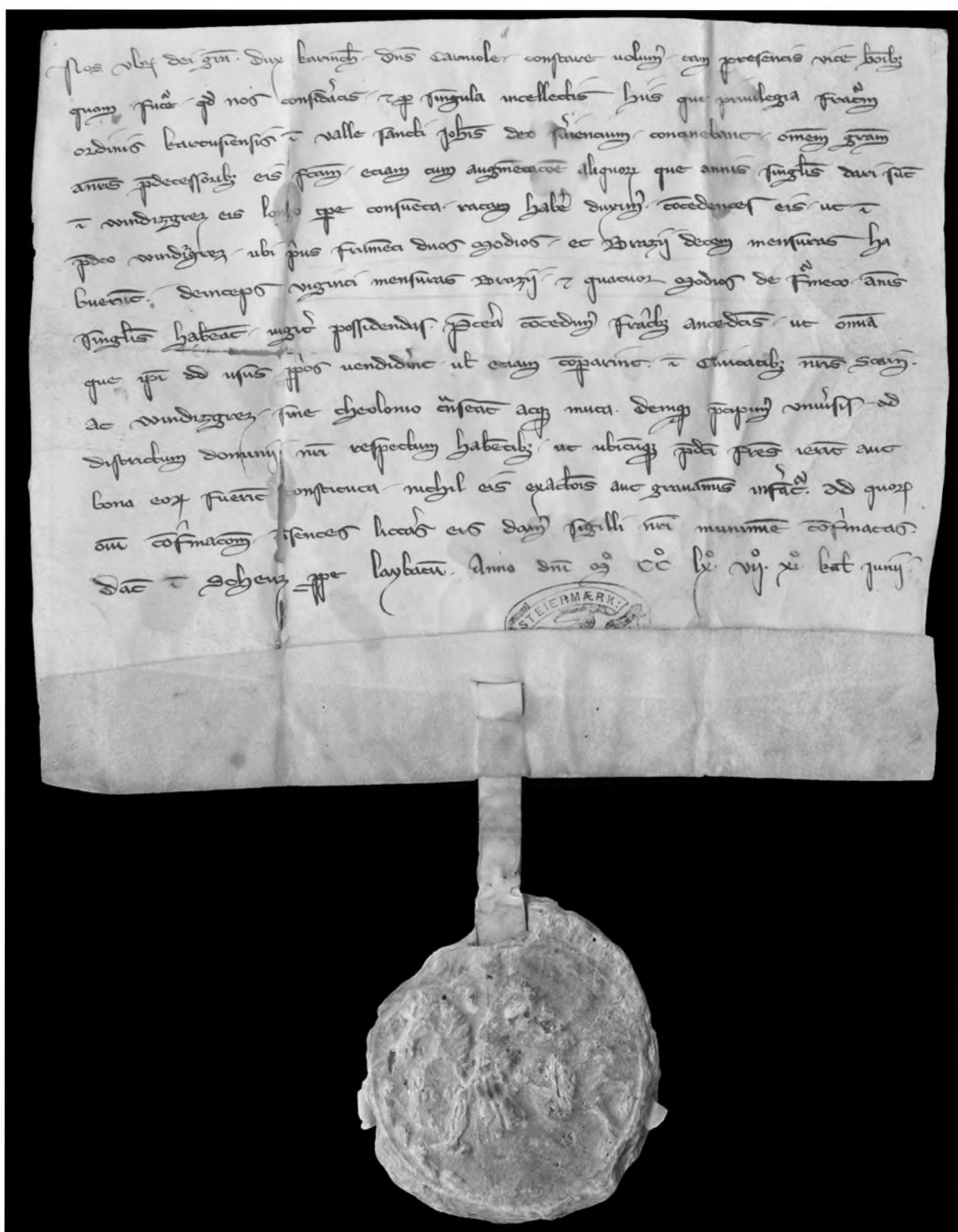
Takšno razumevanje dolgotrajnega razvoja urbane Slovenj Gradca do prve omembe kot *forum* leta 1251 omogoča tudi bolj logično interpretacijo zgodnjih virov, zlasti glede cerkvene uprave. Cerkev sv. Pankracija nad Starim trgom, čeprav podružnična, je že v 12. stoletju nedvomno služila potrebam tržne naselbine pod grajskim gričem, ki ji je omogočala dohodke in prosperiteto. Zato je pri njej – kot enklavi znotraj šmartinske prazupnije – že leta 1174 omenjena desetina. Ta njena funkcija in donosnost sta po mojem mnenju glavni razlog, da si je za njeno pridobitev v 1170-ih letih prizadeval župnik in savinjski arhidiakon Bertold. Zato so se zanj potegovali knezi in slovenjgraški mestni gospodje Otokarji ter najkasneje od 1174 grofje Andeški, kar je sprožilo vrsto protestov samostana Beligna pri papežu. Kaj bi bilo drugače tako vabljivega na preprosti grajski kapeli, da bi upravičilo takšna dejanja knezov, ali obrnjeno – da je belinjski opat še leta 1247 od patriarha Bertolda Andeškega terjal vrnitev cerkve? Pomembna funkcija cerkve tržnega in upravnega središča je bila razlog, da si je glavni župnik pokrajine uredil sedež pri sv. Pankraciju – bližje urbanemu središču kot pa je bil nekaj kilometrov oddaljeni sv. Martin. Za tukajšnjo rezidenco je šlo najverjetneje že leta 1205, ko je Slovenj Gradec obiskal ogleski patriarh Wolfger in izstavil listino *apud Grez in curia plebani*, nedvomno pa 1226, ko je patriarh Bertold Andeški listinil *in castro Windeschgrez in domo plebani*, pričal pa je tudi *plebanus de Grez*.¹⁶⁷ Ta in številne druge omembe slovenjgraškega župnika v 13. stoletju preprosto kot *plebanus de Grez* so se po mojem mnenju nanašale na šmartinskega župnika, ki je rezidiriral pri sv. Pankraciju. Kot smo videli, se župnija sv. Martina še

¹⁶⁴ *Gradivo* VI/1, št. 132; *UBSt* III, št. 88.

¹⁶⁵ Prim. Otorepec, *Srednjeveški Pečati*, str. 181.

¹⁶⁶ *UBSt* IV, št. 250.

¹⁶⁷ *MHDC* I, št. 410; *MHDC* IV/1, št. 1899, 1900.

Slika 7: Listina koroškega vojvode Ulrika III. Spanheima, izstavljena 22. maja 1267 v Šujici pri Ljubljani. V njej je kartuziji Žiče potrdil in še razširil pravice v Slovenj Gradcu, ki so jih podelili njegovi predhodniki (gl. slika 2). Naselbina je tukaj prvič izrecno imenovana z uglednejšim nazivom mesto (civitas) (StLA, Allgemeine Urkundenreihe, št. 877, 1267 V 22 Šujica).

leta 1296 imenuje *S. Martinus in Grez*.¹⁶⁸ Takšna rešitev omogoča razumevanje dejstva, da se cerkev sv. Pankracija, kjer je vrsta raziskovalcev že za 12. stoletje domnevala "starotrško župnijo", v tem času omenja le kot *capella* ali *ecclesia*, ne pa kot župnija – ker je preprosto še ni bilo. Po drugi strani pa to razloži tudi dejstvo, da "se je za šmarsko pražupnijo za razliko od sosednje starotrške ohranilo ... izredno malo dokumentov", kot je ugotovil Mlinarič.¹⁶⁹ Pankraciju pripisani župnik in viri tega časa namreč po mojem mnenju sodijo k župniji sv. Martina. Podobnih primerov, ko je bil prvotni pražupnijski sedež odmaknjen od kasneje nastale urbane naselbine, župnik pa se je vseskozi imenoval po urbanem centralnem kraju, je precej. Morda najboljši primer je Ljubljana, kjer je bila stara župnija sv. Petra izven mesta, v mestu pa še do 15. stoletja le podružnica sv. Nikolaja. Vendar se je župnik že leta 1163 in v mnogih kasnejših virih imenoval preprosto *plebanus de Leibach* ali *plebanus Leibacensis* (*plebanus ecclesie Laybacensis* Ludvik je bil v tretji četrtini 13. stoletja obenem tudi arhidiakon Kranjske in Marke).¹⁷⁰ Tudi pri andeškem Kamniku je bilo podobno, saj že v listinah Henrika Andeškega leta 1207 kot priča nastopa Ulrik, *plebanus de Stain*,¹⁷¹ čeprav je bil sedež pražupnije v Nevljah in je bil šele 1232 predstavljen k mestni cerkvi sv. Marije.¹⁷²

Funkcije arhidiakonov so bile praviloma povezane z uglednimi in donosnimi župnijami, najpogosteje meščanskih naselbin – kot smo videli tudi pri Velikovcu in Ljubljani. Z večanjem pomena fevdalnega in urbanega središča v Slovenj Gradcu je rasel tudi pomen tamkajšnjih župnikov. Že v 60-ih in 70-ih letih 12. stoletja je bil Bertold savinjski arhidiakon, kasneje pa so slovenjgraški župniki še večkrat opravljali funkcijo arhidiakonov za Spodnjo Koroško, Savinjsko ali Spodnjo Marko (Štajersko).¹⁷³ V prvi polovici 13. stoletja jih pogosto najdemo v spremstvu cerkvenih in posvetnih knezov. *Bertholdus plebanus de Greze et vicedominus* je bil leta 1229 s patriarhom Bertoldom Andeškim celo pri vojvodi Leopoldu VI. na Dunaju.¹⁷⁴ Kot kažeta ta citat in še ena listina patriarha Bertolda iz 1228, kjer je pričal *vicedominus in Graeze Bertoldus*,¹⁷⁵ je bil ta župnik obenem vicedom andeškega slovenjgraškega gospostva. To je bil tudi njegov naslednik Krafsto, leta 1243 *plebanus et vicedominus in Grez*,¹⁷⁶ s sedežem na slovenjgraškem gradu. Leta 1273 je

izstavil listino *in domo mea apud Windischgretz in castro*.¹⁷⁷ V pristojnosti župnika in vicedoma je bila nedvomno tudi meščanska naselbina, kar je bil razlog več za njegovo rezidenco pri sv. Pankraciju nad mestom. Po preselitvi trga na novo lokacijo in njegovem uspešnem razvoju je nastala tudi potreba po pravi mestni cerkvi – prvič izpričani 1251 kot *ecclesia beate Elisabet in foro Windisgraze*.¹⁷⁸ Glede na to, da župnik Krafsto nastopa v virih v treh desetletjih med 1243 in 1273,¹⁷⁹ omenjena listina pa je bila 1251 izstavljena v Elizabetini cerkvi v prisotnosti drugih dveh slovenjgraških duhovnikov, Riherja ter neimenovanega *sacerdotum de Windisgraz*, lahko sklepamo, da je šlo že za duhovnika mestne podružnične cerkve.¹⁸⁰ To posredno kaže na dolgotrajnejši uspešen razvoj urbane naselbine na novi lokaciji, ki je vključeval dograditev mestne cerkve in celo postavitev vikarjev. Izrazita urbana usmeritev cerkve sv. Pankracija in podružnice sv. Elizabete je – nedvomno pogojeno z rastjo prebivalstva in bogatimi dohodki – neizogibno pripeljala do osamosvojitve in izločitve iz prafare sv. Martina. *Terminus ante quem* je listina iz leta 1265, kjer je omenjen Berenger, *plebanus sancti Martini de Grez*, kar je sploh prva izrecna omemba šmartinske pražupnije. Ker je istočasno pri sv. Pankraciju kot *plebanus de Windischgretz* izpričan že omenjeni Krafsto, je očitno že šlo za dve ločeni župniji.¹⁸¹ Še leta 1248 pa se je opat Beligne pritoževal patriarhu Bertoldu *super capella de Grez* (sv. Pankracija), ki je bila protizakonito odtujena samostanu, in o samostojni župniji še ni govora,¹⁸² torej je do dejanja verjetno prišlo v obdobju 1248–1265. Župnija sv. Pankracija je izrecno prvič imenovana šele 1292 kot *plebs st. Pancratii*.¹⁸³ Njena izrazita orientiranost na urbani Slovenj Gradec je razvidna iz dejstva, da je, kljub majhnemu okolišu in z edino podružnico pri sv. Elizabeti, leta 1323 po dohodkih bistveno prekašala ogromno matično župnijo sv. Martina. Da so jo smatrali za mestno župnijo kaže tudi navedba v tem viru: *plebes sancti Pangratii in Windisgraz* za razliko od *sancti Martini prope Windisgraz*.¹⁸⁴ Iz listine iz leta 1342 je tudi razvidno, da je grajski hrib, kjer je stala cerkev, sodil k mestu, saj so ga imenovali *mons civitatis*.¹⁸⁵ Zgodovina cerkvene organizacije na Slovenjgraškem nam tako dejansko posredno zrcali razvoj same urbane naselbine.

Kljub nasplošno klavrnemu stanju virov o zgodnjem razvoju mesta v prvi polovici 13. stoletja pa

¹⁶⁸ Gl. str. 135.

¹⁶⁹ Mlinarič, *Župnija sv. Martina*, str. 66.

¹⁷⁰ GZL X, št. 3, 4, ; GZL XI, št. 4, 9, 23; *Gradivo* VI/1, št. 57, 128, 132; *UBKr* II, št. 303–306; prim. Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 29 sl.

¹⁷¹ *UBKr* II, št. 12, 13.

¹⁷² Gl. str. 147.

¹⁷³ Gl. Mlinarič, *Župnija sv. Martina*, str. 63 sl.

¹⁷⁴ *BUB* II, št. 280; *Gradivo* V, št. 501.

¹⁷⁵ *UBKr* II, št. 60, 62; *Gradivo* V, št. 488, 490.

¹⁷⁶ *UBSt* II, št. 420; *Gradivo* V, št. 811.

¹⁷⁷ *UBSt* IV, št. 475.

¹⁷⁸ *Gradivo* VI/1, št. 132; *UBSt* III, št. 88.

¹⁷⁹ Prim. Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 111–112.

¹⁸⁰ Tako že Skuk, *Zgodovina II*, str. 14.

¹⁸¹ *UBSt* IV, št. 192, 395, 396, 475.

¹⁸² *Gradivo* VI/1, št. 5.

¹⁸³ Skuk, *Zgodovina II*, str. 15.

¹⁸⁴ *MHDC* VIII, št. 683; Skuk, *Zgodovina II*, str. 15.

¹⁸⁵ Weiss, *Quellen*, 1342 V 1 Cedad.

lahko precej sklepamo tudi posredno iz nekaterih virov posvetne provenience. Kot smo omenili, je že vojvoda Bertold IV. Andeški (†1204), domnevno celo že njegov oče (†1188) tako v Kamniku kot v Slovenj Gradcu koval svoje novce. To se je nadaljevalo tudi v času sina Henrika IV. Ti novci so s trgovanjem potovali daleč čez mejo cesarstva in so bili odkriti v najdbi Detta onstran Tise na Ogrskem, zakopani okrog leta 1220. Malo mlajši novci mejnega grofa Henrika iz časa pred 1220 nesporno izvirajo iz kovnice v Slovenj Gradcu, saj so imeli napis GRACENSES in andeški grb z levom in orlom, istočasni novci iz Kamnika pa napis MARCHIO STEINE. V tretjem desetletju 13. stoletja ter po Henrikovi smrti 1228 je v Slovenj Gradcu novce z napisom PERHTOLDVS ARCI EPIS ali P[atriarch] ter IN GRAZ koval tudi brat Bertold, tedaj že oglejski patriarh. Novci obojih so bili najdeni tako daleč na Ogrskem v Aba Pusztu (zakopani leta 1241), kot v Dietmannsdorfu pri Deutschlandsbergu na Štajerskem, v Gschiesu pri Spittalu na Koroškem ter v Celju. Novci so v Slovenj Gradcu nedvomno vstopali v promet v tržni naselbini in najdbe lepo kažejo na trgovsko-prometne smeri, s katerimi je bilo mesto že tedaj povezano – ob Dravi na Koroško, na sever proti

Slika 8: Pečat istrskega mejnega grofa Henrika IV. Andeškega na listini, izstavljeni v Slovenj Gradcu avgusta 1211. Knez se je po izgonu z Bavarske leta 1208 zadrževal v glavnem na svojih posestih na Slovenskem, kjer je imel rezidenci v Kamniku in Slovenj Gradcu. Tu je koval svoje novce in julija 1228 v Slovenj Gradcu tudi umrl (Kärntner Landesarchiv v Celovcu, *Allgemeine Urkundenreihe*, 1211 VIII 24 Slovenj Gradec).

štajerskemu Gradcu, na jug skozi Celje proti Hrvaški ali proti Ptujju in dalje na Ogrsko.¹⁸⁶

Te ugotovitve numizmatike dopolnjujejo listinski viri. Slovenj Gradec je bil poleg Kamnika glavna andeška rezidenca na njihovih najjužnejših posestih. Čeprav je bivanje knezov v Slovenj Gradcu slabše dokumentirano kot za Kamnik, je to najverjetneje rezultat naključne slabše ohranjenosti virov, in so nedvomno obiskovali svoje gosposko središče tudi v vseh tistih primerih, ko so izpričani na bližnjem Koroškem ali južnem Štajerskem. Mejni grof Henrik IV. je po tem, ko ga je 1208 zadel državni preklc zaradi suma sodelovanja pri umoru Filipa Švabskega in so mu bile zaplenjene bavarske posesti, vključno z Innsbruckom, prenesel svoje težišče na gospostva na Slovenskem.¹⁸⁷ V Slovenj Gradcu je bival avgusta 1211 in izstavil listino v prisotnosti Henrika Prisa, Gebharda Žovneškega, Verianda Vojniškega in številnih svojih ministerialov (slika 8).¹⁸⁸ Leta 1220 se je tu nahajal brat, patriarh Bertold, ki se je januarja v Dravogradu srečal z avstrijskim vojvodo Leopoldom VI. v veličastni plemiški družbi, med drugim grofov Goriških in Vovbrških, gospodov Žovneških in Vojniških in mnogih drugih.¹⁸⁹ Bertold je bil decembra 1225 pri Velikovcu, kjer je s krškim škofom sklenil pogodbo glede svojega slovenjgraškega ministeriala Henrika in nato januarja 1226 v samem Slovenj Gradcu, kjer je listinil *in castro Windeschgrez in domo plebani*.¹⁹⁰ V 1220-ih letih se je Henrik IV. pogosto zadrževal v tem prostoru. Ob obiskih vojvode Leopolda VI. na Štajerskem ga večkrat zasledimo kot glavno pričo pri izstavitvi listin v Gradcu,¹⁹¹ in domnevamo lahko, da je v tem času rezidiral v svojem Slovenj Gradcu. Novembra 1227 je bil nedvomno prisoten ob posvetitvi nove cerkve vojvode Leopolda v kartuziji Jurkloster, ki jo je v veličastni družbi vodil njegov brat, bamberski škof Ekbert¹⁹² saj je skupaj z njim izpričan nekaj dni kasneje v Mariboru in nato Gradcu.¹⁹³ Še maja 1228 je pričal pri izstavitvi listine grofov Vovbrških, verjetno v bližnjem Pliberku, s katero so zastavili pliberški trg Ortenbur-

¹⁸⁶ Baumgartner, *Kovnici*, str. 23 sl; Kos, *Kovnica*, str. 103 sl.; o najdbah breških novcev na Ogrskem in obmejnih kovnicah gl. zemljevid pri Kosi, *Potujoči*, str. 34.

¹⁸⁷ Prim. Štih, *Kranjska*, str. 27 sl.

¹⁸⁸ MHDC I, št. 430; *Gradivo* V, št. 177.

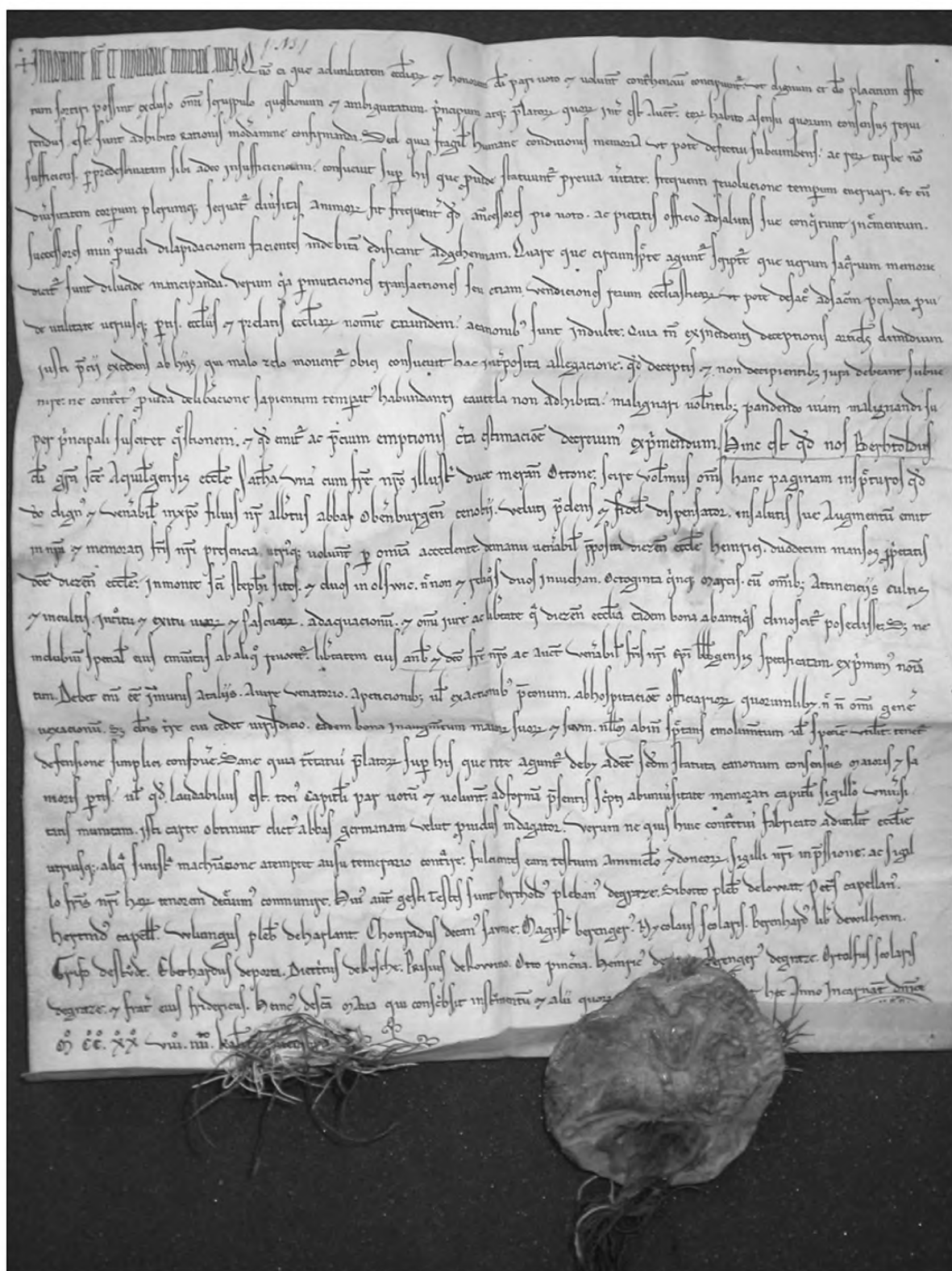
¹⁸⁹ MHDC IV/1, št. 1812; *Gradivo* V, št. 307.

¹⁹⁰ MHDC I, št. 500; MHDC IV/1, št. 1895, 1899, 1900; *Gradivo* V, št. 432, 435, 436.

¹⁹¹ MHDC IV/1, št. 1835 (1221 Gradec oz. 1222 Breže), BUB II, št. 249 (1224 Gradec).

¹⁹² ... *ad preces ... Heckeberti Babenbergensis episcopi, qui ecclesiam dedicavit ... et multorum nobilium ministerialium nostrorum, qui de Austria et Styria ad dedicationem nobiscum convenerant ...* BUB II, št. 267; GZM I, št. 60; *Gradivo* V, št. 462.

¹⁹³ BUB II, št. 269, 271; GZM I, št. 62; MHDC IV/1, št. 1938; *Gradivo* V, št. 464.

Slika 9: Vojvoda Oton VII. Meranski, palatinski grof Burgundije, in patriarh Bertold sta takoj po smrti brata Henrika jeseni leta 1228 skupaj obiskala njegove posesti na Slovenskem. V Slovenj Gradcu sta 29. oktobra izstavila listino za samostan Gornji Grad. Med pričami so prebivalci Slovenj Gradca: župnik Bertold, ministeriala Henrik in Berenger ter učitelj (scolaris) Ortolf in njegov brat Friderik, morda meščana. Na listini je ohranjen pečat vojvode Otona (Nadškofjski arhiv v Ljubljani, Zbirka listin, št. 4, 1228 X 29 s.l.).

žanom,¹⁹⁴ zato je velika verjetnost, da je 18. julija umrl v Slovenj Gradcu – *obiit in Graza*, ko je bilo zapisano v andeškem bavarskem samostanu Dies-sen.¹⁹⁵ Kako pomembna je bila Henrikova dediščina na Slovenjgraškem in na Kranjskem, kaže dejstvo, da je brat Oton VII., vojvoda meranski in palatinski grof Burgundije, že jeseni pripotoval z Bavarske in skupaj s patriarhom Bertoldom obiskal andeška gospostva. Konec oktobra sta se z velikim spremstvom nahajala v Slovenj Gradcu. Listina za gornjegrajski samostan, izstavljena 29. oktobra, je sicer brez navedbe kraja, a med pričami je na prvem mestu slovenjgraški župnik Bertold, sledijo župnik bližnjega Labota, savinjski dekan, slovenjgraška ministeriala Henrik in Berenger ter Ortolf, *scolaris de Graze* in njegov brat Friderik, vendar razen klerikov manjkajo kakršnekoli priče s Kranjske (slika 9).¹⁹⁶ Kraj izstavitve je bil nedvomno Slovenj Gradec in pri "učitelju" Ortolfu in njegovem bratu bi verjetno lahko sklepali na prebivalca trga, saj njunih imen v tem času ni zaslediti med ministeriali. Januarja 1229 sta bila Andeška nato še v Kamniku, kjer je Oton izstavil listino o potrditvi pravic hospica na Kozjem hrbtu v Tuhinjski dolini (današnji Špitalič), ki ga je ustanovil umrl Henrik, in v kateri so omenjeni vinogradi kamniških meščanov (*civium Steinen-sium*).¹⁹⁷ Patriarh Bertold se je dokazano nahajal v Slovenj Gradcu, ki mu je pripadel kot dediščina, še decembra 1239 in pred smrtjo 1251.¹⁹⁸ Ti viri zgovorno pričajo, da je šlo za močno andeško rezidenco, primerljivo s Kamnikom, katere celovito razvita struktura je nato razvidna v Bertoldovi listini o podelitvi Ogleju leta 1251. Zajemala je dežel-skosodno območje (*provincia ... cum iudicio*) z vso pripadajočo posestjo in podložniki, grad (*castrum*) z zaključeno skupino ministerialov, ki so dobili oglejsko pravo, ter meščansko naselbino – trg (*forum*) z mitnino in kovnico (*muta, moneta*), kjer so se v vsej prvi polovici 13. stoletja kovali andeški novci. Po vseh analogijah iz širše regije pa je kovanje novcev odraz urbanega življenja naselbine. V literaturi je pogosto izraženo mnenje, da je najbolj zaslužen za razvoj tržne naselbine v Slovenj Gradcu patriarh Bertold.¹⁹⁹ Po mojem mnenju pa gre bistveno vlogo v uspešnem razvoju gospostva in meščanske naselbine pripisati mejnemu grofu Henriku IV., ki je bil zaradi političnega zloma na Bavarskem prisiljen prenesti svoje težišče na Slovensko in imel tako vse razloge, da tu intenzivno razvija svoja središča. Da

mu iniciative ni manjkalo, kaže dejstvo, da je imel poleg urbanih središč v Slovenj Gradcu in Kamniku tudi Kranj – kjer so že 1221 omenjeni meščani (*burgenses*)²⁰⁰ – ter od freisinškega škofa v fevdu še trg Gutenwerd (Otok) ob Krki na Dolenjskem, kjer je tudi koval svoje novce.²⁰¹ Opozoriti velja še na pomembno politično okoliščino. Henrik Andeški je ob graditvi svojih pozicij tako na Koroškem kot na Kranjskem naletel na hudo konkurenco koroškega vojvode Bernarda, ki je v obeh deželah skušal zaokroževati svojo deželnoknežjo oblast. Spor je izbruhnil v spopad večjih razsežnosti in že leta 1220 je kot posrednik nastopal patriarh Bertold, napetosti pa je k letu 1224 slikovito prikazal tudi pesnik Ulrik Liechtensteinski pri opisu turnirja v Brežah.²⁰² Eno temeljnih sredstev za utrjevanje deželnoknežje moči in oblasti je bilo razvijanje urbanih središč kot jeder ekonomske moči (dohodki) ter obenem strateških (vojaških) oporišč. Ravno za vojvodo Bernarda imamo dokumentiranih nekaj izredno lepih primerov takšnih ukrepov. Kot smo videli je zgradil most in načrtno ustanovil nov trg poleg šentpavelskega Velikovca, kot konkurenco bamberskemu Beljaku pa je nekaj kilometrov vzhodneje od mesta na Dravi pri Vernbergu začel graditi most, grad in trg z mitnino ter skladiščno pravico, čemur se je moral po sporazumu z bamberskim škofom leta 1227 odpovedati.²⁰³ Urbano središče v Slovenj Gradcu je bilo edino oporišče Henrika Andeškega na Koroškem in je z Beljakom – bamberski škof je bil tedaj njegov brat Ekbert – tvorilo protiutež vojvodskim središčem Bernarda Spanheima sredi dežele (Št. Vid, Celovec, Velikovec). Razvijanje Slovenj Gradca na prehodu s Koroške v Posavje in Podravje lahko tako v času Henrika Andeškega vidimo tudi kot strateško nujo.

Leta 1251 po smrti patriarha Bertolda, zadnjega rodu Andeških, je gospostvo z mestom prišlo v posest oglejskih patriarhov, kar je nominalno ostalo vse do 1362. Vendar je ambiciozni koroški vojvoda Ulrik III. Spanheim, ki je načrtno zaokroževal svoje deželno gospostvo na Koroškem in Kranjskem, v vojni s patriarhom Gregorjem že sredi 1250-ih let zasedel *forum de Graze*, zaradi česar ga je papež Aleksander izobčil ter nad njegovimi gospostvi izrekel interdikt.²⁰⁴ 1261 je v Čedadu prišlo do mirovne pogodbe in Ulrik je od Ogleja dosmrtno prejel v fevd slovenjgraško gospostvo z vsemi fevdi (*in contrata Greç*). V pogodbi so omenjeni tudi mi-

¹⁹⁴ MHDC IV/1, št. 1946; *Gradiivo* V, št. 473.

¹⁹⁵ *Gradiivo* V, št. 484.

¹⁹⁶ UBKr II, št. 60, 62; *Gradiivo* V, št. 488, 490.

¹⁹⁷ UBKr II, št. 63, 66; MHDC IV/1, št. 1960; *Gradiivo* V, št. 497, 507.

¹⁹⁸ MHDC IV/1, št. 2185; *Gradiivo* V, št. 720; *Gradiivo* VI/1, št. 129, 131, 132.

¹⁹⁹ Prim. Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 112; Koropec, *Slovenj Gradec*, str. 19; Curk, *Trgi in mesta*, str. 126.

²⁰⁰ UBKr II, št. 42; *Gradiivo* V, št. 348; prim. Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 69 sl.

²⁰¹ UBKr II, št. 64, 91, 180; *Gradiivo* V, št. 501, 653; *Gradiivo* VI/1, št. 137.

²⁰² MHDC IV/1, št. 1814, 1975; *Gradiivo* V, št. 309, 398; Štih, *Kranjska*, str. 29.

²⁰³ MHDC IV/1, št. 1938; Kosi, *Potujoči*, str. 38, 182.

²⁰⁴ UBKr II, št. 251.

Slika 10: Med številnimi posestniki Slovenj Gradca skozi stoletja je bil v letih 1270–76 tudi češki kralj Otokar II. Přemysl. Novembra leta 1270, ob začetku svojega vojnega pohoda na Kranjsko, se je ustavil v mestu in tu izstavil ta privilegij za kartuzijo Žiže. Poleg številnih prič iz Avstrije in Štajerske so navedeni Friderik Ptuijski, Henrik s Helfenberg v Savinjski dolini, Ortolf iz Krškega, slovenjgraska ministeriala Friderik in Ortolf ter župnik in bivši vicedom Krafsto (StLA, Allgemeine Urkundenreihe, št. 954, 1270 XI Slovenj Gradec).

nisteriali in meščani – *burgenses*, ki so morali priseči, da bodo častno služili vojvodi in se po njegovi smrti podredili nazaj Ogleju.²⁰⁵ Ulrik je nadalje Slovenj Gradec smatral za svoje mesto in ga v že omenjenem privilegiju za žičko kartuzijo leta 1267 imenoval *civitas nostra*.²⁰⁶ Naselbina je očitno doživljala prosperiteto in slovenjgraški novci so v tem času imeli značaj regionalne valute – v več virih se omenjajo kot *moneta Grecensis*.²⁰⁷ Vojvoda Ulrik je leta 1268 celo sklenil pogodbo s salzburskim nadškofom glede preprečevanja poslabšanja denarja na Koroškem, ki je zadevala kovnice v njegovih mestih – *oppida nostra* – Št. Vid, Velikovec in Slovenj Gradec. Odgovornost so nosili sodnik in meščani teh mest – *iudex et homines illius opidi*.²⁰⁸ Iz tega je razvidno, da je imel tudi Slovenj Gradec svoje lastno mestno sodstvo, kar obvezno pomeni tudi lasten sodni teritorij – pomirje. Popolnoma enakovredno se je postavljalo ob bok drugima dvema starima koroškima mestoma in nedvomno lahko tudi pri njem domnevamo že dolgotrajno urbano tradicijo.

Strateški in nedvomno tudi gospodarski pomen kaže dejstvo, da je mesto novembra leta 1270 obiskal sam češki kralj Otokar II. Kot dedič leto prej umrlega vojvode Ulrika III. je jeseni 1270 izvedel bliskovit vojni pohod za pridobitev Kranjske in Koroške – zasedel je Kostanjevico, po uspešnem obleganju Ljubljano in Kamnik ter prek Karavank prešel na Koroško.²⁰⁹ Njegova prva poteza pred vdorom na Kranjsko pa je bila zasedba Slovenj Gradca, v katerem je izstavil dve listini. Kot priče so med drugimi navedeni tudi slovenjgraška ministeriala Friderik in Ulrik ter župnik in bivši vicedom Krafo (slika 10).²¹⁰ Otokar je leta 1274 tudi uradno terjgal od oglejskega patriarha grad in mesto Slovenj Gradec – *castrum et civitatem Windesgrec*.²¹¹ Gospostvo je bilo tedaj v pristojnosti njegovega kranjskega glavarja Ulrika von Haßbach, ki je bil *capitaneus Carniole et Marchie et in Windishgretz*, in tudi kralj Otokar je tu koval svoje novce.²¹²

Po Otokarjevem padcu se je gospostvo vrnilo v posest Ogleja. Iz virov o procesih glede fevdnih sporov, zlasti tistega, ki ga je kot zastopnik vdove bivšega kastelana Krafa in njen novi mož pred patriarhom v Čedadu 1284 vodil Dieter Guštanjski, izvemo imena vrste slovenjgraških meščanov in dru-

gih prebivalcev. Kot priče so navedeni stari sodnik – *iudex antiquus* – Ainz oz. Henrik, meščani (*cives*) Libej, Wulfing, *Seyuriz*, Brehtel *de foro*, Tomaž, Bernard, samostrelec (*balistarius*) Albert, mesar (*beccarius*) Fricman, sodar (*tinacarius*) Henrik, kaščar ali kletar (*procellarius*) Konrad, kastelana Rajnbert in Tomažin, Kunc "suhi" in Kunc "dolgi" (*Cuonc Macer, Cuonc Longus*), ministerial Friderik *de Grec* in še vrsta drugih.²¹³ Zaradi izredno slabega stanja virov za zadnja desetletja 13. stoletja – znana ni niti ena originalna listina, izstavljena v Slovenj Gradcu – nimamo iz časa, ko so v vseh sosednjih koroških mestih izpričane mestne občine in uporaba mestnih pečatov, nobenih takšnih pričevanj za Slovenj Gradec. Morda je bil razvoj mestne avtonomije res počasnejši, kar je bilo sicer značilnost številnih mest v lasti cerkvenih knezov (podobno je bilo ugotovljeno npr. za freisinško Škofjo Loko).²¹⁴ Vendar je verjetneje to le rezultat klavrnosti virov, saj listina iz leta 1313 izpričuje obstoj sodnika, sveta in občine Slovenj Gradca – patriarh Otobono jo je naslovil na *iudici, consiliariis et communitati in Windisgratz*.²¹⁵ Na listini iz leta 1336 pa je prvič ohranjen mestni pečat, ki pa nedvomno izvira še iz druge polovice 13. stoletja.²¹⁶ Glede na to, da je naselbina že v drugi polovici 13. in še pogostejše v prvi polovici naslednjega stoletja izrecno imenovana mesto (*civitas* ali *Stadt*),²¹⁷ ni dvoma, da je obzidje imela že v tem času, in prvo izrecno omembo šele okrog leta 1350 lahko smatramo zgolj kot pozno naključje.²¹⁸

Kakršna koli je že bila stopnja avtonomije, pa se je mesto v gospodarskem pogledu uspešno razvijalo. Dokaz za to je dejstvo, da je leta 1299 v Slovenj Gradcu odprla podružnico celo florentinska bankirska družba Frescobaldi,²¹⁹ med letoma 1334 in 1388 pa se je tu s finančnimi posli ukvarjala skupina Judov.²²⁰ Naselbina je cvetela od tranzitne trgovine s spodnještajerskim vinom, s katerim so skozi Slovensko Bistrico in Slovenj Gradec na Koroško in Zgornjo Štajersko trgovali meščani Ptuja, Slovenj Gradca, Pliberka, Volšperka, Obdacha. Glavno blago v obratni smeri sta bila alpska sol iz Ausseeja na Zgornjem Štajerskem ter štajersko in koroško železo.²²¹ Solna meja, do kamor sta segali območji

²¹³ GABV, št. 25, 28.

²¹⁴ Prim. Kosi, *Nastanek*, str. 91.

²¹⁵ GABV, št. 285; Weiss, *Quellen*, 1313 I 22, Udine.

²¹⁶ Tako Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 181–182.

²¹⁷ Npr. MHDC VII, št. 446; MHDC VIII, št. 325, 490; Weiss, *Quellen* (1336 XI 11, Slovenj Gradec; 1342 V 13, Venzona).

²¹⁸ Weiss, *Quellen*, ca. 1350. V viru je govor o stolpu ob mestnem obzidju, ki ga je imel Janez Slovenjgraški v fevdu od patriarha – *de turri sita iuxta murum ciuitatis in Windisgratz*.

²¹⁹ Zontar, *Banke in bankirji*, str. 22.

²²⁰ Wadl, *Geschichte der Juden*, str. 154 sl.

²²¹ Kosi, *Potujoči*, str. 259 sl.

²⁰⁵ UBKr II, št. 290; MHDC IV/1, št. 2761; UBSI IV, št. 52; o vojni in mirovni pogodbi obširno Komac, *Od mejne grofije*, str. 166 sl., 170 sl.

²⁰⁶ UBKr II, št. 372; MHDC IV/2, št. 2930; UBSI IV, št. 250.

²⁰⁷ *Gradivo* VI/1, št. 264; MHDC IV/2, št. 2936; Weiss, *Quellen*, 1284 X 12, Čedad.

²⁰⁸ MHDC IV/2, št. 2978; UBSI IV, št. 293.

²⁰⁹ Gl. Komac, *Od mejne grofije*, str. 227 sl.

²¹⁰ UBSI IV, št. 395, 396.

²¹¹ MHDC V, št. 151

²¹² UBSI IV, št. 563; o kovanju gl. Kos, *Kovnica*, str. 105.

distribucije morske soli na eni in alpske soli na drugi strani, je bila ravno na južnem robu Mislinjske doline, in mesto je bilo zato pomembno solno tržišče. Solno mejo – in njeno kršenje – lepo izpričuje dekret celjskega grofa Friderika II. iz leta 1436, s katerim je ukazal svojim uradnikom v Šoštanju, da morajo preprečiti tovorjenje (morske) soli mimo šoštanjskega trga proti Slovenj Gradcu, ker je bilo to "proti pravu in starim običajem" (*wider recht und von alter nicht herkhomen ist*) in je bilo v škodo Šoštanja (očitno lokalnega solnega tržišča).²²²

Zaradi pomembnosti je mesto v 14. stoletju doživljalo izredno pestro zgodovino. Nobeden od koroških deželnih gospodov, ki je skušal uveljaviti celovito deželnoknežjo oblast, si ni mogel privoščiti, da bi bil Slovenj Gradec izven njegove pristojnosti. Leta 1305 je koroški vojvoda Henrik Goriško-Tirolski sklenil mirovno pogodbo z oglejskim patriarhom in mesto z gospodvom dobil za 30 let v zastavo, sam pa ga je dalje zastavil svojemu koroškemu maršalu Konradu Auffensteinu (do 1335). Iz leta 1334 je ohranjen zelo zanimiv dogovor med uradniki koroškega vojvode in salzburškega nadškofa glede ohranjanja kvalitete denarja, ki se je nanašal na salzburške Breže ter izrecno na vojvodske kovnice v Št. Vidu, Velikovcu in Slovenj Gradcu. To dokazuje, da so v tem času še vedno (ali ponovno) kovali novce tudi v Slovenj Gradcu. Leta 1335 je patriarh mesto za par let zastavil krškemu škofu, 1342 grofu Ulriku Pfannbergu, leta 1350 pa ga je v času agresivne protioGLEjske politike okupiral vojvoda Albreht II. Habsburški. Stanje je bilo sankcionirano leta 1362, ko ga je Rudolf IV. z mirovno pogodbo v Koprivnici prejel od Ogleja v fevd. S tem je Slovenj Gradec dejansko dokončno prišel v deželnoknežje roke. Habsburžani so ga zaporedoma podeljevali v zastavo: leta 1351 Ulriku Pfannbergu, 1364 Kolonu Vuzeniškemu, 1374–1399 gospodom Devinskim in 1407–1435 njihovim dedičem Walseejcem, nakar se je vrnil v neposredno deželnoknežjo posest.²²³ Habsburžani so s številnimi privilegiji podpirali razvoj mesta, ki je bilo v ugodnem gospodarskem položaju – leta 1446 glede na deželnoknežji davek na isti ravni kot na primer Celovec in Kranj.²²⁴

Kot je prikazal moj prispevek, pripada Slovenj Gradcu med slovenskimi srednjeveškimi mesti zagotovo posebno mesto. Ni le eno najzgodnejših, temveč se lahko ponaša z dejstvom, da je bilo v posesti tako številnih različnih knežjih rodbin kot malokatero v širšem vzhodnoalpskem prostoru: As-

kvincev, Otokarjev, Andeških, Spanheimov, oglejskega patriarha, češkega kralja Otokarja, Goriško-Tirolskih, krškega škofa in končno Habsburžanov. Nedvomno je vsak od njih prispeval drobec tudi k razvoju urbane naselbine, na kar je starodavno mesto upravičeno lahko ponosno.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

BUB – *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich* I, II. Ed. Heinrich Fichtenau, Erich Zöllner, Wien : Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1950, 1955.

GABV – *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*. Ed. Božo Otorepec. SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 14. Ljubljana : SAZU in ZRC SAZU, 1995.

Gradivo – *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III–V*. Ed. Franc Kos. Ljubljana : Leonova družba, 1911, 1915, 1928; *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku VI/1* (Listine 1246–1255). Ed. France Baraga. Thesaurus Memoriae, Fontes 2. Ljubljana : Založba ZRC, 2002.

GSZ – *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku*. Avtor Božo Otorepec, v tipkopisu na zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani.

GZL – *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku X–XI*. Ed. Božo Otorepec. Ljubljana : Mestni arhiv, 1965, 1966.

GZM – *Gradivo za zgodovino Maribora I–II*. Ed. Jože Mlinarič. Maribor : Pokrajinski arhiv, 1975, 1976.

Hormayr, *Beiträge – Kritisch-diplomatische Beiträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter : Mit mehreren hundert ungedruckten Urkunden*, Band I. Ed. Joseph von Hormayr. Wien, 1804.

Joppi, *Documenti Goriziani – Documenti Goriziani*. Ed. Vincenzo Joppi. *Archeografo Triestino*, Nuova serie, XV, 1890.

MHDC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae I–IV in Ergänzungsheft*. Ed. August von Jaksch. Klagenfurt : Kleinmayr, 1896–1906, 1915; V–X. Ed. Hermann Wiessner. Klagenfurt : Geschichtsverein für Kärnten, 1956–1968.

Schwind-Dopsch, *Ausgewählte Urkunden – Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter*. Ed. Ernst Schwind, Alphons Dopsch. Innsbruck : Wagner'sche Universitäts-Buchhandlung, 1895.

UBKr – *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain I, II*. Ed. Franz Schumi. Laibach : Verlag des Herausgebers, 1882/3, 1884 u. 1887.

²²² Steiermärkisches Landesarchiv v Gradcu, Allgemeine Urkundereihe, št. 5513a, 1436 X 3, Celje (prepis); Weiss, *Quellen*, 1436 X 3, Celje (regest).

²²³ O posestnem razvoju z navedbo virov Kosi, *Marginalije*, str. 206–207.

²²⁴ Glej tabele pri Kosi, *Potujoči*, str. 61, 64.

- UBLoE – *Urkundenbuch des Landes ob der Enns* II. Wien : K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1856.
- UBSt – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark* I–III. Ed. Josef Zahn. Graz : Historischer Verein für Steiermark, 1875–1879; IV. Ed. Heinrich Appelt, Gerhard Pferschy. Wien : Verlag Adolf Holzhausens Nfg., 1975.
- Valentinelli, *Geschichtsquellen* – Österreichische Geschichtsquellen. Ed. Joseph Valentinelli. *Notizenblatt : Beilage zum Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, 8, 1858.
- Weiss, *Quellen* – *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter : Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI. Graz : Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 2002, CD-rom z viri (Ed. Norbert Weiss).
- LITERATURA
- Baumgartner, Egon: Kovnici Slovenj Gradec in Kamnik v dobi Andechs-Merancev. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 28, 1933, str. 17–33.
- Baumgartner, Ingeborg: Schriftquellen zur Frühzeit des Friesacher Pfennigs. *Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs (etwa 1125/30–etwa 1166)* (Hg. Michael Alam, Reinhard Härtel et al.). Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002, str. 35–134.
- Braumüller, Hermann: Wie Klagenfurt Landeshauptstadt wurde. *Carinthia I*, 158, 1968, str. 7–22.
- Curk, Jože: Ob osemstoletnici trga Dravograda. *Kronika*, 33, 1985, str. 5–10.
- Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem : Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor : Založba Obzorja, 1991.
- Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs (etwa 1125/30–etwa 1166)* (Hg. Michael Alam, Reinhard Härtel et al.). Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 300. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002.
- Dinklage, Karl: Kärntner Städtegründungen unter Herzog Bernhard (1202–56). *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 69, 1961, str. 85–95.
- Dinklage, Karl: Völkermarkt zwischen Abt und Herzog. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 67, 1959, str. 278–305.
- Dopsch, Heinz et al.: *Die Länder und das Reich : Der Ostalpenraum im Hochmittelalter 1122–1278*. Österreichische Geschichte (Hg. Herwig Wolfram), Wien : Ueberreuter, 1999.
- Dopsch, Heinz: Die steirischen Otakare : Zu ihrer Herkunft und ihren dynastischen Verbindungen. *Das Werden der Steiermark : Die Zeit der Traungauer* (Hg. Gerhard Pferschy). Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 10. Graz–Wien–Köln : Verlag Styria, 1980, str. 75–139.
- Dopsch, Heinz: Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Vewandtschaft. *Carinthia I*, 161, 1971, str. 95–124.
- Ebner, Herwig: Die politische und verfassungsrechtliche Stellung der Traungauer in der ehemaligen Untersteiermark. *Das Werden der Steiermark : Die Zeit der Traungauer* (Hg. Gerhard Pferschy). Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 10. Graz–Wien–Köln : Verlag Styria, 1980, str. 277–307.
- Ebner, Herwig: Steirische Burg- und Schloßkapellen und ihre Patrozinien. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 49, 1958, str. 67–82.
- Fischer, Herbert: *Die Siedlungsverlegung im Zeitalter der Stadtbildung : Unter besonderer Berücksichtigung des österreichischen Raumes*. Wiener Rechtsgeschichtliche Arbeiten I. Wien : Verlag Herold, 1952.
- Fräss-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens : Band 1 : Das Mittelalter*. Klagenfurt : Verlag Johannes Heyn, 1984.
- Gänsler, Gerald: Die Mark als Weg zur Macht am Beispiel der "Eppensteiner" (2. Teil). *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 85, 1994, str. 73–122.
- Gänsler, Gerald: Graz. *Österreichischer Städteatlas : 5. Lieferung, 1. Teil*. Wien : Verlag Franz Deuticke, 1996.
- Geschichte der Stadt Enns* (Hg. Willibald Katzinger et al.). Enns : Stadtgemeinde Enns, 1996.
- Hauptmann, Ljudmil: Grofovi Višnjegorski. *Rad JAZU* 250, Zagreb 1935, str. 215–239.
- Hauptmann, Ljudmil: Mariborske studije. *Rad JAZU* 260, Zagreb 1938, str. 55–118.
- Hausmann, Friedrich: Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul : Besitz, Dienstmannschaft, Ämter. *Das Werden der Steiermark : Die Zeit der Traungauer* (Hg. Gerhard Pferschy). Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 10, Graz–Wien–Köln : Verlag Styria, 1980, str. 225–275.
- Herrmann, Erwin: Zu den Stadtrechtsverleihungen der Grafen von Andechs. *Oberbayerisches Archiv*, 107, 1982, str. 179–184.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem : Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*. Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986.

- Hye, Franz-Heinz: *Innsbruck : Geschichte und Stadtbild bis zum Anbruch der neuen Zeit : 800 Jahre Stadt Innsbruck*. Tiroler Heimatblätter, Sonderband. Innsbruck–Wien : Tyrolia Verlag, 1980.
- Kamnik 1229–1979 : *Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik : Kulturna skupnost, 1985.
- Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele : Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 5. Ljubljana : Založba ZRC, 2006.
- Koropec, Jože: Srednjeveško gospodstvo Slovenj Gradec. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Nova vrsta 14, 1978, str. 16–32.
- Kos, Milko: Stari trg in sorodna krajevna imena. *Geografski vestnik* V–VI, 1929–1930, str. 166–173.
- Kos, Peter: Der Friesacher Pfennig und seine Nachprägungen im slowenischen Gebiet. *Der Friesacher Münze im Alpen-Adria Raum : Akten der Friesacher Sommerakademie Friesach (Kärnten)*, 14. bis 18. September 1992 (Hg. Reinhard Härtel). Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen 2. Graz : Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1996, str. 157–190.
- Kos, Peter: Kovnica srebrnih novcev v Slovenj Gradcu v 12. in 13. stoletju. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina* II. Slovenj Gradec : Mestna občina Slovenj Gradec in Občina Mislinja, 1999, str. 103–108.
- Kos, Peter: Srednjeveška kovnica v Kamniku. *Kamnik 1229–1979 : Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik : Kulturna skupnost, 1985, str. 42–44.
- Kosi, Miha: K problemu mitnine v srednjem veku. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana : Založba ZRC, 1999, str. 247–261.
- Kosi, Miha: Marginalije h knjigi Vitez in grad. *Zgodovinski časopis*, 61, 2007, str. 201–217.
- Kosi, Miha: Nastanek mesta Gorica : Dileme in nove perspektive. *Kronika*, 55, 2007, str. 171–184.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek : Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana : Založba ZRC, 1998.
- Kosi, Miha: Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine? : *Civitas Pettouia, Carnium/Creina* in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 59, 2005, str. 269–331.
- Kosi, Miha: Začetki Škofje Loke in freisinški škofje kot ustanovitelji mest : Primerjalna študija k nastanku mest na Kranjskem v srednjem veku. *Blaznikov zbornik* (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana–Škofja Loka : Založba ZRC, 2005, str. 83–110.
- Laichmann, Michaela: Friesach. *Österreichischer Städteatlas*, 7. Lieferung. Wien : Stadt- und Landesarchiv, 2002.
- Mlinarič, Jože: Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja. *Maribor skozi stoletja : Razprave I*, Maribor : Založba Obzorja, 1991, str. 147–193.
- Mlinarič, Jože: Mariborska župnija do leta 1600. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Nova vrsta 9, 1973, str. 234–262.
- Mlinarič, Jože: Župnija sv. Martina v Šmartnem v srednjem veku. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina* II. Slovenj Gradec : Mestna občina Slovenj Gradec in Občina Mislinja, 1999, str. 63–74.
- Mlinarič, Jože: Župnija sv. Pankracija pri Slovenjem Gradcu do pridružitve ljubljanski škofiji leta 1533. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina* I. Slovenj Gradec : Mestna občina Slovenj Gradec in Občina Mislinja, 1995, str. 101–146.
- Moro, Gothbert: Das älteste Klagenfurt. *Carinthia* I, 140, 1950, str. 678–688.
- Niermeyer, J. F.: *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden–New York–Köln : Brill, 1997.
- Otorepec, Božo: Listina iz 1232 in starejša zgodovina Kamnika. *Kamnik 1229–1979 : Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik : Kulturna skupnost, 1985, str. 23–32.
- Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica in ZRC SAZU, 1988.
- Pahič, Stanko: Die Erforschung der Römerstrassen im nordöstlichen Slowenien. *Arheološki vestnik*, 34, 1983, str. 247–287.
- Paschinger, Herbert: Standortverlegung der zentralen Siedlung Mittelkärntens. *Die Landeshauptstadt Klagenfurt : Aus ihrer Vergangenheit und Gegenwart* I. Klagenfurt : Selbstverlag der Landeshauptstadt, 1970, str. 22–36.
- Pirchegger, Hans: *Geschichte der Steiermark* I. Gotha : Friedrich Andreas Perthes, 1920.
- Pirchegger, Hans: *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters* I in III. Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark XII, XVI. Graz : Selbstverlag der Historischen Landeskommision, 1951 in 1958.
- Pleterski, Andrej, Belak, Mateja: Grobovi s Puščave nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu. *Arheološki vestnik*, 53, 2002, str. 233–300.
- Posch, Fritz: Die Besiedlung des Grazer Bodens und die Gründung und früheste Entwicklung von Graz. *850 Jahre Graz 1128–1978 : Festschrift im Auftrag der Stadt Graz* (Hg. Wilhelm Steinböck). Graz–Wien–Köln : Verlag Styria, 1978, str. 67–105.
- Skuk, Johann: Zgodovina župnije Slovenj Gradec (1. del). *Koroški zbornik* 1, Ravne na Koroškem : Zgodovinsko društvo za Koroško, 1995, str. 7–29.

- Skuk, Johann: Zgodovina župnije Slovenj Gradec (2. del). *Koroški zbornik* 2, Ravne na Koroškem : Zgodovinsko društvo za Koroško, 1997, str. 9–31.
- Spreitzhoffer, Karl: Von Grauscharn nach Graz : Wege zur steirischen Landeshauptstadt. *Festschrift Gerhard Pferschy zum 70. Geburtstag* (Hg. Gernot Peter Obersteiner et al.). Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 42. Graz : Historische Landeskommision für Steiermark, 2000, str. 627–639.
- Strmčnik Gulič, Mira: Antično grobišče v Starem trgu pri Slovenj Gradcu. *Arheološki vestnik*, 32, 1981, str. 348–389.
- Strmčnik Gulič, Mira: Doneski k arheološki podobi slovenjgraškega okoliša. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina* I, Slovenj Gradec : Mestna občina Slovenj Gradec in Občina Mislinja, 1995, str. 31–76.
- Strmčnik Gulič, Mira: *Sveti Jurij : Zakladnica podatkov*. Slovenj Gradec : Občina Slovenj Gradec, 1994.
- Štih, Peter: K predzgodovini mesta Maribor. *Maribor skozi čas III. Studia Historica Slovenica*, 6, 2006, str. 243–260.
- Štih, Peter: Kranjska v času Andeških grofov. *Groffe Andeško-Meranski : Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku : Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija Kamnik, 22.–23. september 2000* (ur. Andreja Eržen, Toni Aigner). Kamnik : Zveza kulturnih organizacij, 2001, str. 11–37.
- Štih, Peter: Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice. *Vekov tek : Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta : Kostanjevica na Krki 1252–2002* (Ur. Andrej Smrekar). Kostanjevica na Krki : Krajevna skupnost, 2003, str. 55–73.
- Tangl, Karlmann: Windischgratz und die Herren von Windischgratz. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark*, 15, 1867, str. 59–84.
- Wadl, Wilhelm: Friesachs historische Entwicklung. *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach* (Hg. Ulrike Steiner et al.). Österreichische Kunsttopographie LI. Wien : Verlag Anton Schroll & Co., 1991, str. 3–71.
- Wadl, Wilhelm: *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter : Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867*. Das Kärntner Landesarchiv 9. Klagenfurt : Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1981.
- Wadl, Wilhelm: Stadtgeschichte. *St. Veit an der Glan* (Hg. Andreas Besold, Wilhelm Deuer et al.). Klagenfurt : J. Heyn, 1997, str. 9–35.
- Webernig, Evelyne: Klagenfurt. *Österreichischer Städteatlas, 4. Lieferung, 1. Teil*. Wien : Verlag Franz Deuticke, 1991.
- Webernig, Evelyne: Wie alt ist Klagenfurt? : Die erste urkundliche Nennung und die Anfänge der Marksiedlung bis zur Verlegung in den heutigen Altstadtbereich. *800 Jahre Klagenfurt : Festschrift zum Jubiläum der ersten urkundlichen Nennung*. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 77. Klagenfurt : Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten, 1996, str. 11–23.
- Weiss, Norbert: *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter : Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI. Graz : Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 2002.
- Zwitter, Fran: K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh. *Zgodovinski časopis*, VI–VII, 1952–53, str. 218–245.
- Žontar, Jože: Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, XIII, 1932, str. 21–35.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Anfänge der Stadt Windischgraz (Slovenj Gradec) – ein Beitrag zur Entstehung der Städte im Südosten Kärntens im Mittelalter

Windischgraz (Slovenj Gradec) ist eine der ältesten und bedeutendsten mittelalterlichen Städte in Slowenien. Von seiner Bedeutung zeugt die kontinuierliche Besiedlung des weiteren Stadtgebiets von der Eisenzeit über die Antike (die römische Siedlung Colatio) und das Frühmittelalter (das große altslawische Grabfeld oberhalb von Altenmarkt/Stari trg) bis zur Entstehung einer neuen mittelalterlichen Stadt (12.–13. Jahrhundert). Davon, dass es sich um einen bedeutenden slawischen Mittelpunkt handelte, legt auch der Name Gradec (Grez) Zeugnis ab, der 1174 zum ersten Mal als Windisch Gratz (*in Windischen Graze*) erwähnt wird. Es liegt die Vermutung nahe, dass hier ein Suppan im Verwaltungsmittelpunkt einer weiteren Region seinen Sitz hatte. Im nahe gelegenen Legen wurde eine Georgskirche aus dem 9. bzw. 10. Jahrhundert mit 26 Grabstätten und reichen Beigaben freigelegt, auf ein hohes Alter weist darüber hinaus auch das Patrozinium der Martinskirche hin, der Urfparre des ganzen Tals.

Im Jahr 1091 wird in einer Urkunde des Kärntner Klosters St. Paul als ein bedeutender Zeuge zum ersten Mal Weriand de Grez aus der Hemma-Sippe erwähnt, der ein Vogt des Bistums Gurk und Vorfahr der späteren Grafen von Weixelburg war. In

letzter Zeit versuchen einige Thesen (Gänsler), Weriand mit dem steirischen Graz in Verbindung zu bringen, dennoch weisen seine Besitzungen, seine Verbindungen mit den Spanheimern, mit dem Bistum Gurk und mit St. Paul sowie sein Auftreten im Kärntner Kreis eher darauf hin, dass er sich nach Windischgraz nannte. Mit ihm beginnt die Geschichte der feudalen Herrschaft sowie jene von Windischgraz als einem bedeutenden Zentralort im Südosten Kärntens. Allem Anschein nach war die Herrschaft in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts ein Bestandteil des Besitzkomplexes des mächtigen Grafen Bernhard von Spanheim († 1147), danach erbte sie Markgraf Otakar III. von Steyr. Angesichts des Mangels an anderen Quellen für das 12. Jahrhundert, kann zur aussagekräftigen Kirchengeschichte zurückgegriffen werden. Berthold, Pfarrer von Windischgraz, war bereits um 1170–1180 Archidiakon von Saunien. Die Kirche des Hl. Pankratius – die Burgkapelle oberhalb von Altenmarkt – war aber in das friulanische Kloster Beligna bei Aquileia inkorporiert, dennoch besetzte sie bereits Markgraf Otakar III. († 1164) und vor 1174 der Markgraf von Istrien, Berthold III. von Andechs, was den Papst selbst mehrmals dazu veranlasste, diesbezüglich zu intervenieren. Die Grafen von Andechs blieben bis zu ihrem Aussterben im Jahr 1251 ein Dreivierteljahrhundert lang Besitzer der Herrschaft. Als Herren von Windischgraz fungierten im 12. Jahrhundert also die führenden Fürsten im Südosten des Reichs, was von der Bedeutung dieses Mittelpunkts zeugt.

Wie die gesamte spätere Geschichte zeigt, hatte die Kirche des Hl. Pankratius in der ganzen Zeit den Status der Kirche einer urbanen Siedlung. Darum stand sie im Brennpunkt des Interesses der Fürsten. Sie stand unmittelbar oberhalb von Altenmarkt, das erst 1331 zum ersten Mal erwähnt wird (*in Antiquo foro*). Nach zahlreichen Analogien aus dem Kärntner und steirischen Raum entwickelte sich hier schon im 12. Jahrhundert eine nichtagrarische, städtische Siedlung, wahrscheinlich auf der Grundlage eines noch älteren Kirchen-, Verwaltungs- und Marktzentrums. In der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts wurden frühe urbane Siedlungen in Kärnten und in der benachbarten Steiermark bereits von den Spanheimern entwickelt (ursprünglich Völkermarkt, dann St. Veit, Klagenfurt), ferner vom Erzbistum Salzburg (Friesach, Pettau, Leibnitz), von den steirischen Otakaren (Graz, Hartberg, Fischau, Marburg u.a.). In der unmittelbaren Nähe von Windischgraz gründeten sogar die steirischen Ministerialen von Trixen zwischen 1161 und 1192 ihren Markt Unterdrauburg/Dravograd (*forum Traberch*). Darum ist man zu der Annahme berechtigt, dass eine ähnliche städtische Siedlung in dieser Zeit auch in Altenmarkt unterhalb der Burg von Windischgraz existiert habe. Entscheidende

Maßnahmen zur weiteren Stadtentwicklung sind zweifelsohne mit den Andechsern, den Besitzern von Windischgraz in der Zeit vor 1174 bis 1251, zuzuschreiben. In einem undatierten Privilegium für die Kartause Seitz (Žiže) – ausgestellt höchstwahrscheinlich zu Beginn des 13. Jahrhunderts – ist mittelbar eine städtische Siedlung überliefert. Herzog Berthold IV. von Meranien († 1204) bestätigt darin den Kartäusern die Rechte, die ihnen bereits von seinem Vater Berthold III. († 1188) verliehen worden waren. Die Mönche waren demnach dazu berechtigt, in Windischgraz ohne Maut und andere Abgaben, Waren für eigenen Bedarf anzukaufen und zu verkaufen, hin- und zurückzutransportieren. Zugleich waren sie von den Gebühren auch in dem Andechser Markt Stein/Kamnik (*in foro suo Steun*) in Krain befreit. Aus dem Kontext geht eindeutig hervor, dass Windischgraz ein gleiches *forum* wie Stein war, also eine Frühform der Stadt.

Die Andechser widmeten ihren im Süden gelegenen Besitzungen, sowohl denen in Tirol als auch in Krain und Kärnten, schon früh ziemlich große Aufmerksamkeit. Berthold II. nannte sich zwischen 1143 und 1147 manchmal *comes de Stein* – nach seinem Zentrum Stein in Krain. Außerordentlich gut urkundlich belegt sind die Maßnahmen der Andechser bei der Förderung ihrer Stadt Innsbruck, wo sie den bereits existierenden Markt (*forum*) mit Bürgern (*forenses*) und einem Marktrichter im Jahr 1180 an einen neuen in der Nähe gelegenen Standort verlegten, wo sich bald eine einheitliche Stadt (*civitas*) entwickelte. Das ist eine erstklassige Analogie, mit der die Entwicklung der Andechser Zentralorte Stein und Windischgraz verglichen werden kann. Stein ist besser dokumentiert – neben der 1202 überlieferten unteren Burg entstand ein planmäßig gegründetes *forum*, im Jahr 1229 sind Bürger (*cives*) überliefert und bereits 1232 eine Stadtmauer und die Verlegung der Pfarre zur Stadtkirche. Auch in Windischgraz fand eine Verlegung der Siedlung von Altenmarkt an einen neuen, nahe gelegenen Standort statt, was vor 1251 geschah (erste Erwähnung der Stadtkirche der Hl. Elisabeth *in foro Windisgraze*). Der Fall Innsbruck aus dem Jahr 1180 und die frühe Entwicklung der Stadt Stein berechtigt uns zu der Annahme, dass auch hier die Verlegung der Siedlung Ende des 12. oder gleich zu Beginn des 13. Jahrhunderts stattfand. Für eine derartige Entwicklung sprechen auch die Ergebnisse der numismatischen Forschungen. Die Andechser prägten in Stein und Windischgraz bereits spätestens in den 1190er Jahren – zur Zeit Bertholds IV. – ihre Kopien der Friesacher Pfennige, die durch den Handel auch sogar weit ins Innere Ungarns gelangten.

Eine entscheidende Initiative in der Entwicklung der beiden Andechser Städte in Slowenien ging vom

Markgraf von Istrien, Heinrich IV. von Andechs, aus, der nach seinem politischen Zusammenbruch in Bayern und der Beschlagnahme seiner Besitzungen im Jahr 1208 – einschließlich Innsbruck – seinen Schwerpunkt nach Südosten verlagerte. In den darauffolgenden Jahren hatte er seine Hauptresidenzen gerade in Stein und Windischgraz. Da prägte er Münzen und laut Bericht des Klosters Diessen starb er in Windischgraz (*obiit in Graza*) im Jahr 1228. Um Heinrichs Erbe gleich anzutreten, begaben sich seine Brüder, Herzog Otto VII. von Meranien und Patriarch Berthold von Aquileia im Herbst und Winter 1228/1229 zusammen nach Windischgraz und Stein, was von der Bedeutung der beiden Zentren zeugt. Das erste fiel Berthold zu, der in Windischgraz noch weiterhin seine Münzen prägte und die Stadt mehrmals aufsuchte. Daraus geht hervor, dass es sich um eine Fürstenresidenz mit Münzstätte handelte, die in jenem Zeitabschnitt – aufgrund vieler Analogien – naturgemäß mit der frühen Form einer urbanen Siedlung verbunden war. Die erste ausdrückliche Erwähnung als *forum*, erfolgte erst 1251, als Berthold die Herrschaft Windischgraz – *provincia ... cum iudicio ... castrum ... forum ... muta ... moneta* – dem Patriarchat von Aquileia verlieh. Die gesamte Entwicklung zeigt, dass die späte Ersterwähnung lediglich der schlechten Quellenlage zuzuschreiben ist, und demnach eine urbane Entwicklung von Windischgraz zweifellos seit dem 12. Jahrhundert vorausgesetzt werden kann.

Im Rahmen der Herausbildung seiner landesfürstlichen Macht in Kärnten besetzte der Kärntner Herzog Ulrich III. von Spanheim Ende der 1250er Jahre Windischgraz. In seiner Urkunde von 1267 wird es – zusammen mit Stein – zum ersten Mal *civitas* genannt. Die Stadt entwickelte sich schnell und da wurden auch unter Ulrich Münzen (*moneta Grecensis*) geprägt. Nach Ulrichs Tod im Jahr 1269 trat der böhmische König Ottokar II. Přemysl sein

Erbe an. Die Bedeutung von Windischgraz manifestiert sich deutlich in der Tatsache, dass König Ottokar selbst bei seinem Feldzug nach Krain im November 1270 die Stadt besuchte, der darin auch eine Münzstätte aufrechterhielt. Nach seinem Fall im Jahr 1276 fiel die Stadt wieder Aquileia zu. Die formale Oberhoheit Aquileias dauerte bis 1362, in der Tat wurde die Stadt samt Herrschaft 1305 an den Kärntner Herzog Heinrich von Görz-Tirol verpfändet, 1308 an Konrad von Auffenstein, 1335 an den Bischof von Gurk und 1342 an Ulrich von Pfannberg. Im Jahr 1350 wurde sie von den Habsburgern besetzt und nach dem Friedensvertrag mit Aquileia von 1362 wurde sie landesfürstlich.

Die Stadt erlebte in wirtschaftlicher Hinsicht eine unbestreitbare Prosperität und im Jahr 1299 eröffnete die Florentiner Bankgesellschaft Frescobaldi dort sogar eine Zweigstelle. Zwischen 1334 und 1388 wirkte in Windischgraz eine Gruppe von Juden. Der Transithandel mit Wein aus Südsteiermark und in in Gegenrichtung mit Salz aus Aussee und Eisen hatte zur Folge, dass die Siedlung florierte. Ihre Entwicklung wurde durch die Privilegien der Habsburger stark gefördert. Ein Vergleich der Stadtsteuern aus 1446 zeigt, dass sie auf demselben Rang lag wie Klagenfurt und Krainburg (Kranj). Trotz der offensichtlichen Prosperität entwickelte sich die Autonomie vermutlich nur langsam. Richter, Rat und Stadtgemeinde werden erst 1313 urkundlich erwähnt. Das ist vielleicht der bekannten Tatsache zuzuschreiben, dass sich die Autonomie in Städten geistlicher Fürsten langsamer entwickelte als in jenen weltlicher Herren. Vielleicht ist die Ursache dafür nur in der schlechten Quellenlage zu suchen. Das Stadtsiegel, zum ersten Mal auf einer Urkunde von 1336 erhalten, stammt nachweislich aus der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 728.82:902.2(497.4-17)

Prejeto: 18. 2. 2008

Saša Djura Jelenko

univ. dipl. arheologinja, višja kustosinja, Koroški pokrajinski muzej,
Glavni trg 24, SI-2380 Slovenj Gradec
e-pošta: sasa.djura-jelenko@kpm.si

Grad Ravne – Streiteben. Arheološke raziskave 2002

IZVLEČEK

Zaradi arhitektonske rešitve prenove Koroške osrednje knjižnice dr. Franca Sušnika je Koroški pokrajinski muzej v letu 2002 na gradu Ravne vodil zaščitne arheološke raziskave. Poleg drobnega arheološkega gradiva je bil odkrit manjši, v temeljih ohranjen zidan objekt, ki po prvih analizah sodi v 16. stoletje in je nekoč verjetno spadal k pristavi, ki je stala tu že pred izgradnjo gradu v 30. letih 16. stoletja. Grad so zgradili Hebenstreiti, fevdniki oglejskega patriarha, ki so se na Koroško preselili okoli leta 1530.

KLJUČNE BESEDE

grad Ravne, Hebenstreiti, arheološke raziskave, keramika

SUMMARY

THE CASTLE OF RAVNE – STREITEBEN ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES 2002

Due to architectonic solution for the renovation of the Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika (Carinthian Central Library) the Koroški pokrajinski muzej (Carinthian Regional Museum) carried out in 2002 protective archaeological researches at the castle of Ravne. Besides puny archaeological material a smaller in foundations preserved built object was discovered, which according to preliminary analyses belongs in the 16th century; it probably belonged to the farm that stood there before the building of the castle in the 30ies of the 16th century. The castle was built by the Hebenstreits who moved to Carinthia around the year 1530.

KEY WORDS

the castle of Ravne, the Hebenstreits, archaeological researches, ceramics

Uvod in opis terena

Ime Streiteben naj bi izviralo iz skovanke med družinskim in ledinskim imenom: Grad Ravne na ledini Rožanc an der Eben.¹ V kroniki prevaljske župnije se rodbina večkrat omenja, tako leta 1535 Doroteja Hebenstreit zu Guttenstein, leta 1551 Krištof Hebenstreit zu Guettenstein ter imeni ledine in gradu Rožanc in Streiteben (leta 1509 še samo ime ledine Rožanc an der Eben).

Najstarejša zgodovina ravenskega gradu se nato veže na barone Süchten, ki nastopajo med prvimi lastniki gradu. Gačniki (Schlangenbergi) so potem šele v sredini 18. stoletja zgradili trakt C. Leta 1809 je grad prevzela rodbina Thurn. Med 2. svetovno vojno so v gradu nastanili gospodinjstvo šolo za dekleta s Tirolskega in gornje Koroške, ob koncu vojne pa za kratek čas še nemško vojsko. Po vojni so v njem nastanili dijake, ki so tu hodili v gimnazijo.

Arheološke raziskave, ki so bile leta 2002 na tej lokaciji prvič izvedene, so potekale v dveh delih.² V prvem delu smo raziskali območje trakta B (I), v drugem okolico trakta C (II). V objavo predvsem

keramičnega gradiva sem vključila še lončeno pivsko čašo, ki je bila jeseni leta 2004 odkrita ob izkopu za plinovod pri gostilni Lečnik na Ravnah na Koroškem.

Grad Ravne – Streiteben I

V južnem delu terena smo pod ruševino, sestavljeno iz zdrobljenih opek, malte in fragmentarno ohranjenih pečnic iz predvsem mlajših arheoloških obdobij odkrili zemljeno plast z najdbami, kot so: novci iz 20. stoletja, črnilniki, stekleni ter železni predmeti in odlomki loščenih keramičnih in porcelanastih posod. Sterilno osnovo na tem mestu predstavlja prodnato peščena plast SE³ 008. Zaznali smo padec terena proti južni strani. Od arheoloških struktur izpostavljam opečnato-betonsko ponikalnico z obokanim kanalom, ki je bil speljan od vogala temelja trakta B in se je za ponikalnico nadaljeval še naprej v jugozahodni smeri. V polnilu ponikalnice so bili najdeni številni črnilniki, steklenice, glavniki ipd., verjetno iz časov gospodinjstva šole, kasneje pa gimnazije v prostorih današnje knjižnice.

Slika – Grad Ravne, objekt SE 106 (foto: Primož Juvan).

¹ Pismo Jožeta Curka z dne 12. 3. 1989.

² Prvi del od 6. 6. do 8. 7., drugi del od 9. 9. do 14. 10. 2002. Skupna raziskana površina je znašala 410 m².

³ Stratigrafska enota.

Podobno grajen opečnat zbiralnik z maltnim vezivom in ometom z notranje strani smo odkrili v kvadrantih K in M. V polnilu so bili odkriti deli kuhinjskega pribora (srebrna žlica, železne vilice z lesenim ročajem), odlomki opek in obilo organskih odpadkov.

V neposredni bližini bivšega Bitenčevega prehoda smo v kvadrantih E in F odkrili arhitekturne osatke kletnega prostora zidanega objekta SE 106.

Velikost objekta znaša 6 x 4,6 m, stopnišnega dela pa 1,5 x 2 m. Zidan je bil iz lokalnega kamnja in vezan z apneno malto. Na višini najmanj štirih odkritih poličk se je omet nadaljeval, vendar v zaglajeni obliki. Na tem mestu je bil zid z zunanje strani nekoliko ojačan. Tanka plast žganine na pešeno prodnati osnovi kaže na kratkotrajen požar, povezan s samim začetkom uporabe objekta.⁴ Na to ožgano plast so nanosili ilovnato podlago, ki so jo zbili in je služila kot estrih oziroma hodna površina. Tako v ožgani plasti kot ilovnatem estrihu so ležali odlomki keramičnih posod, številne kosti ptičev in manjših živali, posamezni železni predmeti, keramične pečnice (60) ter zanimivo keramično korito (61) z ohranjeno letnico (?). V vzhodnem delu objekta je ležalo pravokotno ovalno kurišče, v katerem smo odkrili bronast tordiran obroček. Notranjost objekta je prekrivala skoraj meter debela ruševinska plast (apno, malta, porušeno polomljeno kamenje). V tem zasutju in plasti nad njo (SE 107a, t. 7–10) so ležale drobne najdbe, ki jih lahko okvirno datiramo v 16. stoletje in sovpadajo z uničenjem objekta. Zidovi so se ohranili do 55 cm v širino in do višine 1 m, z zunanjimi vogali, ki so bili polkrožno zaobljeni. Štiri stopnice so vodile v objekt s severozahodne smeri. Stopnice so od osrednjega prostora ločila vrata, saj se je na obeh straneh prehoda ohranil utor za podboj. Na skrajnem spodnjem delu utora so se ohranili ostanki lesa.

Grad Ravne – Streiteben II

V jesenskem delu smo zakoličili pet sond v dolžini celotnega trakta C in vzporedno nanj. V povprečju so bile široke 1,5 m.

V sondi I⁵ so si pod zemljeno humusno plastjo s travno rušo sledila različna nasutja, greznica, jašek za vodo, železna vodovodna napeljava, opečnat zidec od vrtno ograde ter novodobni vkopi. Od arheoloških antropogenih plasti je bila zanimiva predvsem ruševinska plast SE 011 (sonda I/4), polna odlomkov opek, malte in manjših lomljencev, ki je kazala na povečano gradbeno dejavnost. Teren je

padal od zahoda proti vzhodu in od juga proti severu. Odkrili smo del marmorne preklade z obdelano stranico, ohranilo se je tudi nekaj opek z žigi BS, GG. Opeko z žigom GG smo odkrili tudi na podstrešju gradu.

V sondi II⁶ sta pod tlakovanimi granitnimi kocami in peščenim nasutjem ležala večja betonska jaška. Na dnu sonde smo odkrili betonsko cev za vodo, vzporedno na njo pa še starejšo železno vodovodno napeljavo. V skrajnem severovzhodnem vogalu sonde II smo odkrili opečnat kanal, širine 60 cm, prekrit s prečno položenimi opekami, ki so enake kot tiste ob traktu B (I). Kanal je imel v notranjosti na zahodni strani poglobljen pretočni del. Sondo smo zato proti vzhodu razširili še za 1,2 m². Odkrili smo še redko ohranjene zaplate opečnatega estriha. V plasteh skorajda ni bilo najdb.

Tlakovana in utrjena podlaga s peščenimi nasutji v sondi III⁷ je ponekod dosegla globino do 50 cm. Temno rjava zemljena plast SE 030 je predstavljala hodno površino pred tlakovanjem grajskega dvorišča. V plasti smo odkrili nekaj keramičnih odlomkov posod ter železne žeblice. Zanimiva je bila predvsem plast žganine SE 033 v severnem delu sonde, ki smo jo zasledili še v sondi IV. Na močnejši požar sta kazala debelina žganine ter od ognja močno poškodovano kamenje.

Še najboljše rezultate smo dosegli v sondi IV.⁸ Pod novjšimi cestnimi peščenimi nasutji je ležala do 10 cm debela zbita zemljena plast SE 030 (52, 57). V sondi IV/1, 2 se je pod njo širila večja ožgana kamnita groblja SE 500. Zogleneli kamni so bili razpokani od požara. Pod zogleno plastjo se je v severnem delu sonde širila ruševina z malto, odlomki opek in kamnja – SE 501, v južnem delu pa po celi dolžini sonde rumena ilovnata plast z redkimi najdbami, drobci opek in oglja, ki je prekrivala temelje nekega starejšega objekta SE 060 (62). Ta objekt je starejši od trakta C, saj se njegovi temelji nadaljujejo pod trakt C. Ob poglobitvi ob temelju SE 060, smo odkrili mivkasto plast SE 063, ki je ležala tudi pod temelji in vse do severnega profila sonde. Domnevam, da leži v neposredni bližini stara struga, saj so mivka in prodnato pešeni nanosi nastali v procesu odlaganja tekoče vode. Od najdb naj izpostavim gumb (koščeni – 66, 67, roževinasti, kovinski), železen nož, bronasto svetinjico Marije iz Tafferla⁹ in obilico železnih kovanih žeblicev.

⁶ Pozicija: jugovzhodna stran trakta C. Mere: 8 x 1,5 m. Relativna globina izkopa 1,1 m.

⁷ Pozicija: vzhodna stran trakta C. Mere: 8 x 1,5 m. Relativna globina izkopa 1,40 m.

⁸ Pozicija: severna stran trakta C. Mere: sonda IV/1 (5,0 x 1,5 m); sonda IV/2 (7,0 x 1,5 m); sonda IV/3 (5,5 x 1,0 m); sonda IV/4 (8,0 x 1,5 m). Relativna globina izkopa 1 m.

⁹ 18. stoletje, ulit bron, aver: Marija iz Tafferla, rever: Sv. Trojica. Za podatke se najlepše zahvaljujem Darku Knezu.

⁴ Na omenjeni lokaciji smo dosegli najnižjo točko izkopa na 417,54 m globine, kar znaša 2 m relativne globine od današnje hodne površine.

⁵ Pozicija: južna stran trakta C. Mere: sonda I/1 (5 x 1,5 m); sonda I/2 (5 x 1,5 m); sonda I/3 (5 x 1,5 m); sonda I/4 (6 x 1,5 m). Relativna globina izkopa 1 m.

Predhodno je na mestu sonde V¹⁰ stal lesen žerjav zaščiteno z nadstreškom, katerega postavitve je poškodovala zemeljske plasti. Sledili smo rumeni ilovnati plasti ter nasutju SE 505, ki se je proti severu znatno odebelilo. Sestavljeno je bilo iz številnih drobcev malte, apna, odlomkov opek, ob severnem profilu pa iz večjih lomljencev ter ometa z ostanki katrana kot izolacije. Pred ureditvijo dovoza na grad iz zahodne smeri so s tem nasutjem zadelali staro strugo in na ta način poravnali teren. Ožgana plast je tudi v tem delu kazala, do kod se je širil požar. Odkrili smo nekaj kosov pečnic in glinenih posod (53, 56, 69, 73, 136).

Pred izgradnjo trakta C so bili stari temelji objekta SE 060 prekriti z rumeno ilovnato plastjo. Oba požara, na katerih ostanke smo naleteli na severni strani trakta C, sta bila starejša od objekta SE 060, in s tem tudi od trakta C, saj ju je vkop za temelje objekta SE 060 poškodoval. Po prvih ocenah je objekt SE 060 mlajši od tlorisne zasnove stavbe, ki smo jo odkrili na južni strani trakta B (I), vendar pa starejši od trakta C.

OVREDNOTENJE GRADIVA¹¹

Lončenina

Lončenino, odkrito na gradu Ravne lahko v grobem razdelimo na loščeno in neloščeno, kuhinjsko in namizno oziroma servirno. Izdelana je na lončarskem vretenu ter večinoma oksidacijsko žgana.

Lonci

Lonce so uporabljali v kuhinji za pripravo in kuhanje hrane in shranjevanje živil. Med najstarejše ohranjene spadajo odlomki izvihanih ustij, ki so konično oblikovani (26, 81). Podobni so bili odkriti v graščini Polhov Gradec.¹² Na splošno so opredeljeni v čas 14. in 15. stoletja.¹³ Med ustji loncev se pojavijo tudi stopničasto profilirana ustja (28, 62, 71), ki so značilna za obdobje od 14. do 16. stoletja.¹⁴ Lonci s trikotnim, neprofiliranim in navznoter zarobljenim ustjem (19, 106, 115, 117–119) se pojavljajo v več različicah in so najpogostejše zastopane oblike odkrita na gradu Ravne. Že Danijela Brišnik ugotavlja, da gre za redko skupino loncev, ki se poleg Šaleka v večjem številu pojavljajo edinole v

Slovenj Gradcu. Damjan Snoj jih datira v 16. stoletje.¹⁵ Podobna ustja z navznoter zarobljenim ustjem so nekoliko mlajša in sodijo v 17. stoletje (84).¹⁶

Na dobro prepoznavni skupini keramičnih posod, ki izstopa že po fakturi in videzu,¹⁷ smo odkrili poseben znak v obliki samostrela (91). Podobna geometrijska znamenja so značilna za celo Evropo, v bližini pa npr. v Slovenj Gradcu¹⁸ in na Šaleku.¹⁹ Z obravnavano problematiko znakov na spodnjih delih posod se je ukvarjala Alessandra Negri pri obravnavi t. i. keramike "grezza" iz Furlanije.²⁰ Upodobitev samostrela poznamo iz Erpendorfa v Avstriji, kjer sodi v 1. pol. 14. stoletja ter Moravske – najdišča Hradiško že v 13. stoletje. Iz Kozlovega roba pri Tolminu je nekoliko mlajši (15. do 16. stoletje).²¹ Beatriče Trkman navezuje žiga v obliki samostrela in obliki kolesa na prostor vzhodnega Veneta in Furlanije-Juljske krajine.²² Mateja Kos domneva,²³ da lahko v znaku vidimo možni simbolični pomen, kar potrjuje dejstvo, da je upodobljen tudi na stropu cerkve na Uršlji gori in torej ne gre samo za lončarski znak. Odlomek večjega lonca s samostrelom na dnu je bil odkrit tudi pri obnovi trakta A na gradu Ravne.²⁴

Nekateri odlomki posod so okrašeni z odtisi kolesčka (138, 142), ki se skupaj s keramiko okrašeno s pečatki na splošno datirajo v 15. stoletje.²⁵ Ramena loncev večkrat krasi vodoravno, s prsti razčlenjeno rebro, ki je lahko dvojno (117), nerazčlenjeno (123) ali v kombinaciji obojega (103).

Sklede, krožniki

V skledah, ki so večinoma loščene (140, 146), so servirali sadje, kaše ipd. pa tudi shranjevali razne jedi, kot so solate. Primerne so bile tudi za kisanje mleka. Za gravirano keramiko je značilna engobna prevleka in v še svežo glino izveden vrezan okras, ki so ga največkrat polihromno poslikali in premazali z

¹⁰ Pozicija: zahodna stran trakta C. Mere: 9,5 x 8,75 m. Relativna globina izkopa 1 m.

¹¹ V poročilo sem zajela slabih 50% odkritih najdb. Neobdelane so ostale predvsem novodobne in vse kovinske najdbe.

¹² Železnikar, *Graščina v Polhovem Gradcu*, t. 5: 15; 6: 3.

¹³ Železnikar, *Graščina v Polhovem Gradcu*, str. 325 (gradivo iz I. in II. gradbene faze).

¹⁴ Železnikar, *Graščina v Polhovem Gradcu*, str. 327, t. 6: 17–20; 7: 1–5; Brišnik, Ravnikar, *Grad Šalek*, str. 51.

¹⁵ Brišnik, Ravnikar, *Grad Šalek*, str. 52; Snoj, *Srednjeveško mestno obzidje v Slovenj Gradcu*, str. 144, t. 8: 2. Številni odlomki teh ustij so tudi med gradivom iz izkopavanj Slovenj Gradec – Gimnazija 1999, 2000 (še neobjavljeno). Hrani Koroški pokrajinski muzej.

¹⁶ Brišnik, Ravnikar, *Grad Šalek*, 52; Snoj, *Srednjeveško mestno obzidje v Slovenj Gradcu*, str. 123, t. 3:3.

¹⁷ Veliko primesi kremenja; površina je rahlo luknjičava.

¹⁸ Izkopavanja Slovenj Gradec – Gimnazija 1999, 2000. Še neobjavljeno.

¹⁹ Brišnik, *Grad Šalek*, t. 28: 211.

²⁰ Negri, *La ceramica grezza*, str. 43–53.

²¹ Negri, *La ceramica grezza*, str. 50, Tav. 5:7,8; Žbona Trkman, *Keramična dediščina*, kat. št. 3.

²² Žbona Trkman, *Keramična dediščina*, str. 12.

²³ Kos, *Keramika v obdobju gotike*, str. 213.

²⁴ Žal brez drugih najdiščnih podatkov, saj v najstarejšem delu gradu (trakt A) niso bila izvršena arheološka izkopavanja, niti ni bil omogočen stalen arheološki nadzor.

²⁵ Železnikar, *Graščina v Polhovem Gradcu*, str. 327; Brišnik, Ravnikar, *Grad Šalek*, str. 54.

loščem (109). Ohranjen odlomek dna krožnika kaže skromen geometrijski vzorec, forme ne moremo rekonstruirati. Na splošno je tovrstno posodje na podlagi primerjav iz severne Italije datirano v 16. in 17. stoletje, izdelano pa že v domačih delavnicah škofjeloških ali ljubljanskih lončarjev.²⁶

Čaše

Odlomek ostenja 38, okrašen z vodoravnimi žlebiči, verjetno pripada tipu čaše vrste Celje 1, po obliki in okrasu je podobna slovenjgraški čaši.²⁷ Celjske čaše so bile priljubljene v obdobju od konca 14. in v 15. stoletju.²⁸

Ohranilo se je dno lončene čaše na nogi z rume-no rjavim loščem (17), ki verjetno spada k tipu čaš in kup skupine Ljubljana²⁹ in ki so bile med drugim odkrite v Slovenj Gradcu.³⁰ Datiramo jih lahko v konec 15. in v 16. stoletje.³¹ Pitju so služili še manjši lončki, ki pa so jih uporabljali tudi za shranjevanje začimb, mazil ali zdravil, saj notranji opornik za pokrov kaže na možnost pokrivanja. Gre za množični izdelek in verjetno lokalno produkcijo.³²

Konec leta 2004 so pri gradbenih delih ob izgradnji plinovoda pri gostilni Lečnik v trgu Ravne delavci naleteli na srednjeveške najdbe, ki so jih prinesli v Koroški pokrajinski muzej. Med odlomki je skoraj v celoti ohranjena čaša (59) tipa enostavne čaše po Mitju Guštinu.³³ Sodi med redke čaše enostavnega tipa, ki so že okrašene s pečatki. Bran-ko Kerman enostavno čašo s pečati iz Grada pri Goričkem datira v 15. stoletje.³⁴

Vrči

Vrči s profiliranim ustjem (3, 5) so znani iz Ptuj-a in Ormoža.³⁵ Brane Lamut jih prišteva k tipič-nemu gradivu iz obdobja poznega srednjega in začetka novega veka.

Pečnice

Med najstarejše ohranjene kose spada v celoti ohranjena bučasta pečnica (60) z vzorednimi žle-

biči v zgornjem delu. Podobno so odkrili na Gub-čevi ulici v Celju.³⁶ Sicer pa je večina odkritih peč-nic renesančnih. Osrednje polje pečnice s hrastovo rožo (113) ima rozeto oblikovano kot kvadrat z vbočenimi stranicami, kar jo povezuje s pečnico iz Šaleka.³⁷ Ivan Stopar tovrstne pečnice z bisernim ozadjem na primeru gradu Slovenske Konjice po-stavlja v zgodnjerenesanci čas.³⁸ Preprost tapetni ali neskončni vzorec (40, 45) je bil priljubljen na širšem območju jugovzhodne Evrope v drugi polo-vici 16. stoletja.³⁹ Venčne pečnice s stiliziranimi hrastovimi listi (48–51) in zeleno svinčevo glazuro so odkrili na gradu Slovenske Konjice. Stopar jih datira v drugo polovico 16. ali prvo polovico 17. stoletja.⁴⁰ Zanimiva je podoba vladarja (?) na odlomku pečnice 9. Frontalna doprsna upodobitev se je v srednjem veku, kot tudi že poprej, pojavljala predvsem zaradi ideoloških razlogov.⁴¹ Na zadnji strani plošč so se včasih ohranili sledovi odtisa nekoč vlažne lanene krpe (48–51, 111, 113).⁴²

Korito

Zanimivo pravokotno korito (61) je bilo odkrito v objektu SE 106. Ni povsem jasno, čemu je služilo, domnevno za praženje žita. Korito je pravokotne oblike z višjo zadnjo stranico, ki je na vrhu usločena. Krajši stranici sta preluknjani – ovalni luknji sta služili za oprijemanje oziroma dviganje. Na vogalih in v sredini zadnje daljše stranice so korito krasile polkrožne, na vrhu čebulasto zaključene aplikacije, z vrezanim mrežastim vzorcem pa je bil okrašen tudi zgornji rob vseh štirih stranic. Od aplikacij se je v celoti ohranila samo ena. Na sprednji stranici so na zunanji čelni strani dodatno vrezani štirje znaki. Prvi dve znamenji sta zagotovo števili 5 in 6, drugi dve pa pogojno 1 in 2 ali pa mogoče inicialki IŽ. Zadnji dve črki (?) sta namreč drugače oblikovani. Medtem ko sta 5 in 6 lepo zaobljeni, je tretja I ravna črta, 2 ali Z pa izrazito zalomljena.⁴³

Steklo

Skromni ostanki stekleničk so novodobni (6, 21, 22, 72). Ohranili so se še odlomki steklenih pihan-cev (31, 34, 88), s katerimi so zasteklili okna ozi-roma vitrine.

²⁶ Železnikar, *Graščina v Polhovem Gradcu*, str. 331.

²⁷ Djura Jelenko, *Poznosrednjeveške in zgodnjerenesanci lončene čaše iz Slovenj Gradca*, t. 3:21.

²⁸ Guštin, *Celjske čaše*, str. 158.

²⁹ Guštin, *Celjske čaše*, str. 154.

³⁰ Djura Jelenko, *Poznosrednjeveške in zgodnjerenesanci lončene čaše iz Slovenj Gradca*, str. 25.

³¹ Guštin, *Celjske čaše*, str. 158.

³² Akcesijska številka 258, neobjavljeno. Brišnik, *Grad Šalek*, str. 58; Djura Jelenko, *Poznosrednjeveške in zgodnje novoveške lončene čaše iz Slovenj Gradca*, str. 25.

³³ Guštin, *Celjske čaše*, str. 150.

³⁴ Kerman, *Srednjeveška kovačnica in talilnica pri Gradu na Goričkem*, t. 6: 22.

³⁵ Lamut, *K začetkom visokosrednjeveškega Ptuj-a*, str. 103, sl. 2: 4; Tomanič-Jevremov, *Ormož*, t. 8: 42, 44.

³⁶ Guštin et al., *Katalog keramičnih najdb iz Celja*, kat. št. 251.

³⁷ Brišnik, *Pečnice z gradu Šalek*, str. 46, t. 7:16.

³⁸ Stopar, *Renesančne pečnice s celjskega območja*, str. 70, sl. 3.

³⁹ Stopar, *Renesančne pečnice s celjskega območja*, str. 73, t. XII; Brišnik, *Pečnice z gradu Šalek*, str. 46, t. 8:20; Kramberger et al., *Pečnice z ljubljanskega gradu*, kat. št. 115–119; Guštin et al., *Katalog keramičnih najdb iz Celja*, kat. št. 182.

⁴⁰ Stopar, *Renesančne pečnice s celjskega območja*, t. IV.

⁴¹ Ravnikar, *Podoba moža na blejski zaponki*, str. 228.

⁴² Kos, *Keramika v obdobju gotike*, str. 207.

⁴³ Za pomoč pri interpretaciji se zahvaljujem Tomažu Naber-gju.

Grad Ravne v 17. stoletju (J. V. Valvasor: *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*, Nürnberg 1688).

Koščni izdelki

Koščni gumbi (66, 67) so bili namenjeni zapenjanju obleke, na način izdelave kažejo ostanki kosti, oziroma polizdelki z ljubljanskega gradu.⁴⁴

Zaključek

Najstarejša najdba, ki smo jo odkrili pri arheoloških raziskavah v letu 2002 na gradu Ravne, sodi v čas prazgodovine. Odkrit je bil odlomek ustja lončene posode (30).⁴⁵ Posamezni odlomki posod sodijo v obdobje od 13. do 15. (38, 59, 81), velika večina pa v 16. stoletje (106, 115, 117–119). Takrat tudi naraste število loščenih posod. Sprva so posode zaradi prepustnosti položili zgolj po notranji strani.

Odkriti objekt SE 106 je bil zasut z materialom, ki sodi predvsem v 16. stoletje (91, 106, 113, 115, 117–119, 140), posamezni kosi pa so celo starejši (81). V ta okvir verjetno sodi tudi odkrito glineno korito (61).

Grad Ravne je neposredno povezan z razvojem Guštanja. Prva omemba Guštanja sega že v leto 1248,⁴⁶ ko je bil kraj fevd bamberske škofije in v posesti štajerskih deželnih ministerialov z Orta. Guštanjski, pa tudi celjski fevd, je bil leta 1281 podeljen Ulriku Vovbrškemu in njegovi soprogi Agnezi. Leta 1317 se prvič omenja kot trg. Za Vovbrškimi so Guštanju zagospodarili Žovneški, leta 1325 Auffensteinski, nato še deželni knezi. Sicer pa v 13. stoletju že stoji castrum Gutenstein, stoletje kasneje še drugi "spodnji grad", imenovan Grünfels.⁴⁷ Pod naravno zavarovano prodnato teraso, na kateri stoji grad Ravne, so že pred letom 1400 zgradili cerkev sv. Antona.

Izgradnjo objekta SE 106, ki je danes prezentiran *in situ*, smemo mogoče povezati s pristavo, ki je stala tu pred izgradnjo gradu v 30. letih 16. stoletja. Odkriti temelji zidov SE 060 kažejo, da je tudi na tem mestu pred izgradnjo trakta C stal zidan objekt.

⁴⁴ Horvat, *Arheološke raziskave*, sl. 20.

⁴⁵ Poleg omenjenega ustja še dva atipična ostenja (akcesijska številka 177) in odlomek hišnega ometa. Na prazgodovinsko poselitev območja Raven na Koroškem kažejo tudi slučajne najdbe s Pigla (Djura Jelenko, *Pigl*, str. 41–43) ter kamniti sekiri z Brdinj in Zelenbrega (Pahič, *Ravne na Koroškem*, str. 275s).

⁴⁶ Darilna listina. Leta 1952 trg Guštanj dobi status mesta Ravne na Koroškem (Oder, *Utrinki iz preteklosti*, str. 11s).

⁴⁷ *Die obere Purb und die niedere Purb* (gl. Oder, *Utrinki iz preteklosti*, str. 13, 25).

LITERATURA

- Bregant, Tatjana: Pečnice s Starega gradu Celje. Drobci nekega vsakdana : *Archaeologia Historica Slovenica*, 2, 1997, str. 29–38.
- Brišnik, Danijela: Življenje na gradu Šalek v luči srednjeveške in novoveške materialne kulture. *Šaleški razgledi*, 11, Zbornik 1994/95. Velenje : Kulturni center Ivana Napotnika Velenje, 1994, str. 70–88.
- Brišnik, Danijela: Pečnice z gradu Šalek. Drobci nekega vsakdana. *Archaeologia Historica Slovenica*, 2, 1997, str. 39–57.
- Brišnik, Danijela: Stari grad nad Celjem. Keramično gradivo iz sektorjev A in B. *Celjski grofje. Stara tema – nova spoznanja. Zbornik mednarodnega simpozija*. Celje, 27. – 29. 5. 1998, 1999, str. 261–307.
- Brišnik, Danijela, Ravnikar, Tone: *Grad Šalek*. Velenje : Kulturni center Ivana Napotnika Velenje, 1999.
- Djura Jelenko, Saša: Pigl. *Varstvo spomenikov*, 37. Ljubljana, 1998, str. 41–43.
- Djura Jelenko, Saša: Poznosrednjeveške in zgodnjenovoveške lončene čaše iz Slovenj Gradca. *Koroški zbornik*, 4, 2005, str. 21–40.
- Guštin, Mitja: Srednjeveške keramične čaše iz izkopavanj v mestu Celju. *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja : Zbornik mednarodnega simpozija*. Celje, 27. – 29. 5. 1998, 1999, str. 249–260.
- Guštin, Mitja: Celjske čaše. Srednjeveško Celje. *Archaeologia Historica Slovenica*, 3, 2001, str. 139–193.
- Guštin, Mitja, Jezeršek, Mirjam, Prošek, Nataša: Katalog keramičnih najdb iz Celja. Srednjeveško Celje. *Archaeologia Historica Slovenica*, 3, 2001, str. 195–238.
- Horvat, Martin: Arheološke raziskave. Ljubljanski grad, pečnice. *Archaeologia Historica Slovenica*, 1, 1994, str. 29–40.
- Kramberger, Taja, Nadbath, Barbara, Petek, Brigita, Pintér, Ildikó, Predovnik, Katarina Katja, Guštin, Mitja: Pečnice z ljubljanskega gradu. Ljubljanski grad, pečnice. *Archaeologia Historica Slovenica*, 1, 1994, str. 69–145.
- Kerman, Branko: Srednjeveška kovačnica in talilnica pri Gradu na Goričkem. *Archaeologia Historica Slovenica*, 2, 1997, str. 141–159.
- Kos, Mateja: Keramika v obdobju gotike. *Gotika v Sloveniji. Svet predmetov*. Ljubljana : Narodni muzej, 1995, str. 203–215.
- Lamut, Brane: K začetkom visokosrednjeveškega Ptuja. *Archaeologia Historica Slovenica*, 2, 1997, str. 89–106.
- Lazar, Irena: Srednjeveško steklo iz Celja. Srednjeveško Celje. *Archaeologia Historica Slovenica*, 3, 2001, str. 69–96.
- Lazar, Irena: Odlomki srednjeveškega stekla iz Slovenj Gradca. *Koroški zbornik*, 4, 2005, str. 14–20.
- Negri, Alessandra: La ceramica grezza con marchio a rilievo sul fondo nel Friuli bassomedievale. Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine. *Archeologia di frontiera*, 2, 1999, str. 43–53.
- Oder, Karla: Utrinki iz preteklosti. *Ravne na Koroškem, 750 let prve pisne omembe*. Ravne na Koroškem, Prevalje : Občina, 1998.
- Pahič, Stanko: Ravne na Koroškem. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, 1975, str. 275–276.
- Ravnikar, Sabina: Podoba moža na blejski zaponki. *Arheološki vestnik*, 51, 2000, str. 225–232.
- Snoj, Damjan: Srednjeveško mestno obzidje v Slovenj Gradcu. *Koroški zbornik*, 1, 1995, str. 115–133.
- Snoj, Damjan: Srednjeveško mestno obzidje v Slovenj Gradcu, Poročilo o arheoloških izkopavanjih 2. *Koroški zbornik*, 2, 1997, str. 135–160.
- Stopar, Ivan: Poznogotske pečnice s celjskega območja. *Varstvo spomenikov*, XX, 1975 (1976), str. 275–306.
- Stopar, Ivan: Renesančne pečnice s celjskega območja. *Varstvo spomenikov*, XXI, 1977, str. 63–100.
- Tomadin, Vinicio: Brevi note sulle ceramiche rinvenute nei castelli Friulani. Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine. *Archeologia di frontiera*, 2, 1999, 75–86.
- Tomanič-Jevremov, Marjana: Ormož. *Archaeologia Historica Slovenica*, 2, 1997, str. 107–139.
- Žbona Trkman, Beatrice: I siti castellani nel territorio Isontino Sloveno e sui margini del carso settentrionale: la ricerca archeologica. Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine. *Archeologia di frontiera*, 2, 1999, str. 135–142.
- Žbona Trkman, Beatrice: *Grajska zapuščina : katalog ob razstavi keramike in stekla, 14.–17. stol. : grad Dobrovo, 1991*. Nova Gorica : Goriški muzej, 1991, str. 11–15.
- Železnikar, Janja, Graščina v Polhovem Gradcu. *Arheološki vestnik*, 53, 2002, str. 301–371.

KATALOG

Risbe arheoloških predmetov so zrisali Andreja Izlakar, Jerneja Kobe, Drago Oman in Maja Kumprej.

Okrajšave:

r. pr. u. – rekonstruiran premer ustja

r. pr. d. – rekonstruiran premer dna

vel. odl. – velikost odlomka

o. viš. – ohranjena višina, šir. – širina, dolž. – dolžina, d. – debelina

AŠ – akcisijska številka

kv. – kvadrant

Tabla 1

1. Odl. ustja skled. Žgana glina, površina je luknjičava, sivo črne barve. O. viš. 4,4 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. K. SE 001. AŠ 246.

2. Odl. profiliranega ustja lonca, ki je navznoter zapognjeno. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. O. viš. 1,9 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. D. SE 001a. AŠ 303.

3. Odl. vodoravno narebrenega ustja vrča. Žgana glina, površina je rjave barve. Odlomek nastavka za ročaj. R. pr. u. 11,4 cm, o. viš. 4,4 cm. Lega: kv. E. SE 001a. AŠ 173.

4. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je luknjičava, rjavo sive barve. O. viš. 2,1 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. D. SE 001a. AŠ 302.

5. Odl. ustja vrča. Žgana glina, površina je črne barve. Ustje horizontalno narebreno. R. pr. u. 10,8 cm, o. viš. 4,3 cm. Lega: kv. A. SE 001a. AŠ 151.

6. Zgor. del stekleničke. Zelenkasto steklo. Pr. u. 1,6 cm, o. viš. 2 cm. SE 001 – dno. AŠ 10.

7. Odl. navznoter zapognjenega ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo črne barve. O. viš. 3,2 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. B*. SE 001a. AŠ 259.

8. Odl. ustja lonca. Na notranji strani sedalo za pokrov. Žgana glina, površina je rjavo črne barve. O. viš. 2,2 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. D. SE 001a – dno. AŠ 308.

9. Aplikacija. Žgana glina, rjav lošč. Biserni niz, na osrednji plošči upodobljen torzo. Vel. odl. 3,4 x 3,6 cm, d. 0,8 cm. Lega: kv. D. SE 001a. AŠ 298.

10. Odl. profiliranega ustja lonca. Na notranji strani sedalo za pokrov. Žgana glina, površina je luknjičava, rjavo sive barve. O. viš. 2,3 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. K. SE 001. AŠ 245.

11. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je rjavo črne barve. O. viš. 1,3 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. D. SE 001a. AŠ 305.

12. Odl. profiliranega ustja lonca. Na notranji strani sedalo za pokrov. Žgana glina, površina je luknjičava, sivo črne barve. O. viš. 2,9 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. B*. SE 001a. AŠ 257.

13. Odl. ustja lonca. Žgana glina, v notranjosti

zelen lošč. O. viš. 1,6 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F. SE 001a. AŠ 185.

14. Odl. ročaja ovalnega preseka. Žgana glina, površina je sivo črne barve. O. viš. 6,6 cm, š. 2,1 cm, d. 1,8 cm. Lega: kv. B*. SE 001a. AŠ 256.

15. Odl. ustja skled. Žgana glina, površina je sive barve. Vel. 2,1 cm, d. 0,7 cm. Lega: kv. M. SE 001. AŠ 125.

16. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. O. viš. 2,6 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F. SE 001a. AŠ 184.

17. Odl. dna čaše. Žgana glina, rumeno rjav lošč. R. pr. d. 5,9 cm, o. viš. 1,3 cm. Lega: kv. D. SE 001a. AŠ 299.

18. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je črne barve. O. viš. 2,5 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F, H. SE 001a. AŠ 186.

Tabla 2

19. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je rjave barve. R. pr. u. 20,8 cm, o. viš. 4 cm. Lega: kv. A. SE 001a – dno. AŠ 155.

20. Odl. ročaja. Globoki poševni vrezi. Žgana glina, površina je rjava. O. viš. 7,8 cm, š. 3,9 cm, d. 1,7 cm. Lega: kv. K. SE 001. AŠ 247.

21. Ustje stekleničke. Zelenkasto steklo. R. pr. u. 2,6 cm, d. 0,2 cm. Lega: kv. S. I/ 1, trakt C. SE 004. AŠ 201.

22. Odl. zgornjega dela stekleničke. Zelenkasto steklo. Pr. u. 2,6 cm, o. viš. 2,4 cm. Lega: kv. P. SE 001. AŠ 227.

23. Odl. ustja lonca. Profilirano ustje. Žgana glina, površina je oker barve. O. viš. 3,3 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. J. SE 013. AŠ 240.

24. Odl. ovratnikastega ustja lonca. Žgana glina, znotraj in po robu ustja zelen lošč. O. viš. 1 cm, d. 0,2 cm. Lega: kv. J. SE 013. AŠ 242.

25. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo črne barve. O. viš. 1,6 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. J. SE 013. AŠ 243.

26. Odl. izvihanega, konično oblikovanega ustja lonca. Žgana glina, znotraj zelen lošč. O. viš. 2,4 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. J. SE 001. AŠ 237.

27. Odl. ustja skled ali pokrova. Žgana glina, znotraj zelen lošč. O. viš. 2,2 cm, d. 0,7 cm. Lega: kv. J. SE 013. AŠ 244.

28. Odl. ustja lonca. Žgana glina, v notranjosti zelen lošč. O. viš. 1,7 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. D. SE 002. AŠ 310.

29. Odl. ustja lonca. Ravno odrezano ustje, na zunanji strani profilirano. Žgana glina, rumen lošč. O. viš. 2,2 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. J. SE 013. AŠ 241.

30. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je rjave barve, raskava na otip. Prostoročna izdelava. O. viš. 3,4 cm, d. 1 cm. Lega: kv. A. SE 001a. AŠ 144.

31. Odl. steklenega pihanca. Zelenkasto steklo. R. pr. 7,1 cm, d. 0,1 cm. Lega: S. IV/ 4. SE 032. AŠ 218.

32. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je oker barve. O. viš. 2,3 cm, d. 0,8 cm. Lega: kv. A. SE 001a. AŠ 138.

33. Odl. pipe. Žgana glina, površina je bele barve. Dolž. 4,6 cm, d. 1,9 cm. Lega: kv. F. SE 001a. AŠ 4.

34. Odl. okenskega pihanca. Zelenkasto steklo. R. pr. 9,9 cm., d. 0,2 cm. Lega: kv. S. IV/ 4. SE 032. AŠ 217.

Tabla 3

35. Odl. venčne pečnice. Rastlinski okras. Žgana glina, temno zelen lošč. Vel. odl. 10,6 x 9,5 cm, d. 1,2 cm. Lega: kv. B*. SE 005. AŠ 252.

36. Odl. oploščene pečnice. Profiliran rob. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 6,7 x 8 cm, d. 0,8 cm. Lega: kv. B*. SE 005. AŠ 254.

37. Odl. ustja skled. Na notranji strani ustja odtisi. Žgana glina, površina je sive barve. O. viš. 1,8 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. K, M. SE 008 - dno. AŠ 313.

38. Odl. ostenja posode. Žgana glina, površina je vodoravno narebrena in oker barve. Vel. odl. 3,9 x 3,0 cm. Lega: kv. D. SE 001a – dno. AŠ 314.

39. Odl. oploščene pečnice. Tulipani, rozeta. Žgana glina, svetlo oker, zelen lošč. Vel. odl. 12,6 x 13,5 cm, d. 1,2 cm. Lega: kv. B*. SE 005. AŠ 255.

40. Odl. oploščene pečnice. Tapetni vzorec. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 6,1 x 7 cm, d. 0,9 cm. Lega: kv. D. SE 107, notranjost SE 106. AŠ 316.

41. Odl. venčne pečnice. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 8,1 x 12,7 cm, d. 1,2 cm. Lega: kv. D. SE 005. AŠ 15.

42. Odl. oploščene pečnice. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 3,2 x 6,1 cm, d. 0,7 cm. Lega: kv. D. SE 005. AŠ 317.

43. Odl. venčne pečnice. Žgana glina, sivo zelen lošč. Vel. odl. 6,2 x 6,4 cm, d. 0,8 cm, Lega: kv. D. SE 005. AŠ 20.

44. Odl. venčne pečnice. Menjajoč se okras cvetličnih rozet in rombov. Žgana glina, svinčevo zelen lošč. Vel. odl. 3,8 x 8,4 cm, d. 1,3 cm. Lega: kv. D. SE 005. AŠ 315.

45. Odl. oploščene pečnice. Tapetni vzorec. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 4,8 x 4,1 cm, d. 0,9 cm. Lega: kv. B*. SE 005. AŠ 253.

46. Odl. dna lonca. Žgana glina, površina je svetlo rjave barve, znotraj temno zelen lošč. Pr. d. 8,2 cm, o. viš. 4,2 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. D. SE 005. AŠ 311.

47. Odl. venčne pečnice. Rastlinski, geometrijski okras. Žgana glina, sivozelen lošč. Vel. odl. 5,7 x 10,5 cm, d. 0,8 cm. Lega: kv. D. AŠ 16.

Tabla 4

48.–51. Pet odl. venčnih pečnic z diferenciranim profilom. Stilizirani hrastovi listi, na enem kosu na zadnji strani odtis tkanine. Žgana glina, sivozelen lošč. Vel. odl. 9,7 x 9,3 cm, d. 0,8 cm. Lega: kv. D. SE 005. AŠ 14.

52. Odl. oploščene pečnice s profiliranim robom. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 6,5 x 9,1 cm. Lega: kv. S. IV/1, trakt C. SE 030. AŠ 209.

53. Odl. oploščene pečnice. Rob okrašen z lunicami. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 6,2 x 6,7 cm, d. 0,8 cm. Lega: S. V. SE 071. AŠ 288.

54. Odl. pečnice. Geometrijski okras. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 3,1 x 15,6 cm, d. 0,8 cm. Lega: kv. D. AŠ 17.

55. Odl. oploščene pečnice. Relief. Žgana glina, rjav, zelen lošč. Vel. odl. 3,9 x 5,2 cm, d. 0,8 cm. Lega: S. IV/1, trakt C, SE 050b. AŠ 203.

56. Odl. oploščene pečnice. Rastlinski okras. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 7 x 4 cm, d. 1,2 cm. Lega: S. V. SE 071. AŠ 289.

57. Odl. okroglega medaljona, del pečnice. Žgana glina, zelen lošč, izdelano v kalupu. Vel. odl. 7,8 x 5 cm, d. 1,7 cm. Lega: S. IV/ 4. SE 030. AŠ 226.

58. Odl. oploščene pečnice. Rastlinski okras, profilirana. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 4,4 x 2,3 cm, d. 0,4 cm. Lega: S. IV/2P, trakt C. SE 052. AŠ 285.

Tabla 5

59. "Lečnikova čaša". Žgana glina, površina je sive barve. Pod ustjem ima navpičen okras izveden z glavnikom, dve vrsti različnih pečatov pa sta med sabo ločeni z vodoravnimi žlebiči. V zgornji vrsti si sledijo pečati ovalne oblike z motivom smrekove vejice (II/3 po Guštinu), v spodnji so pečati večji, pravokotne oblike in z motivom dvojne smrekove vejice (IV/2 po Guštinu). Pr. u. 8,5; viš. 10,5 cm.

60. Okrogla pečnica. Vzoredni žlebiči, luknjica v zgornjem delu. Žgana glina, površina je svetlo rjava z zelenim loščem. Pr. u. 5,8 cm, viš. 9,6 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F. SE 107b. AŠ 1.

61. Korito z dvema perforacijama. Križci na zgornji in stranskih robovih, tri aplikacije (ohranjena ena) na višji stranici. Žgana glina, površina je rjavo črne barve. Viš. 23,5 cm, d. 1,1 cm, šir. 25,1 cm, dolž. 43,5 cm. Lega: kv. F. SE 107b. AŠ 2.

Tabla 6

62. Odl. ustja lonca. Profilirano ustje. Žgana glina, zunaj ožgana, rumen lošč na notranji strani. Pr. u. 13,9 cm, o. viš. 4,7 cm, d. 0,3 cm. Lega: S. IV/ 2P, zunanost SE 060b. AŠ 292.

63. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je oker barve. O. viš. 2,4 cm, d. 0,7 cm. Lega: kv. V. SE 071. AŠ 291.

64. Trije odl. ostenja posode. Vzorec satovja. Žgana glina, znotraj svetlo zelen, zunaj temno zelen lošč. Pr. u. 11,9 cm, o. viš. 3,6 cm, d. 0,4 cm. Lega: S. IV/ 2P, trakt C. SE 052. AŠ 286.

65. Odl. ročaja posode. Ovalen presek. Žgana glina, zelen lošč. Podoben AŠ 286. O. viš. 1 cm, d. 0,6 cm, šir. 1 cm. Lega: S. IV/ 2P, trakt C. SE 052. AŠ 295.

66. Gumb s štirimi luknjicami in profiliranim robom. Kost. Pr. 1,7 cm, d. 0,15 cm. Lega: kv. S.I/ 1, trakt C. SE 004. AŠ 205.

67. Odl. gumba. Ohranjeni dve luknjici. Kost. Pr. u. 1,6 cm, d. 0,15 cm. Lega: S. I/ 1, trakt C. SE 006. AŠ 199.

68. Odl. roba oploščene pečnice. Žgana glina, površina je rjava. O. viš. 3,9 cm, d. 1,3 cm. Lega: S. IV/2, SE 059. AŠ 341.

69. Odl. ovratnikastega ustja lonca. Žgana glina, površina je sive barve. O. viš. 3 cm, d. 0,5 cm. Lega: S. V, SE 600. AŠ 339.

70. Odl. dna posode. Žgana glina, površina je zunaj črno ožgana, znotraj svetlo rjava – brezbarven lošč. Pr. d. 6,7 cm, o. viš. 3,8 cm, d. 0,4 cm. Lega: S. IV/ 2P, trakt C. SE 052. AŠ 287.

71. Odl. ustja lonca. Profilirano ustje. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. O. viš. 2,5 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. E, SE 106 (groblja). AŠ 27.

72. Odl. ustja steklenice. Zelenkasto steklo. R. pr. u. 2,9 cm, o. viš. 2,7 cm. Lega: kv. D. SE 002. AŠ 306.

73. Odl. dna in ostenja čaše. Žgana glina, površina je rjava. Pr. d. 9,9 cm, o. viš. 3,6 cm. Lega: S. V/ 1. SE 070. AŠ 284.

74. Odl. profiliranega in navznoter zapognjenega ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo črne barve. O. viš. 1,1 cm, d. 0,5 cm. Lega: S. I/ 4, trakt C. SE 004. AŠ 198.

75. Odl. dna posode. Na spodnji strani dna znamenje v krogu. Žgana glina, površina je rjave barve. Pr. d. 15,9 cm, o. viš. 3,5 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. J. SE 013. AŠ 239.

Tabla 7

76. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je rjavo črne barve. Pr. u. 14 cm, o. viš. 2,4 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 62.

77. Odl. profiliranega ustja lonca. Na notranji strani sedalo za pokrov. Žgana glina, površina je sivo črne barve. O. viš. 1,6 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. D. SE 107a. AŠ 296.

78. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. O. viš. 1,5 cm, d. 0,7 cm. Lega: kv. E. SE 107a. AŠ 276.

79. Odl. ustja lonca. Nastavek za ročaj na robu ustja. Žgana glina, površina je rjave barve, po robu ustja in znotraj zelen lošč. Pr. u. 11,4 cm, o. viš. 3,4 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 92.

80. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo črne barve. O. viš. 1,5 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. E. SE 107a. AŠ 279.

81. Odl. ustja lonca. Na ramenu horizontalne kanelure, ovratnikasto ustje. Žgana glina, površina je sivo žgana, znotraj in po robu ustja zelen lošč. O. viš. 4,4 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. E. SE 107a. AŠ 274.

82. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo črne barve. O. viš. 1,6 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 262.

83. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sive barve. O. viš. 2,3 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 103.

84. Odl. ustja lonca. Profilirano ustje, na notranji strani sedalo za pokrov. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. O. viš. 2,9 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. D. SE 107a. AŠ 301.

85. Odl. ustja sklede. Žgana glina, površina je svetlo rjave barve, engoba. O. viš. 1 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F. AŠ 94.

86. Odl. ustja sklede. Žgana glina, površina je črne barve. O. viš. 1,4 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. E. SE 107a. AŠ 278.

87. Odl. ustja lonca. Profilirano ustje, notranje sedalo za pokrov. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. O. viš. 3,4 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. E. SE 107a. AŠ 275.

88. Odl. okenskega pihanca. Steklo, površina je zelenkaste barve. Vel. odl. 3,5 x 5 cm, d. 0,2 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 50.

89. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. O. viš. 2,1 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 107.

90. Odl. ostenja posode. Horizontalni žlebiči. Žgana glina, površina je rjave barve. Vel. odl. 2,6 x 2,2 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 65.

91. Odl. spod. dela posode. Na spodnji strani dna znamenje, samostrel. Žgana glina, površina je rjavo sive barve. Pr. d. 15,8 cm, o. viš. 7,8 cm, d. 0,7 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 64.

92. Odl. ročaja posode. Žgana glina, površina je svetlo oker barve. O. viš. 3,2 cm, d. 0,6 cm, šir. 1,6 cm. Lega: kv. E. SE 107a. AŠ 277.

93. Odl. ročaja posode. Žgana glina, površina je svetlo rjave barve, engoba. Viš. 3,7 cm, d. 1 cm, šir. 2,5 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 95.

Tabla 8

94. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je rjavo sive barve. Pr. u. 11,4 cm, o. viš. 4,3 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. F, H, SE 107a - vrh. AŠ 82.

95. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. Pr. u. 21,8 cm, o. viš. 3,2 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. F, H, SE 107a - vrh. AŠ 88.

96. Odl. ustja lonca. Profilirano ustje. Žgana glina, površina je svetlo rjave barve, ostanki zelenega lošča. Pr. u. 20,6 cm, o. viš. 4,8 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. E. SE 107a. AŠ 29.

97. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. Pr. u. 9,9 cm, o. viš. 2,1 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 106.

98. Odl. ustja sklede. Žgana glina, površina je rjave barve, rahlo ožgana, po robu ustja in znotraj zelen lošč. Pr. u. 29,6 cm, o. viš. 2,2 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. F, H, SE 107A - vrh. AŠ 84.

99. Odl. izvihanega ustja lonca. Žgana glina, površina je rdeče barve. O. viš. 2,6 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 104.

100. Odl. ustja lonca. Na notranji strani ustja sedalo za pokrov. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. O. viš. 1,1 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 71.

101. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je črno rjave barve. O. viš. 2,4 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F, H, SE 107a - vrh. AŠ 85.

102. Odl. profiliranega ustja lonca. Žgana glina, površina je sive barve, znotraj ožgana. O. viš. 2,2 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 33.

103. Odl. ostenja lonca. Poševno potekajoča aplicirana rebra, ki se na stikih končajo s krožno odebelitvijo. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. Vel. odl. 13 x 11 cm, d. 0,7 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 57.

Tabla 9

104. Odl. ustja sklede. Žgana glina, površina je črne barve. Pr. u. 40,6 cm, o. viš. 4,8 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. F, H, SE 107a - vrh. AŠ 83.

105. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sive barve. Pr. u. 22,6 cm, o. viš. 2,8 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 97.

106. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. Pr. u. 23 cm, o. viš. 3,8 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 100.

107. Odl. noge posode. Žgana glina, površina je rjave barve. Pr. d. 13 cm, o. viš. 3,3 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. F. SE 107a. AŠ 72.

108. Odl. dna posode. Žgana glina, površina je črne barve. Pr. d. 15 cm, o. viš. 3,9 cm, d. 0,7 cm. Lega: kv. F. SE 107c. AŠ 124.

109. Odl. dna krožnika. Geometrijski okras na dnu, nizka noga krožnika. Žgana glina, površina je rdeče barve, engoba, gravura, zelena poslikava. Pr. d. 16 cm, o. viš. 1,7 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. E. SE 107. AŠ 51.

Tabla 10

110. Odl. venčne pečnice. Geometrijski. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 7,9 x 11,2 cm, d. 0,7 cm. Lega: kv. E, F, SE 107a - dno. AŠ 23.

111. Odl. oploščene pečnice. Na zadnji strani odtis tkanine. Žgana glina, svetlo zelen lošč. O. viš. 3,3 cm, d. 0,8 cm. Lega: kv. F, H, SE 107a - vrh. AŠ 86.

112. Odl. pečnice. Profilirano ustje. Žgana glina, površina je rjave barve. O. viš. 3,2 cm, d. 0,9 cm. Lega: kv. E. SE 107a. AŠ 28.

113. Dva odl. oploščene pečnice. V osrednjem polju roža s štirimi hrastovimi listi, ki jo obrobja profiliran rob. Žgana glina, lošč je zelen, na zadnji strani reliefne plošče je odtis tkanine. Vel. odl. 15,3 x 15,7 cm, d. 0,8 cm. Lega: kv. E, F, SE 107a - dno. AŠ 21.

114. Odl. vogala oploščene pečnice. Žgana glina, površina je rjave barve, črn prelom, neloščena. Vel. odl. 3 x 4,3 cm, d. 0,7 cm. Lega: kv. F, H, SE 107, notranjost SE 106. AŠ 44.

115. Odl. dna lonca. Žgana glina, površina je rjavo črne barve. Pr. d. 13,9 cm, o. viš. 8,4 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F. SE 107b. AŠ 56.

Tabla 11

116. Odl. ustja pokrova. Žgana glina, površina je črne barve. Pr. u. 28 cm, o. viš. 2,4 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F. SE 107c. AŠ 235.

117. Odl. zgor. dela lonca. Na ramenu dve vrsti horizontalnih razčlenjenih reber. Žgana glina, površina je črne barve. Pr. u. 29,6 cm, o. viš. 14,5 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F. SE 107b. AŠ 118.

118. Odl. profiliranega ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo črne barve. Pr. u. 19 cm, o. viš. 2,6 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. F. SE 107b. AŠ 228.

119. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je rjavo črne barve. Pr. u. 24,9 cm, o. viš. 8,4 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F. SE 107b. AŠ 121.

120. Odl. profiliranega ustja lonca. Na notranji strani sedalo za pokrov. Žgana glina, površina je rumeno rjave barve, lošč na notranji strani. Pr. u. 14,5 cm, o. viš. 2 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F. SE 107b. AŠ 236.

121. Odl. profiliranega ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo črne barve. O. viš. 1,6 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. F. SE 107b. AŠ 231.

122. Odl. profiliranega ustja lonca. Na notranji strani sedalo za pokrov. Žgana glina, površina je sivo črne barve. O. viš. 1,8 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F. SE 107b. AŠ 229.

123. Odl. vratu, ramena lonca. Na ramenu aplicirano rebro. Žgana glina, površina je sivo črne barve. Vel. odl. 9,1 x 6 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F. SE 107c. AŠ 232.

124. Odl. ostenja posode. Graviran okras, poslikava v zeleni barvi, brezbarven lošč. Žgana glina, površina je svetlo rdeče barve, na notranji strani engoba. Vel. odl. 2,3 x 4,4 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. F. SE 107c. AŠ 233.

Tabla 12

125. Odl. ustja lončka. Profilirano ustje, notranje sedalo za pokrov. Žgana glina, površina je črne barve, ožgana. Pr. u. 11 cm, o. viš. 5,8 cm, d. 0,2 cm. Lega: kv. E. SE 107. AŠ 54.

126. Odl. ustja posode. Žgana glina, površina je sive barve. O. viš. 2,2 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. E. SE 107. AŠ 26.

127. Odl. ustja skleda. Žgana glina, površina je sive barve. O. viš. 3,9 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. A. SE 001a – dno. AŠ 156.

128. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sive barve. O. viš. 3,2 cm, d. 0,6 cm. Lega: kv. F, H, SE 107, notranjost SE 106. AŠ 38.

129. Odl. ustja skodelice. Žgana glina, površina je svetlo rjave barve, engoba, graviran okras (preplet, zelena, rumena poslikava). O. viš. 1,8 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. E. SE 107a. AŠ 30.

130. Odl. brusnega kamna. Kamen, površina je rjave barve. O. viš. 8 cm, d. 1 cm, šir. 2,3 cm. Lega: kv. E. SE 107a. AŠ 6.

131. Odl. dna lonca. Žgana glina, površina je črne barve. Pr. d. 7,7 cm, o. viš. 5 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F, H, SE 107, notranjost SE 106. AŠ 45.

132. Odl. dna posode. Žgana glina, površina je rjavo sive barve, znotraj zelen lošč. Pr. d. 8,4 cm, o. viš. 2,3 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F, H, SE 107, notranjost SE 106. AŠ 37.

133. Odl. dna posode. Na zunanji strani dna znamenje. Žgana glina, površina je črne barve. Pr. d. 14 cm, o. viš. 3,5 cm, d. 0,5 cm. Lega: kv. F, H, SE 107, notranjost SE 106. AŠ 39.

134. Odl. dna posode. Na dnu luknjica, na zunanji strani dna znamenje. Žgana glina, površina je sivo rjave barve. Pr. d. 15 cm, o. viš. 5,9 cm, d. 0,7 cm. Lega: kv. F. SE 107b. AŠ 119.

Tabla 13

135. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je rjavo črne barve. Pr. u. 18,8 cm, o. viš. 3,3 cm, d. 0,4 cm. Lega: kv. F, H, SE 107, SE 107, notranjost SE 106. AŠ 40.

136. Odl. ovratnikastega ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo črne barve. O. viš. 1,6 cm, d. 0,6 cm. Lega: S. V, trakt C. SE 071. AŠ 320.

137. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo črne barve. O. viš. 1,8 cm, d. 0,5 cm. Lega: S. V. SE 075. AŠ 337.

138. Odl. ostenja posode. Okras s koleščkom v dveh horizontalnih pasovih. Žgana glina, površina je sivo oker barve. Vel. odl. 2,7 x 3,1 cm, d. 0,5 cm. Lega: S. V. SE 071. AŠ 327.

139. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je sivo žgane barve. O. viš. 2,3 cm, d. 0,4 cm. Lega: S. V. SE 072. AŠ 326.

140. Odl. ustja krožnika. Porcelan, modra poslikava. O. viš. 1,6 cm, d. 0,3 cm. Lega: S. V. SE 075. AŠ 333.

141. Odl. ustja lonca. Na notranji strani sedalo za pokrov. Žgana glina, površina je črno rjave barve. O. viš. 2,6 cm, d. 0,5 cm. Lega: S. V. SE 071. AŠ 336.

142. Odl. ustja lonca. Na ramenu okras z vbodi. Žgana glina, površina je rjave barve, znotraj zelen lošč. Vel. odl. 2,7 x 2,7 cm, d. 0,5 cm. Lega: S. V. SE 075. AŠ 338.

143. Odl. profiliranega in navznoter zapognjenega ustja lonca. Žgana glina. O. viš. 2,7 cm, d. 0,6 cm. Lega: S. V. SE 071. AŠ 331.

144. Odl. ustja posode. Žgana glina, površina je svetlo rjave barve. O. viš. 2,5 cm, d. 0,5 cm. Lega: S. V. SE 071. AŠ 330.

145. Odl. oploščene pečnice. Žgana glina, svinčevo zelen lošč. O. viš. 3,3 cm, d. 1 cm. Lega: S. V, trakt C. SE 072. AŠ 318.

146. Odl. ustja skleda. Zunaj brezbarven lošč, znotraj bela, modra poslikava. Žgana glina, površina je rdeče barve. O. viš. 3,9 cm, d. 0,5 cm. Lega: S. V. SE 071. AŠ 334.

147. Odl. ustja lonca. Žgana glina, površina je rjavo sive barve. O. viš. 1,4 cm, d. 0,3 cm. Lega: kv. F, H, SE 107, notranjost SE 106. AŠ 43.

148. Odl. ustja skleda. Žgana glina, površina je rjavo sive barve. O. viš. 2,7 cm, d. 0,8 cm. Lega: S. V, trakt C. SE 071. AŠ 319.

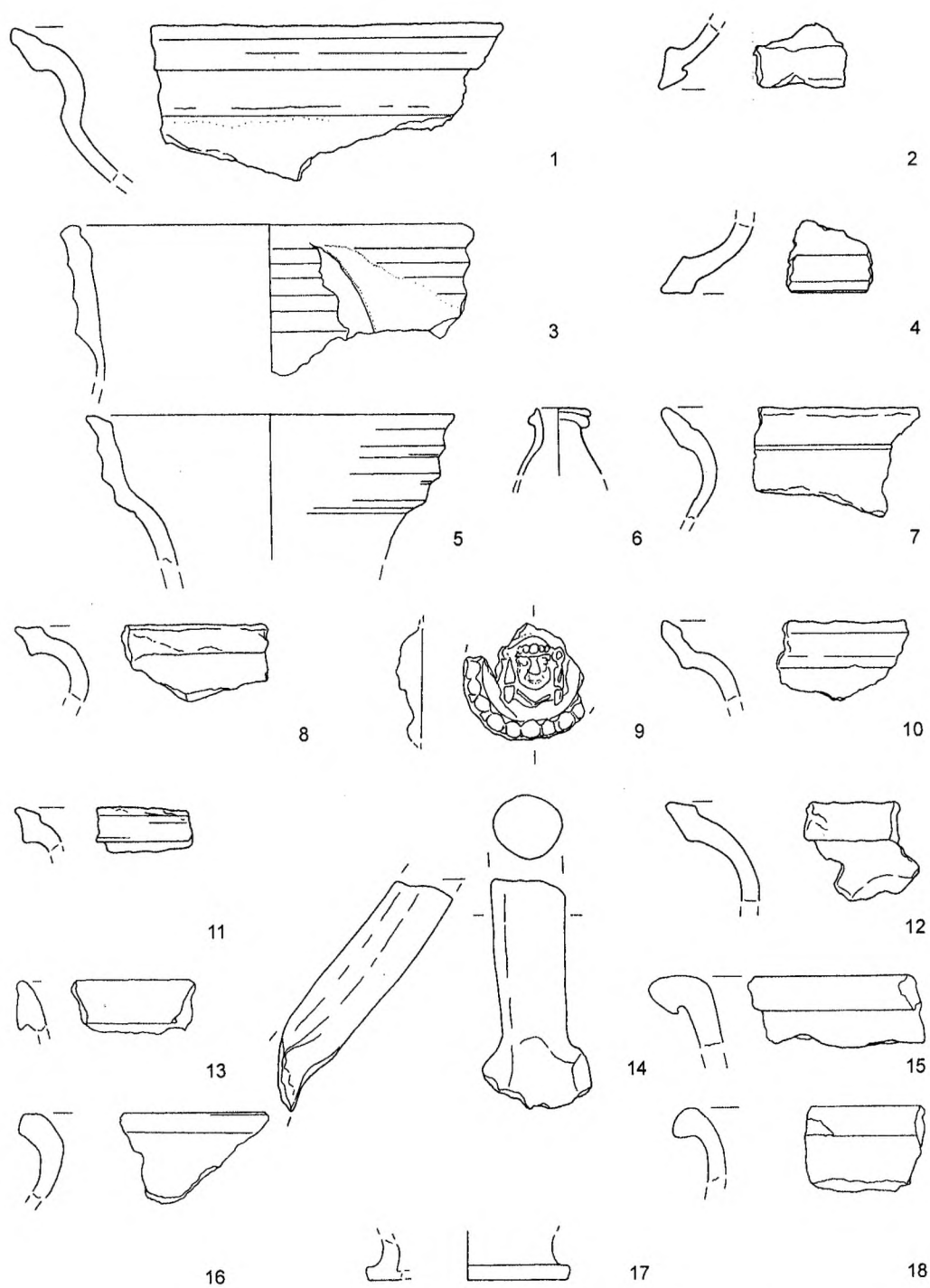
149. Odl. dna posode. Žgana glina, površina je sive barve. Pr. d. 15,8 cm, o. viš. 2,3 cm, d. 0,8 cm. Lega: kv. F, SE 106e, vzdana v zid SE 106e. AŠ 47.

150. Odl. oploščene pečnice. Na zadnji strani odtis tkanine, osem-listna rozeta. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 5,5 x 4,4 cm, d. 1 cm. Lega: S. V. SE 072. AŠ 325.

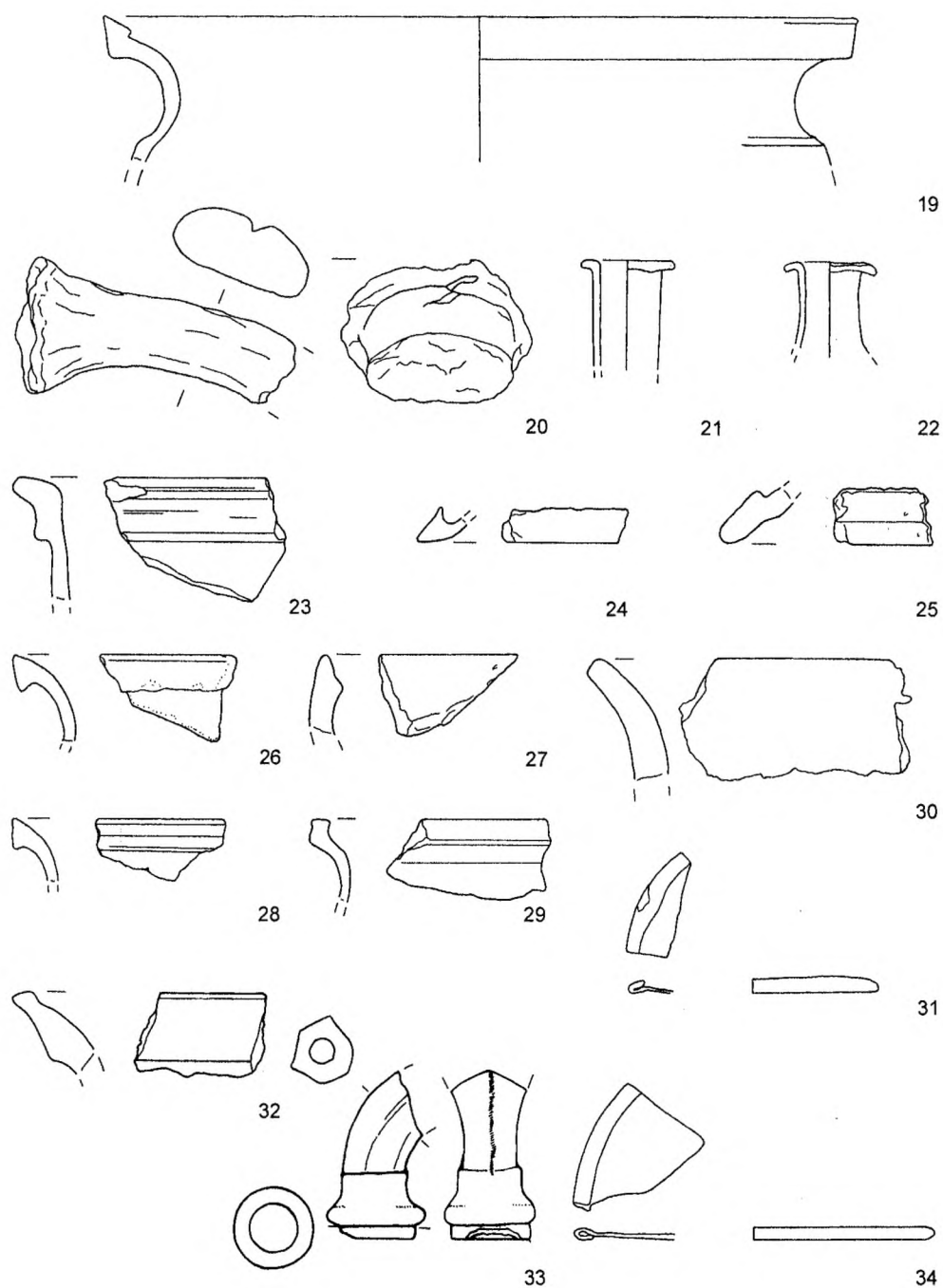
151. Odl. pečnice. Rastlinski, geometrijski okras. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 5,2 x 6,8 cm, d. 1,2 cm. Lega: kv. D. SE 071. AŠ 19.

152. Odl. oploščene pečnice. Rastlinski okras. Žgana glina, temno zelen lošč. Vel. odl. 3,9 x 4 cm, Lega: S. V. SE 073. AŠ 329.

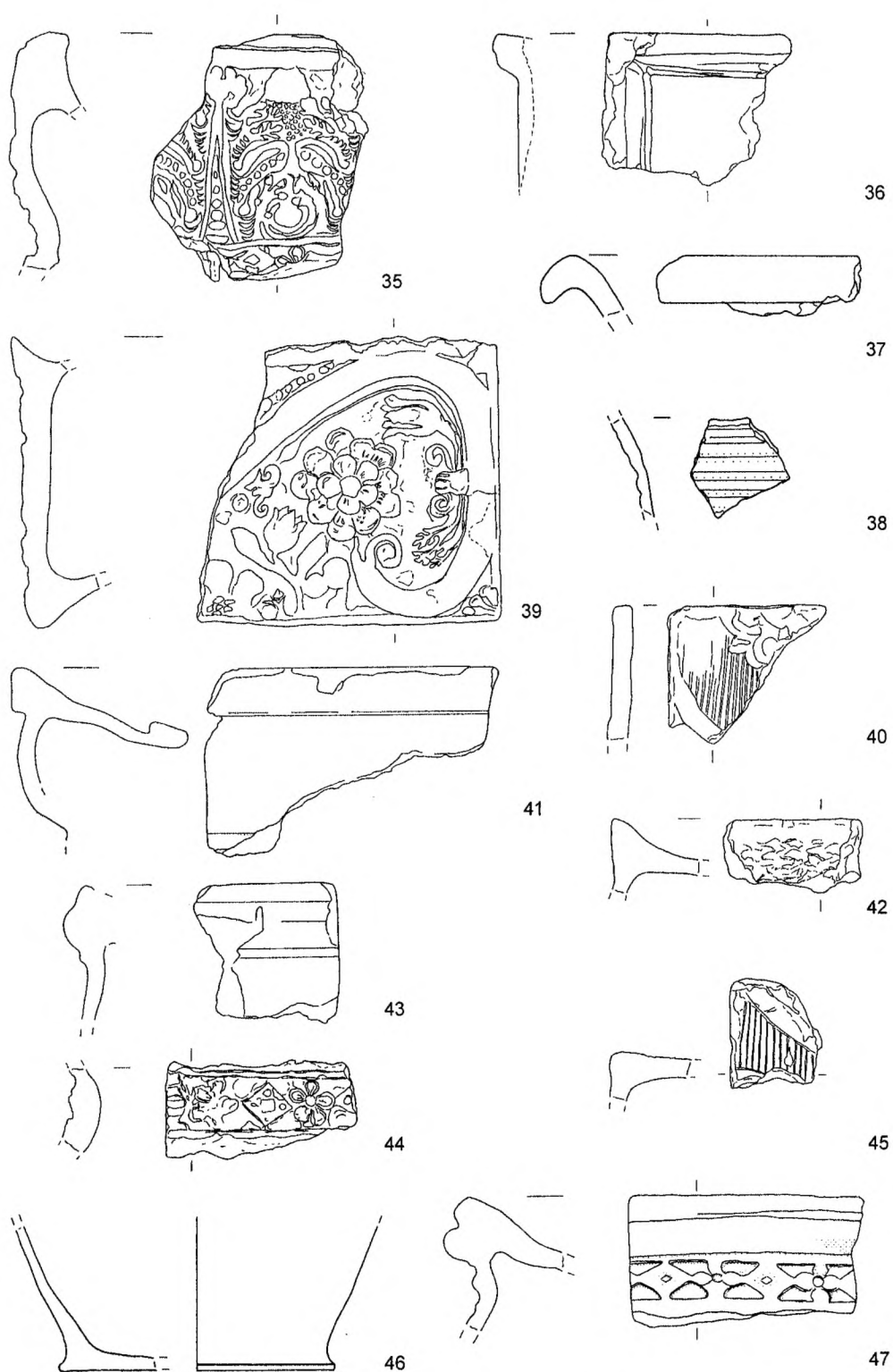
153. Odl. oploščene pečnice s profiliranim robom. Rastlinski okras. Žgana glina, zelen lošč. Vel. odl. 5,2 x 4,5 cm, d. 0,9 cm. Lega: S. V. SE 073. AŠ 328.

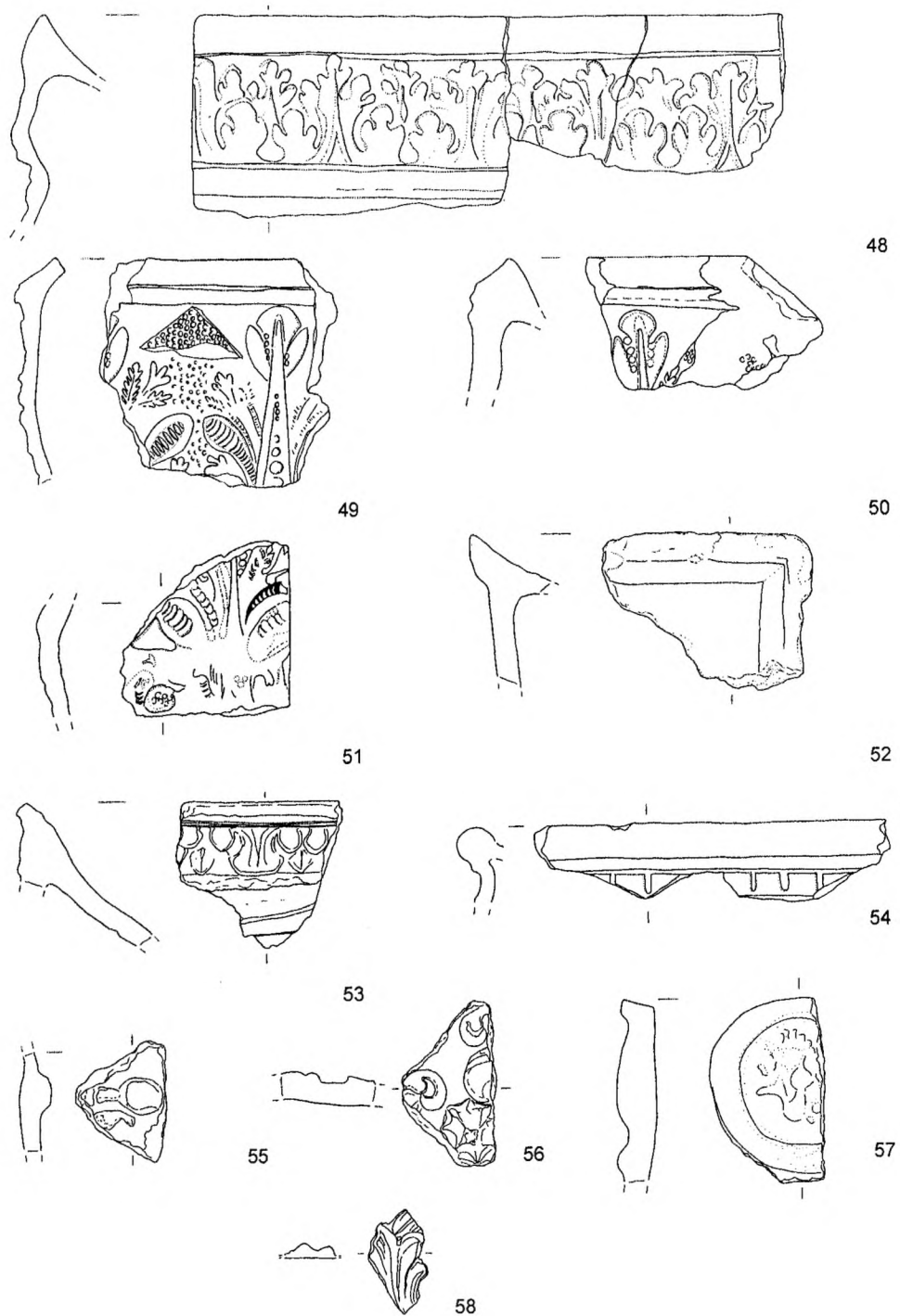
T. 1, Grad Ravne – Streiteben, 6 – steklo, ostalo keramika, M 1:2.

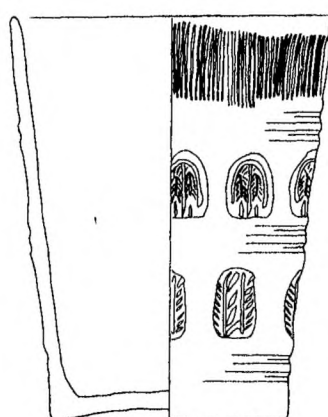
T. 2, Grad Ravne – Streiteben, 21, 22, 31, 34 – steklo, ostalo keramika, M 1:2.

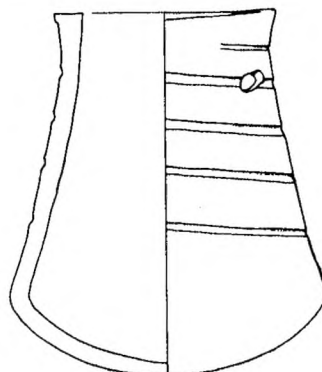
T. 3, Grad Ravne – Streiteben, keramika, 37, 38, 46, M 1:3.

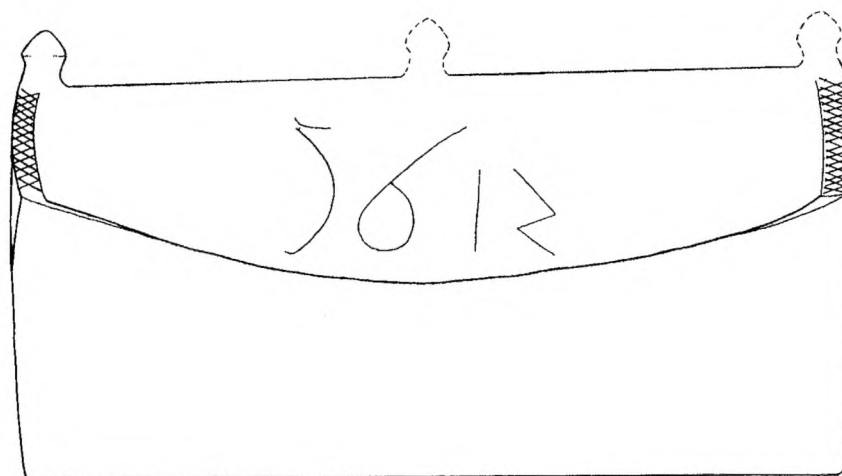
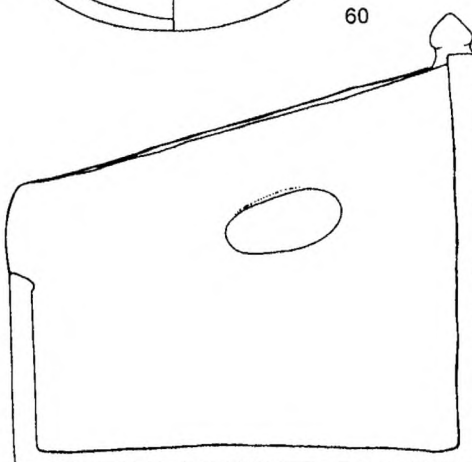
T. 4, Grad Ravne – Streiteben, keramika, M 1:3.

59

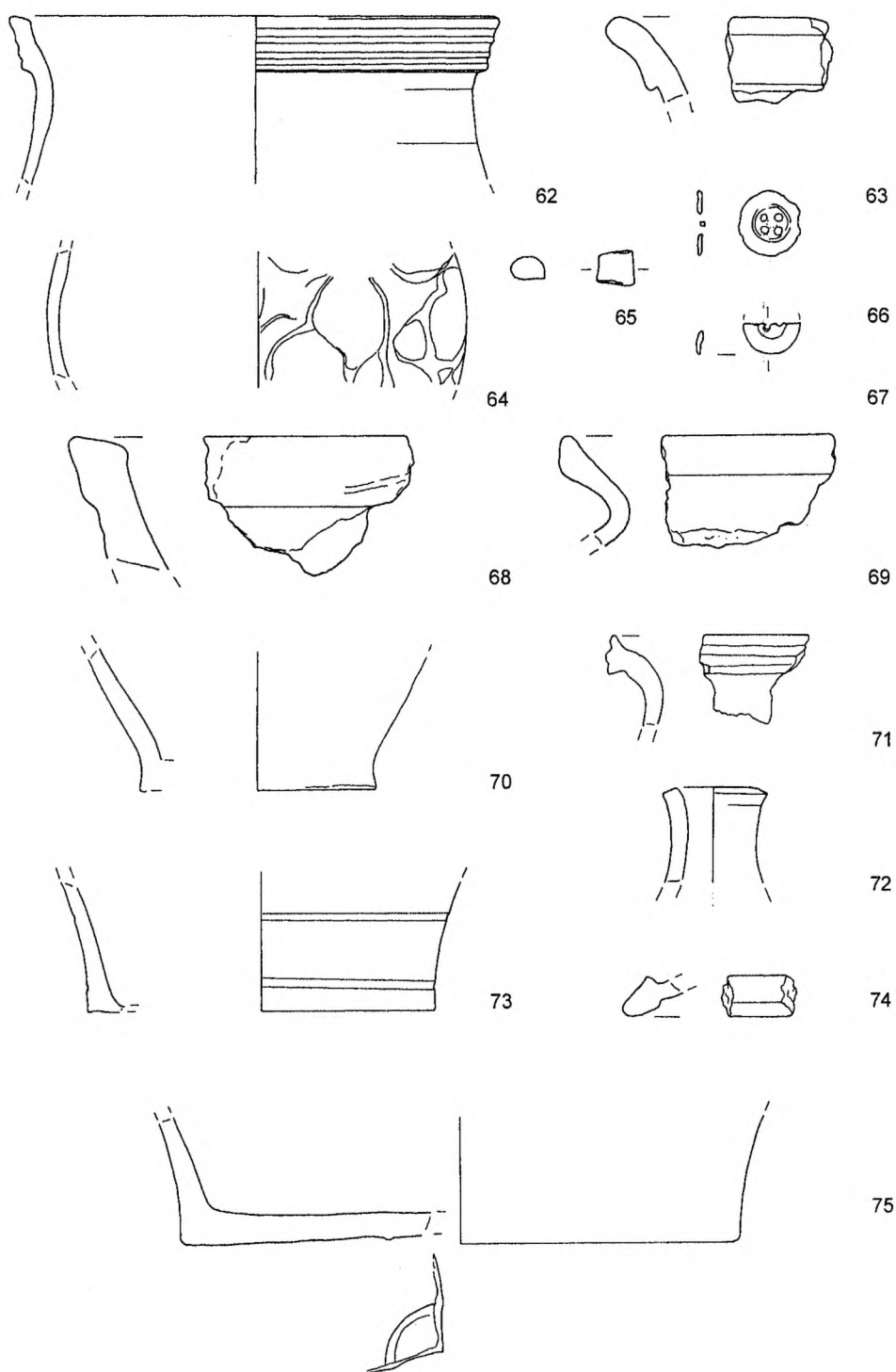

60

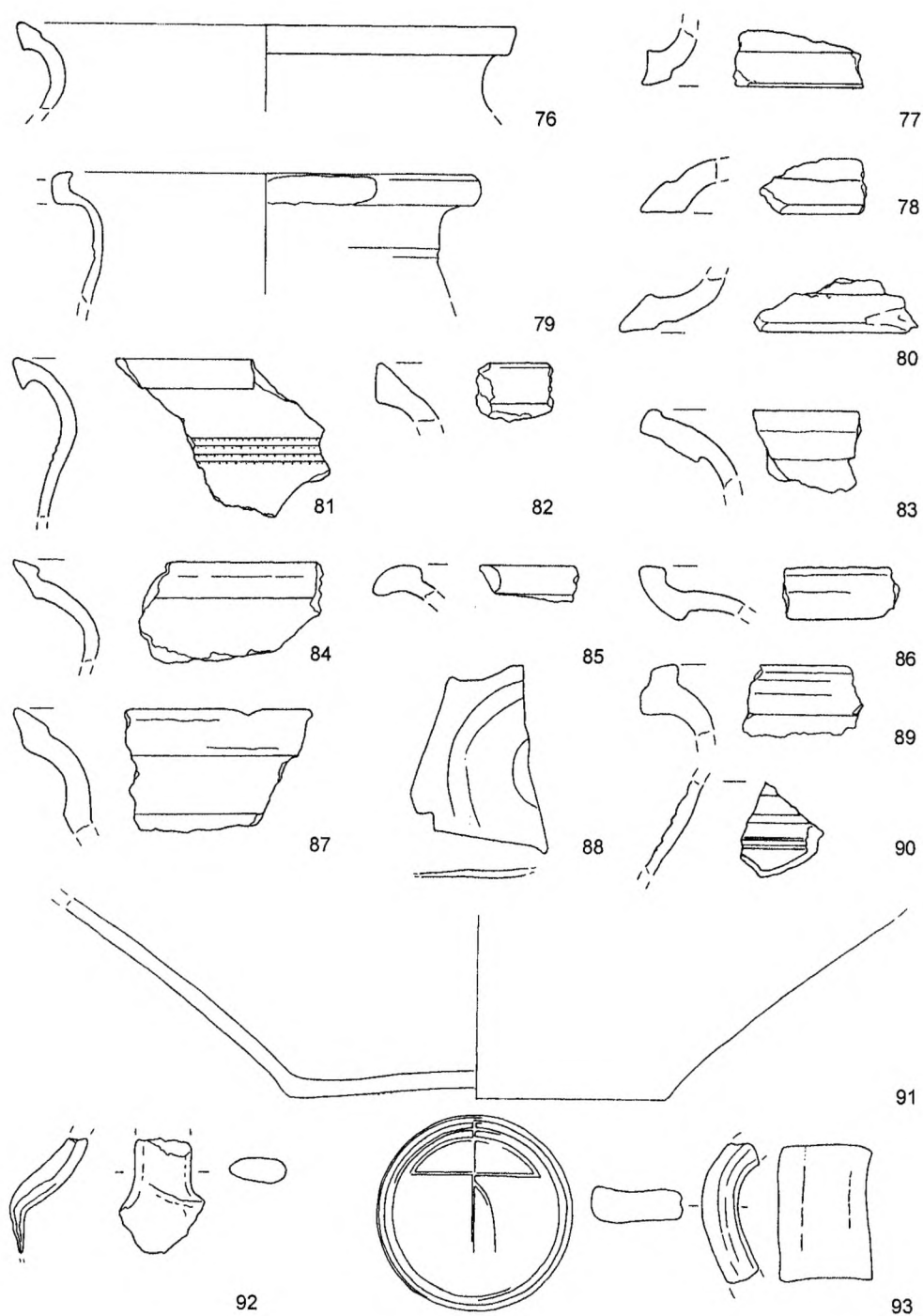

61

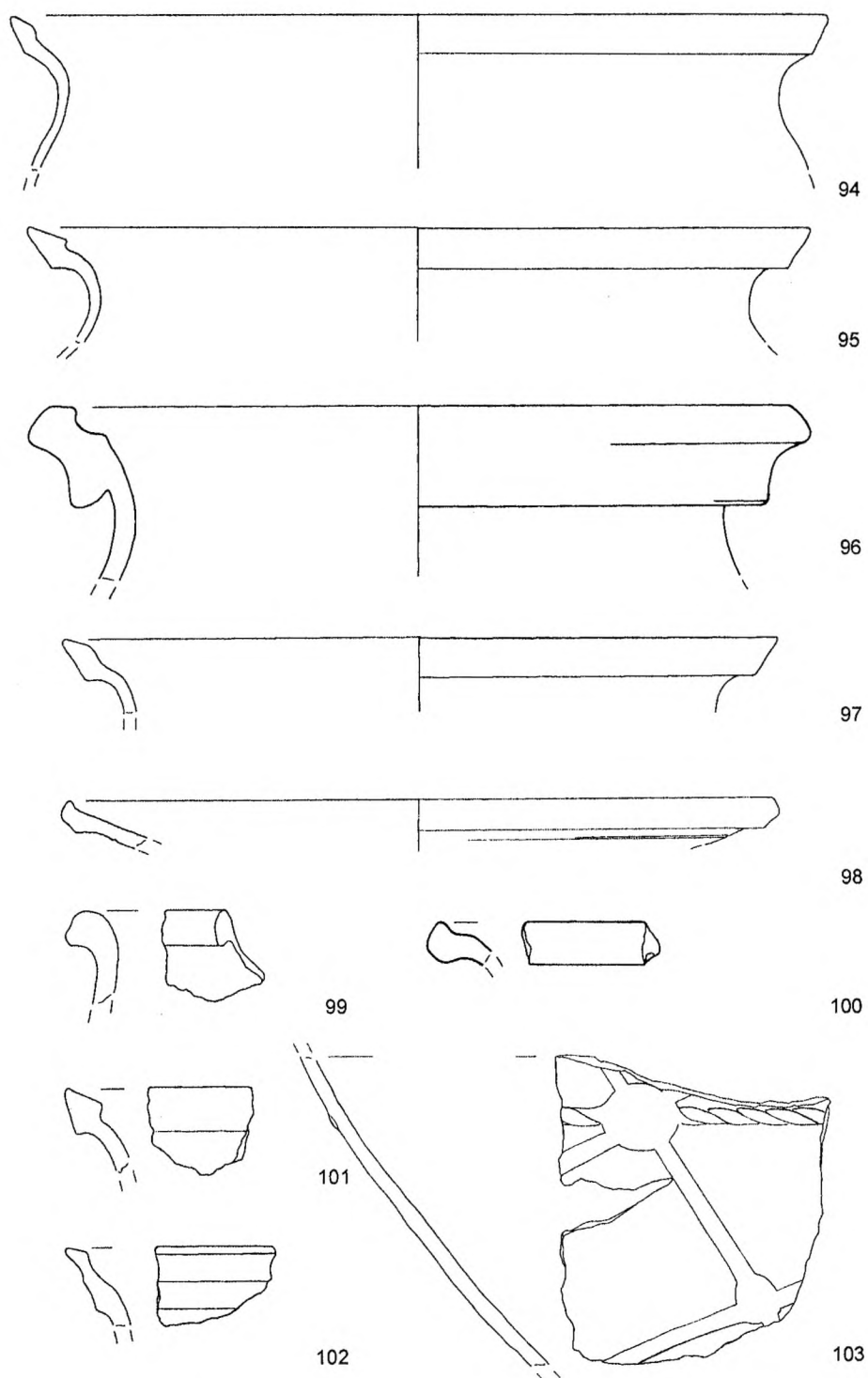
T. 5, 59 – Ravne, gostilna Lečnik, ostalo – grad Ravne – Streiteben,
keramika, M 1:2, 61 M 1:4.

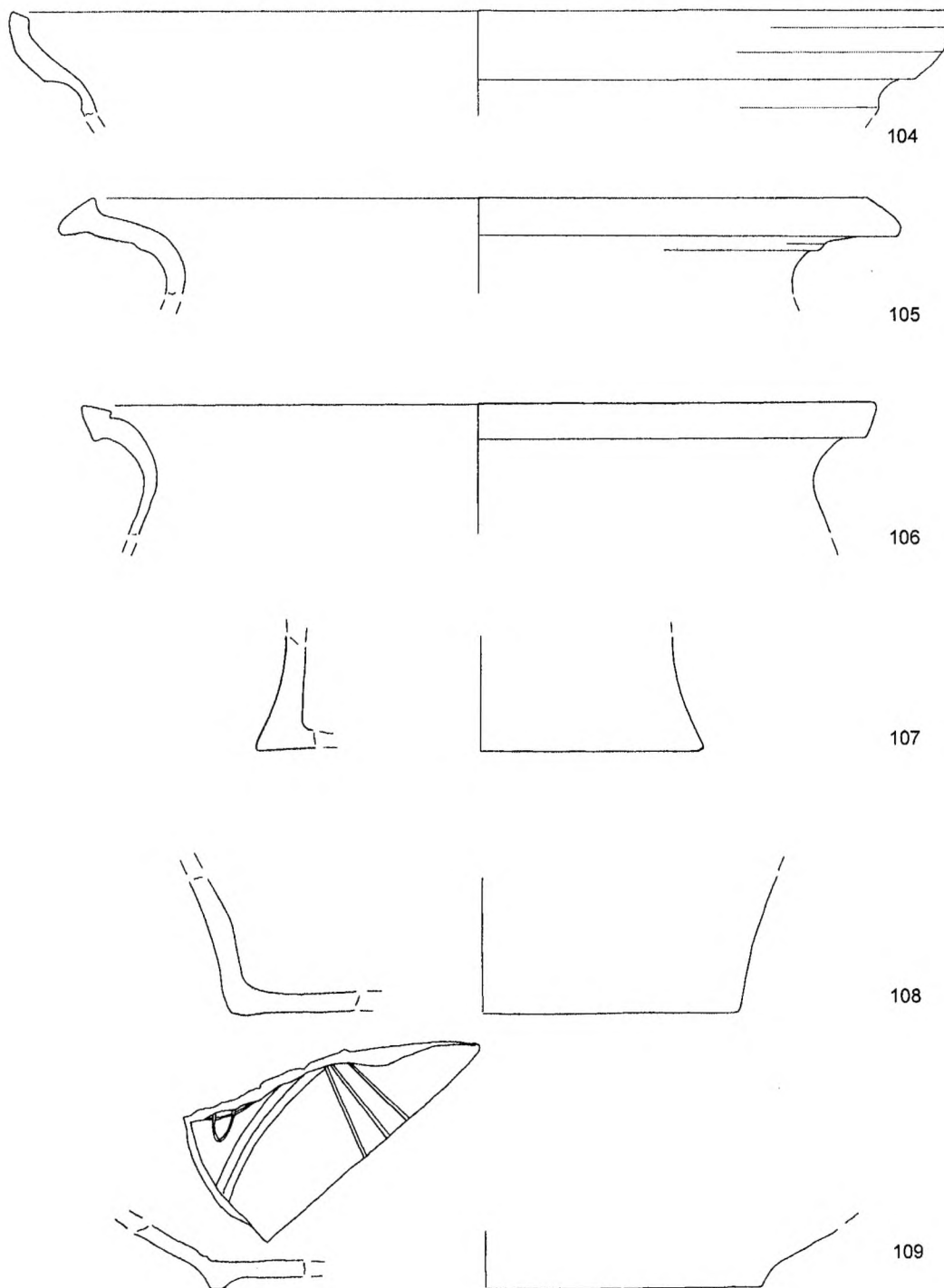
T. 6, Grad Ravne – Streiteben, 66 – kovina, 67 – kost, 72 – steklo, ostalo keramika, M 1:2.

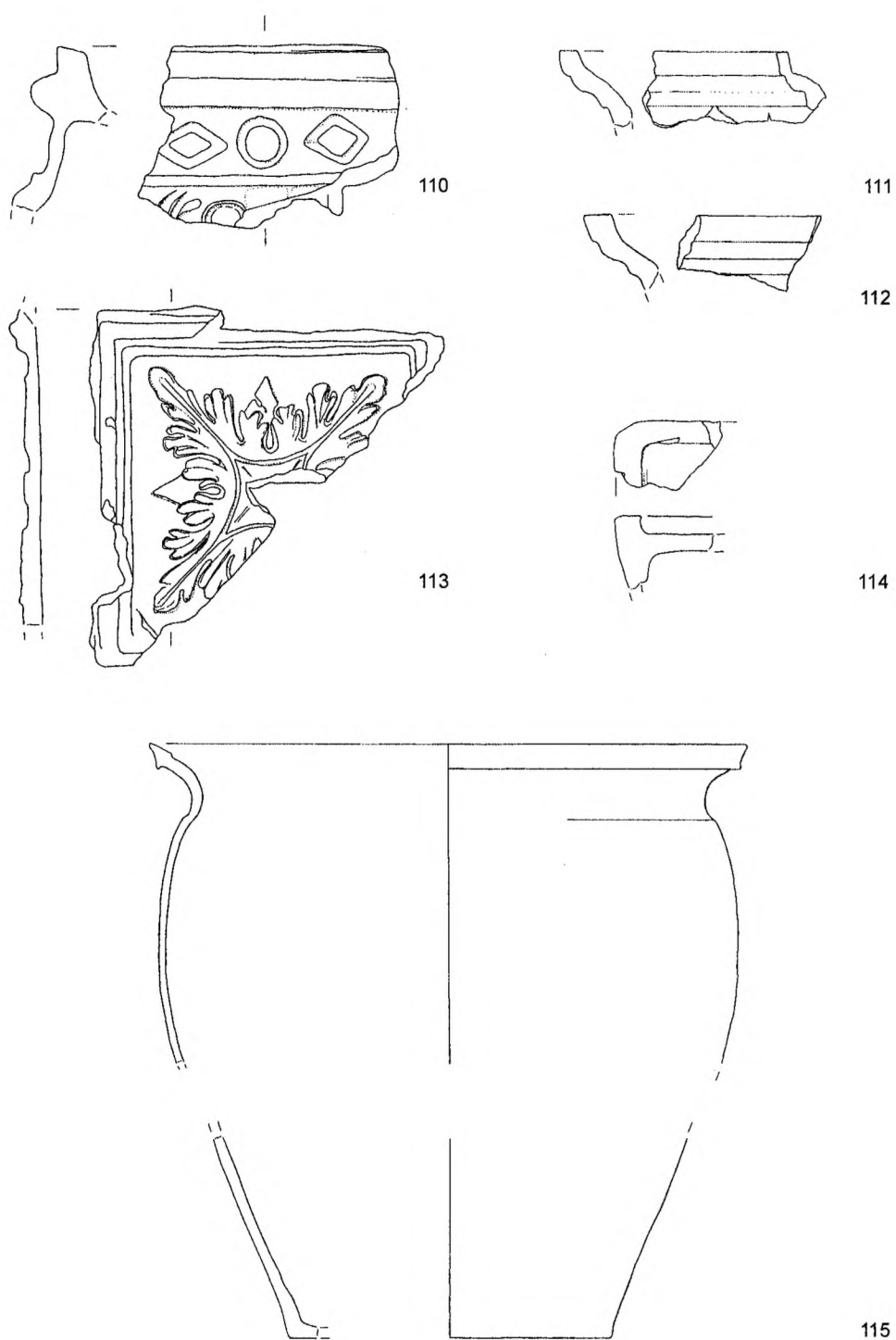
T. 7, Grad Ravne – Streiteben, 88 – steklo, ostalo keramika, M 1:2, 91 M 1:3.

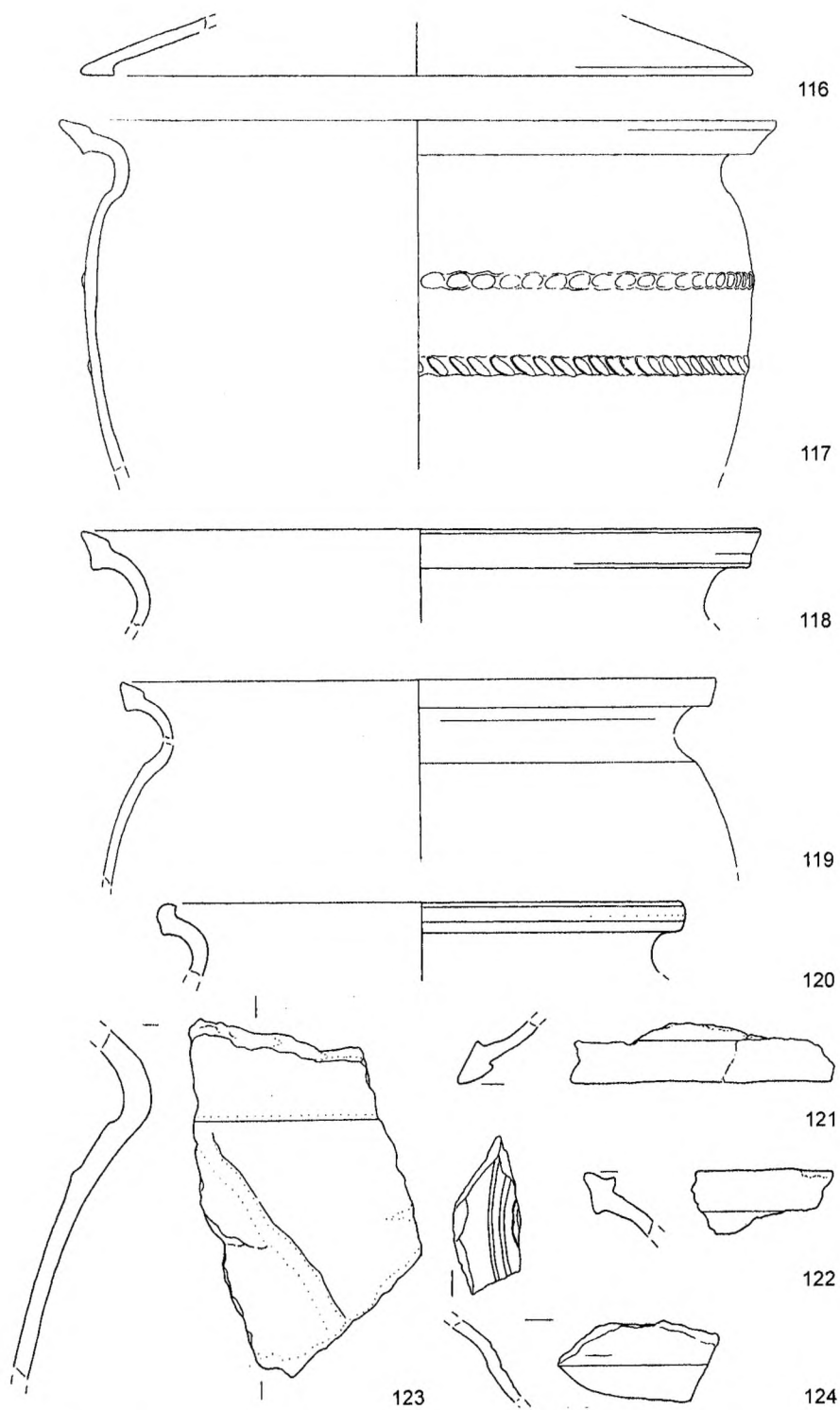
T. 8, Grad Ravne – Streiteben, keramika, M 1:2, 98, 103 M 1:3.

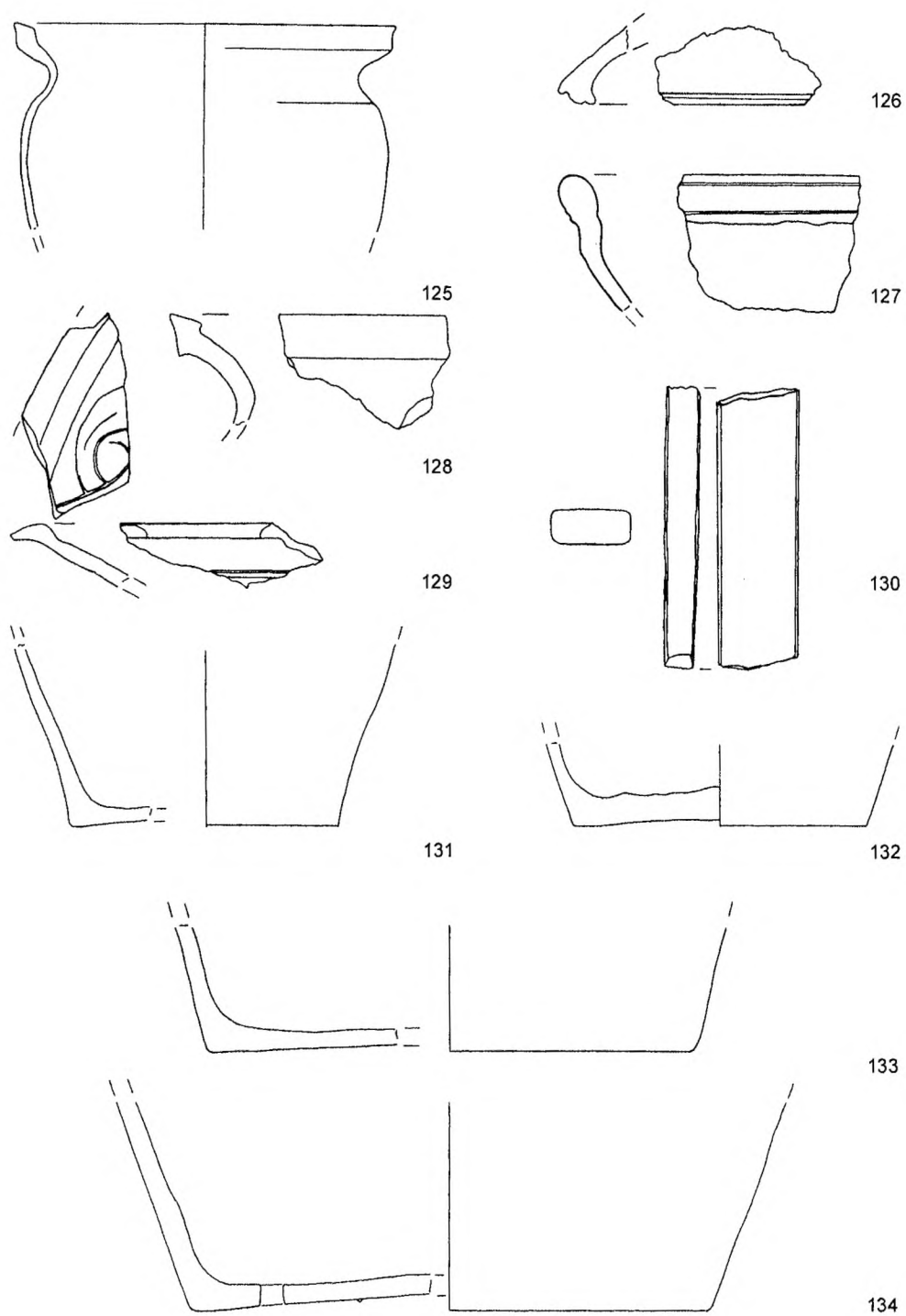
T. 9, Grad Ravne – Streiteben, keramika, M 1:2, 104 M 1:3.

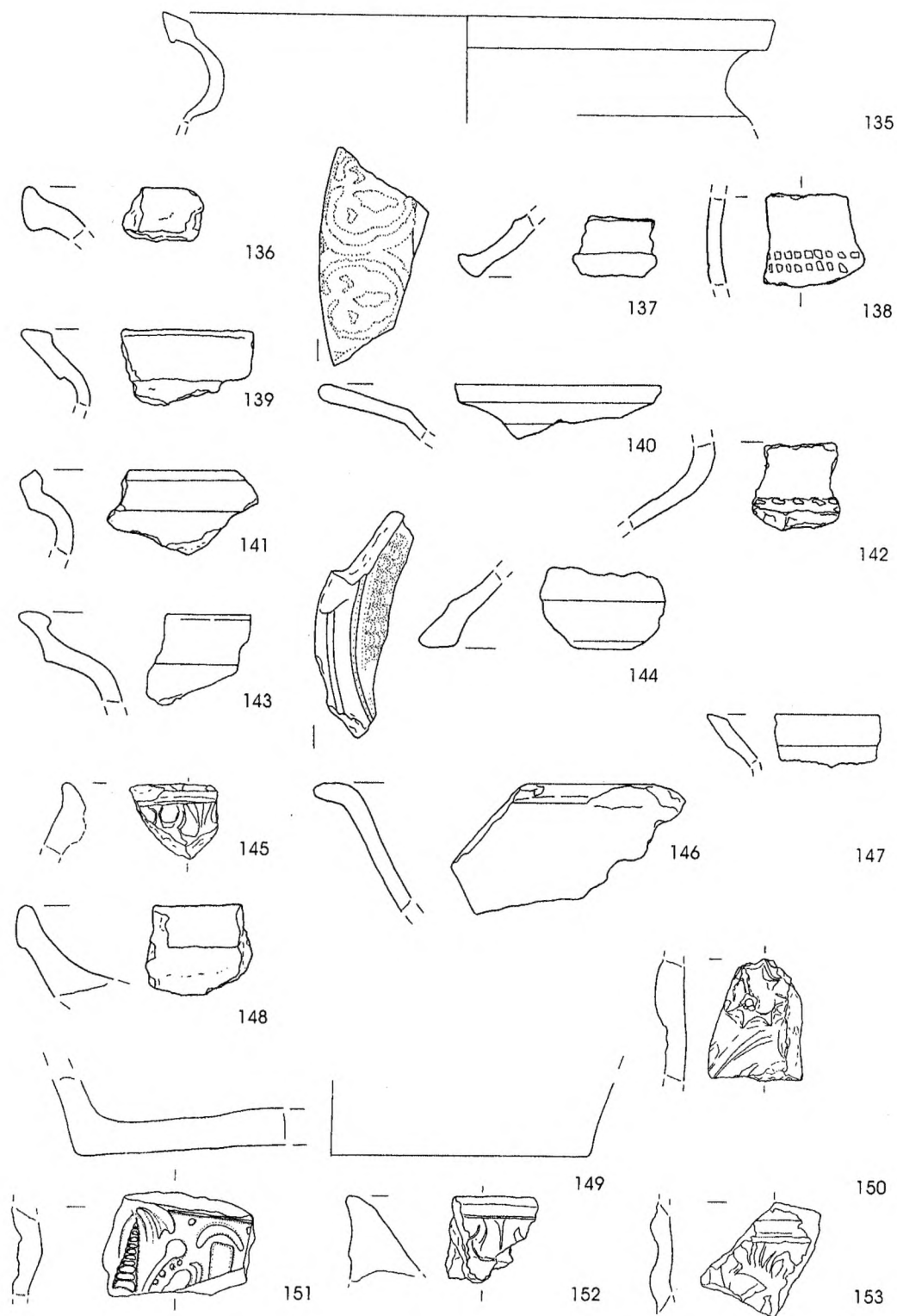
T. 10, Grad Ravne – Streiteben, keramika, M 1:3.

T. 11, Grad Ravne – Streiteben, keramika, M 1:2, 116, 119 M 1:3.

T. 12, Grad Ravne – Streiteben, 130 – kamen, ostalo keramika, M 1:2.

T. 13, Grad Ravne – Streiteben, keramika, M 1:2, 145, 150–153 M 1:3.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Schloss Ravne (Streiteben). Ausgrabungen im Jahr 2002

Infolge der architektonischen Erneuerung der Bibliothek *Koroška osrednja knjižnica dr. Franc Sušnik* (Zentralbibliothek von Koroška Dr. Fran Sušnik) führte das *Koroški pokrajinski muzej* (Regionalmuseum Koroška) im Jahr 2002 auf Schloss Ravne (Streiteben) archäologische Sicherungsuntersuchungen durch. Während der Forschungsarbeiten um den Trakt B (I) und C (II) (Anm.1) wurden in Oberschichten außer Bautrümmern überwiegend Reste neueren Datums freigelegt, wurden auf Schloss Ravne doch während des Zweiten Weltkriegs Kochkurse für Mädchen aus Tirol und Oberkärnten veranstaltet, zu Kriegsende aber für kurze Zeit noch Wehrmachtssoldaten untergebracht. Nach dem Krieg fand im Schloss Gymnasialunterricht statt, es diente den Schülern auch als Internat.

Zu den bedeutendsten Überresten, die im Jahr 2002 freigelegt wurden, zählt man die Fundamente des Mauerwerks der Anlage SE 106 mit dem zum Teil erhaltenen Treppenhaus, das man im Hinblick

auf die stratigraphische Position und auf die darin freigelegten Kleinfunde ins 16. Jahrhundert datieren kann. Die Anlage dürfte in der Zeit vor der Errichtung des Schlosses in den dreißiger Jahren des 16. Jahrhunderts entstanden sein. Die Anlage wurde an der südlichen Seite des Traktes B (I) entdeckt und gehörte wahrscheinlich dem Maierhof an. Allem Anschein nach handelte es sich um eine unterkellerte Wohnanlage, worauf die Funde hindeuten (Ofenkacheln, Knochen, Keramikgeschirrbruchstücke, Becken). Sie ist nun in situ rekonstruiert.

An der nördlichen Seite des Trakts C wurden die Fundamente der Anlage SE 060 freigelegt, die sich jedoch unter dem Trakt C weiter erstreckte. Dabei stieß man auf Spuren zweier Brände. Diese waren älteren Datums als die Anlage SE 060 und somit auch des Trakts C, wurden sie doch durch die Aushebung der Fundamente der Anlage SE 060 beschädigt. Nach ersten Schätzungen ist die Anlage SE 060 jünger als die Grundrissbasis der Anlage SE 106, jedoch älter als Trakt C.

Einzelne Keramikbruchstücke weisen darauf hin, dass das Gebiet von Guštein (Gutenstein) und die Umgebung des Schlosses Ravne selbst bereits seit dem 13. Jahrhundert besiedelt waren, handgemachte und spärlich erhaltene Geschirrreste zeugen davon, dass dieser Teil des Mežica-(Mieß-) Tals bereits seit vorgeschichtlicher Zeit wenigstens zeitweise bevölkert war.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94:274.5(497.4Slovenj Gradec)"15/16"

Prejeto: 14. 4. 2008

Marko Košan

univ. dipl. umetn. zgodovinar, direktor Koroške galerije likovnih umetnosti Slovenj Gradec,
Glavni trg 24, SI-2380 Slovenj Gradec
e-pošta: marko.kosan@amis.net

Reformacija in protireformacija v Slovenj Gradcu (1527–1629)

IZVLEČEK

Deželnoknežje mesto Slovenj Gradec so hitro zajele Luthrove reformne ideje, saj je tukaj po letu 1525 deloval predikant Hans Has (Janž Zajc), ki so ga kot krivoverca leta 1527 obesili v Gradcu, dogodek pa je kasneje opisal tudi Primož Trubar. Kljub hudemu nasprotovanju slovenjgraškega katoliškega vikarja Sebastjana Vokaliča (župnija je bila od 1533 inkorporirana ljubljanski škofiji) je po letu 1586 v mestu pridigal izjemno priljubljeni Štefan Kimmerling z Augsburskega, ki so ga podpirali tudi štajerski deželni stanovi. Prvi veliki udarec za slovenjgraške luterane je bilo posredovanje komisije sekovskega škofa Martina Brennerja ob koncu decembra 1599, zares uspešen pa je bil šele po letu 1600 Tomaž Hren, pokrovitelj gradnje cerkve na Uršlji gori, ki je postala simbol rekatolizacije teh krajev. Leta 1629 je Slovenj Gradec zapustil zadnji luteranski plemič in meščan.

KLJUČNE BESEDE

Slovenj Gradec, Koroška, Štajerska, reformacija, protireformacija, Janž Zajc, Štefan Kimmerling, vizitacijske komisije, špitalska cerkev sv. Duha, cerkev sv. Ursule na Uršlji gori, Mihael Skobl

SUMMARY

REFORMATION AND COUNTER-REFORMATION IN SLOVENJ GRADEC (1527–1629)

The provincial-princely town of Slovenj Gradec was swiftly captured by the Luther reform ideas as after 1527, the protestant preacher Hans Has (Janž Zajc) was active there. In 1527 he was as a heretic hanged in Gradec. Later, Primož Trubar described this event. Despite the strong contradiction of the Slovenj Gradec Catholic vicar Sebastjan Vokalič (the parish was since 1544 incorporated in the Ljubljana diocese), after the year 1586, the exceptionally popular Štefan Kimmerling from the Augsburg region preached in the town; he was supported by the Styrian States. The first large stroke for the Slovenj Gradec Lutherans was the mediation of the commission of the bishop of Seckau Martin Brenner at the end of December 1599; more successful was after 1600 Tomaž Hren, the patron of the building of the church on Uršlja gora, which became the symbol of recatolisation of that region. In 1629, the last Lutheran nobleman and citizen left Slovenj Gradec.

KEY WORDS

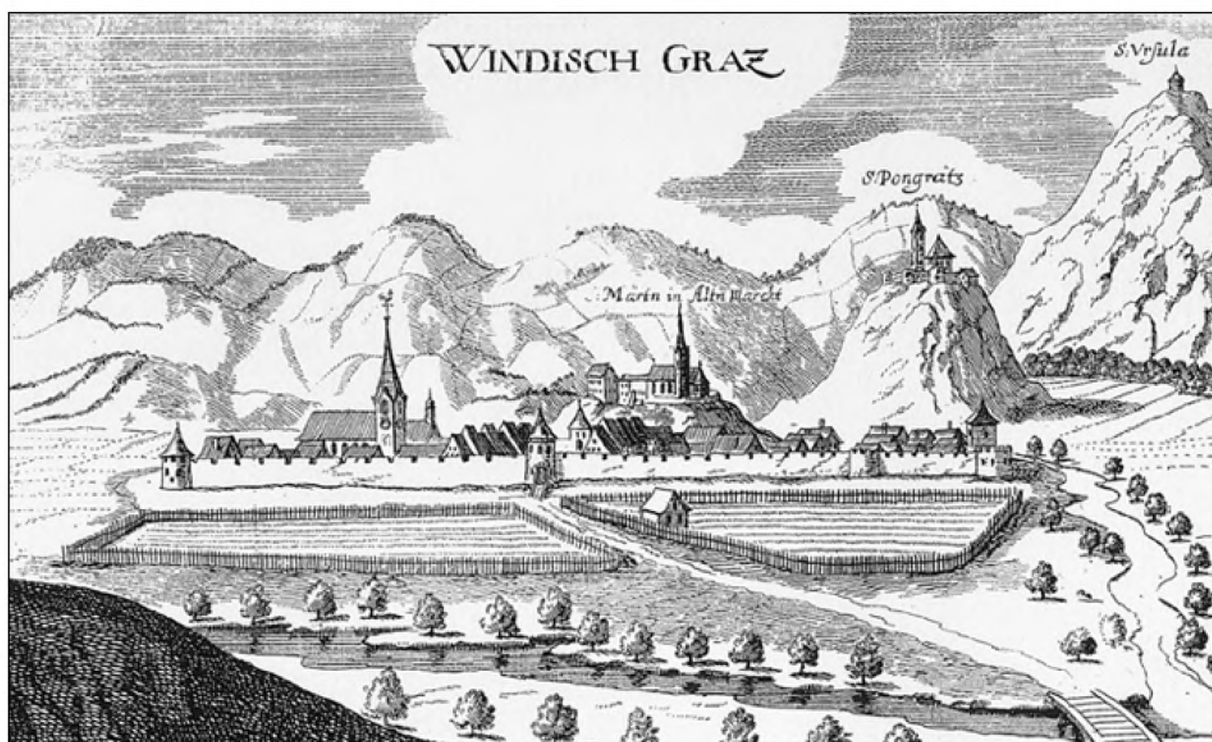
Slovenj Gradec, Carinthia, Styria, reformation, counter-reformation, Janž Zajc, Štefan Kimmerling, visitation commissions, Špital church of Holy Spirit, church of St. Ursula on Uršlja gora, Mihael Skobl

Janž Zajc in zgodnja reformacijska prizadevanja v Slovenj Gradcu

Apokaliptični dih nesreč, ki so ob koncu 15. stoletja zdijvale čez izmučeno Evropo, preizkušano v neprestanih vojnih spopadih, boleznih in naravnih katastrofah, je v jeseni srednjega veka povzročil splošno krizo tradicionalnih vrednot. Plenilski vpadi Turkov so v praznovernih očeh preprostih ljudi kot znamenje prihoda Antikrista za sabo puščali pogorišča hiš in polj, pobite ljudi in živino. Seme neprestanega strahu pred brezobzirnim brutalnim razbojništvom hitrih jezdecev, ki so se z ukrivljenimi okrvavljenimi meči v slovenskih deželah prvič pojavili leta 1408, je narekovalo priprave na učinkovito obrambo: cesar Friderik III. je leta 1448 izdal ukaz za Slovenj Gradec, v katerem je od podložnikov zahteval, da okoli mesta skopljejo jarek in utrdijo okope. Ti so v navalih turške vojske leta 1473 in 1476 obvarovali meščane, okoliške vasi pa so skupaj z večino cerkva končale v ognju in ruševinah. Ob tem je notranjeavstrijske dežele opustošil dolgotrajni spopad med cesarjem Friderikom in ogrskim kraljem Matijo Korvinom: leta 1489 sta bila porušena tudi slovenjgraški in guštanjski grad, obubožano prebivalstvo pa je le s težavo prenašalo visoke vojne davke in divjanje roparskih "landsknehtov". Ljudje so potrebovali pomoči in tolažbe, a so je bili tudi pri svojih dušnih pastirjih deležni le malo. Nravni ugled

podkupljivih in pogosto čisto svetno živečih in delujočih cerkvenih dostojanstvenikov je zdrknul na najnižjo stopnjo. Položaje v župnijah so zasedali neizobraženi in pogosto moralno dvomljivi ljudje, tudi samostani so služili predvsem za preskrbo plemiških sinov in hčera. Pozivi v spisih humanistov k preobrazbi in obnovi so se zato širili med laičnim prebivalstvom, ki je postalo znanilec neizogibne verske preнове. Številne cerkvene bratovščine v mestih in trgih ter verske sekte na podeželju so sprva nastale kot ponižen izraz nezadovoljstva zaradi izkoriščanja cerkvenih oblasti, proti koncu 15. stoletja pa so prerasle v odkrit upor preprostega ljudstva do duhovnikov, ki so zahtevali dajatve zase, si dajali plačevati zakramente in poleg tega še učili, da morajo podložniki po naukih vere opravljati svoje dolžnosti do fevdalcev.

Provincialni trgi in mesta na obrobju cesarstva so se osupljivo naglo znašli sredi vihre časa, ki je bil trpek in neprizanesljiv. Vselej v zgodovini prepišno prehodni svet na štajersko-koroškem mejnem področju dolin ob Meži, Dravi in Mislinji se je le nekaj let po Luthrovem javnem nastopu v Wittenbergu leta 1517 odzval na prevratniške impulze s severa. Zlasti deželno knežje mesto Slovenj Gradec z močnimi trgovskimi vezmi na Salzburškem in Bavarskem ter naprej v nemških deželah je brez zadržkov sprejemalo reformne pobude, njihovo hitro razširjanje pa sodi med najzanimivejša poglavja župnijske

Jurij Matej Vischer: Slovenj Gradec, bakrorez (*Topographia Ducatus Styriae, Gradec 1681*).

Špitalska cerkev sv. Duha, sedež slovenjgraških protestantov (foto Marko Košan).

zgodovine.¹ V središču zgodnje reformacije v Slovenj Gradcu in na Koroškem je pridigar Janž Zajc (Hans Has), ki je prišel v naše kraje iz Hallstatta. V tistem okolišu so med letoma 1512 in 1528 študirali upravitelj trgovine s soljo iz Ausseeja Hans Herzheimer in njegova dva sinova Janez Krstnik in Janez

Evangelist,² Slovenj Gradcu pa je bila podeljena pravica do skladiščenja ausseejske soli iz Salzkammerguta, ki je konkurirala trgovini z morsko soljo, zato je bila prosta prodaja po deželi prepovedana. Zaradi teh povezav je mogoče, da je prav Herzheimer slovenjgraškemu magistratu, s katerim je vzdrževal redne stike, kot patronu špitalske cerkve za beneficiata priporočil Hans Hasa, da bi tako v zanj pomembnem mestu za trgovanje zagotovil prvoborca za reformacijo.

Glavna vira za poznavanje delovanja in nauka Janža Zajca v Slovenj Gradcu sta *Register der visitation und inquisition im lande Steyr, gehalten im 1528 jare*,³ ki navaja, da je Zajc pridigarso dejavnost v mestu začel leta 1525, in *Epistel*, ki ga je Zajc napisal v ujetništvu v Gradcu.⁴ V tem pismu vzbuja pozornost beseda *guthertzigen* (dobrosrčni), ki jo je pridigar namenil sodniku in mestnemu svetu, kar morda kaže na to, da je bil magistrat tedaj že protestantski ali vsaj protestantizmu oz. reformacijskim idejam zelo naklonjen. Vsekakor je Zajc svoje nauke neovirano razširjal v špitalski cerkvi sv. Duha v neposredni bližini mestne cerkve sv. Elizabete, naklonjenost med njim in slovenjgraško gospodo pa je bila očitno vzajemna. Novo skupnost v tedaj resnici na ljubo precej odročnem deželno knežjem mestu na skrajnem južnovzhodnem robu Štajerske je predikant obravnaval kot svoje duhovne otroke, ki jim je oznanjal evangelij in jim je tudi še po prijetu podelil tolažbo.⁵ Mestni svet je Zajcu namenil letno plačilo 10 goldinarjev, zlasti še, ko ga je brat Ulrik poročil (*im spitall zusamen geben*) z njegovo dekle Nežo (Agnes).⁶ To je bil neposredni povod, da so Zajca, ki je v Slovenj Gradcu ustanovil "Novo sinagogo" (novo cerkev) z močnimi prekrščevalskimi elementi, prijeli, spravili v deželno glavno mesto Gradec in ga 2. decembra 1527 tamkaj obesili.⁷ Dogodek, ki je bržkone zelo odmeval v vseh notranjeavstrijskih deželah, je mnogo let kasneje omenil celo Primož Trubar in za tragično usodo Janža Zajca v "Slovenskim Gradci" nedvoumno obtožil "Avgušтина Prugla".⁸

¹ Obdobje protestantizma in protireformacije v Slovenj Gradcu in na območju današnje Koroške krajine je sorazmerno dobro obdelano v številnih člankih in prispevkih starejše literature, zlasti v *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* (letniki 54–57 v letih 1933–1936), med starejšimi avtorji pa sta najpomembnejša Johann Loserth (med drugim: *Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern im 16. Jahrhundert*, Stuttgart 1898) in Karl Amon (zlasti: *Der Windischgrazer Prediger Hans Has von Hallstatt und die "Neue Synagoge" von 1527*, *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, letnik 78/79, 1963). V slovenski literaturi se poglavje o reformaciji in protireformaciji na koroško-štajerskem mejnem območju današnje Slovenije obravnava zgolj v okviru širših pregledov, podrobneje se je z njim ukvarjal le Josip Mravljak (gradivo, transkripcije in prevodi listin iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu ter iz Škofijskih arhivov v Gradcu in Ljubljani so ohranjeni v Pokrajinskem arhivu v Mariboru: fond Josip Mravljak, sign. 1917100/škatle 5–7), ob njem pa še (v nemščini) Johann Skuk: *Die Geschichte der Pfarre Windischgraz*, Gradec 1964 (tipkopis disertacije); citati iz originalnih listin in zapisov v tem prispevku so povzeti po njunih zapisih in transkripcijah.

² Amon, *Die Reformationszeit im Markte Aussee*, str. 303.

³ Originalni rokopis vizitacijskega protokola se nahaja v Sekovskem škofijskem arhivu v Gradcu (pod oznako VP 28), prepis v PAM, fond Josipa Mravlja, škatla 5. Vizitacijski protokol sta leta 1997 objavila Anton Albrecher in Karl Amon (glej seznam literature).

⁴ Prepis v *Kunstabuch der Marbeck-Gruppe*, Cod. 464 v Mestni knjižnici v Bernu, str. 204–214.

⁵ Ibidem. *Die gnad und sterckh Christi sey mit euch inn eurer betruebnuß. Der gebe euch ain trostliches gmuete, kecklich zu streiten inn allerr verwolung und durchachtung des antichristlichen gualts.*

⁶ PAM, fond Josipa Mravlja, škatla 5 (VP 28, fol. 103').

⁷ Ibidem. *Ward am 2. tag decembris zu Grätz mit dem strickh hingenommen von wegen des ewangelions im jar 1527.*

⁸ Trubar, *Pusledni dejl*, uvod. Trubar je bil prvi, za katerega vemo, da je ime mesta zapisal po slovensko.

Neuspešno posredovanje vizitacijskih komisij

Ko je torej 23. junija 1528 v Slovenj Gradec prišla deželno knežja vizitacijska komisija, je bil Janž Zajc že mrtev. Strogi župnik Avguštin Prygl,⁹ ki je v nenehnih sporih z meščani na sedežu župnije pri sv. Radegundi v Starem trgu izven mestnega obzidja pod staro župnijsko cerkvijo sv. Pankracija večino, le nemočno opazoval bohotenje protestantskih idej, je vendarle dosegel prvo veliko zmago za katoliško stran. Kot izkušeni borec za "resnico" je sodeloval pri delu vizitacijske komisije, ki je po naročilu Ferdinanda I. in pod vodstvom salzburškega nadškofa Mateja Langa ter ljubljanskega škofa Ravbarja ugotavljala stanje verskega življenja po mestih in trgih dežel Notranje Avstrije. V Slovenj Gradcu so zaradi delovanja Janža Zajca našli zaskrbljujoče stanje, meščani pa tudi zaradi razprtij z osvojenim župnikom niso hoteli prejemati zakramentov, omalovaževali so maše, močan je bil pritisk zemljiških posestnikov, ki so svoje podložnike silili v luteranstvo. Preprosti ljudje so se na splošno zelo pritoževali čez duhovnike in samooklicane pridigarje. Oskrbnik Matija Pustitzer je komisiji povedal, da neki Vid in Andrej Urbas v cerkvi pridigata, da spoved ne pomeni nič, ribe in divjačina iz cerkvenih gozdov pa da bi morala pripadati vsem.¹⁰ Oskrbnik se je zaradi tega z njima stepel. Naslov vizitacijskega protokola kaže na to, da ni šlo zgolj za pregled stanja, temveč tudi za preiskavo z ovadbami, pozivi, zagovori in kaznimi. Teh postopkov so se držali tudi v Slovenj Gradcu. Ko so glavni osumljenci preklicali svoja dejanja, so jih znova priključili stari cerkvi, mestni pisar pa je oznanil, da nihče ne sme nikogar tozadevno žaliti, sicer bo kaznovan, na trgu pred domovi pa so zažgali precej knjig.¹¹ Kljub temeljitemu delu vizitacije je bil dr. Prygl zaskrbljen

in je tožil, da je bilo "reformacije" toliko, da se bo zlahka obnovila, vizitacija pa bo prinesla le malo sadov.¹² Uporabljenih metod ni uvidel kot učinkovito panacejo, saj je bil novi nauk že premočno zakoreninjen, da bi ga bilo mogoče iztrebiti z enim udarcem. Zaradi slabe izkušnje z Zajcem je bil pri nastavitvi novega kaplana bolj previden. Ko je leto dni po veliki vizitaciji k Andrejevemu oltarju investirал duhovnika Matijo Mrazila, mu je postavil jasne in precej trde pogoje.¹³ Druga neposredna poročila o posledicah velike vizitacije in nadaljnjem poteku reformacije v Slovenj Gradcu manjkajo. Kljub temu imamo namige, da so bile reformacijske ideje tudi v tem prvem obdobju še naprej zelo žive.

Leta 1533 se je dr. Prygl pritožil pri vicedomu čez slovenjgraške meščane, da njemu in njegovim filialam ne plačujejo letnih najemnin za njegove vrtove in njive.¹⁴ Za tako ravnanje naj bi domnevno imeli kritje magistrata. Prav tako mu je neki Rotenberger odklonil plačilo žitne desetine. Dne 23. avgusta 1533 je proti Rotenbergerju in v prid župnika Prygla interveniral štajerski deželni glavar Ivan Ungnad.¹⁵ Dne 4. septembra 1533 je graški vicedom pisal mestnemu sodniku in svetu zaradi zastalega zemljiškega davka in magistratu zapovedal, naj poskrbi za takojšnjo poravnavo manjkajočega in pravočasno plačevanje činža v bodoče, saj bo le tako možno vzdrževati ustrezno božjo službo.¹⁶ Mestni plemiči so si bili s svojim župnikom očitno še vedno v laseh, kar kaže tudi spor, ki ga je imel Hans Gall z dr. Pryglom zaradi večne luči v župnijski cerkvi. Kot priče za svoje trditve je pripeljal ljudi, ki so igrali najpomembnejše vloge že v času Janža Zajca: sodnika Hansa Baumgartnerja, meščana in mestnega svetnika Jörga Kurßnerja, Žigo Gaißrucka, Franca Kreutzerja, Gaißruckovega oskrbnika Krištofa, ki je bil označen kot "odstavljeni mežnar",¹⁷ meščana Kasana Steinmetza ter Urbana, nekdanjega ključarja pri sv. Pankraciju. A tudi po vtelesenju slovenjgraške župnije ljubljanski škofiji (1533) in ob neposrednejšemu vplivu škofa samega, se slovenjgraška gospoda pod vodstvom Žige Gaißrucka ni dosti menila za duhovna prizadevanja knezoškofovskega župnika in njegovega vikarja.

⁹ Avguštin Prygl (Prügl), s humanističnim vzdevkom Tyfernus po rojstnem kraju Laško (Tüffer), je bil najprej osebni in uradni tajnik škofa Krištofa Ravbarja, nekdanjega sošolca na univerzi v Padovi. Nato je bil kancler dunajskega škofa Jurija Slatkonje, leta 1521 pa prokurator ljubljanskega prošta Jurija Slatkonje. Zaradi spora med kraljem Ferdinandom in oglejskim patriarhom o pravici patronata nad slovenjgraško faro se je za beneficij pri sv. Pankraciju potegoval prav Prygl, ki je to mesto najprej kot prokurator, nato pa kot župnik zasedel leta 1522. V ozadju manevra je bila tudi želja ljubljanske škofije, da inkorporira slovenjgraško faro, kar se je 1533 tudi zgodilo. Tyfernus je slovel kot epigrafičar, arhitekt in izjemno izobražen humanist, a tudi kot rigorozen katolik. Zadnja leta življenja se je veliko zadrževal v Slovenj Gradcu in tukaj tudi bival. Umrli je leta 1537. O Avguštinu Pryglu je podrobno pisal Primož Simoniti (Humanizem na Slovenskem, 1979 – glej literaturo!).

¹⁰ PAM, fond Josipa Mravljaka, škatla 5 (VP 28, fol. 102'). *'Her Veit hab auff der canzl gesagt, dy peicht sey nichts ... her Andre Urbas soll auff der canzl predigt haben: Vissch wildprat sollen allen menschen frey sein.'*

¹¹ Ibid., 106'. *'...öffentlich in der khirchen verrueft, das khainer den andern derhalbn verunglimpfen soll pey schwärer straff undt ungnadt ... etlich puechl auff dem plaz vor der herberg verprennt.'*

¹² Ibid., 49'. *'Es werden so vill reformation gehalten, dy wider wertig sendt. Er besorg, es werd dise visitacion wenig frucht bringen.'*

¹³ ŠAM, fond Stari trg pri Slovenj Gradcu, fasc. 1, orig. perg., 23. maj 1529. *'Dummodo honestatem vitae sacerdotalis sequutus per se aut per qualium orthodoxum presbyterum ... in errore Lutherano seu alio hereticismo minime suspectum residens ...'*

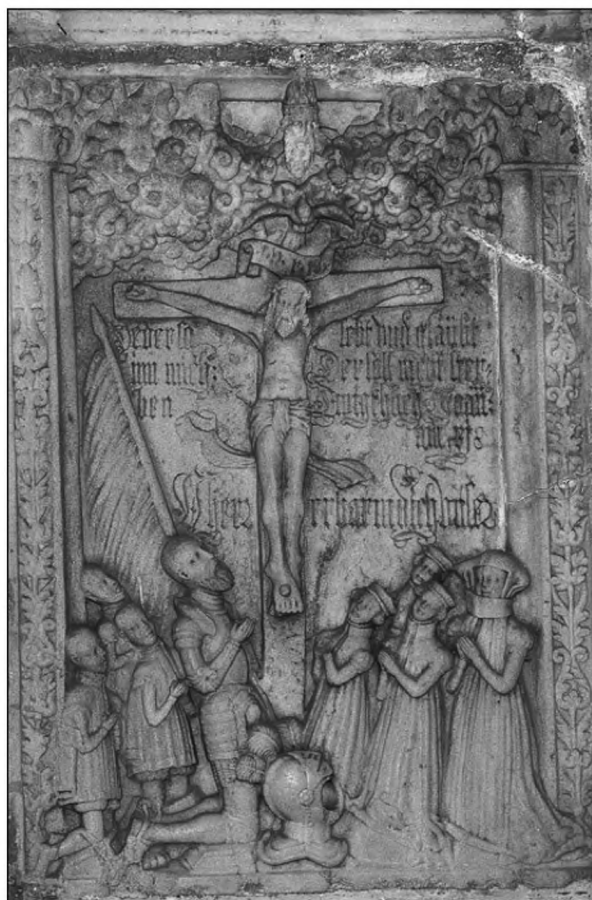
¹⁴ StLA, fond Stari trg pri Slovenj Gradcu, šk. 4, zv. 17.

¹⁵ Ibid., specif. 213.

¹⁶ Ibid., šk. 4, zv. 17. *'... yetzige und khunftige zinsß ... zur rechten zinszeit geraicht und betzallt, damit der gewondlich gotsdienst gefurdert und die kirchen mit iren notdurfft den desstattlicher underhalten mugen werden.'*

¹⁷ Ibid. *'... allt abgesetzte meßner daselbst.'*

V letih 1544/45 je na Štajerskem potekala druga deželnotknežja vizitacija. Ljubljanski škof pa te vizitacije v svojih farah ni dopustil, zato njegov slovenjgraški vikar komisarjem ni omogočil pristopa, prav tako jim ni podal nobenih poročil¹⁸ o stanju v župniji, tako da ta pomemben vir za poznavanje reformacije in župnijske božje službe v Slovenj Gradcu manjka. Vizitacija ni bila zgolj cerkvena zadeva, temveč je v veliki meri zastopala interese deželnih knezov in države. Prvo skupno škofovsko vizitacijo je šele leta 1581 opravil ljubljanski škof Janez Tavčar. Obiskal je vse župnije svoje škofije, tako tudi koroške župnije Pliberk, Šmihel in Vogrče. Na praznik Marijinega vnebovzeta je prišel v Slovenj Gradec. V župnijski cerkvi sv. Pankracija je posvetil dva zvona in opravil birmo. Cerkev, tabernakelj, mašne knjige in kelihe je našel "sana ex integra". Slovenjgraški duhovščini je izstavil lepo spričevalo: "Vitam presbiterorum inculpabilem esse". Nekatere opombe v protokolu pa vendarle opozarjajo, da so bile reformacijske ideje v mestu tudi še tedaj zelo prisotne.¹⁹ Ta vizitacija "pade" že v zrelejše obdobje protireformacije, vendar zelo nazorno kaže, da so bili v Slovenj Gradcu protestanti vsekoli prisotni. Dodatni dokaz za to je lahko spomenik družine Gaißruck iz leta 1566 (danes je v Elizabetini cerkvi). Lepo klesarsko delo s portretom družine pod Sveto trojico kaže jasne protestantske vzore in tako odraža versko pripadnost plemiške družine, ki je skozi vse 16. stoletje in še po letu 1600 najbolj goreče podpirala luteranstvo na Slovenjgraškem. Vsekakor so si slovenjgraški meščani najkasneje v sedemdesetih letih omislili novega protestantskega učitelja. Do leta 1580 je na Gaißruckovem domu deloval predikant Filip Kauffman iz Wolfsberga, vendar so ga po ostrem pismu nadvojvode Karla jadrno odslovili. A že 1586 so v mesto za opravljanje božje službe poklicali pridigarja Štefana Kimmerlinga, rojenega Augsburga, bakalavreata univerze v saškem Halleju, ki je bil pred tem dve leti za učitelja v Dravogradu. Čeprav se je moral Kimmerling zaradi groženj nadvojvode Karla večkrat umakniti na Gaißruckov grad Griefels pri Guštanju, so si Slovenjgradčani prizadevali za gradnjo protestantskega "avditorija" (kapele) in pokopališča, kar jim je nazadnje, kot bomo videli, tudi uspelo.

Nagrobnik družine Gaißruck, župnijska cerkev Sv. Elizabete, 1566 (foto Marko Košan).

Predikant Štefan Kimmerling in vikar Boštjan Vokalič

Ljubljanski škof Janez Tavčar ob imenovanju leta 1580 še ni našel razloga, da bi ostreje nastopil. Vsaj začasno se je sprijaznil z dejstvom, da so v Slovenj Gradcu tudi protestanti, drugih ukrepov pa zaenkrat ni sprejel. Proti protestantizmu pa so vendarle začeli že leta 1579 odločneje nastopati deželni knezi. Za izhodišča so jim služila določila augsburškega verskega miru iz leta 1555 in po načelu "cuius regio eius religio" je nadvojvoda Karel v svojih notranjeavstrijskih deželah zahteval pravico izbire veroizpovedi in pričel izvajati ostre protireformacijske ukrepe.²⁰ S t. i. Bruško pacifikacijo leta 1578 je verske svoboščine na Štajerskem priznal le meščanom Gradca in Judenburga, vse drugače pa je veljalo za ostala deželnotknežja mesta, zato se je 3. avgusta 1581 lotil tudi slovenjgraških protestantov. Žigi Gaißrucku je prepovedal, da bi še imel pri sebi protestantskega predikanta in mu v dopisu zagrozil

¹⁸ Eder, Die landesfürstliche Visitation, str. 34.

¹⁹ NŠAL, KAL, fasc. 21/2. "Populus catholicus est ... unanimi voce aiebat ... in sacris nihil deficeret ... Sacramentum his ceremoniis ecclesiasticis et cultu divino ac predicatione sacri verbi Dei sibi optime provideri ... Oppidani habent ecclesiam s. Elisabethae, que per vicarium providetur ... Reperiuntur rari ... ex avibus professores Lutheranismi ... aliis salvus".

²⁰ Benedik, Iz reformacije na Slovenskem v katoliško preno, str. 374.

s sankcijami.²¹ Dne 13. septembra 1581 je Gaißruck deželni stanovom pojasnil, da ima predikanta Filipa Kauffmana iz Wolfsberga v hiši le zase in za svojo družino. Ker pa je ta delil tudi obhajilo, so ga slovenjgraški meščani prosili, ali lahko tudi oni pridejo. Gaißruck je v to privolil, vendar ni k temu nobenega silil.²² Na to pisanje so 16. septembra deželni stanovi odgovorili, da ima v deželnoknežjih trgih in mestih deželni gospod v skladu z dogovorom o verski pomiritvi izključno pravico, da odloči po svoji volji, zategadelj je na slovenjgraških tleh protestantsko bogoslužje prepovedano.²³ Gaißruck da mora zato paziti, da se vojvoda ne bo imel spet za kaj pritoževati. Bržkone je Žiga Gaißruck predikanta Kauffmana odpustil, saj o njem nato ni bilo več slišati.

A že kmalu so slovenjgraški protestanti dobili novega predikanta. Štefana Kimmerlinga so poklicali v cerkveno službo v Slovenj Gradec leta 1586.²⁴ Od leta 1582 je bil učitelj v Velikovcu, kjer so mu dali dobra priporočila. Nato je bil dve leti vzgojitelj pri Pavlu Forhögerju v Dravogradu, od tam pa so ga k sebi povabili slovenjgraški gospodje. Dne 30. marca 1593 je neki pastor Wilhelm Zimmermann o predikantu Štefanu Kimmerlingu poročal kot o učenem možu in mu pripisoval le najboljše.²⁵ Slovenjgradčani, ki so bili naklonjeni evangeličanski veri in augsburški veroizpovedi,²⁶ so

svojega predikanta Štefana Kimmerlinga sprva vzdrževali sami. Od leta 1594 so deželni stanovi temu pobožnemu, učenemu in mirnemu možu (*"frumen, gelerten und stillen mann"*) namenjali letno podporo v višini štiridesetih goldinarjev.

Leta 1590 so se Slovenjgradčani svojemu predikantu namenili zgraditi primerno stanovanje in za občestvo avditorij ter pokopališče, vendar je mestni sodnik prejel strog deželnoknežji ukaz, da predikantu nikakor ne smejo ugoditi in mu prizanesti, saj ljudi spravlja v zadrego, zato da mu morajo odvzeti pooblastila in ga do nadaljnjih ukrepov pridržati.²⁷ Zaradi tega se je Kimmerling umaknil na grad Grienfels pri Guštanju in kadar ga je kdo potreboval, je moral ponj poslati konja in hlapca (*"der muß roß und knecht nach ime schicken"*). Takšno zavetje je bilo zanj nujno, saj je le tako lahko vsako nedeljo in ob praznikih pri gospodu Juriju Hurnaušu, ki je stanoval v bližini Slovenj Gradca, za laiško skupnost pridigal božjo besedo in opravljal druga nujno potrebna opravila, ki so jih žal puščali vnemar.²⁸

Načrt nadvojvode Karla, da bi v Slovenj Gradcu izpeljal protireformacijo, sta samoumevno podpirala ljubljanski škof Janez Tavčar in njegov slovenjgraški vikar Boštjan Vokalič, čeprav sta v dogajanje aktivno posegla šele leta 1591. Dejavnost vikarja Vokaliča je, kot kaže, slovenjgraške protestante zelo vznemirila.²⁹ Kljub vsemu so plemiči in meščani še naprej podpirali svojega predikanta, zato so hoteli zanj v bližini mesta zgraditi prostor za obrede – avditorij. Predikant Kimmerling naj bi imel v Guštanju tolikšen naval, da so tamkajšnjega sodnika in svet zaradi tega poklicali v Gradec na odgovornost, župniku pa zapovedali, naj vsako nadaljnje delovanje pridigarja takoj prijavijo.

Odnosi med vikarjem Vokaličem in mestnim svetom, ki je ščitil predikanta, so se vse bolj zaostrovali, o čemer priča kopica dopisov, ki jih hrani Škofijski arhiv v Ljubljani.³⁰ Dne 11. julija 1591 je mestnik sodnik Tiffer iz Slovenj Gradca sporočil ljubljanskemu škofu Tavčarju, da so imenovali novega mestnega pisarja.³¹ Prav ta novi pisar Wolffen Štangl pa je vikarju povzročil velike skrbi. Dne 1. junija 1592 je Boštjan Vokalič poročal škofu

21 NŠAL, ŠAL, fasc. 16 (38). *"Uns khumbt für, das du dich in unserer statt Windischgraz predicanten einzuführen und in deiner behaußung aine vermainte Komunion zu halten wie auch unsere burger darzue zu bereden understeen sollst, welches wir umb sowiel mehr mit ungnädigem gefallen von dir vermerkt, weil dir wie auch meniglich im lanndt bewußt, dz wir unß in unseren stetten, märkhten und aigenthumblichen herrschaften allain unnsere Catolischen uralten christlichen religion exercitium lauter bedingt und außgenommen ... so gebieten wir dir hiemit bei vermeidung unserer unngnad und straff ernstlich bevelhend, das du ... in der statt Windischgraz wie auch im ganzen ambt deiner pfandt inhabung durchauß nichts weiter understeen oder anmassen ... Sonst wird er dagegen mit einziehung solches pfandschillings furnemen und die Richter und Rat zu Windischgraz ohne alles bedenken in deiner behaußung aus unserem gebaiß greifen und beim grundt nemen und bis auf unseren weiteren beschaid woll verwarlich enthalten; darumben so würdest du dich selbs und die deinigen vor beschwörung zuverhueten und unseren gnädigen willen merers zu befeßßen wissen"*. Slovenj Gradec je bil deželnoknežje mesto od leta 1362.

22 StLA, fond Stari trg pri Slovenj Gradcu, šk. 50 (modra).

23 Winkelman, Zur Geschichte des Luthertums, str. 156.

24 StLA, fond Stari trg pri Slovenj Gradcu, šk. 60 (modra); t. i. *"Predigerakten"*. *"... evangelischer predicator etlicher herrn und landleuth um Windischgraz herum"*.

25 StLA, fond Stari trg pri Slovenj Gradcu, šk. 60 (modra). *"Sein lehr und glaubenßbekantnuß betreffend befinde ich, da ser in derselbigen rain ist, sinttemal er 1582 samtt andern dieser dreyer Länder Evangelischen kirchen und schueldienern dem christlichen Concordiabuech so die Churfürsten und Stände des Augspurgischen confession dasselbige jahr publizieren lassen, unterschrieben hatt, wie in demselben zue Heydelberg getrucktem christlichem Concordibuech zue sehen"*.

26 Ibid. *"... Landleute in Windischgrazer Poden der Evangelischen religion und Augspurgischen confession zuegethan"*.

27 FRA II/50, 673 n. str. 535. *"... daß er solchen predicanten unverschont, wo er den betreten thue, aufheben und bis auf weiteren beschaid in verwarung thue"*.

28 Ibid. *"... alle sontag und feyertag bey dem herrn Hans Georg Hurnassen, als welcher der nächste bey der statt Windischgrätz wohnen thuet, wegen der gemainen layen die predig gottlichen worts und andere notwendige exercitia verrichten und observieren, das anjetzo laider darnider ligen thuet"*.

29 Zaradi strogega in trdega ravnanja je Vokalič dobil vzdevek "Severus"; glej: Mravljak, Nekaj slovarskih in zgodovinskih drobtin, str. 82.

30 V prepisih so pisma hranjena tudi v fondu Josipa Mravlja v Pokrajinskem arhivu v Mariboru.

31 NŠAL, ŠAL, fasc. 28/I – 1.

Tavčarju o Štanglu, ki je obljubil zakon neki Suzani Derffl, a se je nato s pomočjo predikanta poročil z drugo. Vokalič je mestnemu pisarju posredoval tožbeni spis, vendar se je ta iz njega norčeval in se o vsem dogovoril s predikantom.³² Obširno in nekoliko zmedeno Vokalič dalje poroča, da je plemstvo "sektaškega predikanta" nastanilo v Hollenburgovem stolpu (turnu) in da so za Kimmerlinga začeli zidati "ein Cometicl" in prižnico. Čeprav je vikar s prižnice izrekel interdikt, je predikant pisarja vseeno poročil, mestni sodnik in svet sta to nezaslišano ravnanje "na tiho odobrila",³³ nekateri med njimi pa so poroki v pridigarjevi sobi celo prisostvovali in bili navzoči na poročnem kosilu, ki je sledilo. S tem so se jasno oddaljili od deželno knežjega ukaza, da je potrebno onemogočiti dejavnost protestantskih pridigarjev v mestu.³⁴ Vokalič je lahko ukrepal le z duhovnimi kaznimi, zato je škofa prosil, naj stori še druge učinkovite korake in ustavi takšne prekrške, mestnega pisarja pa prežene.³⁵ Kako je v tej zvezi ravnal škof, ne izvemo, Vokalič vsekakor ni bil zadovoljen, kajti že 13. julija 1592 je vnovič pisal ljubljanskemu škofu in potrdil sprejem njegovega dopisa, skupaj z ukazom mestnemu sodniku in slovenjgraškemu svetu. Škofa si je dovolil opozoriti, da je marsikaj spregledal in pri upravi v Gradcu glede pisarja vse preblago posredoval,³⁶ prav tako pa bi bilo po njegovi sodbi potrebno iz pomirja pregnati predikanta. Vokalič je na škofa znova apeliral, naj se za zadevo zavzame pri nadvojvodi, saj se je bal, kot pravi, da bodo slovenjgraški meščani ob tolikšni verski zmedenosti ("*ain solicher religions confusion*") popolnoma podlegli krivoverskemu odpadništvu. Razmere so bile za Vokaliča bržkone nevzdržne, saj le šestnajst dni kasneje zopet poroča o odvzetih cerkvenih posestih, hišah, travnikih, njivah, podložnikih in

drugem premoženju, ki so jih protestantski meščani s pomočjo Gaißrucka in s pristankom deželnega plemstva skušali pridobiti za svoje predikante. S škofovskim mandatom je Vokalič zapovedal sekvestracijo posesti, čemur pa je slovenjgraški magistrat oporekal in vložil prošnjo, da bi jih stanovi vzeli zase.³⁷

Kljub velikemu prizadevanju Vokaliču ni uspelo odstraniti mestnega pisarja iz pomirja. Iz pisma mestnega sodnika škofu Tavčarju 18. septembra 1592 izvemo, da se je magistratu ponudil pliberški mestni pisar Jurij. Tako bi Štangl moral zapustiti mesto. Sodnik in svet pa sta zaprosila, naj Štangl ostane, saj je Jurij primeren za boljše, višjo službo, poleg tega pa ne obvlada slovenskega jezika, ki je tukaj v rabi.³⁸ Štangl je očitno znal slovensko, poleg tega pa so mu bile zelo dobro znane zadeve slovenjgraškega plemstva v odnosu do stanov v Gradcu, zato so škofa prosili, da bi jim mestnega pisarja Štangla vendarle pustil. Kako se je zadeva iztekla, ne vemo natančno, vsekakor je Štangl ostal mestni pisar v Slovenj Gradcu.

Izčrpna korespondenca o težavah v Slovenj Gradcu pa se je nadaljevala. Dne 26. januarja 1593 je vikar Boštjan Vokalič obvestil škofa, ki se je mudil v Gradcu, o novih intrigah slovenjgraškega plemstva. Po vrnitvi v Slovenj Gradec (bržkone se je daljši čas zadržal v Dobrli vasi, saj mu je bilo kot škofovemu zastopniku zaupano tudi vodstvo tamkajšnjega samostana) je zgroženo ugotovil, da so meščani v pomirju, na zemljišču nasproti župnišča blizu cerkve sv. Elizabete določili parcelo, kjer so se namenili pozidati "sinagogo" in urediti pokopališče.³⁹ Vokalič je škofa prosil, naj piše slovenjgraškemu meščanstvu in to namero prepreči. Predikanta naj bi plemiči medtem pripeljali v mesto in ga naselili v Hollenburgovem stolpu, kljub prepovedi se prosto giblje po mestu, pribežališče pa najde tam, kjer se meščani zberejo ob krstu otroka in pri bogoslužju.⁴⁰ Vikar dalje v pismu roti škofa, naj meščanom naloži težke kazni in jim zagrozi z izgubo mestnih svoboščin ("*statfreihait*"), če ne bodo tega ali kateregakoli drugega pridigarja ("*sectischen predikant*") odstranili iz mesta.

32 NŠAL, ŠAL, fasc. 28/1 – 2. "... in schimpffliche verachtung gestellt, und sich vernemen lassen, was er fraget nach den Babstlern, er will sich wollen von lutrischen predicanten zusammen geben lassen".

33 Ibid. "... tacite für gueth gehalten".

34 Ibid. "... keinen lutrischen oder anderer secten zugethanen predicanten in der stat und purkhfridt mit der ainichen exercitio einkhumen lassen, oder statgeben, sonnder wo die der gestalt betreten, ohne respect und ainiche verschauung wie hoch imer in der stat und purkhfridt ein hauß befreidt sein möchte, eingreifen unnd solliche predicanten einziehen und wolverwahrten auf weittern beschaidt unnd verordnung in verhoffung erhalten".

35 Ibid. "Auf das aber des statsschreibers leichtfertigkeit und des predicanten auch bei der Augspurgerischen confession in solchen fallen unzuelassliche neue Mahamettanische sect in schwung nicht gerichtet sonnder abgeschafft und gestürzt auch des Richters und Raads anuethwillige zuesehung nicht nachgesehen und unbestraft verbleibe ... von dem officio und gar von der stat tamquam rebelista et ex facto infamis persona ... sambt dem predicanten auf das ebeisten".

36 NŠAL, ŠAL, fasc. 28/1 – 3. "... die sachen nicht dermassen dahin bracht und gelangen haben lassen, damit der statsschreiber als ain criminal und hochsectische person, der füllen ursach geben ist zum abfall von der heiligen Catholischen religion, zu stunden wäre vom statsschreiber amt endsetzt".

37 Mravljak, Protestantizem v Slovenj Gradcu, str. 34.

38 NŠAL, ŠAL, fasc. 28/1 – 63. "... unns zu verrichtung unserer statsschreiberei, seitemallen er der Windischen sprachen, so bey unns gengig, unerfahren nicht woll tauglichen". Šklicevanje na poznavanje oz. nepoznavanje slovenskega jezika kot pogoj za dobro opravljanje službe je v kontekstu tedanjih razmer izjemno zanimivo.

39 NŠAL, ŠAL, fasc. 28/1 – 5. "... die von adl in disem poden mit dem von Hollenburg handlungen haben pflegen lassen, umb ain hueben und grundt, so im purkhfridt des stät Windischgrätz und gleich gegen dem pfarrhof gegenüber gelegen, darauf ain sinagog und gotsakher zu pawen vorhabens sein solten".

40 Ibid. "... der burger kbinder zu tauffen die burgersleith ehelichen zusammengeben und mit der kommunion zu versehen sich und-terstebet".

V naslednjem dopisu z dne 14. aprila 1593⁴¹ je Boštjan Vokalič znova očital škofu, da kljub gorečim prošnjam ni ničesar ukrenil proti predikantu, stvar pa da je že tako daleč, da so lokalni plemiči nedaleč od mesta že začeli z izgradnjo protestantske cerkve.⁴² Vendar škof Tavčar tudi to pot ni napravil ostrejšje poteze, zato v zadnjem ohranjenem pismu z dne 9. avgusta 1593, v katerem Vokalič sicer ponovno zahtevo odločno akcijo, obenem tudi nekoliko resignirano ugotavlja, da je škof bržkone prezaseden, da bi se utegnil bolj angažirano zoperstaviti krivoverstvu v odročnem provincialnem mestu.⁴³

Tik pred zaključnim dejanjem protestantizma v Slovenj Gradcu so tamkajšnji luterani prišli do lastne cerkve in pokopališča. Leta 1595 sta slovenjgraška srenja in njeno plemstvo z dopisom štajerskim stanovom izrazila nujnost lastnega protestantskega pokopališča, saj naj bi vikar Vokalič za pokop protestanta zahteval nerazumne vsote denarja.⁴⁴ Erazem Gall z Gallenhofna je tako za pokopališče kupil košček zemlje med graščinama Galenhofen in Legen ter ga deloma že ogradil. Tamkaj je hotel zgraditi tudi "auditorium" in stanovanje za pridigarja, ki bi tako lahko v miru opravljal svojo službo,⁴⁵ pridobljeno pokopališče pa so nameravali postaviti pod zaščito deželni stanov. Dne 22. marca 1595 je štajerski deželni zbor za gradnjo odobril 100 goldinarjev pomoči, že 11. aprila pa so slovenjgraški gospodje stanove opomnili na dano obljubo. Gradnja je stala preko 800 goldinarjev, zato je niso mogli dokončati, saj je zmanjkalo denarja. Sredstva so volili tudi umrli plemiči, vendar do tega denarja ni bilo mogoče priti tako zlahka, zato so na deželne stanove naslovili še eno prošnjo za pomoč.

Takšnih "institucionaliziranih" prizadevanj pa škof Tavčar ni mogel več prezreti. Po obdobju regenstva (1590–1595) se je okrepila tudi moč nadvojvode Ferdinanda, ki je po Tavčarjevem poročilu o stanju z dne 7. februarja 1596 ugotovil, da se v njegovem mestu Slovenj Gradcu neki krivoverski predikant brezsravno nahaja v Hellenburgovem stolpu⁴⁶ ter nagovarja okoliške plemiče in druge

katoliški veri sovražne osebe. Ker tega zla ne bo dopustil, prav tako kot ga ni njegov oče, je z vso strogostjo ukazal, da mora mestni sodnik predikanta, brž ko bo vstopil v mesto, prijeti ter ga izročiti deželnemu upravitelju ali poveljniku vojske. Ta ukaz je škof Tavčar 24. februarja 1596 osebno prenesel sodniku in slovenjgraškemu mestnemu svetu. Sodnik se je "pridušal", da nima prave moči in obenem opozoril, da so meščani na svojega predikanta zelo navezani, zato lahko v primeru njegovega prijetja pride tudi do prelivanja krvi.⁴⁷ Škof je duhovnikom in starotrškim podložnikom kljub temu zapovedal, da morajo pridigarja ob prvi priložnosti zajeti in ga priversti. Mestni svet je to povelje prenesel plemstvu, ki je nato 11. aprila 1596 poslancem dežele Štajerske podalo pisno pritožbo. Plemstvo se je sklicevalo na versko pacifikacijo in se pritoževalo čez škofa, ki naj bi po njihovem mnenju ravnal v nasprotju z versko svobodo, ko je mestnemu sodniku ukazal predikanta prijeti brž, ko bi vstopil v mesto. Zato mu je Hans Hurnaš dal na razpolago svoj dvor v bližini Slovenj Gradca, da bi lahko nemoteno opravljal svojo službo.⁴⁸ Če bi se morali odreči svojemu pridigarju, to ne bi povzročilo le velike škode in posmeha, so zapisali, temveč bi bilo ogroženo tudi predikantovo življenje. Zaradi vsega tega so dopis znova končali s prošnjo za pomoč pri nadaljnji izgradnji pokopališča, avditorija in pridigarjevega bivališča. V ta namen so že zbrali gradbeni material in apno, vendar potrebujejo še veliko denarja za plačilo obrtnikom, sami pa so za nakup in ureditev pokopališča porabili že zelo veliko sredstev. Kako slabo so bili slovenjgraški gospodje poučeni o splošnem položaju v notranjeavstrijskih deželah, so pokazali tudi s tem, da so v dopisu poudarili, da jih mora deželni knez zaščititi pred zatiranjem ter so od njega pričakovali, da bo po svoji "milosti"⁴⁹ ravnal z njimi. V težkih časih, ko so za ohranitev domovine žrtvovali vse, so izrazili upanje, da ne bodo oropani še ustrezne dušne oskrbe.⁵⁰ Stanovi bi po njihovem prepričanju torej morali zagovarjati njihove svoboščine in se pobrigati, da bi bil predikant obvarovan vsake stiske.

Deželni stanovi so z odgovorom z dne 25. aprila dali na znanje, da v skladu s pacifikacijo iz leta 1578 v deželnoknežjih mestih (razen v Gradcu in Juden-

⁴¹ NŠAL, ŠAL, fasc. 28/I – 6, Dobrla vas.

⁴² Ibid. "Nun ist aber diesem khain volzug beschehen unnd die sachen so weit geratten, das sie ain claines wegl von der stat Windischgrätz entfernt die sectische kirchen zu parwen alberaith haben angefangen".

⁴³ NŠAL, ŠAL, fasc. 28/I – 12. Pismo je Vokalič napisal v Dobrli vasi, kjer se je takrat zadrževal, medtem ko je dušno oskrbo v Slovenj Gradcu prepustil nekomu drugemu.

⁴⁴ StLA, fond Stari trg pri Slovenj Gradcu, šk. 50 (modra). "... unser widersacher Sebastian Wokalitsch, pfarrer alda nit allain niemant bestatten lassen, sondern da er sich dessen schon verwilligt jederzeit ein starrke summa geltes, wie dan auch von herrn Balthasar von Stigl starb bei 100 f. begerdt worden".

⁴⁵ Ibid. "... eine rhue haben und unbetrübt bleiben und auf den notfall geschützt, so wollen die bewüsten der Augspurgerischen confession zugetanen".

⁴⁶ FRA II/58 192 n., str. 262. "... sectischer verfuiererischer predicant in des von Hollenburger Turm oder hauß ohne scheüch aufhalte".

⁴⁷ Ibid. "... nit deßhalben zum richteramtb erwelt worden, da ser dergleichen personen in die verhaftung nemen solte, dan die hierumb geseßnen hern lanleuth und vom adel sambt den gemainen man, unserer religionsgenossen, sich des predicanten starck annemen und vielleicht dardurch ein mörderey geperen würde".

⁴⁸ Ibid. "... damit sie alle die predig götliches worts anhören, alß die hochwirdigen sacramenta empfangen und alda die khinder tauffen lassen und sich sonsten in anderweeg in religionssachen exercieren khüenen".

⁴⁹ Ibid. "... mit hohen angeborenen österreicherischen mildt und gnad".

⁵⁰ Ibid. "... darzue der allain selligmahenten und unnser sellen speiß unnd ainigen trost unnser gewissens".

burgu) ne more delovati noben predikant in zaradi tega je zadeva s Kimmerlingom izven dosega pravic mestnih svoboščin. Tudi da ni v navadi, da bi se mestni gospodje v takšnih zadevah obračali na stanovne. Kot plemiči bi se morali najprej obrniti na deželnega kneza, in šele nato, ko ta njihovi prošnji ne bi prisluhnil, bi lahko za posredovanje zaprosili stanovne.⁵¹ Iztek teh "pogajanj" nam ni poznan, Kimmerling pa je brez dvoma še naprej služil slovenjgraški gospodi, saj je 25. januarja 1597 od štajerskega deželnega plemstva celo prejel 40 goldinarjev za opravljanje cerkvene službe.

Dne 12. aprila 1597 je bil škof Janez Tavčar zopet v Slovenj Gradcu, kjer je z ogorčenjem ugotovil, da je vse po starem. K sebi v župnišče je poklical sodnika in svet ter z grožnjo kazni zahteval Kimmerlingovo prijetje in odstranitev, sicer bo za to zaprosil duhovnike in kmete. Kimmerling je pravočasno izvedel za škofov prihod in se je umaknil na varno v dvorec Grienfels pri Guštanju (danes Ravne na Koroškem). Dne 14. aprila je namreč od tam pisal pismo Wilhelmu Laisserju z Valdeka, Jörgu Hurnašu, Nikolaju in Erazmu Gallu ter Wilhelmu Gaißbrucku s Pukštajna.⁵² Vendar se je nato vrnil v Slovenj Gradec in tam 20. januarja 1598 potrdil prejem 40 goldinarjev za svojo pridigarsko dejavnost. Z delovanjem v Slovenj Gradcu je nemoteno nadaljeval, zlasti še, ker je bilo cerkveno poslopje s pokopališčem dokončano. O njuni izgradnji pa smo poučeni le posredno, namreč s poročilom o njunem uničenju.⁵³

Komisija sekovskega škofa Martina Brennerja

Nadvojvoda Ferdinand II. se je ob izteku stoletja namenil dokončno obračunati s protestanti v Notranjeavstrijskih deželah in je v ta namen ustanovil posebne komisije, ki so z velikimi pooblastili začele delovati v letu 1598 in 1599. Decembra 1599 je sekovski knezoškof Martin Brenner s podporo vojске pričel z obsežno akcijo protireformacije na Spodnjem Štajerskem. Potem ko je rekatolizirala nekatera druga mesta in trge, je komisija 23. januarja 1600 preko Celja prišla v Slovenj Gradec. Nadvse nazorno opisuje dogodke poročilo iz tistega časa: "Triindvajsetega so naravnost iz Celja brez vnaprejšnje najave ponoči skrivaj prišli v Slovenj Gradec, in naslednji dan, 24., so komisarji poklicali vse luteranske meščane in jim ob sežiganju njihovih knjig preprosto rekli: če hočejo biti pokorni vladarju, naj dvignejo roko in prisežejo, kar so prestrašeni tudi storili. Po tej prisegi je imel škof pridigo, v kateri je z ezopsko priliko spretno razkrinkal

predikantove verske zmote ter poudaril, da luterani, ker niso bili zadovoljni zgolj z enim zakramentom (hostijo), temveč so zahtevali tako kruh kot vino, izgubijo oba".⁵⁴ Dne 25. januarja je komisija uničila tudi pokopališče skupaj s cerkvico. Skuk omenja,⁵⁵ da v Slovenj Gradcu ni bila potrebna nikakršna nasilna "reformacija", saj so meščani versko prisego voljno opravili, obljubili so, da bodo izpolnili tudi druge odredbe in izjavili, da bodo naslednje velikonočno obhajilo po katoliški šegi sprejeli le pod eno podobo.

Protestantizma v Slovenj Gradcu pa tudi ta navidez učinkovita akcija ni odpravila. Štefan Kimmerling se je še nekaj časa skrivaj zadrževal pri nekaterih hišah. Hans Georg Hurnaš je stanovom v Gradec poročal, da v zvezi s predikantom z dvora niso prejeli niti enega samega ukaza in da njegove pridige poslušajo izključno le še nekateri. Dne 4. marca 1600 so stanovi z dopisom Hurnašu soglašali, da Kimmerling do dokončne odločitve ostane izmenoma v različnih hišah in tam opravlja svojo službo.⁵⁶ Leto dni kasneje se je Kimmerling sam obrnil na stanovne s prošnjo za izplačilo zaostalih 20 tolarjev. Obenem se je zahvalil za 60 tolarjev, ki so mu jih izplačali 3. avgusta 1601 in poudaril svojo ponižno vdanost in hvaležnost.⁵⁷ Dne 15. avgusta 1601 je Kimmerling dobil preostanek plače in potrdil prejem 100 tolarjev odpravnine.⁵⁸ To je zadnje poročilo o njem, kam je nato odšel, ne vemo.

⁵⁴ FRA II/58 699 n. 919. "Den 23. sindt (sie) von Cilla stracks fueß nach Windisch-Grätz verraist und daselbst ohn alles vorwissen und verhoffen bey nachtllich weill ankommen und haben nachfolgenden tags den 24. die herrn commissarii gleichfalls wie zu Cilla mit berueffung der Lutherischen burger und verbrennung ihrer bücher simpliciter gefragt: Ob sy I.F.D. gehorsamb sein wollen, sollen sy die hand geben und schwören. Welches sy mit erschrocknem gemüet gelaist. Nach gelessnem iurament hat erst der bischoff ein admonition gethan undter die Lutherischen predicanten und ihre religion mit disem adamantischen argument debellirt: Es geschech inen wie dem cani Aesopico, qui umbrae inhians frustrum carnis amisit: also weil die Lutherische mit einem (sic) specie sacramenti nit content seindt, sondern trachten die andere auch zu bekommen, verlieren sie beide. Valet argumentum ab auctoritate episcopali. So die Lutherische predicanten eine guette sach hetten, wurden die nit flüchtig, sondern frey öffentlich wie er herfür gehn. Valet a guardia ad sicherheit, und behüet und gott vor gabelstichen, dann 3 machen 9 locher".

⁵⁵ Skuk, Die Geschichte der Pfarre Windischgraz, str. 186.

⁵⁶ StLA, fond Stari trg pri Slovenj Gradcu, šk. 50 (modra). "Der herrn verordneten andeutung wegen des predigers in Windischgrazer poden und wie derselb noch aufzuhalten sein mechte".

⁵⁷ Ibid. "Darneben auch mir, als derselben ohne ruemb zumelden, gethreuen prediger, meines in die sebzehen jar lang verhaltens genedige taestimonium väterlich mitthailen, damit ich meinen so lang wierigen dienst ersprießlich genuessen müß und umb derselben willen khonfftig befürdert werden möcht. Soliches wirt der almechtig Gott der Landschaft auch derselben erbens erben, hie zeitlich und dort ewig reiblich belhonen und vergelten, und will mich also sambt meinem armen weib und clainen khindlein in aller underthenigkhait gehorsamblichen thuen bevelhen".

⁵⁸ Ibid.

⁵¹ FRA II/58 154 n. 218.

⁵² StLA, fond Stari trg pri Slovenj Gradcu, šk. 50 (modra), 14. april 1597, Grienfels.

⁵³ FRA II/58 699 n. 920.

Čeprav je reformacijska komisija razdejala protestantsko pokopališče,⁵⁹ so ga mestni luterani še vedno uporabljali. Tukaj so pokopavali tudi protestante iz Šoštanja. Stanovi so hoteli pokopališče prodati kot pašnik Marjeti Miertzer in Heleni von Haimb, vendar je temu nasprotoval Hans Jörg Hurnaß. Dne 29. avgusta 1600 je poslanec poročal, da je razvaljeno pokopališče za pašnik premajhno, poleg tega je še vedno ograjeno (*"staudach verwaxen"*), pa tudi bi bilo po njegovem skrajno zavrženo, če bi se na mestu, kjer so pokopani mnogi pobožni plemeniti možje in žene, odslej pasla živina.⁶⁰ Dosegel je, da so prodajo zaustavili in nadzor nad pokopališčem zaupali nekemu Wilhelmu Laisserju, ki je bil o zadevi odgovoren stanovom.

Škof Tomaž Hren in katoliška obnova v Slovenj Gradcu

Leta 1599 je bila ob nastopu ljubljanskega škofa Tomaža Hrena protireformacija že v polnem teku. Ker pa je bil s tem zaposlen predvsem na Kranjskem, se je sprva lahko le malo ukvarjal z rekatolizacijo svoje slovenjgraške župnije, vendar je skušal kasneje s pogostimi obiski mesta to nadoknaditi. In mirno lahko rečemo, da gre uspehe protireformacije v Slovenj Gradcu pripisati njegovim vztrajnim prizadevanjem. Čeprav je akcija Martina Brennerja navidez potekala brez težav in so meščani formalno preklicali svoje luteransko prepričanje, je bilo vendarle potrebno uporabiti silo in marsikoga prijeti. Dne 2. maja 1600 je plemič Jurij Schratzenbach posredoval pri škofu Hrenu, naj izpusti zaradi luteranske vere zaprtega slovenjgraškega krojača Hansa Pergerja, saj je zanj prosila žena, ki je ostala sama z majhnimi otroki.⁶¹ Dne 28. aprila istega leta je škof Hren svojemu slovenjgraškemu vikarju Andreju Tavčarju ukazal, naj le marljivo pazi na pojave krive vere, prav tako pa naj si prizadeva, da bo cerkev sv. Uršule na Plešivcu čim prej pripravljena za posvetitev. Škof je dopis vikarju zaključil s prijazno prošnjo: "Saluta omnes Slavigraecenses civiculos, maxime servos conversos et illis studia mea paterna denuntia".⁶² Cerkev na razglednem vrhu zadnjega obronka Karavank, ki dominira nad koroško-štajerskim svetom treh dolin ob rekah Meži, Mislinji in Dravi, so začeli graditi kmetje s pobočja Plešivca sami. Krivoverske razprtije dolinskih "purgarjev" so jih podžgale v nameri, da z lastnimi rokami in skromnim obrtniškim znanjem postavijo mogočno cerkev: v slavo vere dedov in čast božjo, v poduk potomcem. Nenavadna ideja je naletela na več kot dobrotljivo naklonjenost Tomaža

Hrena, ki je prav v trdnih gruntarjih z močnimi koreninami podedovanega izročila prednikov uvidel najmočnejšo oporo protireformacije. V kotanjo pod grebenom vrha, prav na črti nekdanje deželne meje med Štajersko in Koroško, so temelje cerkve vzdali že v sedemdesetih letih ter stavbo iz lomljenega kamnja, ki ga je tam vse polno, morda za silo in v manjših izmerah končali že po dobrem desetletju, ko se je v njej prvič oglasil še danes dobro ohranjeni bronasti zvon z letnico 1584. Ambicioznejša gradnja je stekla, ko je leta 1600 na poti od samostana v Dobrli vasi vrh prvič osebno obiskal škof Hren. Presenečen nad drznostjo kmečke trme, ki je na nedostopnem vrhu gradila "katedralo" in nepriizanesljiv do okornih gradbenih pomanjkljivosti, je pomagal narisati načrte, s katerimi so pospešeno dovršili zidavo, hkrati pa naročil izdelavo treh oltarjev, ki jih je že po dobrem letu dni, 18. avgusta 1602, posvetil.

Sporadične omembe preostankov protestantskih idej v Slovenj Gradcu se pojavljajo vse do konca drugega desetletja 17. stoletja. Tako je nadvojvoda Ferdinand leta 1604 generalnemu vikarju Andreju Tavčarju poslal spomenico, v kateri se je "obregnil" ob nekatoliške deželane.⁶³ Dne 18. decembra 1618 je škof Hren Tavčarju poslal dopis, v katerem omenja *"kryptoprotestante"* ter mu zaukazuje, da mora nemudoma sporočiti, če bi opazil kakršnekoli sumljive ali kriminalne dejavnosti.⁶⁴

Žapisi v kronikah katoliške strani so bržkone pristransko poročale, da so se v času protireformacije slovenjgraški meščani, ki so se še vedno nagibali k protestantizmu, a tega niso smeli pokazati, malo brigali za javno dobro in svoje državljanske dolžnosti. To lahko razberemo iz nekega poročila stanovom v Gradec v letu 1620. V nekem časopisnem članku brez označene datacije, ki se je ohranil v slovenjgraški župnijski kroniki, ga je povzel Hans Pirchegger:

"Sodna oblast v mestu se je slabo izvajala. Svetniki so naročali stranke ob sedmih, vendar niso prišle pred deveto ali deseto uro. Meščani se niso brigali za skupne zadeve, vsakdo je živel za svojo korist. Svetniki so si privoščili izgrede, prav tako mestni sodnik. Vsi po vrsti so veliki oderuhi, za plačilo so dajali potuho tihotapljenju volov, za prejemke in izdatke pa niso izdajali nobenih računov. Denar od davkov je zgineval, ob srečanjih so ga zapravljali za pijačo in jedačo. Skrbništvo so slabo opravljali. Ko so meščani kupovali, so uporabljali večjo merico (*"große Maß"*), ko pa so prodajali, so

⁵⁹ StLA, fond Stari trg pri Slovenj Gradcu, Specif., str. 233. *"Uncatholischen landleuth, wöliche in Windischgrätz heysser in bestandt genomben und ihr Divina zu hauß verrichten"*.

⁶⁴ NŠAL, ŠAL, fasc. 28/I – 10, 16. december 1618, Gradec. *"Ut ad omnes tui commissarios partes et angulos quam diligentissime advertas atque intendas, sicubi haereticorum conventicula fiant"*.

⁵⁹ FRA II/58 699 n. 920. Glej tudi: Mravljak, Slovenj Gradec, str. 36–37.

⁶⁰ FRA II/60, str. 33.

⁶¹ NŠAL, ŠAL, fasc. 28/I – 7.

⁶² Mravljak, Protestantizem v Slovenj Gradcu, str. 37.

Cerkev na Uršlji gori, najvišje ležeča koroška cerkev (1697 m), posvečena leta 1602 (foto Tomo Jeseničnik).

uporabljali ponarejene (manjše) merice in lažje uteži. Pravega reda ni bilo tudi pri peki kruha. Meščani se niso držali praznikov, niso prihajali k pridigam in slovesnim mašam, na postne dneve so jedli meso. Mestna vrata so slabo varovana in tako razmajana, da so življenjsko nevarna. Sredi trga stojijo štirje razbiti ("zerrissene") pulti za meso, smrdljivi in nevarni za požar. Zraven stoji velika uta z mogočno streho. Tukaj v času sejma prodajajo trgovci s suknom, poleti pa meščani tukaj igrajo igre. Zaradi požarne varnosti bi jo morali prav tako odstraniti, kot tudi druge prodajne stojnice in razpadajoče kolibe na trgu pri cerkvi. Tako bi nastal lep, odprt prostor in kramarji od drugod bi v času sejma lahko tukaj svoje prodajne utice postavili. Meščani so smeti, pepel in vse vrste ostankov metali kar v jarek pred mestnimi vrati, kar je povzročalo grozen smrad ter bi lahko povzročilo epidemijo. Ta nered bi morali odpraviti deželnoknežji komisarji. Za ta namen pa bi kot najprimernejša prišla v poštev vikar Andrej Tavčar in gospod Mihael Vokalič, župnik v bližnjem Šmartnu.⁶⁵

Pisec teh neprizanesljivih obtožb je položaj brez dvoma namenoma opisal v najbolj črnih barvah, kljub temu pa so bile razmere bržkone v resnici približno takšne. Prav gotovo sta morala svet in sodnik na to odgovoriti, njihovega poročila pa žal ne poznamo.

Oba cerkvena dostojanstvenika, Hren in njegov vikar Tavčar, sta si na Slovenjgraškem prizadevala za celovito duhovno reformo: podpirala sta gradnjo novih cerkva, Tavčar je pozidal novo impozantno poslopje starotrškega (slovenjgraškega) župnišča, zanj je delal tudi mojster Mihael Skobl, začetnik kasnejših pomembnih baročnih slikarskih delavnic v mestu. Poleg cerkve na Uršlji gori, ki še danes simbolizira zmagoslavje katoliške prenovе na Koroškem, se je ohranilo tudi nekaj slikanih oltarnih podob, ki nedvoumno razodevajo idejo umetnosti kot pomembnega orodja verske obnove. Skoblova podoba Mistične zaroke sv. Katarine s stranskega oltarja v župnijski cerkvi sv. Elizabete v Slovenj Gradcu je tipičen primer protireformatskega oživljanja tem, s katerimi je katoliška Cerkev postavljala vzore krščanskega življenja, zgledna prispodoba svetnične brezpogojne zavezanosti krščanstvu, ki se ni zlomilo niti pod pritiskom mučeništva, pa je v njeni brezmadežni zaobljubi Kristusu nastopala kot propagandni smerokaz na poti zbujanja (pravičnih) religioznih čustev.⁶⁶

Veliki škof obnove Tomaž Hren je mestni cerkvi sv. Elizabete Ogrske omogočil tudi nastanek lastnega pokopališča in cerkvenih matrik. S tem je praktično pridobila župnijsko funkcijo, vendar je vse do leta 1785 formalno ostala podružnica župnijske cerkve sv. Pankracija v Starem trgu.

⁶⁵ Pirchegger, Windischgraz und der Protestantismus.

⁶⁶ Fürst, Ikonografija sakralnega slikarstva 17. stoletja, str. 51.

Grb Andreja Tavčarja nad uvoznim portalom starotrškega (slovenjgraškega) župnišča in Tavčarjev grob († 1638) z epitaфом v cerkvi sv. Pankracija na Gradu nad Slovenj Gradcem (foto Marko Košan).

Mihael Skobl: Mistična zaroka sv. Katarine, olje/platno, 1632, ž. c. sv. Elizabete v Slovenj Gradcu (foto Marko Košan).

Vsekakor je pasivni odpor slovenjgraških meščanov trajal do leta 1628 oziroma do zadnjega ultimata nadvojvode Ferdinanda, po katerem se je moralo plemstvo vrniti v katolištvo ali pa oditi iz dežele. Gaißbruck je gosposčino Slovenj Gradec prodal Hansu pl. Pfeilbergu, z njim pa so mesto zapustili tudi številni drugi plemiči in meščani.⁶⁷ S tem je bilo razburkano obdobje protestantizma in katoliške protireformacije v mestu ob Mislinji in na območju današnje Koroške tostran meje končano.

⁶⁷ Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 170.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
 KAL – Kapiteljski arhiv Ljubljana
 ŠAL – Škofijski arhiv Ljubljana
 PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
 fond Josip Mravljak, sign. 1917100
 StLA – Steiermärkisches Landesarchiv
 fond Stari trg pri Slovenj Gradcu
 ŠAM – Škofijski arhiv Maribor
 fond Stari trg pri Slovenj Gradcu

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- Albrecher, Anton; Amon, Karl: *Die landesfürstliche Visitation und Inquisition von 1528 in der Steiermark. Edition der Texte und Darstellung der Aussagen über die kirchlichen Zustände*. Graz : Historische Landeskommision für Steiermark, 1997 (Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 13).
- Amon, Karl: Die Reformationszeit im Markte Aussee. *Siedlung, Wirtschaft und Kultur im Ostalpenraum, Festschrift zum 70. Geburtstag von Fritz Popelka*. Graz : Steiermärkisches Landesarchiv, 1960.
- Benedik, Metod: Iz reformacije na Slovenskem v katoliško prenovu. *Zgodovina katoliške cerkve*. Celje : Mohorjeva družba, 1999.
- Eder, Karl: Die landesfürstliche Visitation 1544/45 in der Steiermark. *Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark*, 15, Graz, 1955.
- Fontes rerum Austriacarum II (FRA) – Diplomata et Acta. Wien : Institut für Österreichische Geschichtsforschung, 1849.
- Fürst, Blaženka: Ikonografija sakralnega slikarstva 17. stoletja na Slovenskem. Slika kot vzgojno sredstvo in vizualna informacija. *Theatrum Vitae et Mortis Humanae. Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 39–69.
- Mravljak, Josip: Nekaj slovarskih in zgodovinskih drobtin iz starotrškega arhiva. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Maribor, 1928, str. 82–83.
- Mravljak, Josip: Protestantizem v Slovenj Gradcu. *Slovenj Gradec ob 700 letnici*. Slovenj Gradec : VI. Koroški festival, 1951, str. 29–39.
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte*. Buchreihe der südostdeutschen Historischen Kommission, 10. del, München, 1962.
- Pirchegger, Hans: *Windischgraz und der Protestantismus* (časopisni izrezek neugotovljenega izvora v slovenjgraški župnijski kroniki).

- Simoniti, Primož: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana : Slovenska matica, 1979.
- Skuk, Johann: *Die Geschichte der Pfarre Windischgraz*. Gradec : tipkopi disertacije, 1964.
- Trubar, Primož: *Noviga testamenta pusledni dejl, uvod*, Tbinga, 1577.
- Winkelman, Erich: *Zur Geschichte des Lutherthums im untersteirischen Mur- und Draugebiet. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, letnik 55, Gradec, 1934.

ZUSAMMENFASSUNG

Reformation und Gegenreformation in Slovenj Gradec (Windischgraz) (1527–1629)

Das Echo auf den öffentlichen Auftritt Luthers in Wittemberg und auf die umstürzlerischen Impulse aus dem Norden erreichte in einigen wenigen Jahren die Provinzmärkte und -städte in der steirisch-kärntnerischen Grenzregion des Meža-(Mieß)-, Drava-(Drau)- und Mislinja-(Mießling)-Tals. Vor allem die landesfürstliche Stadt Slovenj Gradec (Windischgraz) mit ihren regen Handelsbeziehungen zu Salzburg und Bayern und weiteren deutschen Ländern nahm die Reformbestrebungen vorbehaltlos an, ihre schnelle Verbreitung gehört zu den interessantesten Kapiteln der Pfarrgeschichte. Im Mittelpunkt der Frühreformation in Slovenj Gradec und in Kärnten stand der Pfarrherr Janž Zajc (Hans Has), der in einem ihm sonst wohlgesinnten Milieu des Stadtadels auf den heftigen Widerstand des Pfarrers Augustin Prygl stieß, eines berühmten Humanisten, jedoch hartnäckigen Anhängers der katholischen Sache, der es erwirkte, dass Has gefasst, nach Graz überführt und dort am 2. Dezember 1527 gehängt wurde. Dieses unerhörten Vorgangs gedenkt viel später sogar Primož Trubar in der Einleitung zum letzten Teil seines Neuen Testaments (1577).

Trotzdem verbreiteten sich protestantische Ideen in der Stadt auch nach der Inkorporation der Slovenj Gradecer Pfarre unmittelbar in das Bistum Ljubljana (Laibach) im Jahr 1533. Die Stadtherren mit den Geißbrack und Hurnuß an der Spitze beriefen in die Spitalkirche des Heiligen Geistes zunächst den Pfarrherrn Philipp Kaufmann, der nach Weisung Erzherzog Karls entlassen werden musste. Im Jahr 1586 berief man als Pfarrherr Stephan Kimmerling aus Augsburg, der sich großes Ansehen erwarb.

Dieser wurde von den Bürgern aus Slovenj Gradec und aus den umliegenden Märkten in Schutz genommen und an einem verborgenen Ort versteckt gehalten, auch in der Zeit, als ein echter Kreuzzug gegen ihn vom Vikar Sebastjan Vokalič unternommen wurde, dessen inständige an Bischof Janez Tavčar gerichtete Beschwerden ohne schwerwiegende Folgen blieben. Den Slovenj Gradecer Lutheranern gelang es im Jahr 1595 mit finanzieller Unterstützung der Landstände sogar einen eigenen Friedhof und eine eigene Kapelle zu errichten. Umso schärfer ging im Jahr 1596 Erzherzog Ferdinand gegen sie vor. Sein Befehl, Kimmerling bei erster Gelegenheit zu fassen und zu überführen, wurde von Bischof Janez Tavčar selbst nach Slovenj Gradec überbracht. Ein viel schwerer Schlag wurde den dortigen Protestanten erst durch eine Sonderkommission versetzt, die vom Sekkauer Bischof

Martin Brenner angeführt wurde. In Begleitung von Soldaten wurden die Bürger dermaßen eingeschüchtert, dass sie sich widerstandslos unterwarfen und schworen, zum Katholizismus zurückzukehren. Dennoch wurden Luthers Lehren auch durch diese anscheinend wirkungsvolle Aktion nicht ausgemerzt. Eine größere Wirkung erzielte Bischof Tomaž Hren, der nach 1600 mehrmals in der Stadt weilte. Er übernahm das Patronat über den Bau der Kirche auf der Uršlja gora, die er als Symbol des katholischen Glaubens in diesem Gebiet im Jahr 1602 einweihte. Sein Vikar Andrej Tavčar setzte das Rekatholisierungsprogramm wirkungsvoll um. Ein Ultimatum Erzherzog Ferdinands befolgend verkaufte Gaißruck im Jahr 1629 die Herrschaft Slovenj Gradec. Mit ihm verließen auch zahlreiche Adelige und Bürger die Stradt, womit das bewegte Zeitalter des Protestantismus zu Ende war.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.52 Thurn-Valsassina

Prejeto: 29. 5. 2008

Miha Preinfalk

dr. zgod., znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: mpreinfalk@zrc-sazu.si

Grofje Thurn-Valsassina na Koroškem

IZVLEČEK

Grofje Thurn-Valsassina sodijo med ene najstarejših plemiških rodbin v Evropi. Po izročilu naj bi izvirali iz Francije, od tam pa so v 10. stoletju pribežali v severno Italijo in se kasneje razširili tudi v habsburške dežele. Tu sta bili njuni najpomembnejši gospostvi Radovljica in Pliberk, ki ju je grof Janez Ambrož leta 1618 spremenil v fidejkomis, in sta bili sredi 17. stoletja osnova za nastanek dveh samostojnih rodbinskih vej. Pliberska veja, ki živi še danes, je imela velik vpliv na razvoj današnje slovenske Koroške, predvsem Mežiške doline, kjer je imela poleg obsežne posesti tudi vrsto industrijskih obratov. Med njimi je bila najpomembnejša železarna na Ravnah. Po drugi svetovni vojni je bila vsa jugoslovanska posest grofov Thurn-Valsassina nacionalizirana.

KLJUČNE BESEDE

grofje Thurn-Valsassina, Pliberk, Radovljica, Koroška, plemstvo, genealogija

SUMMARY

THE THURN-VALSASSINA COUNTS IN CARINTHIA

The counts of Thurn-Valsassina are among the oldest noble families in Europe. According to tradition they originate from France; from there they fled in the 10th century to Northern Italy and later expanded to the Habsburg lands. There, their most important seigneuries were Radovljica and Pliberk/Bleiburg, which count Johann Ambros changed in 1618 into fideicommiss (trust) and were in the middle of the 17th century a foundation for the formation of two independent family branches. The Pliberk/Bleiburg branch that is still alive at present day had strong influence on the development of the nowadays Slovene Carinthia, of Mežiška dolina in particular, where they had besides and extensive landed property several industrial plants. Among them most important was the ironworks in Ravne. After World War II, all Yugoslav possession of the Thurn-Valsassina counts was nationalised.

KEY WORDS

Thurn-Valsassina counts, Pliberk/Bleiburg, Radovljica, Carinthia, nobility, genealogy

Izvor grofov Thurn-Valsassina in njihov vzpon v habsburških deželah

Zgodovina Koroške, tako njenega avstrijskega dela kot tistega, ki je danes del Republike Slovenije, je neločljivo povezana z rodbino grofov Thurn-Valsassina, eno najstarejših, še danes obstoječih plemiških rodbin v širšem srednjeevropskem prostoru. Življenjski prostor te, nekoč izredno razvejene rodbine, se je v minulih stoletjih raztezal od severne Italije, preko Furlanije (kjer so bili poznani pod italijaniziranim imenom della Torre) in habsburških dednih dežel vse do Češke, kjer so nekateri člani odigrali pomembno vlogo v tridesetletni vojni. Do današnjega časa so v moški liniji izumrle vse rodbinske veje, razen tiste najbolj "koroške" s sedežem v Pliberku. Stranske pogankje pliberške veje pa lahko danes najdemo še v bližnji Železni Kapli, v spodnjeavstrijskem Rastenbergu¹ ter v furlanskem Žiraccu blizu Vidma (Udine), kjer nadaljujejo tradicijo izumrle furlanske linije Villalta-Spessa.²

Najstarejša zgodovina Thurnov in njihov izvor se zaradi pomanjkanja virov močno prepletata z legendami. Zato ostaja domneva, da naj bi Thurni kot svobodno francosko plemstvo izvirali neposredno od Karla Velikega, res samo domneva. V 10.

stoletju, nadaljuje rodbinsko izročilo, naj bi člani rodbine pribežali v severno Italijo in se tam usidrali za več stoletij. Do 12. stoletja se je nato rodbina zelo razvejala in poselila območje okoli Milana in jezera Como. Eden prvih in najbolj znanih članov rodbine je bil Martin I., imenovan Velikan, ki je posedoval grofijo Vallis Saxina (danes Val Sassina) ob vzhodni obali Comskega jezera. Bil je eden od spremljevalcev cesarja Konrada III. na enem izmed križarskih pohodov. Pri obleganju Damaska 1148 je padel v ujetništvo in umrl mučeniške smrti. Njegovi potomci so bili večkrat izvoljeni za podestate severnoitalijanskih mest – Milana, Padove, Bergama in Brescie. Eden njegovih pravnukov, Filip, je sredi 13. stoletja svojo oblast razširil še nad ozemlje Coma in Vercellija (jugozahodno od Novare).

Rodbina se je močno razvejala po zaslugi Pagana II., vnuka Martina "Velikana". Pagan je imel deset sinov, od katerih je večina osnovala lastne veje, ki so se obdržale vsaj do 19. stoletja. Za ozemlje kasnejše habsburške monarhije sta najpomembnejša Paganova sinova Herman (Ermanno), ki je začetnik devinskih Thurnov (imenovanih Thurn-Hofer-Valsassina), in Salvin, katerega potomci so se sprva razširili na ozemlje Goriške, kasneje pa tudi Kranjske, Koroške, Štajerske in Češke.³

Legendarni Martin "Velikan" na enem od bojnih pohodov (grad Pliberk; foto Barbara Žabota).

¹ Rastenberg leži približno 15 km vzhodno od Zwettla in je bil do sredine 19. stoletja v lasti baronov Bartenstein. Za njimi so grad leta 1874 dedovali grofje Thurni s Pliberka, natančneje grof Franc Thurn (1876–1939), čigar babica po materini strani je bila Franciška baronica Bartenstein, poročena grofica Vrints zu Falkenstein (ZAL, LJU 340, šk. 19; <http://www.burgen-austria.com/Archiv.asp?Artikel=Rastenberg>).

² Leta 1951 je umrla zadnja predstavnica veje Villalta-Spessa – Paula grofica Thurn-Valsassina (1869–1951), rojena pl.

Šibalić (Siballich). Ker je bila sama brez otrok, je vilo v Žiraccu zapustila svojemu adoptivnemu sinu Philippu grofu Thurnu (1912–2008), sinu grofa Franca Thurna (1876–1939) s spodnjeavstrijskega Rastenberga (ZAL, LJU 340, šk. 19; Geromet, *Nobiltà della Contea*, 2, str. 414; BA, *Todesanzeigen*).

³ Hildebrandt, *Kärntner Adel*, str. 41–56; SBL 4, str. 81–82.

Anton Thurn, eden prvih Thurnov na slovenskih tleh (grad Pliberk; foto Barbara Žabota).

Thurni so se s slovenskim ozemljem trdneje povezali v 15. stoletju. Eden od Salvinovih potomcev, Anton, je postal glavar v Trstu, zadnji goriški grof Leonard pa mu je zaupal nadzor nad gradnjo tabora v Sv. Križu (danes Vipavski križ) ter njegovo "varstvo in oskrbnitvo".⁴ Poleg Antona so si posestva okoli Vipavskega križa, Lokavca in Ajdovščine pridobili tudi njegovi sorodniki. Antonu je sledil njegov sin Vid, ki mu je cesar Maksimilijan leta 1504 za posojenih 1000 goldinarjev zastavil župo Sv. Križ z vsemi dohodki. V začetku leta 1532 je kralj Ferdinand povzdignil Sv. Križ v mesto, njegov brat cesar Karel V. pa Thurne v barone s predikatom "s Križa" (zum Creutz). Devet let kasneje so Thurni od cesarja prejeli še grofovski naziv s predikatom, ki je zajemal njihova italijanska gospostva Valsassino, Como in Vercelli (to podelitev je

še enkrat potrdil cesar Maksimilijan II. leta 1567). Takšen naziv nosijo grofje Thurni še danes.⁵

Poleg baronskega oz. grofovskega naziva so imeli grofje Thurni v svojem uradnem nazivu tudi imena uradov, ki so jih zasedali. Leta 1543 so postali vrhovni dedni deželni dvorni mojstri na Kranjskem in v Slovenski marki, leta 1552 vrhovni dedni maršali v pokneženi grofiji Goriški in Gradiški, leta 1568 dedni gradiščani v Lienzu in 1665 vrhovni dedni deželni srebrničarji na Koroškem.⁶

Pridobivanje posesti in delitev na veje – Radovljica in Pliberk

Od 16. stoletja dalje so bili Thurni trdno zakoreninjeni na slovenskem ozemlju. Medtem ko je Vidova veja odšla na Češko in aktivno sodelovala v tridesetletni vojni,⁷ pa je veja Vidovega nečaka Antona ostala na Kranjskem in se odtod razširila po sosednjih deželah. Za našo zgodbo sta najpomembnejša Antonova sinova Ahac, eden najbolj gorečih protestantov na Kranjskem, in Janez Ambrož, ki pa je bil (vsaj ob koncu življenja) katolik.⁸ Ahac je s številnim potomstvom poskrbel za fizično nadaljevanje veje, Janez Ambrož, ki je bil brez (preživelih) otrok, pa kot velik zemljiški posestnik za njeno trdno materialno podlago.

Grof Janez Ambrož je bil eden izmed znamenitejših in eden najpremožnejših mož poznega 16. oziroma zgodnjega 17. stoletja. Že v mladosti si je na očetovo pobudo pridobil odlično klasično izobrazbo, v ospredje pa je prišlo predvsem njegovo znanje jezikov – poleg nemščine in slovenščine (kranjsčine) je izvrstno obvladal tudi latinsko, italijansko in češko. Cesar Ferdinand I. ga je sprejel na svoj dvor med paže, kjer je postal dober prijatelj nadvojvode Karla, po letih svojega vrstnika. Oba moža in njuni družini so tudi kasneje povezovale

⁵ Gotha, 115 Jhrg., 1942, str. 586; GHA, Band XIV, 2003, str. 433–434; Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 369–393. V zapuščinskem inventarju Janeza Ambroža grofa Thurna iz leta 1654 je med listinami navedena tudi "svoboščina" (*freyheit*), izdana v Neaplju 15. januarja 1536, s katero so bili *die Herren Graffen v. Thurn zum Reichsgraffen gewürdigt und angenommen worden* (ARS, AS 309, šk. 112, 7/T (*Briefliche Urkunden*, št. 50)).

⁶ Gotha, 115 Jhrg., 1942, str. 586.

⁷ Hruby, *Hrabata z Thurnu a Valsassina*.

⁸ V testamentu tri leta pred smrtjo je določil, da želi biti pokopan "na katoliški način" (...ohne sonderß gepräng nach khatollischer artß und eigenschafft ehrlich und christlich...) (ARS, AS 308, II/T, št. 10). Vendar je Janez Ambrož kljub temu gojil simpatije do protestantov in se je zaradi tega leta 1605 zapletel v spor z ljubljanskim škofom Tomažem Hrenom. Ta je namreč od Thurna zahteval, naj prežene svojega radovljiškega oskrbnika, ki je bil protestant, Thurn pa je škofu odvrnil, naj najprej pomete pred svojim pragom, saj še v sami Ljubljani živi precej protestantov, ki se jih ne preganja s tolikšno naglico (Svetina, Prispevki, str. 237–238).

⁴ Rutar, *Sv. Križ*, str. 128.

Abac Thurn (grad Pliberk; foto Barbara Žabota).

tesne prijateljske vezi, ki so grofom Thurnom prinesle ne le ugledne službe, temveč so se jim splačale tudi v materialnem smislu. Janez Ambrož je postal tajni svetnik, dvorni maršal in kranjski deželni glavar. Donosne službe na nadvojvodskem dvoru v Gradcu so mu prinesle dovolj sredstev, da je lahko množil družinsko posest.⁹ Že leta 1584 oz. 1585 je kupil koroška urada Železno Kaplo in Kamen (Stein) v Podjuni, njegovi najpomembnejši pridobitvi pa sta bili gospostvo Pliberk, ki ga je leta 1601 odkupil od nadvojvode Ferdinanda,¹⁰ ter gospostvo Radovljica (združeno z gospostvom Wallenburg), ki

Janez Ambrož grof Thurn je za rodbino pridobil Pliberk in Radovljico (grad Pliberk; foto Barbara Žabota).

je v njegove roke dokončno prešlo leta 1616.¹¹ Pred tem je bil Janez Ambrož od leta 1586 radovljiški zastavni gospod.¹²

Janez Ambrož ni imel lastnih potomcev (oba njegova otroka sta umrla pred njim), zato je premoženje ob smrti leta 1621 zapustil svojim nečakom, potomcem brata Ahaca. Obe gospostvi, Pliberk in Radovljico, je v oporoki spremenil v fidejkomisa, ter Pliberk volil nečaku Janezu Ludviku, Radovljico pa svojemu istoimenskemu pranečaku, sinu nečaka Jošta Jožefa.¹³ Nadalje je v svoji poslednji volji določil, naj v primeru pomanjkanja moških dedičev Radovljico dedujejo njegove nečakinje (Ahačeve hčerke oz. potomke nečaka Janeza Ludvika), Pliberk pa njegovi sorodniki, grofje Thurni s Češke. Zlasti je poudaril, naj obe fidej-

⁹ Rauscher, *Die Grafen von Thurn*, str. 385–386; Svetina, *Prispevki*, str. 241.

¹⁰ Kupnina je znašala za tiste čase visokih 80.000 renskih goldinarjev, kupna pogodba, izdana 24. aprila 1601 v Gradcu, pa je zajemala grad in gospostvo Pliberk z vsemi pripadajočimi zemljišči in gozdovi (Svetina, *Prispevki*, str. 237).

¹¹ AS 1080, *Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko*, šk. 1, fasc. 3. Radovljica je kot celjska posest sredi 15. stoletja pripadla Habsburžanom in postala deželnoknežja komorna posest (Smole, *Graščine*, str. 407).

¹² Smole, *Graščine*, str. 407.

¹³ Svetina (Prispevki, str. 241) sicer navaja, da je Janez Ambrož Radovljico zapustil nečaku Joštu Jožefu in da je dal ta kot zagrizen protestant z bratom Janezom Ludvikom po stricevi smrti zapreti grajsko kapelo na Pliberku in s tem preprečeval božjo službo. Vendar Janez Ambrož v svoji oporoki kot dediča radovljiškega gospostva izrecno omenja Janeza Ambroža ml., sina takrat že pokojnega Jošta Jožefa. Žal nista znana niti datum smrti Jošta Jožefa niti datum rojstva njegovega sina Janeza Ambroža.

Grad Pliberk danes (foto Barbara Žabota).

komisni gospodstvu ostaneta nezadolženi oz. neobremenjeni, da bi se izognili težavam z upniki.¹⁴

Ceprav sta v prvih desetletjih 17. stoletja tako deželni knez Ferdinand kot ljubljanski škof Tomaž Hren s protireformacijskimi ukrepi na Kranjskem in Koroškem dosegala lepe uspehe, so se člani starejše generacije grofov Thurnov še vedno trdno oklepali luteranstva. To zlasti velja za pliberškega grofa Janeza Ludvika, ki je v svojem prepričanju vztrajal vse do leta 1628, ko je moral na deželnoknežji ukaz skupaj z drugimi protestanti zapustiti Koroško. Kasneje se je menda vseeno vrnil v Pliberk, vendar naj bi po nekaterih podatkih leta 1641 umrl v Benetkah.¹⁵

Takšnih težav pa ni poznal mladi Janez Ambrož, ki je leta 1621 postal novi radovljiški gospod. Rojen je bil prepozno, da bi se mogel od svojih sorodnikov navzeti "krivoverskih" nauk. Po premoženju je sodil med premožnejše kranjske plemiče in bi lahko odločilneje posegel v dogajanje v deželi, če mu ne bi bilo usojeno le kratko življenje. Umrl je že leta 1654, star nekaj čez trideset let.¹⁶ Gotovo je moral

slutiti prihajajočo smrt, saj je le slab teden prej napisal oporoko, v kateri je svojemu bratrancu s Pliberka naročil, naj poskrbi za njegovo ženo Beatriko¹⁷ in ji poravna obveznosti iz njune poročne pogodbe. V oporoki omenja hčerki Elizabeto in Marijo Rozalijo ter komaj rojenega sina Janeza Antona (*Johann Antonius Franciscus*), za katerega prosi ženo, naj ga dobro vzgaja grofovskemu stanu primerno.¹⁸ Vendar se zdi, da je mali Janez Anton umrl kmalu po rojstvu, saj se je neposredno po smrti Janeza Ambroža njegova kranjska dediščina združila s thurnsko koroško in štajersko posestjo njegovega bratranca Henrika Ludvika. Poleg Radovljice in Pliberka je bilo namreč v dediščino zajeto tudi štajersko gospodstvo Zbelovo, ki ga je bil leta 1580 od nadvojvode Karla kupil grof Jošt Jožef (1533–1589; brat Ahaca in Janeza Ambroža st.).¹⁹

Henrik Ludvik, novi in edini gospodar obsežne družinske posesti, je s prevzemom dediščine dobil tudi izredno težko in nevhvaležno nalogo – delitev premoženja med svoje potomce. V dveh zakonih se mu je namreč rodilo dvanajst otrok, od tega kar

¹⁴ ARS, AS 308, II/T, št. 10 (... *gänzlichen fort und fort unoneriert verbleiben mögen...*).

¹⁵ Hildebrandt, *Kärntner Adel*, str. 55. Zanimiva je tudi zgodba njegove sestre Margarete, poročene Gablkoven, ki je živela na štajerskem gradu Riegersdorf in se je morala leta 1628 prav tako izseliti. Doma je morala pustiti tudi svoje tri mladoletne otroke, zato je prosila cesarja, naj ji dovoli, da bi otroke vzela s seboj v Sopron ali na Dunaj in jih tam poslala v katoliške šole. Cesar je njeno prošnjo zavrnil (Baravalle, *Burgen*, str. 255).

¹⁶ Ob smrti naj bi bil star 30 let (Schiviz, *Krain*, str. 176), po drugih podatkih pa naj bi bil rojen leta 1618 (ARS, AS 1075, št. 262) oz. 1616 (ustni vir: Christoph Herberstein). Vsekakor je moral biti rojen pred februarjem 1618, saj je kot

dedič Radovljice že omenjen v oporoki starega strica Janeza Ambroža (ARS, AS 308, II/T, št. 10).

¹⁷ Beatrika Regina je bila prav tako rojena grofica Thurn in je sodila v vipoško vejo Thurnov. Bila je druga žena Janeza Ambroža, medtem ko je bila prva njegova žena Rozina Doroteja baronica Herberstein (ARS, AS 309, šk. 112, T/7; ustni vir: Christoph Herberstein).

¹⁸ ...*in guetter zucht und gräfflichen sithen...* (ARS, AS 308, II/T, št. 10).

¹⁹ Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 150; Koropec, Zbelovo, str. 271, 278.

Janez Ludvik grof Thurn (grad Pliberk; foto Barbara Zabota).

osem sinov.²⁰ Oče je moral tako obsežno posest precej razdrobiti, da je lahko poskrbel za vsakega od njih. Sin Franc Ludvik je dobil pliberški fidejkomis pod pogojem, da poskrbi za mlajša brata Janeza Maksimilijana in Lamorala Rajmunda;²¹ Andrej Ludvik in Ferdinand Feliks sta dobila gospostvo

Zbelovo (njuni potomci so gospostvo leta 1739 tudi uradno razdelili na Zbelovo-Gradec in Zbelovo-Celje); Oto Henrik, Janez Karel in Jurij Gotfrid pa so postali lastniki radovljiškega fidejkomisa.²² Poudariti je potrebno, da je bila omenjena delitev premoženja opravljena zgolj *de facto*, medtem ko so bili *de iure* še vedno lastniki vseh gospostev vsi bratje skupaj. To je veljalo tudi za njihove potomce, saj je njihova titulacija vedno vsebovala vsa tri gospostva (*Herr auf Radmannsdorf, Bleiburg und Plankenstein*). Omenjena delitev premoženja je posledično prinesla delitev družine na več vej, od katerih pa so v moški liniji izumrle vse, razen pliberške, ki živi še danes.

Thurni v Pliberku

V drugi polovici 17. stoletja se je poprej dokaj enotna kranjsko-koroška linija rodbine Thurn dokončno razcepila. Po smrti bratov Jurija Gotfrida in Ota Henrika je edini radovljiški gospod (p)ostal Janez Karel, ki velja za utemeljitelja radovljiške veje Thurnov. Njegovo direktno potomstvo je namreč v moški liniji teklo nepretrgano do konca 19. stoletja. Simbolično je to dejstvo obeleženo z aliančnim grbom Janeza Karla in njegove žene Ane Maksimile, rojene grofice Auersperg nad vhodom v radovljiško graščino.²³

Pliberško gospostvo pa je prevzel brat Janeza Karla Franc Ludvik in tam osnoval lastno vejo grofov Thurnov. Kdaj točno je Franc Ludvik prevzel pliberško gospostvo, ni povsem jasno, saj letnica smrti njegovega očeta Henrika Ludvika ni zanesljiva.²⁴ Vsekakor je bil pliberški gospod leta 1670, ko je začel v Nonči vasi na griču, imenovanem Holmec (Humec), zidati cerkev Božjega groba. Franc Ludvik je z gradnjo začel na lastno pobudo in je šele ob dokončani gradnji dobil škofovo formalno privoljenje.²⁵ Malo pred smrtjo (1706) je na pliberškem gradu ustanovil še grajski beneficij in ga dotiral s 4.000 goldinarji. Beneficij je sprva užival grajski kaplan Hilarij Pirih, po njegovi smrti pa se je dotacija razdelila na dve polovici: prvih 2.000 goldinarjev je prejel uršulinski samostan v Celovcu,

²² Rauscher, Die Grafen von Thurn, str. 394.

²³ O radovljiški veji Thurnov gl. Preinfalk, Radovljica in grofje Thurn-Valsassina.

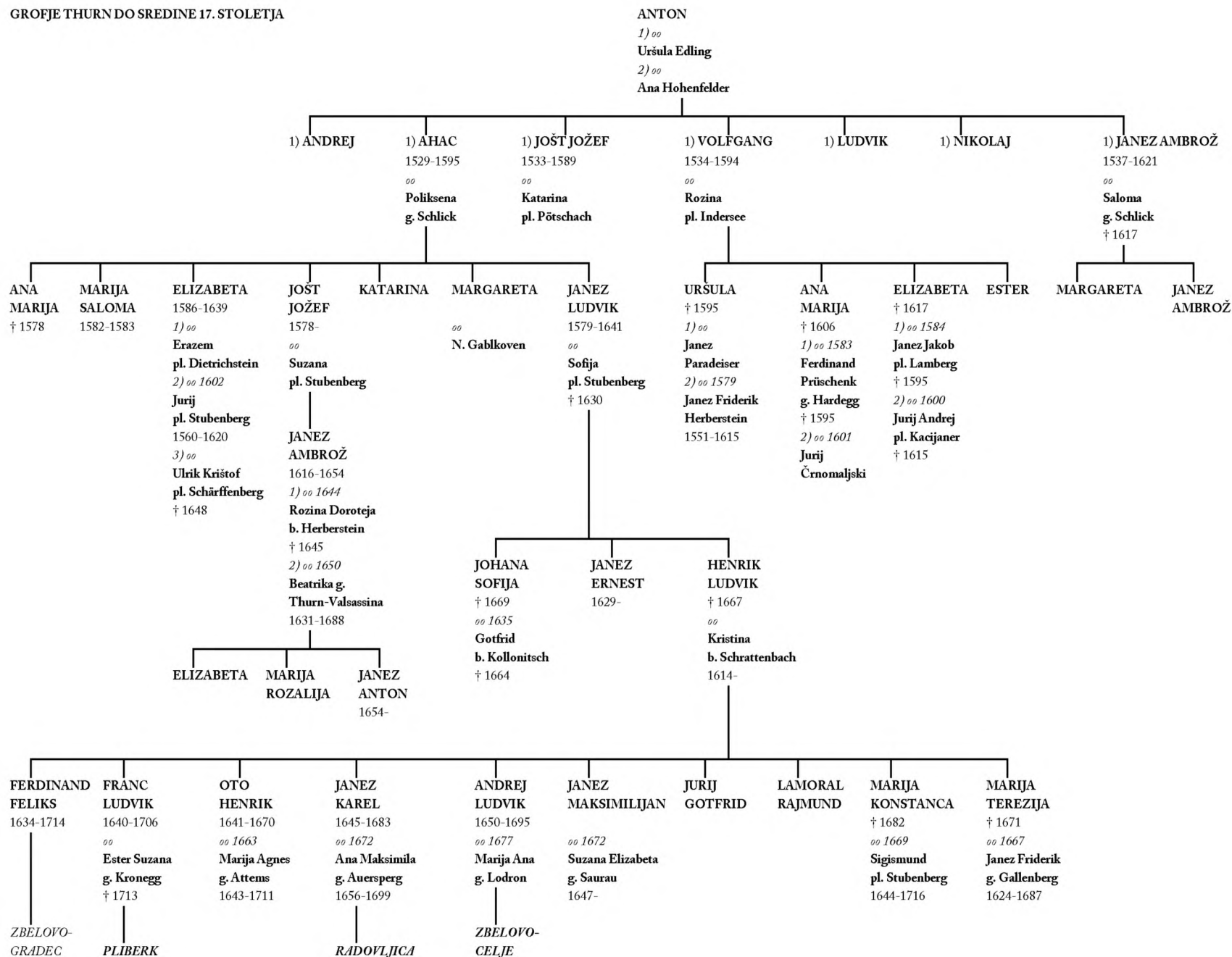
²⁴ Kot leto smrti Henrika Ludvika se največkrat omenja leto 1663 (Rauscher, Die Grafen von Thurn, str. 394), vendar Svetina (Prispevki, str. 251) navaja, da je stari grof še oktobra 1665 izdal *titulum mensae* za študenta teologije Matijo Mežana. Najverjetneje je umrl okoli leta 1667, kajti v to leto (20. avgusta 1667) je datirala delilna listina med osmimi brati, po kateri je moral Franc Ludvik kot lastnik Pliberka izplačati tudi strica Janeza Ernesta, sicer malteškega viteza (KLA, Herrschaft Bleiburg, Akten, fasc. 1, št. 7).

²⁵ Svetina, Prispevki, str. 257–258. Cerkev je bila zgrajena leta 1680, ko je dal ljubljanski škof Rabatta dovoljenje, da se v njej opravljajo verski obredi. S pritegnitvijo arhivskih dokumentov tako Svetina popravlja starejše navedbe, da je bila omenjena cerkev zgrajena šele v drugi polovici 18. stoletja.

²⁰ Henrik Ludvik je bil v prvo poročen s Kristino baronico Schrattenbach, v drugo pa z Marijo Izabelo grofico Kronegg (Blaschek, *Grafen von Thurn und Valsassina*, pg. I). Žal pa iz obstoječih genealogij ni razvidno, koliko in kateri otroci so izvirali iz prvega in kateri iz drugega zakona. Nekatera literatura druge žene Henrika Ludvika ne omenja (npr. Rauscher, Die Grafen von Thurn, str. 394), se pa zato Marija Izabela pogosto zamenjuje z Ester Suzano grofico Kronegg, ki je bila njena sestra in žena njenega pastorka Franca Ludvika.

²¹ Leta 1696 sta Franc Ludvik in Janez Maksimiljan kot lastnika gospostva Pliberk zamenjala nekaj posesti s Francem Andrejem grofom Orsini-Rosenbergom (KLA, Orsini-Rosenberg, listina št. 247 (1696 IV 9, Celovec)). Tretji brat Lamoral Rajmund je bil očitno takrat že mrtev.

GROFJE THURN DO SREDINE 17. STOLETJA

Franc Ludvik grof Thurn, začetnik pliberške veje (grad Pliberk; foto Barbara Žabota).

kjer so morale redovnice tedensko brati mašo za grofe Thurne, drugo polovico pa je pliberško gospostvo naložilo in z obrestmi vzdrževalo grajskega kaplana, ki je moral brati štiri maše v kapeli in eno v cerkvi Božjega groba.²⁶

Franc Ludvik je bil znan tudi po svojem zanimanju za rudarjenje, predvsem za kopanje svinčeve rude. Potem ko je opustil nedonosni prosti (dnevni) kop na Peci, se je usmeril na Leše, kjer je 1706 prijavil nov kop, ki pa, kot se je izkazalo kasneje, tudi ni prinesel omembe vrednih rezultatov.²⁷ Z rudarstvom in železarstvom so bili Thurni povezani praktično od samega začetka oz. od svojega prihoda na Koroško. Tako je že ded Franca Ludvika Janez Ludvik leta 1624 kupil rudnik železa in fužine v Črni, vendar je bil ta obrat nekaj desetletij kasneje ob veliki poplavi popolnoma porušen in ponovno obnovljen šele stoletje zatem (1775).²⁸

Konec 60. ali v začetku 70. let 17. stoletja se je Franc Ludvik poročil z Ester Suzano grofico Kronegg (tudi Cronegg), takrat že vdovo po Volfu

pl. Stubenbergu, sicer pa sestro svoje mačehe Marije Izabele grofice Kronegg.²⁹ Oče obeh grofic je bil Jurij Andrej grof Kronegg, lastnik koroških gradov Glanegg, (Neue) Moosburg in Reideben, ter med letoma 1649 in 1665 koroški deželni glavar,³⁰ mati pa Regina Elizabeta baronica Dietrichstein.³¹ Zakon je Francu Ludviku prinesel osem otrok, med katerimi se jih je kar pet odzvalo božjemu klicu. Razlogi za to verjetno tičijo ravno v fidejkomisni naravi pliberškega gospostva, ki je favorizirala enega samega (moškega) naslednika, ostali dediči pa so tako dejansko velikokrat ostali praznih rok in so si morali poiskati svoj prostor pod soncem. Tako je med petimi sinovi Franca Ludvika Janez Ambrož postal stolni kanonik v Krki, Anton Kazimir škof v takrat na novo osvojenem Beogradu, Franc Jožef vitez nemškega viteškega reda, Jurij Ferdinand pa je vstopil med šentpavelske benediktince. S tem so pri dediščini naredili prostor za enega samega brata, Janeza Sigmunda, ki je po očetovi smrti (1706) dedoval pliberški fidejkomis.³²

Janez Sigmund je v svojem času veljal za sposobnega uradnika in gospodarstvenika. Zato so ga koroški stanovi povabili v Celovec in mu zaupali upravljanje svojega premoženja. Leta 1714 ga je cesar imenoval za koroškega deželnega upravitelja in tajnega svetnika, leta 1723 pa so ga koroški stanovi izvolili še za stanovskega gradiščana. Tako je Janez Sigmund zadnja leta preživel večinoma v Celovcu, kjer je leta 1732 tudi umrl. V času njegovega uradovanja je prišlo do nekaterih, za Koroško pomembnih dogodkov, kot na primer izbruh kuge v letih 1715 in 1716, uničujoči požar v Celovcu leta 1723 ter dedni poklon cesarju Karlu VI. leta 1728.³³

Najtežja preizkušnja za Janeza Sigmunda je bila nedvomno izbruh kuge spomladi 1715. Grof je bil imenovan za komisarja za Podjuno, kjer je skušal z različnimi ukrepi preprečiti širjenje bolezni. Vendar je bil pogosto brez moči. Tako je npr. ukazal strogo nadzorovanje mostov in drugih prehodov čez Dravo, a je reka tisto zimo močno zamrznila in tako omogočila nemoteno prehajanje z enega brega na drugega. Tudi sicer se ljudje pogosto niso dosti menili za varovalne ukrepe in so le iskali možnosti, kako jih zaobiti. Grof se zato v nekem poročilu pridruša nad ljudmi in jih imenuje za neumne (*dumme Leute*). Veliko meščanov se je zateklo na podeželje in tam čakalo na konec nevarnosti. Tako ni presenettljivo, da se je kuga, ki je najprej izbruhnila v

²⁹ Gl. op. 20.

³⁰ Webernig, *Der Landeshauptmann*, str. 29.

³¹ Blaschek, *Grafen von Thurn und Valsassina*, pg. I in II.

³² Janez Sigmund (krščen v Celovcu, 13. aprila 1673) ni bil najstarejši sin, saj je bil vsaj eden od njegovih bratov – Franc Jožef, kasneje križnik, starejši od njega (krščen v Celovcu, 22. aprila 1671) (ZAL, LJU 340, LGZ, šk. 19; Blaschek, *Die Grafen von Thurn und Valsassina*, pg. II).

³³ Rauscher, *Die Grafen von Thurn*, str. 394.

²⁶ Glawar, *Geschichte Bleiburgs*, str. 89–90.

²⁷ Glawar, *Geschichte Bleiburgs*, str. 90; Mohorič, *Industrializacija*, str. 130. Za razlago nekaterih pojmov se zahvaljujem mag. Karli Oder.

²⁸ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 120.

Velikovcu, kmalu razširila tudi proti Labotski dolini in Pliberku. Prizadeta so bila tudi nekatera območja na današnji slovenski strani, npr. planina Strojna, kjer je več hiš popolnoma izumrlo. Šele spomladi 1716 je nevarnost kuge na Koroškem dokončno minila.³⁴

Istega leta, ko je bil imenovan za koroškega deželnega upravitelja (1714), si je Janez Sigmund nadel tudi zakonski jarem. Njegova žena je junija tega leta postala Marija Eleonora grofica Oettingen-Wallerstein. Nevesta je prinesla na Pliberk tudi bogato doto, s katero je prenovila grajsko stavbo in okolico.³⁵ Število njunih otrok ni povsem zanesljivo, zagotovo pa so bili med njimi trije sinovi, ki jim je oče omogočil dobro izobrazbo, in so se vsak po svoje zapisali v zgodovino. Najstarejši med njimi, Jožef, je vstopil v nemški viteški red. Kot stotnik v kirasirskem polku kneza Lobkowicza je padel 16. junija 1746 pri Piacenzi, v eni izmed (za avstrijsko stran sicer zmagovitih) bitk avstrijske nasledstvene vojne.³⁶

Vojaško kariero sta naredila tudi njegova mlajša brata Franc in Anton. Čeprav je bil Franc starejši in mu je zato tudi pripadel pliberški fidejkomis, ni Anton prav nič zaostajal za njim. Obema bratoma je uspelo priti v neposredno bližino cesarske hiše – Franc je leta 1761 postal vzgojitelj (Ajo) nadvojvode in kasnejšega cesarja Leopolda, kmalu zatem pa je podobno funkcijo za mlajše cesarske otroke dobil tudi Anton. Thurna sta se v svoji vlogi odlično znašla in si pridobila globoko naklonjenost in prijateljstvo cesarice Marije Terezije in njenih dveh cesarskih sinov. O tem nenazadnje pričajo tudi njuni številni vojaški in dvorni nazivi in odlikovanja. V vojaški hierarhiji je tako Franc prišel do naziva generalmajorja, Anton pa do generala topništva. V civilni oz. dvorni sferi pa je Franc postal vrhovni dvorni mojster in konferenčni minister na dvoru velikega toskanskega vojvode ter komander ogrskega reda sv. Štefana; Anton pa je poleg podobnih nazivov dobil tudi red zlatega runa, ki je bil sicer namenjen le najuglednejšim plemičem.

Vse funkcije in nazivi so grofoma Thurnoma nedvomno močno izboljšali finančno stanje, ki je bilo pred tem, kot kažejo nekatera njuna dejanja, v nezavidljivem položaju. Tako si je moral npr. Franc tik pred svojo prvo poroko leta 1747 od Bernarda pl. Raabenbacha izposoditi 12.000 goldinarjev, ki jih je obljubil vrniti v roku enega leta z vsemi obrestmi vred. Nekaj tednov kasneje si je Franc z bratom Antonom sposodil še nekaj denarja od Franca pl. Kurfeldta. Tudi ta dolg naj bi bil poravnán v naslednjih mesecih, kar pa se očitno ni zgodilo, saj je Kurfeldt konec leta 1748 brata tožil

zaradi neizpolnjevanja obveznosti, tožba pa se je vlekla nekaj let.³⁷

Nvesta, zaradi katere si je moral Franc poleti 1747 sposoditi denar, je bila Marija Ana grofica Orsini-Rosenberg. Njen oče Filip je opravljal različne diplomatske misije na Portugalskem, v Berlinu, Rusiji in Beneški republiki. Marija Ana je rodila šest otrok, od katerih pa so štirje umrli v otroštvu. Preživela sta le kasnejši pliberški gospod Franc ml. in njegova sestra Dominika. Ker sta otroka zelo zgodaj izgubila oba starša – Marija Ana je umrla že leta 1756,³⁸ Franc pa deset let kasneje – jima je cesarica Marija Terezija v znak naklonjenosti do njunega očeta nakazala od svojih ogrskih posesti rento v višini 1000 goldinarjev. Franc ml. je kmalu zatem postal polnoleten in prevzel pliberški fidejkomis.³⁹

Franc je bil vojak z dušo in telesom in je vojaško kariero začel, kot je bila tedaj navada, že kot deček. Šolal se je na Dunaju in v češkem Soběslavu (Sobieslaw), kjer je knez Vencelj Liechtenstein ustanovil šolo za avstrijsko topništvo. Kasneje se je v

Marija Ana grofica Thurn, rojena grofica Orsini-Rosenberg (grad Pliberk; foto Barbara Zabota).

³⁴ Glawar, *Geschichte Bleiburgs*, str. 90–95.

³⁵ Ustni vir: Vinzenz Thurn-Valsassina.

³⁶ Rauscher, *Die Grafen von Thurn*, str. 395.

³⁷ KLA, Herrschaft Bleiburg, Akten, fasc. 1, št. 3.

³⁸ Devet let kasneje, maja 1765, le nekaj mesecev pred svojo smrtjo, se je Franc poročil še v drugo, tokrat z Gabrijelo baronico Reischach, ki je kasneje postala vrhovna dvorna mojstrica cesarice Ludovike in vrhovna dvorna mojstrica velike toskanske vojvodinje. Kot vdova se je Gabrijela leta 1767 poročila s svojim svakom oz. Frančevim bratom Antonom grofom Thurnom (ZAL, LJU 340, LGZ, šk. 19; Blaschek, *Die Grafen von Thurn und Valsassina*, pg. IV).

³⁹ Rauscher, *Die Grafen von Thurn*, str. 402.

Marija Ana, rojena grofica Zinzendorf, in Franc grof Thurn, junak zadnje avstrijsko-turške vojne (grad Pliberk; foto Barbara Žabota).

vojaški hierarhiji povzpел zelo visoko, saj je leta 1788 postal generalmajor, bil pa je tudi imetnik topniškega polka št. 2. Odlikovan je bil z velikim križem velikovojvodskega toskanskega reda sv. Štefana.⁴⁰ V čas njegove aktivne vojaške kariere sodi zadnja avstrijsko-turška vojna, ki je izbruhnila leta 1788 in je s spremenljivo srečo trajala tri leta. Avstrijecem pod vodstvom generala Laudona je oktobra 1789 celo uspelo zavzeti Beograd, nato pa so se turške sile znova zbrale in začele ofenzivo.⁴¹ Vojne proti Turkom se je ob samem izbruhu leta 1788 udeležil tudi grof Franc Thurn. V prostranih močvirjih Srbije in Romunije ob Donavi ga je napadla mrzlica, zaradi česar je zelo oslabil in postal lahka tarča nenadnega turškega napada pri romunskem kraju Giurgiu ob Donavi 8. junija 1790. Ob njegovi smrti so izšli številni nekrologi in žalostinke, ki so kazali na veliko priljubljenost generala Thurna.⁴²

Za današnji slovenski prostor je Franc Thurn zaslužen zlasti za dvig koroške železarske industrije. Leta 1770 je dal postaviti fužine v Mežici, ki so delovale do leta 1916, leta 1775 pa je obnovil tudi stoletje poprej porušene fužine v Črni. Tja so pet let kasneje prenesli tudi žebljarno iz Velikovca, tako da je Črna postala eno najpomembnejših železarskih podjetij Koroške.⁴³

Franc je ob smrti zapustil vdovo Marijo Ano (rojeno grofico Zinzendorf), dva otroka – sina Jurija in hči Gabrijelo, kasneje poročeno grofico Dietrichstein⁴⁴ – in ne prav veliko premoženje, ki se je v naslednjih letih zaradi vojnih razmer še zmanjšalo. Zato se je vdova Marija Ana leta 1810 odločila za ponovno poroko, tokrat s sienskim grofom Angelom d'Elci-jem, ki ga je francoska oblast prisilila k umiku na Dunaj. Posledice te poroke so v pliberskem gradu vidne še danes. Grof d'Elci je bil namreč velik poznavalec latinskih klasikov in latinske poezije. Del svoje knjižne zbirke je kasneje sicer podaril florentinskemu velikemu vojvodi, velik del pa je ostal na gradu Pliberk in še danes predstavlja dragoceno bibliotečno zapuščino.⁴⁵

Franca je na pliberskem fidejkomisu leta 1790 nasledil njegov dveletni sin Jurij. Kot mladenič si je

⁴⁴ Gabrijela se je leta 1809 poročila z Janezom Duglasom grofom Dietrichsteinom, ki je bil vojni tovariš njenega brata Jurija. Preko Dietrichsteina je v rodbino Thurn prišlo tudi osebno ime (Janez) D(o)uglas, ki se je kot rodbinsko ime ohranilo do danes. Prvi s tem imenom je bil Jurijev drugorojenec, sicer začetnik veje Thurnov na Ravnah (1835–1904), trenutno zadnji pa Jurijev pra-pravnuk Douglas (roj. 1970). Nekoliko nenavadno osebno ime (Janez) Douglas gre skoraj gotovo pripisati slepemu poljskemu minoritu, kasneje observantu Janezu iz Dukle (1414–1484), ki je slovel kot izvrsten pridigar. Njegovo češčenje se je razmahnilo zlasti po letu 1735, ko so ga razglasili za blaženega (Schauber, Svetniki in godovni zavetniki, str. 504–505).

⁴⁵ Ustni vir: Vinzenz Thurn-Valsassina; Rauscher, Die Grafen von Thurn, str. 404.

⁴⁰ ZAL, LJU 340, LGZ, šk. 19.

⁴¹ VE, 1, str. 333.

⁴² Rauscher, Die Grafen von Thurn, str. 403.

⁴³ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 120–121; Wlodyga, Lastniki, str. 44.

Emilija, rojena grofica Chorinsky, in Jurij grof Thurn, zaslužen za izgradnjo koroške železnice (grad Pliberk; foto Barbara Žabota).

pridobil izvrstno izobrazbo, zlasti v klasičnih študijah, v katerih ga je kasneje podpiral tudi njegov oče grof d'Elci. Nemirni časi prvih let 19. stoletja so Jurija ponesli naravnost v sredo viharja Napoleonovih vojn. Ognjeni krst je dočkal leta 1809 na Tirolskem in nato do leta 1815 sodeloval v številnih bitkah. Za svoj pogum je bil leta 1814 odlikovan z vojaškim križcem Leopoldovega reda, leto kasneje pa še s križcem vojaškega reda Marije Terezije. Po Napoleonovem porazu je bil nekaj let odposlanec v St. Petersburgu in na württemberskem kraljevem dvoru, leta 1825 pa se je znova aktivno vrnil v vojsko. Že precej v letih se je v letih 1848 in 1849 udeležil tudi vojaških pohodov v Italiji in bil odlikovan z redom železne krone 1. razreda. Kot general topništva se je upokojil šele leta 1860 po več kot petdesetletni aktivni vojaški službi. Takrat je za vse zasluge dobil še veliki križ Leopoldovega reda.⁴⁶

Grof Jurij Thurn je odigral pomembno vlogo tudi na domačem Koroškem. To se je pokazalo marca 1861, ko so se na podlagi februarске ustave odvijale volitve v deželni zbor. Za deželnega glavarja je cesar 31. marca imenoval prav Jurija Thurna, vendar je ta na lastno željo zaradi starosti odstopil že julija istega leta.⁴⁷ Še nekaj let pred tem pa se je Thurn tudi močno angažiral pri gradnji koroške železnice. Ko so spodleteli načrti, da bi proga iz Brucka na Muri potekala preko Koroške, si je

Thurn prizadeval vsaj za koncesijo za progo iz Maribora, ki bi se kasneje lahko razvila v glavno progo proti Italiji ali Tirolski. Koncesija za gradnjo te železnice je bila dejansko izdana oktobra 1856 in na podlagi te koncesije so pod predsedstvom Jurija Thurna ustanovili delniško družbo za gradnjo c. kr. zasebne Koroške železnice. Gradnja se je dejansko začela julija 1857, potem ko je kreditni zavod na Dunaju zanjo namenil 3 milijone goldinarjev.⁴⁸

Že leta 1809 (ali morda celo 1807) je Jurij Thurn kupil grad Ravne, ki je v rodbinski lasti ostal do konca druge svetovne vojne. H gradu je pripadal tudi dvor v Dobji vasi, ki pa so ga menda morali kmalu prodati, da so lahko z denarjem odkupili Jurija, ki je med boji proti Napoleonu na Tirolskem padel v ujetništvo.⁴⁹ Leta 1833 se je na Jurij na Dunaju poročil z Emilijo grofico Chorinsky-Ledske, ki mu je v naslednjih šestih letih rodila štiri sinove – Jurija, Janeza Duglasa, Friderika in Jožefa – in hčer Ano. Najstarejši med njimi, po očetu imenovan Jurij, je kasneje podedoval Pliberk in ravenško železarno, drugorojenec Janez Douglas pa je postal lastnik gradu na Ravnah, ki ga je leta 1863 temeljito prenovil v neobaročnem slogu in ob njem uredil park.⁵⁰ Takrat

⁴⁸ Rauscher, Die Grafen von Thurn, str. 412; Wlodyga, Lastniki, str. 44.

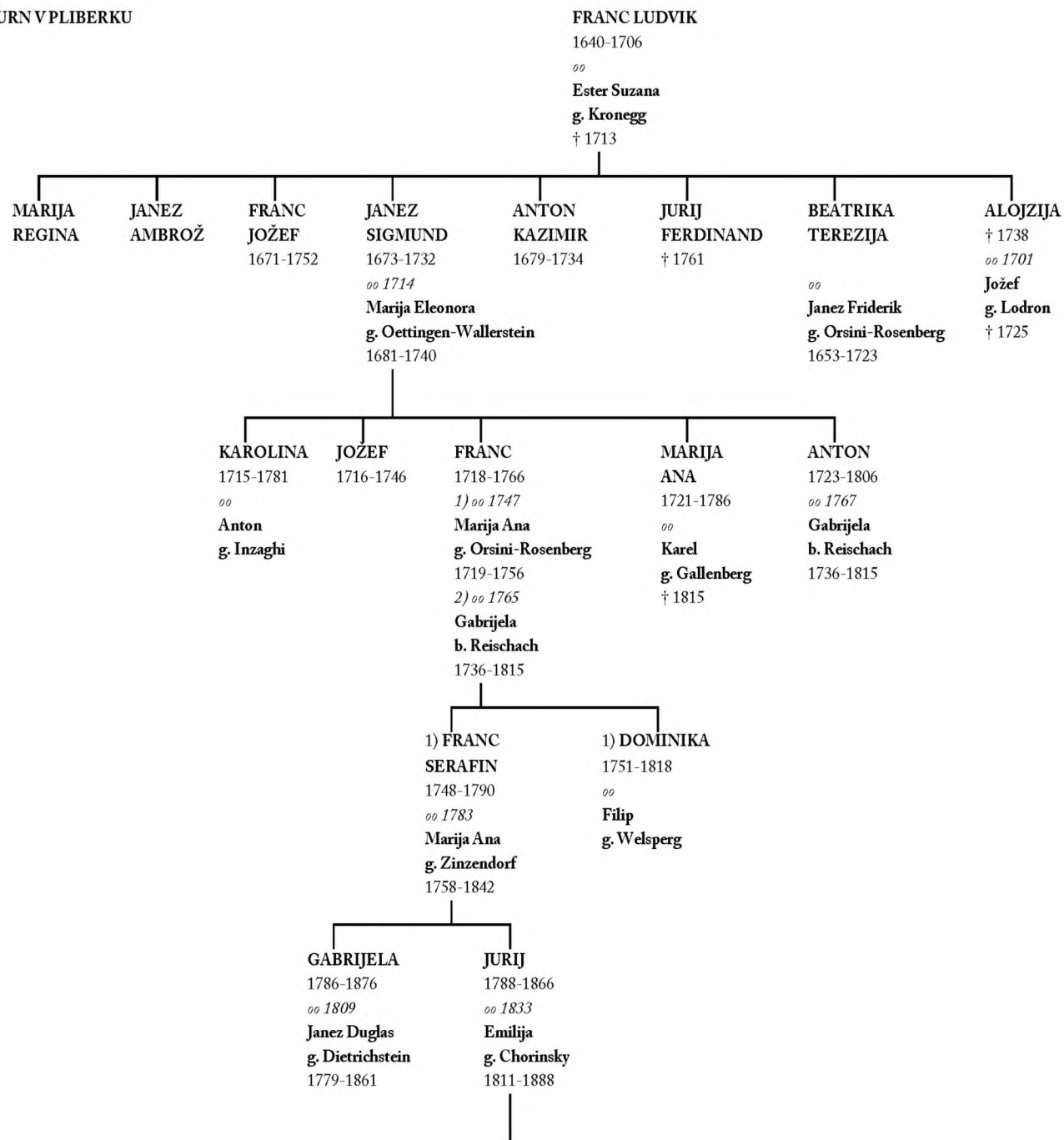
⁴⁹ Wlodyga, Lastniki, str. 44.

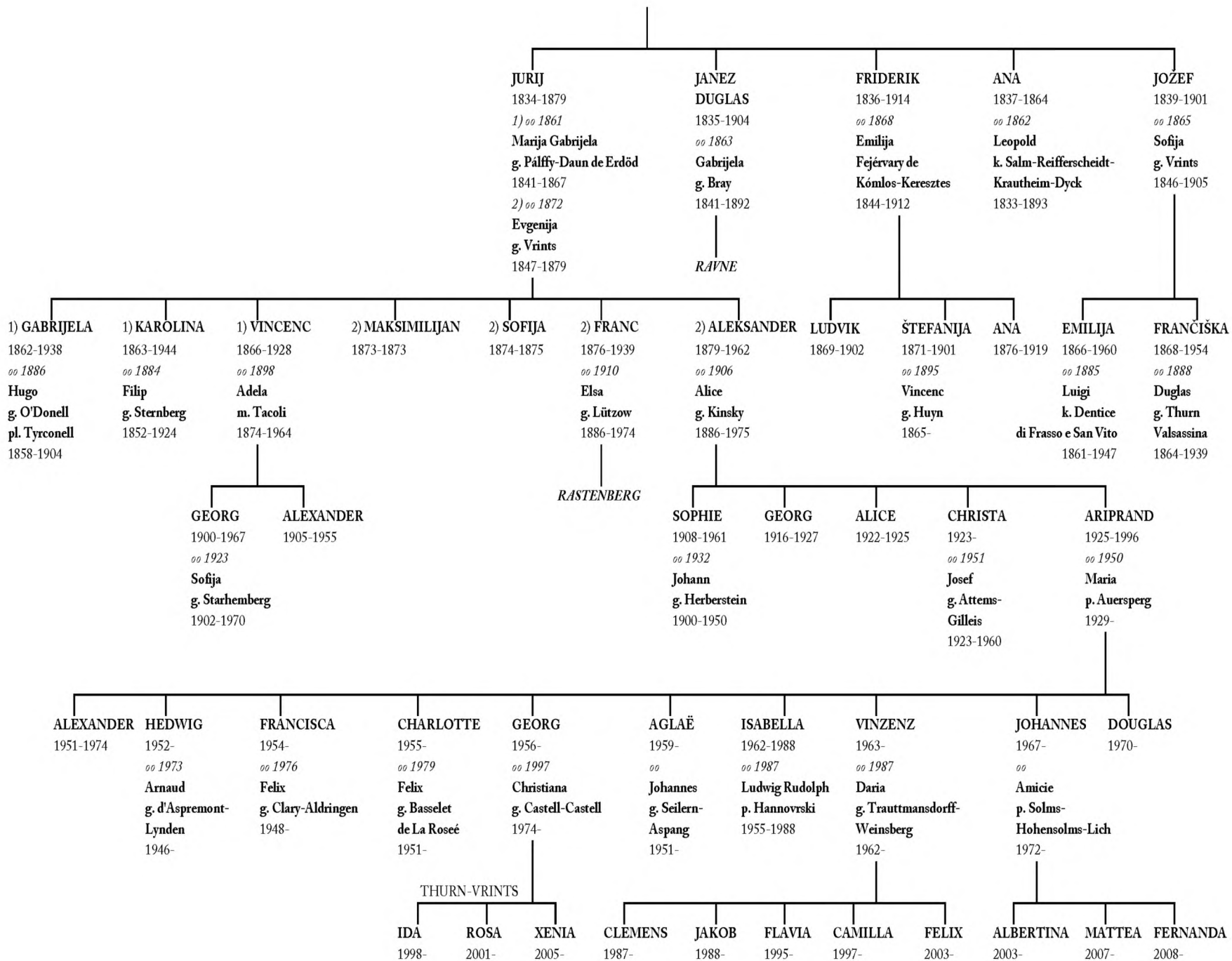
⁵⁰ Stopar, *Grajske stavbe*, 4, str. 73. Na prenovo dvorca, v katerem je danes Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika, še danes spominja grb grofov Thurn na fasadi.

⁴⁶ Rauscher, Die Grafen von Thurn, str. 409–412.

⁴⁷ Webernig, *Der Landeshauptmann*, str. 62.

GROFJE THURN V PLIBERKU

Jurij grof Thurn in obe njegovi ženi, Gabrijela grofica Pálffy (levo) in Evgenija grofica Vrints (desno) (grad Pliberk; foto Barbara Žabota).

se je od do tedaj enotne pliberške veje odcepila mlajša, ravenska veja, ki je v moški liniji ugasnila leta 1956.

Nekaj zanimivih drobcov iz vsakdanjega življenja pliberških Thurnov sredi 19. stoletja nam razkriva Knjiga izdatkov (*Ausgaben Hauptbuch*),⁵¹ ki sta jo (po vsej verjetnosti) vodila Jurij in njegova žena Emilija. Poleg osebnih izdatkov so v knjigi še druge rubrike, npr. izdatki za gospodinjstvo, les (verjetno kurjavo), osvetlavo in kuhinjo, ki je bila najvišja postavka med vsemi. V 50. letih, ko so šli Jurijevi sinovi v vojsko, pa družinski proračun močno obremeni najemnina (verjetno na Dunaju) in drugi stroški, povezani z vojsko (*Ausgaben für die Söhne beim Militär*). Ta, zadnja postavka je bila ves čas najvišja, približno trikrat višja kot tista za kuhinjo, kar pomeni, da je bilo vojaško šolanje sinov zelo velik strošek.

Kot rečeno, je po smrti starejšega Jurija leta 1866 pliberški fidejkomis prevzel njegov istoimenski sin, ki pa opaznejših sledi na Koroškem ni zapustil, tudi zato, ker je umrl relativno mlad (45 let). Ob smrti (umrl je v Bruslju 2. junija 1879 zaradi srčnega napada) je bil že dvakratni vdovec. Njegova prva žena Gabrijela grofica Pálffy se je ponesrečila pri pečenju pisem, ko se ji je po nerodnosti vžgala svilen obleka in je umrla za posledicami opeklin (1867).⁵² Nekaj let kasneje (1872) se je Jurij poročil še enkrat, tokrat z Evgenijo grofico Vrints-Falkenstein, katere oče Maksimilijan je bil lastnik spodnjeavstrijskega fidejkomisa Poysbrunn in Falkenstein, mati Frančiška pa je pripadala rodbini baronov Bartenstein s spodnjeavstrijskega Rastenberga.⁵³ Zveza Jurija

Thurna in Evgenije Vrints se je kasneje s posestnega vidika izkazala za zelo uspešno, saj so Thurni podedovali tako Poysbrunn kot Rastenberg.

Evgenija je umrla februarja 1879, le deset dni po rojstvu tretjega otroka, Aleksandra, junija istega leta pa je umrl tudi sam Jurij.⁵⁴ Pliberško posest in ravensko železarno je podedoval njegov prvorojenec iz prvega zakona, Vincenc. Nekaj let zatem pa je prišlo še do ene posestne spremembe v širši rodbini grofov Thurnov. Leta 1888 je namreč umrl grof Gustav Thurn, zadnji moški predstavnik radovljiške veje Thurnov. Gustav je že pred svojo smrtjo pravilno domneval, da se njegovi veji obeta skorajšnji konec, zato je četrtino radovljiškega fidejkomisa prepuštil svojemu sorodniku Juriju, šefu pliberške veje, z namenom, da bo prav Jurijeva veja kasneje podedovala celotno posest. In res, po Gustavovi smrti so si radovljiško posest v enakih deležih razdelili trije bratje (Janez Douglas, Friderik in Jožef) takrat že pokojnega Jurija s Pliberka. V obdobju do druge svetovne vojne so si nato pliberški Thurni še nadalje delili radovljiško posest,⁵⁵ samo graščino pa so dajali v najem za potrebe radovljiškega okraja, ki je imel v stavbi svoje pisarne. Med drugo svetovno vojno so graščino zasedli Nemci, po vojni pa je bila vsa radovljiška posest grofov Thurnov nacionalizirana.

Vincenc je kot naslednik očeta Jurija podedoval Pliberk, v 80. letih 19. stoletja pa je s premoženjem, ki ga je ustvarjala jeklarna, rodbinsko posest še povečal. Leta 1887 je kupil je grad Hagenegg v Železni Kapli, leta 1890 pa grad Valeč (Waltsch) na Češkem blizu Karlovih Varov, h kateremu so sodili še pivovarna, mlin, žaga, elektrarna in kamno-

⁵¹ KLA, Herrschaft Bleiburg, Handschriften, št. 1.

⁵² Wlodyga, Lastniki, str. 44. Ta nesreča je omenjena tudi v njeni osmrtnici: ...in Folge einer unglücklichen Verbrennung... (BA, Todesanzeigen).

⁵³ Evgenijina sestra Sofija grofica Vrints je bila takrat že poročena z Jurijevim najmlajšim bratom Jožefom grofom Thurnom.

⁵⁴ Pred Aleksandrom so se Evgeniji in Juriju rodili še Maksimilijan in Sofija, ki sta umrla kmalu po rojstvu, ter Franc, kasnejši lastnik Rastenberga (ZAL, LJU 340, šk. 19; Blaschek, *Grafen von Thurn und Valsassina*, pg. VII).

⁵⁵ Smole, *Graščine*, str. 407.

Grad na Ravnah z grbom grofov Thurn (foto Barbara Žabota).

lom.⁵⁶ Po prvi svetovni vojni je za razliko od sorodnikov na Ravnah prevzel jugoslovansko državljanstvo. Bil je tudi zadnji samostojni lastnik raven-ske železarne, saj je junija 1927 njeno upravo prevzela delniška družba, Vincenc Thurn pa je postal predsednik upravnega sveta. Vendar je že nekaj mesecev zatem, aprila 1928 umrl v Opatiji. Z Adelo markizo Tacoli je imel dva sinova, Georga (Jurija) in Alexandra, od katerih pa je bil poročen le Georg (s Sofijo grofico Starhemberg), vendar nobeden od njiju ni imel otrok.⁵⁷

Po drugi svetovni vojni je bil lastnik Pliberka grof

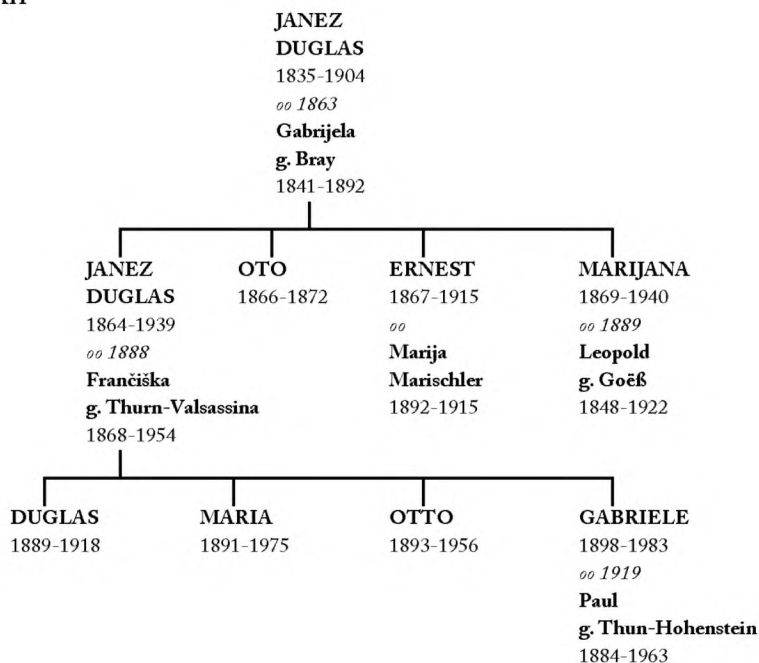
Aleksander Thurn (pred vojno sicer jugoslovanski državljan), Vincencov mlajši polbrat, za njim pa Aleksandrov sin Aripand.⁵⁸ Slednji je postal tudi dedič Železne Kaple in Hagenegga, potem ko ga je posvojil njegov bratranec Georg. Aripand je imel z Marijo princeso Auersperg iz linije Weitwörth deset otrok, od katerih je Pliberk prevzel sin Vinzenz. Njegovega starejšega brata Georga je posvojila Maria grofica Vrints, zadnja svojega rodu, in mu zapustila posest v Poysbrunn. Georg in njegova družina danes tudi uradno nosijo priimek Thurn-Vrints. Mlajši brat Johannes pa je prevzel posestvo in grad Hagenegg v Železni Kapli.

⁵⁶ Pfohl, *Ortslexikon Sudetenland*, str. 645. Grad, ki ga je Vincenc v letih 1895–1896 prenovil v neobaročnem stilu, so Thurni leta 1937 prodali Johannu grofu Larisch-Moenichu (<http://www.cestujme.cz/valec/historie.php?jaz=0>).

⁵⁷ Wlodyga, *Lastniki*, str. 44–45.

⁵⁸ Poudariti je potrebno, da Pliberk po ukinitvi fidejkomisa ni imel enega samega lastnika, temveč je bil proporcionalno razdeljen med več članov rodbine (ustni vir: Vinzenz Thurn-Valsassina).

GROFJE THURN NA RAVNAH

Thurni na Ravnah

Poleg glavne pliberške linije grofov Thurn je bila z ozemljem Koroške, zlasti njenega slovenskega dela tesno povezana tudi veja, ki se je sredi 19. stoletja začela oblikovati na Ravnah. Njen začetnik je bil grof Janez Duglas, ki je Ravne prevzel kot drugorojenec očeta Jurija. Sprva je služil v vojski kot konjeniški stotnik. Leta 1863 se je poročil z Gabrijelo grofico Bray, hčerko Ota Kamila grofa Bray-Steinburga, ki je bil bavarski odposlanec na dunajskem dvoru. V zakonu so se rodili štirje otroci, od katerih je kasneje Ravne podedoval najstarejši sin, po očetu imenovan Janez Duglas. Drugorojenec Oto je umrl kot otrok, tretji sin Ernest pa je bil vojak in je padel v Galiciji junija 1915. Tik pred izbruhom prve svetovne vojne se je poročil s precej mlajšo Marijo Marischler, hčerko direktorja ravenške železarne Adolfa Marischlerja. Ko je julija 1915 takrat že visoko noseča Marija izvedela za smrt svojega moža, se je od žalosti ustrelila.⁵⁹ Oba sta pokopana na rodbinskem pokopališču v Pliberku.⁶⁰

Kratkotrajno ravensko vejo je tako nadaljeval le najstarejši izmed bratov, Janez Duglas ml., avstrijski diplomat v Petrogradu in Münchnu. Poročen je bil s svojo sestrično Franciško grofico Thurn, hčerko grofa Jožefa, s katero je imel štiri otroke. Dva od njih, Maria in Otto, sta bila gluha od rojstva. Naj-

Janez Duglas grof Thurn st. in njegova žena Gabrijela grofica Bray (zasebna last; foto Barbara Žabota).

starejši Duglas je kot študent umrl v Gradcu tik pred koncem prve svetovne vojne. Po smrti očeta Janeza Duglasa leta 1939 je grad Ravne podedoval sin Otto, kjer je do druge svetovne vojne živel s sestro Mario.⁶¹ Oba sta bila umetniško nadarjena – Maria kot slikarka, Otto pa kot kipar. Ob nemški zasedbi Mežiške doline leta 1941 so Otta Nemci razlastili in ga odpeljali v zapor, najprej v Celovec,

⁵⁹ Wlodyga, Grofje Thurni, str. 15.

⁶⁰ Grofje Thurni imajo v Pliberku v lasti del mestnega pokopališča. Tu so pokopani večinoma vsi člani pliberške veje od 19. stoletja do danes. Zanimivo je, da nimajo skupne rodbinske (zidane) grobnice, temveč je vsak član pokopan v lastnem grobu.

⁶¹ Najmlajši otrok je bila Gabriele, od leta 1919 poročena grofica Thun-Hohenstein.

nato pa v Dachau, od koder se je vrnil šele konec leta 1944. Grad so v tem času Nemci spremenili v gospodinjstvo šolo za dekleta s Tirolske in Zgornje Koroške, leta 1944 pa se je vanj vselila še nemška vojska. Po koncu vojne je grad Ravne ostal v Jugoslaviji in bil nacionaliziran, zato sta Otto in Maria Thurn živela v Pliberku, kjer se je Otto zaposlil kot vodja tobačnega skladišča. Z njegovo smrtjo leta 1956 je ravska veja grofov Thurnov v moški liniji ugasnila.⁶²

Zaključek

Grofje Thurni so imeli nedvomno velik vpliv na razvoj Koroške, zlasti njenega jugovzhodnega dela. Tudi kar se tiče današnjega slovenskega dela Koroške so bili prav Thurni tisti plemiči, ki so tu od začetka novega veka do druge svetovne vojne pustili najmočnejši pečat. V Mežiški dolini so imeli obsežno veleposest, ki je pred drugo svetovno vojno obsegala več kot tretjino gozdov v okraju Slovenj Gradec. Gozdna uprava je bila za celotno posest sprva v Pliberku, po prvi svetovni vojni, ko se je v gozdove zarezala državna meja, pa so za tisti del gozdne posesti, ki je sodil v Kraljevino SHS oz. Jugoslavijo, ustanovili gozdno upravo s sedežem na Ravnah. Tudi ravska veja Thurnov je do druge svetovne vojne stalno prebivala v ravnem gradu.

Thurni pa so bili tudi eden izmed odločilnih dejavnikov pri razvoju industrije v Mežiški dolini. Poleg že omenjenih rudarskih, fužinarskih in železarskih obratov je potrebno izpostaviti še njihovo papirnico na Prevaljah, ki so jo kupili leta 1906 in v kateri so izdelovali belo lepenko. Papirnica je kljub nesrečam – poplavi leta 1926 in požarom leta 1937 in 1943 – obratovala do druge svetovne vojne in kot eden od obratov Palome deluje še danes. Omenimo lahko še Thurnovo tovarno za lesno volno Suhi dol ter njihovi pivovarno in opekarno v Pliberku.⁶³

Thurni (vsaj pliberška veja) so bili torej plemiška rodbina z izrazito podjetniško žilico, kar je bila v plemiških vrstah posebnost. Mnoge plemiške rodbine so namreč vse do leta 1848 svoj obstoj povezovala izključno z zemljiško posestjo in se niso znale ali hotele prilagoditi novim gospodarskim smernicam. Zato so mnoge izmed njih zašle v pravo eksistenčno krizo in posledično izumrle. Nasprotno pa so Thurni skozi stoletja znali prepoznati prihajajoče družbene in gospodarske spremembe in lahko rečemo, da jim je ravno ta zmožnost prilagajanja in posledično usmerjanja v industrijo omogočila preživetje do današnjih dni.

Po drugi svetovni vojni je bila vsa posest grofov Thurnov v Jugoslaviji nacionalizirana, po političnih spremembah v Sloveniji leta 1991 pa so vložili zahtevo za denacionalizacijo, ki do danes še ni dokončno rešena.

VIRI

- ARS – Arhiv republike Slovenije
 - AS 308, Zbirka testamentov.
 - AS 309, Zapuščinski inventarji.
 - AS 1075, Zbirka rodovnikov.
 - AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko.
- BA – Bibliothek "Adler" (Genealogische und heraldische Gesellschaft "Adler", Dunaj)
 - Todesanzeigen.
- KLA – Kärntner Landesarchiv
 - Herrschaft Bleiburg, Akten.
 - Herrschaft Bleiburg, Handschriften.
 - Orsini-Rosenberg.
- ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
 - ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka.

USTNI VIRI

- Herberstein, Christoph (1926), Lannach.
- Thurn-Valsassina, Vinzenz (1963), Pliberk.

LITERATURA

- Baravalle, Robert: *Burgen und Schlösser der Steiermark*. Graz : Stiasny Verlag, 1961.
- Blaschek, Wilhelm von: *Grafen von Thurn und Valsassina. Linie Bleiburg*. Wien, 1952 (tipkopis).
- Genealogisches Handbuch des Adels. Adelslexikon*. Band XIV. Limburg an der Lahn, 2003, str. 432–443.
- Geromet, Giorgio in Alberti, Renata: *Nobiltà della contea. Palazzi, castelli e ville a Gorizia, in Friuli e in Slovenia II*. Monfalcone : Edizioni della Laguna, 1999.
- Glawar, Gottfried: *Geschichte Bleiburgs mit Sagenschatz des Kärntner Unterlandes*. Bleiburg : samozaložba, 1991.
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (prvi del). *Zgodovinski časopis*, 54, 2000, str. 369–393.
- Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Gräflichen Häuser*. Teil A, 115 Jhr., 1942, str. 585–588.
- Hildebrandt, Adolf M.: *Der Kärntner Adel. Der Adel in Kärnten, Krain und Dalmatien*. J. Siebmacher's großes Wappenbuch, Band 29. Neustadt an der Aisch 1980 (reprint izdaje Nürnberg 1879).
- Hruby, František: *Hrabata z Thurnu a Valsassina. Dějiny jich českomoravské větve*. V Praze 1923.

⁶² Wlodyga, Grofje Thurni, str. 15–16.

⁶³ Wlodyga, Grofje Thurni, str. 16–18; *Ravne na Koroškem*, str. 26–33.

Koropec, Jože: Zbelovo, Studenice, Pogled do srede 17. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 16, 1980, str. 239–283.

Mohorič, Ivan: *Industrializacija Mežiške doline*. Maribor : Založba Obzorja, 1954.

Oder, Karla: *Občina Ravne na Koroškem*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992.

Pfohl, Ernst: *Ortslexikon Sudetenland*. Nürnberg : Helmut Preußler Verlag, 1987 (ponatis).

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 10. München 1962.

Preinfalk, Miha: Radovljica in grofje Thurn-Valsassina. *Anton Tomaž Linhart. Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (ur. Ivo Svetina in dr.). Ljubljana : Slovenski gledališki muzej, 2005, str. 509–525.

Rauscher, Ernst: Die Grafen von Thurn-Valle-Sassina-Como-Vercelli Freiherren von Kreuz. *Carinthia*, 1863, str. 377 sl.

Ravne na Koroškem. 750 let prve pisne omembe (ur. Miroslav Osojnik). Ravne na Koroškem . Občina Ravne – Prevalje, 1998.

Rutar, Simon: Sv. Križ vipavski. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 2, 1892, str. 126–150.

Schauber, Vera in Schindler, Hanns Michael: *Svetniki in godovni zavetniki za vsak dan v letu*. Ljubljana . Mladinska knjiga, 1995.

Schiviz v. Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*, Görz 1905.

Slovenski biografski leksikon, 4. Ljubljana, 1980–1991.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. 4. knjiga. Med Solčavskim in Kobanskim*. Ljubljana : Viharnik, 1993.

Svetina, Anton: Prispevki k zgodovini Pliberka in okolice. *Zgodovinski časopis*, 28, 1974, str. 223–268.

Vojna enciklopedija (VE) 1, Abadan–Brčko, Beograd : Vojnoizdavački zavod, 1970, str. 333.

Webering, Evelyn: *Der Landeshauptmann von Kärnten : ein historisch-politischer Überblick*. Klagenfurt : Geschichtsverein für Kärnten, 1987.

Wlodyga, Ervin: Grofje Thurni in grad Ravne 1809–1941. *Koroški fužinar*, 41, 1991, str. 14–18.

Wlodyga, Ervin: Lastniki naše tovarne. *Koroški fužinar*, 27/1977, str. 43–52.

INTERNETNE STRANI

[http://www.burgen-austria.com/Archiv.asp?](http://www.burgen-austria.com/Archiv.asp?Artikel=Rastenbergr)

Artikel=Rastenbergr

<http://www.sardimpex.com/antepime/antepimade/llatorre.htm>

<http://www.cestujme.cz/valec/historie.php?jaz=0>

ZUSAMMENFASSUNG

Die Grafen von Thurn-Valsassina in Kärnten

Die Grafen von Thurn-Valsassina gehören zu einem der ältesten Adelsgeschlechtern in Europa. Laut Überlieferung stammten sie aus Frankreich, suchten im 10. Jahrhundert Zuflucht in Italien und machten sich später auch in den habsburgischen Ländern ansässig. Hier waren ihre bedeutendsten Herrschaften Radovljica (Radmannsdorf) und Bleiburg, die Graf Johann Ambrosius im Jahr 1618 in einen Fideikommiss verwandelte. Sie wurden in der Mitte des 17. Jahrhunderts der Ausgangspunkt zur Entstehung zweier selbstständiger Familienlinien. Wenn der Radmannsdorfer Zweig viel mehr auf das einheimische Krain ausgerichtet war, so wirkte der zweite, der Bleiburger Zweig, aktiv auf Staatsebene. Im 18. Jahrhundert standen einige seiner Mitglieder als Erzieher der Kinder Maria Theresias dem Wiener Hof selbst nahe, viele von ihnen stiegen in der militärischen Hierarchie hoch empor. Der Bleiburger Zweig ist der einzige Zweig von einem weitverzweigten Familienstamm, der sich bis heute erhalten hat.

Die Grafen von Thurn übten einen großen Einfluss auf die Entwicklung Kärntens, auch des heutigen slowenischen Kärntens aus, vor allem des Mežica-(Mieß-)Tals. Da verfügten sie über einen umfangreichen Besitz, der vor allem Wälder umfasste, seit 1809 auch das Gut Ravne (Streiteben). In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts begann sich auch in Ravne ein selbstständiger Zweig der Thurn auszubilden, der jedoch etwa hundert Jahre später erlosch.

Die Thurn waren in Kärnten auch und vor allem für ihre Industrietätigkeit bekannt. Zu ihren bedeutendsten Industriebetrieben gehörten das Eisenhüttenwerk in Ravne, sie waren unter anderem auch Besitzer des Bleibergwerks und der Hütten in Mežica (Mieß) sowie der Eisenbergwerks und der Hütten in Črna (Schwarzenbach). Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde der gesamte jugoslawische Besitz der Grafen von Thurn-Valsassina enteignet. Hierher ist auch Radovljica (Radmannsdorf) zu zählen, das der Bleiburger Zweig nach dem Aussterben des Radmannsdorfer Zweigs im Jahr 1888 erbte. Nach 1991 stellten die Thurn den Denationalisierungsantrag, dem bis heute noch nicht stattgegeben wurde.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 656(497.4-17)"17/20"

Prejeto: 15. 5. 2008

Eva Holz

dr. zgod., znanstvena svetnica v pokoju, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Prometne razmere na Koroškem v obdobju od cesarja Karla VI. do 1. svetovne vojne

IZVLEČEK

Čeprav je Koroška gorata kontinentalna dežela od antike dalje preko nje potekajo prometnice, ki povezujejo sever in jug ter zahod z vzhodom. Na prometne razmere in frekvenco prometa je vplivalo vsakokratno dogajanje v bližnji in daljni okolici. Od glavnih prometnih smeri je bila nekoliko odmaknjena Mežiška dolina z okolico. Razvoj današnje slovenske Koroške se je začel šele z okrepljenim razmahom rudarstva in fužinarstva, to pa je bilo tesno povezano z izboljšavo prometnih zvez. Uvedba železnice je tudi nekoliko omilila prometne težave tega dela Koroške.

KLJUČNE BESEDE

Koroška, promet na dolge razdalje, lokalni promet, ceste, železnica

SUMMARY

TRAFFIC CIRCUMSTANCES IN CARINTHIA IN THE PERIOD OF EMPEROR KARL VI TO WORLD WAR I

Although Carinthia is a mountainous continental country, traffic connections run across it from antiquity on that connect the north and the south and the west with the east. Various events in nearby and distant surroundings influenced on traffic conditions and traffic frequency. Somewhat remote from major traffic directions was Mežiška dolina with its vicinity. The development of the present Slovene Carinthia began with the invigorated development of mining industry and ironworks, which was in tight connection with improvement of traffic connections. The introduction of the railway moderated to some extent the traffic difficulties of that part of Carinthia.

KEY WORDS

Carinthia, long distance traffic, local traffic, railway

Koroške prometnice v srednjem in novem veku

Pogled na zemljevid pove, da je Koroška dokaj gorata kontinentalna dežela, vendar pa so čez to gorato območje že od nekdaj potekale steze, ki so se polagoma razvile v poti; nekatere od teh pa so kasneje postale ceste.¹ Prometnice so Koroško povezovala tako s severom kot tudi z jugom ter z zahodom in vzhodom. Kljub goratemu reliefu je bila dokaj dobro preprejena s cestno mrežo. Vsaj že v antiki je bila prehodno ozemlje, ozemlje z vsemi dobrimi in slabimi posledicami, ki jih deželi prinaša taka lega. Vloga in pomen cest sta se skozi stoletja spreminjali. Na njihov razvoj in propad so vplivale tako lokalne razmere kot tudi dogajanje v bližnji in daljni okolici: vdori različnih ljudstev v evropski prostor, turški vpadi, geografska odkritja in s tem povezane spremembe v smereh trgovanja, vojne v Evropi in njihove posledice. Ob cestah so nastajala urbana naselja, ki so svojo usodo marsikdaj tesno povezovala z vzponom ali propadom komunikacije, ob kateri so nastala.

Cestne povezave med severom in jugom so na Koroškem potekale preko prehodov Plöcken, Predel, Korensko sedlo, Ljubelj in Jezersko. Povezava med zahodom in vzhodom pa je bila po Dravski dolini.²

V keltsko-rimski dobi so bile povezave že intenzivnejše. Od antike so čez Koroško potekale trgovske poti, po katerih je potovalo blago na dolge razdalje, se pravi od morja v notranjost in obratno, ter poti, po katerih je potovalo trgovsko blago na krajše razdalje. Gorske prelaze so premagali že zgodaj, saj je bil prehod čez Ljubelj znan že v rimski dobi, obstajala je tudi pot po Dravski dolini, ki je povezovala zahod in vzhod ter nase vezala tudi ceste, ki so potekale od juga proti severu.³ Pri gradnji cest so Rimljani najprej upoštevali naravne smeri, prevzemali keltske poti in jih še utrjevali. Po zasedbi Norika pa so se resneje lotili cestne gradnje. Treba je bilo zgraditi ceste, ki bi bile primerne za vojaške premike. Izhodišče vseh rimskih cest na Koroškem je bil Oglej.⁴ V času preseljevanja narodov so ceste le-tim olajšale njihove premike in napredovanja.⁵ Posledice so bile uničeno kultivirano okolje, stari način življenja in precej prizadeto trgovanje. Razmere so se začele izboljševati šele po 10. stoletju. V teh težavnih časih se je ohranil predvsem lokalni

promet, promet na dolge razdalje pa se je moral znova izoblikovati.⁶

V zgodnjem srednjem veku je bila Karantanija z ostalim svetom povezana s staro rimsko cesto, ki je potekala južno od Pohorja, skozi Vitanje in Mislinjsko dolino. Komunikacije so bile v tem času potrebne zaradi trgovine z vinom in soljo, zaradi pokristjanjevanja; misijonarske akcije so zahtevale razmerna dobro povezavo med cerkvenim sedežem in novimi pokrajinami, iz tega časa pa so znane tudi migracije prebivalstva.⁷

V visokem srednjem veku je med koroškimi mesti rastel zlasti pomen Beljaka.⁸ Trgovsko in prometno je bil Beljak pomemben do 30-letne vojne. Tu so se križale trgovske poti, ki so prihajale od daleč s severa ali z vzhoda in poti trgovcev na kratke razdalje.⁹ Prometna povezava med Dunajem in Benetkami je tekla čez Koroško na odseku Breže–Beljak–Kanalska dolina–Furlanija. Cerkveni in posvetni gospodarji Koroške so večinoma posedovali posestva tako na Koroškem kot tudi na Kranjskem, zato so bili zelo pomembni varni prehodi čez gore in tudi čez Dravo.¹⁰ Da je ob koncu 13. stoletja postala trgovina že pomemben dejavnik, kažejo mitnice v Velikovcu, Pliberku, Železni Kapli, Guštanj, Dravogradu, Celju in pa prizadevanja za lastništvo in nadzor nad gorskimi prehodi.¹¹ Ko so v 14. stoletju Habsburžani dobili Koroško in Kranjsko neposredno v upravljanje (leta 1335) in ko so pridobili še Trst (1382), so imeli pod nadzorom glavne prometne smeri od Dunaja preko Judenburga, Beljaka, po Kanalski dolini proti Benetkam.¹² Na prometno-geografsko ugodnih področjih so se začela krepiti urbana središča ali pa nastajati nova.¹³ V 14. stoletju je postal Kranj pomembno središče za trgovino z železom, ki je s Koroške prihajalo čez Jezersko in Ljubelj ter potovalo naprej proti Benetkam. V tem stoletju se je okrepil tudi Maribor, ki je stal na križišču ljubljanske poti proti Gradcu in Dunaju ter obdravske poti iz Ogrske proti Koroški.¹⁴ Na pomembnem prometnem območju med Koroško in Spodnjo Štajersko je v urbani center rasel Slovenj Gradec, ki je bil upravno in gospodarsko središče Mislinjske doline.¹⁵ S Koroško je bila povezana tudi Goriška. Pomembna prometna povezava je tekla iz Koroške čez Predel proti morju. Ko sta ob koncu srednjega veka Goriška in Predel prišla v roke Habsburžanov, je to olajšalo in okre-

1 Schreiber, *Simfonija cest*, str. 16–17.

2 Paschinger, *Grundzüge*, str. 364.

3 Hassinger, *Die Handels und Verkehrsstellung Villachs*, str. 211–282.

4 Truhlar, *Struktura in razvoj cestnega omrežja*, str. 156–160; Šašel, *Slovanski prostor*, str. 61–68; Wutte, *Kärntens Wege*, str. 97; Curk, *Prometne razmere med 11. in 18. stoletjem*, str. 14–15; Curk, *Mislinjsko ozemlje*, str. 179; Curk, *Prometne razmere med 11. in 20. stoletjem*, str. 155; Medved, *Mežiška dolina*, str. 9.

5 Paschinger, *Grundzüge*, str. 368.

6 Paschinger, *Grundzüge*, str. 370–371.

7 Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 21–25.

8 Prav tam, str. 31–32.

9 Hassinger, *Die Handels und Verkehrsstellung Villachs*, str. 211–263.

10 Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 37–41.

11 Prav tam, str. 42.

12 Prav tam, str. 45.

13 Prav tam, str. 44.

14 Prav tam, str. 60–63.

15 Prav tam, str. 64.

pilo promet po tej poti.¹⁶ Po tej poti je potovalo predvsem vino proti severu, s koroške strani pa je na jug potovalo različno blago.¹⁷

Že od konca 14. stoletja so bili kot tovorniki na Koroškem znani "slovenski tovorniki" iz Ziljske doline. Poleg tovarništva so se ukvarjali tudi s prevozništvom, kolikor so to tedanje ceste seveda dopuščale. Delovali so v Kanalski dolini in z žitom in živili oskrbovali furlanska mesta. Podjetnejši tovarniki so se lotili tudi poti čez Visoke in Nizke Ture in tako tovorili blago iz Italije do Salzburga. Od juga proti severu so tovorili vino, nazaj pa kameno sol. Na teh poteh so v 16. in 17. stoletju prevladovali tovarniki iz spodnje Ziljske doline.¹⁸

V srednjem veku je sicer prevladoval tovarni promet, vendar pa se je na posameznih odsekih, kjer so bile ceste primerno ohranjene, razvil tudi vozni promet. Tak predel je bil del obdravske ceste med Mariborom in Koroško, kjer je bil že v 14. stoletju (1322) omenjen vozni promet. V 15. stoletju je carinska tarifa na Muti omenjala težke in lahke vozove. Vozni promet, verjetno na krajše razdalje, je poznala tudi osrednja Koroška. Od konca 13. stoletja dalje se vrstijo omembe voznega prometa v zvezi z mesti Št. Vid, Beljak, Velikovec, kjer je bilo meščanom prepovedano oviranje transporta z vozovi. Omemba voznega prometa iz 15. stoletja govori o transportu iz Pliberka skozi Celovec do Beljaka. Prav tako je omenjen vozni promet po Kanalski dolini.¹⁹

Če se je le dalo, pa je blago potovalo po rekah. Vodni promet je imel več prednosti pred kopnim: bil je hitrejši, prepeljati se je dalo večje količine, bil je cenejši. Na Koroškem je za promet prišla v poštev le Drava, kjer je potekal promet s splavi. Vodno mitnino so pobirali v Spittalu, Beljaku, Velikovcu, Dravogradu, na Muti in v Mariboru ter Varaždinu. V 14. stoletju so na Dravi med Koroško in Mariborom vozili tudi čolni. Plovba po Dravi je potekala v obe smeri.²⁰

Spremembe prometnih poti, ki so se uveljavile v Evropi v 16. stoletju, so imele svoj odmev tudi na Koroškem. Vse bolj očitno je postajalo merjenje gospodarske moči med Beneško republiko in habsburško monarhijo. Slednji je končno uspelo priti do Jadranskega morja in se je poskušala oblikovati kot nekoliko trdneje organizirana država.²¹ Po letu 1500 je Goriška postala del habsburške monarhije in goriška pristanišča del avstrijske obale. Najboljše med temi pristanišči je bil Devin. Po osvojitvi Bovškega je šla cestna povezava od Devina do Predela ves čas po avstrijskem ozemlju. Cesta pa je bila

precej slaba in zgodilo se je, da so morali tovari koroškega železa čakati v Tolminu na boljše razmere (leta 1568). Kljub vsem političnim težavam in napetostim med Beneško republiko in habsburško monarhijo, se je tovarjenje železa in lesa iz Koroške po Kanalski dolini proti Italiji nadaljevalo. Težave so začele nastajati tudi ob vprašanju moči in vpliva Trbiža. V letu 1570 je bila kanalska cesta od Beljaka čez Št. Vid do sedla Neumarkt prikazana kot glavna cesta.²²

Na Ljubeljskem prehodu so tovarno cesto v letu 1575 popravili in predelali v vozno. Ker je služila predvsem lokalnemu prometu, se pretresi, ki so bili očitni na cestah, ki so povezovala morje z notranjostjo, še niso odrazili. Po drugi strani pa je bila cesta čez Ljubelj tedaj pomembna kot vojaška cesta. Cesta čez Jezersko je bila težavna predvsem s kranjske strani, zaradi nevarne doline Kokre, zato je bil promet čez ta prehod še manjši kot promet čez Ljubelj.²³

V 16. stoletju je na cestah še prevladovalo tovarništvo, vse bolj pa se je uveljavljalo tudi prevoznništvo. Čas je postajal vse pomembnejši, zato so bili zastoji, ki so se nabirali ob prekladanju blaga, vse bolj moteči. Začele so se uveljavljati direktne vožnje, to pa je zahtevalo novosti in organizacijske izboljšave. V prvi polovici 16. stoletja se je znova okrepilo delovanje pošte, ki je nazadovalo v času vladarja cesarja Maksimilijana I. V drugi polovici 16. stoletja je čez Koroško tekla poštna smer Benetke–Dunaj.²⁴

V 17. stoletju se je habsburška monarhija vse bolj povezovala v enotnejšo državo, to pa je dobro vplivalo na organizacijo prometa. V habsburških deželah se je začel čas merkantilistične miselnosti v gospodarstvu, kar je na področju organizacije prometa, prometnih povezav in prometnic prineslo prav fantastične zamisli: npr. Valvasorjevo idejo o predoru skozi Ljubelj, katere izvedba pa je bila seveda predraga, ali pa še bolj fantastične načrte izgradnje kanala med Donavo in Jadranskim morjem, ki naj bi tekli čez Koroško, pa idejo o povezavi med Dravo in Sočo...²⁵ Iz aktov, ki govorijo o cestah v 17. stoletju, lahko razberemo potek takratnih glavnih cest in njihovih razdalj. Tako je bilo od Strmca (Krainberg) do Katschberga 12 $\frac{3}{4}$ milje ali 94,5 km, od prehoda Ljubelj do okolice Brež 8 $\frac{1}{2}$ milje ali 68,27 km, od Beljaka do Trbiža in Korena 6 milj ali 45,51 km, od Celovca do Beljaka pa 4 milje ali 30,34 km. Čez Beljak je šla cesta Katschberg–Strmec ter dalje proti Gorici in Benetkam, tudi od Trbiža proti Korenu in spet od Beljaka proti Celovcu ter čez Ljubelj. Kot glavna trgovska cesta je

¹⁶ Prav tam, str. 66.

¹⁷ Prav tam, str. 143.

¹⁸ Prav tam, str. 144.

¹⁹ Prav tam, str. 147.

²⁰ Prav tam, str. 156.

²¹ Paschinger, Grundzüge, str. 376.

²² Prav tam, str. 377.

²³ Prav tam, str. 377.

²⁴ Prav tam, str. 379.

²⁵ Paschinger, Grundzüge, str. 376; Kalmar, Načrti pomorske trgovine, str. 137–141.

tedaj veljala cesta čez Ljubelj pa tudi cesta čez Katschberg–Gmünd–Spittal–Beljak in od tu čez Strmec kot tudi skozi Kanalsko dolino. Za vozni promet je bilo treba temeljito popraviti vse te ceste.²⁶

Rečni promet in promet po vodnih kanalih je v tem obdobju pomenil veliko olajšavo v prometu. Potrebne pa so bile tudi izboljšave varnosti in hitrosti cestnega prometa. Začele so se izboljšave prevoznih sredstev, s katerimi je bila povezana boljša cestna gradnja, razvijati se je začel poštni promet in omejevali so se začele nekatere srednjeveške pravice, ki so ovirale in zavirale promet, tako npr. pravica obvezne poti, skladiščna pravica nekaterih mest, mitninske pravice.²⁷ Spremembe prometnih tokov, ki se v 17. stoletju že čutijo tudi na Koroškem, so zahtevale preložitev nekaterih slabih cestnih odsekov na tistih prometnicah, po katerih se je povečala frekvenca prometa. Poskušali so urediti ceste čez višavja, ki so zahtevale preveč časa in priprege, pa tudi tiste ceste, ki so tekle čez močvirnate ali poplavne predele. Tako so npr. cesto Celovec–Št. Vid, ki je tekla po močvirni dolini reke Gline, preložili pri Sv. Donatu na vznožje Magdalenske gore. Cesta čez Ljubelj je šele v 17. stoletju postala pomembna kot komercialna cesta. Sredi 17. stoletja so popravljali tudi cesto čez Jezersko, vendar pa so bile še vedno težave na kranjski strani v dolini Kokre.²⁸

Koroški promet v znamenju merkantilizma

V začetku 18. stoletja je postajala merkantilistična vrednost cest vse pomembnejša. V tem času so prišle do veljave glavne prometne žile na Koroškem:

- cesta čez Pontebo kot prečna cesta;
- cesta čez Katschberg, ki je pomenila povezavo južne Nemčije s Salzburgom na eni in Italijo na drugi strani;
- vzdolžna cesta med Zgornjim Dravogradom in Dravogradom, ki je šele sedaj postajala res pomembna prometnica.²⁹

Podrobneje so bile to naslednje glavne ceste na Koroškem: cesta Kanalska dolina–Beljak–Št. Vid–Neumarkt; Ljubelj–Celovec; Celovec–Velikovec–Labot–Maribor; Celovec–Beljak–Lienz; Plöcken–Gailberg; Podkoren–Beljak; Spittal–Katschberg. Tem cestam so v letu 1718 dodali še ceste Wolfsberg–sedlo Obdach in Packsattel ter cesto Podkloster (Arnoldstein)–Mauthen.³⁰ Med cestami samimi so bile sedaj večje pozornosti deležne tiste, ki so se nadaljevale v smeri proti Trstu.³¹ Že v 17.

stoletju so bile zelo pogoste pritožbe zaradi slabih cest, v 18. stoletju pa je prvič govor o strogih predpisih glede gradnje cest in mostov, glede popravil in vzdrževanja, predvsem na obeh glavnih trgovskih cestah na Koroškem. Na prvi glavni cesti Katschberg–Strmec je bilo sedem pravih mostov, ki bi jih bilo treba pozidati, potrebno bi bilo tudi dvojno tlakovanje v nekaterih vaseh in trgih, na cesti pa naj bi zaposlili 12 cestarjev. Omeniti velja, da je bila cesta čez Katschberg tudi poštna cesta. Med Beljakom in Strmcem so morali cesto preložiti.³²

Cesta čez Koren je bila takrat zgrajena kot vozna komercialna cesta, imela je že ovinke, sredi 17. stoletja pa je bila spet v slabem stanju. Korenska cesta je bila glavno nadaljevanje ceste, ki je prihajala iz južne Nemčije in Salzburga čez Katschberg ter šla nato proti Kranjski, Gorici in Benetkam. Poleg predelske ceste je bila glavna cesta, po kateri so uvažali goriška vina, že leta 1725 pa je bila na koroški strani spet v slabem stanju. Le s težavo so furmani z dvojno vprego premagovali zelo strme odseke. Potrebna so bila precejšnja zemeljska dela, da je bila cesta dobra za vozove, vendar se je le posrečilo, da je bil odsek od Strmca do urada Koren prevozen. Ostali predel je še čakal na popravilo, za ta dela so nameravali uporabiti cestno tlako.

Cesta med Zgornjim in Spodnjim Trbižem in Belo Pečjo naj bi bila popravljena v letu 1724, saj je bila pomembna za blago, ki je potovalo proti Trstu in Reki. Čez Strmec bi bila cesta sicer za dve miljii krajša kot čez Trbiž, bila pa je težavnejša, ker se je skoraj ni dalo popraviti do te mere, da bi bil vozni promet možen po vsej dolžini. Na njej so bili zelo strmi odseki, ovinki pa so bili ponekod tako kratki, da se z dvema ali tremi pari konj ali volov, ki so bili vpreženi eden za drugim, ni bilo mogoče peljati brez priprege.³³ Čeprav je bila cesta čez Trbiž daljša, pa voznina ni bila višja. Od Trbiža do Bele Peči je bilo mogoče voziti z vozovi ali sanmi pozimi in poleti. V tem času so vozili težki vozovi v Beljak in obratno, to pomeni, da cesta ni bila slaba, je pa bila potrebna popravila. Tranzitni promet iz Trsta in Gorice je igral na tej cesti zelo pomembno vlogo.³⁴

Druga pomembna pot proti jugu, proti Benetkam in v notranjost Italije, je bila pot čez Pontebo. V 17. stoletju ni bila več označena kot glavna komercialna cesta, čeprav je bila še vedno zelo pomembna. V času Karla VI. so tudi to cesto temeljito popravili. Da je promet po njej upadal, naj bi bilo krivo to, da je bila v začetku 18. stoletja zelo slaba, in da so bile druge ceste v avstrijskih deželah boljše.³⁵

²⁶ Schluga, Die Waren- und Postverkehr, str. 666.

²⁷ Paschinger, Grundzüge, str. 376.

²⁸ Prav tam, str. 377.

²⁹ Schluga, Die Waren- und Postverkehr, str. 666.

³⁰ Paschinger, Grundzüge, str. 378.

³¹ Prav tam, str. 378.

³² Schluga, Die Waren- und Postverkehr, str. 667.

³³ Prav tam, str. 667.

³⁴ Prav tam, str. 668.

³⁵ Prav tam, str. 668.

S cesarskim patentom leta 1727 sta bila cestna odseka Salzburg–Radstattske Ture–Katschberg–Beljak–Korensko sedlo in Dunaj–Neumarkt–Celovec–Ljubelj–Kranj razglašena za glavni komercialni cesti.³⁶ Leta 1731 so bile na Koroškem kot glavne ceste navedene ceste od Brež do Ljubelja, od Celovca do Beljaka in čez Koren, od Beljaka do tirolske meje, ceste čez Pontebo ni bila več med njimi. Cesta Beljak–Ločilo (Hart) v razdalji 1,25 milje ali 9,48 km je bila zgrajena 1725, med Ločilom in Podkloštom v razdalji $\frac{3}{4}$ velike milje ali 5,68 km pa je bilo treba urediti dva manjša mostova. Med Podkloštom in Vratu (Thörl) je bilo 1 miljo ali 7,5859 km poti, na kateri je bilo treba še nekaj razstreliti in urediti močvaro. Tudi na cesti po savski dolini od Trbiža do mejnika Beli potok (1/2 milje ali 3,79 km) je bilo treba postaviti dva mostova, enega pred trgov Trbiž, drugega pa čez mejni potok. Za odsek od Beljaka do Vetrova (Föderaun) je bilo treba nastaviti cestarja, od Vetrova do Neuhausa tudi enega in od Neuhausa do Podkloštra še enega, prav tako enega od Podkloštra do Megvarji, pa še enega do Vrat, enega od Vrat do Kokovega (Goggau), ter od tu do Trbiža še enega. Ob tej priložnosti so tudi popravili mostove pri Vetrovem, Pečeh in Kokovem. Ob koncu 18. stoletja je znova zaživela cesta čez Pontebo, leta 1798 je bila označena kot poštna cesta, poleg tega pa še kot največja in najpomembnejša trgovska cesta Koroške, kot cesta, ki je na Koroškem najbolj obremenjena, čeprav ni bila prava komercialna cesta.

Naslednja pomembna povezava Koroške proti jugu je bila cesta čez Predel, ki je postajala v 17. stoletju vse pomembnejša, čeprav je bila zelo težavna. V letih 1680–1683 so zgradili novo, času primerno.

Na pomen ceste čez Plöcken kaže višji mitninski urad v kraju Mauth, ki tudi potrjuje pomen ceste po zgornji Ziljski dolini in prehod čez Gailbergsattel.³⁷

Za odvoz svinčeve rude je bila v 16. stoletju urejena dobra vozna pot od Beljaka po vsej blajberski nižini v Ziljsko dolino do kraja Čajna–Cače. Po tej poti so gnali tudi živino v Ziljsko dolino in čez prehod Bartolo v Kanalsko dolino in naprej v italijanske kraje. Prav tako so vodile poti čez zahodne Karnijske Alpe v Italijo in na Tirolsko.³⁸

Vzdolžna cesta je bila v 17. stoletju pomembna le na odseku Celovec–Beljak, leta 1798 pa je kot poštna cesta postala pomembna v vsej svoji dolžini od Zgornjega do Dolnjega Dravograda. Odsek Beljak–Zgornji Dravograd je bil že leta 1783 označen kot glavna in poštna cesta in kot pot od Dunaja do Italije, saj so morali potniki od leta 1783 plačevati mitnino v Brežah, Celovcu, Spittalu in Zgornjem

Dravogradu. Potoki, ki so pritekali iz skupine Kreuzeck, so to cesto poplavljali, tako da je bila na področju Greifenburga ob slabem vremenu neprevozna.³⁹ Cesta čez Spittal proti Tirolski ni bila edina komercialna cesta, poštna postaje na njej so uredili v 50-tih letih 18. stoletja, po njej pa so poštna kočije potovali iz Tirolske proti Trstu.⁴⁰

V 18. stoletju so se v prometni zgodovini pojavile nove ceste, predvsem so bile to bivše stranske ceste.⁴¹ Po glavni komercialni cesti Katschberg–Strmec, oziroma cesarstvo–Salzburg–Trst je potovalo trgovsko blago, železo in vino. Po cesti čez Korensko sedlo kot tudi po cesti čez Predel je potovalo vino z Goriške. Čez Korensko sedlo so se premikale tudi vojaške enote. Tako so leta 1748 tu korakali varaždinski oddelki proti Nizozemski – šli so čez Strmec proti Beljaku. Cesta čez Koren je bila torej tudi pomembna vojaška cesta.⁴²

"Po največji in najpomembnejši glavni cesti" Koroške, po cesti čez Pontebo je potovalo italijansko vino, olje, na drugo stran pa železo in drugo trgovsko blago. Po ostalih cestah čez Karnijske Alpe so gnali živino in prevažali vino. Med temi cestami je bila pomembna cesta čez Plöcken – po njej so potovali živina in žito v eno smer ter vino v drugo. Cesta skozi Ziljsko dolino in dolino Lesach je bila prav tako namenjena živini, živo srebro iz kraja Krajcen (Kreuzen) je potovalo večinoma proti severu, saj je jug oskrboval velik rudnik živega srebra v Idriji, ki je s svojo trgovino posegel tudi na sever čez Ljubelj. Po obrtno komunikacijski cesti od Spittala oziroma Sachsenburga skozi okolico Beljaka je potovala sol, vino, platno, žito, sadje, različno blago in kramarija. Po dolini Möll (Bela) sta potovala predvsem sol in živina, čez Mallniške ture žito, trgovsko blago, kože, med, sir in baker.⁴³

Obmejne carinske postaje so za 17. stoletje pokazale, da je bil promet čez prehod Plöcken gostejši kot pa čez prehode Pontebo, Predel in Koren. Nepomemben ni bil niti promet skozi dolino Lesach, Ziljsko dolino in Iselberg ter čez Dripole.⁴⁴ Med Koroško in Kranjsko so bile na teh odsekih pomembne razlike. Korensko sedlo je bilo na severni strani prestrmo za vozni promet, na kranjski strani se je zapletalo na odseku te ceste med Trbižem in Ratečami. Kranjski stanovi so se bali, da blago, ki je pripotovalo do Trbiža, ne bi potovalo na Gorenjsko, ampak naravnost v Italijo. Obe cesti sta posredovali promet proti Dunaju in proti Salzburgu, poleg tega sta bili tudi dobri povezavi na ceste zgornje in spodnje Koroške.⁴⁵

³⁶ Paschinger, Grundzüge, str. 378.

³⁷ Schluga, Die Waren- und Postverkehr, str. 669–670.

³⁸ Prav tam, str. 671.

³⁹ Prav tam, str. 671.

⁴⁰ Prav tam, str. 672.

⁴¹ Prav tam, str. 672–673.

⁴² Prav tam, str. 673.

⁴³ Prav tam, str. 673.

⁴⁴ Prav tam, str. 674.

⁴⁵ Paschinger, Grundzüge, str. 378.

Konj vleče voziček po tirih iz leškega premogovnika (vhod Franciscus), v obdobju med obema svetovnima vojnama (Družinski arhiv Berte Pavlinec, Leše).

Poleg merkantilističnega zanimanja za ceste, sta postala cestno omrežje in njegova kakovost zanimiva tudi za vojsko. Sredi 18. stoletja so tako izvedli popis cestnega omrežja v tedanji habsburški monarhiji. Iz njega lahko črpamo marsikatero podatke o tedanjih cestah pa tudi življenjskih razmerah, saj je popis pisan zelo objektivno, predvsem pa s stališča vojske, ki jo zanimata napad in obramba ter ozemeljski pogoji, ki so s tem povezani.⁴⁶

Jugovzhodni del Koroške, predvsem pa Mežiška dolina je bila že v antiki povezana s Celovško kotlino in z Mislinjsko dolino.⁴⁷ Na osnovi rimskih poti in smeri so se ohranile prometne povezave tudi v srednjem veku. Ker pa je v tem času prevladovalo tovarništvo, so ceste, kot jih je poznala rimska doba, izginjale. Uničevali so jih naravni pojavi (zime, deževja, poplave), nihče jih ni temeljito popravljaj, okoliški prebivalci so materiale, iz katerih so bile zgrajene, porabili pri popravljanju lastnih domov. Seveda so tudi v tem času morale obstajati povezave med posameznimi kraji, vendar pa so bili nekateri predeli dokaj odmaknjeni od dogajanja in v oskrbi precej samozadostni. Spremembe so se tudi v teh krajih začele v 18. stoletju, ko je zavlada nova gospodarska miselnost, ko so novosti na področju tehnike začele omogočati bolj donosno rudarjenje in fužinarstvo in so se začele večati zahteve tako po železu kot po svincu in končno tudi po premogu. Vse to je vplivalo tudi na dogajanje v Mežiški dolini

in njeni okolici. Za prodajo železa, svinca in premoga so bile potrebne vsaj znosne prometne povezave.

Na oblikovanje prometa po Mežiški dolini je vplivalo dejstvo, da je bila ozka dolina med Črno in Mežico do začetka 19. stoletja nenaseljena; šele razmah fužinarstva je to spremenil.⁴⁸ V 18. stoletju je bila Mežiška dolina dokaj dobro povezana s Celovško kotlino čez prehod Reht, dobra je bila tudi povezava proti Dravogradu. Povezava z Mislinjsko dolino se je naslanjala na staro rimsko cesto čez Kotlje in Sele. Na poti med Črno in Šoštanjem, ki je bila slaba, je prevladoval tovarni promet.⁴⁹

Koroška na vojaških zemljevidih druge polovice 18. stoletja

Kot je bilo že omenjeno, so v drugi polovici 18. stoletja za vojaške potrebe izvedli popis ozemlja avstrijske monarhije. V ta popis je bila zajeta tudi Mežiška dolina z okolico in na osnovi teh, vojski namenjenih podatkov, lahko vsaj delno prikažemo prometne razmere, ki so vladale na tem ozemlju sredi 18. stoletja.

Cesta, ki je prihajala s Štajerske, od Šoštanja po dolini ob Javorskem potoku (ki ga je kartograf imenoval potok Meža) na Koroško proti Črni, je bila glavna cesta. Na odseku od deželne meje do Črne je bilo na njej šest lesenih mostov. Imela je trdno podlago in bila je dovolj široka in dobro vzdrževana, da so se na nje lahko srečevali tudi težki vozovi. Pozimi je bila težje prevozna. Druge vozne in peš

⁴⁶ *Slovenija na vojskem zemljevidu 1763–1787*. Koroška je v 4. zvezku (Ljubljana 1998), 5. zvezku (Ljubljana 1999) in 6. zvezku (Ljubljana 2000).

⁴⁷ Medved, *Mežiška dolina*, str. 9.

⁴⁸ Prav tam, str. 36–37.

⁴⁹ Prav tam, str. 35, 36.

poti v tej okolici so bile slabe in le za silo uporabne. Na pobočjih ob cesti je rasel visok smrekov gozd.⁵⁰ V Črni so bile trdno zgrajene farna cerkev z župniščem, mitnica in še dve drugi hiši. Zidane so bile kapele (sedaj cerkve) sv. Jakoba, sv. Jošta, sv. Magdalene in sv. Helene. Pred Črno so se stekali Meža in Bistra ter Javorski potok. Prav tako sta se tu glavni cesti, ki je prišla ob Javorskem potoku, pridružili še stranski poti, ki sta tekli ob potoku Bistrici in Meži; sem se je stekalo tudi več peš poti. Malo pred Črno je bil na cesti, ki je tekla ob Meži, lesen most. Dejstvo, da je kraj imel zidano mitnico, govori o tem, da je bilo na tem področju nekaj prometa. Cesta, ki je iz Črne vodila proti Mežici, je označena kot glavna cesta. Imela je deloma trdno deloma ilovnato podlago. Opremljena je bila z dobrimi lesenimi mostovi, na odseku med Črno in Mežico jih je bilo 11. Po vsem povedanem bi lahko sklepali, da je bila ta komunikacija pomembna, saj so premostili vse potoke in hudournike, ki so izlivali v Mežo, res pa je tudi, da bi bila pot po dolini brez teh mostov skoraj neuporabna. Cesta je bila primerne širaka, da sta se lahko srečala dva tovorna voza. Pozimi ob velikem snegu pa je bila težje prevozna. Na odseku od Črne do Mežice je bilo na Meži sedem mlinov (ali žag) od tega pet na področju, kjer je kasneje nastalo naselje Žerjav. Meža je bila na tem področju široka 20 do 25 korakov, globoka pa 1 do 1,5 čevlja (od 31,6 do 47,4 cm), in bila je deroča. Ostale hribovske poti so bile delno peš poti delno slabe vozne poti. Bile so strme, na njih je bil prod, kamenje in skale. Večina poti je imela mehko podlago, pozimi so bile vse neuporabne. Deloma so jih vzdrževali kmetje sami, da so lahko do svojih domov pripeljali potrebna živila. Dolino so obdajali izključno smrekovi gozdovi.⁵¹

V Mežici so bile trdno zidane stavbe župnijska cerkev, župnišče ter kapele sv. Janeza, sv. Volbenka, sv. Ane. Meža je bila tu široka 18 do 25 korakov, globoka pa 1,5 do 2 čevlja (47,4 cm do 63,2 cm), in imela je zelo hiter tok. Je tudi poplavljala, vendar pa ni naredila večje škode. V Mežici je glavna cesta zavila proti Pliberku. Bila je dobro vzdrževana in prevozna v vseh letnih časih. Poti v hribe so bile slabe.⁵² Že nekoliko pred Poljano je cesta označena kot stranska, na Poljani, kjer se tudi odcepi glavna cesta proti Pliberku, je cesta ob Meži označena kot stranska cesta. Nadaljevala se je naprej proti Prevaljam in Ravnam na Koroškem. Ob lepem vremenu je bila dobra, ob dežju pa zaradi mehkih tal težje prevozna.⁵³

Prevalje (Farna vas) so imele trdno zidano župnijsko cerkev in župnišče. Iz kraja je vodila naprej

stranska cesta, ki je bila ob lepem vremenu dobra, hribovske peš poti in vozne poti pa so bile vedno slabe.⁵⁴ Od Črne do Mežice je glavna cesta tekla enkrat po levem, drugič po desnem bregu Meže, že precej pred Mežico je prešla na levo stran in potem ostala na tej strani do znamenja pri Sv. Barbari nekaj pred Ravnami, kjer je čez lesen most prešla na desno stran Meže. Na odseku med Mežico in Poljano ni bilo nobenega mostu, na predelu od Poljane do Raven pa so bili trije.

Trg Ravne na Koroškem (Guštanj) je imel nekaj trdno zidanih meščanskih hiš, podružnično cerkev in kapelico sv. Antona. Meža je bila tu široka 25 do 30 korakov in globoka 1 do 2 čevlja (31,6 cm do 63,2 cm), dno je bilo kamnito, tudi poplavljala je rada. Vzrok za poplave naj bi bil jez pri fužinah. Do Raven je vodila stranska cesta. Iz trga so šle stranske ceste ob Meži proti Dravogradu, proti Dobji vasi in ob Hotulji proti Kotljam. Te poti so imele mehka tla, prevozne so bile z malimi kmečkimi vozovi, ob suhem vremenu so bile zelo dobre. Hribovske poti pa so bile v vseh letnih časih slabe. Gozdovi na bližnjih vzpetinah so bili večinoma smrekovi visoki gozdovi.⁵⁵

Iz Raven je vodila stranska cesta proti jugu do Kotelj. Bila je nezravnana, kamnita, zelo strma in za silo prehodna le ob lepem vremenu z lesenimi vozički. Možna je bila tudi peš pot po dolini globeli. Iz Kotelj je vodilo več stranskih poti, ki so bile večinoma prehodne le ob lepem vremenu, nekatere so vodile naprej proti jugovzhodu na Štajersko, kjer so se povezale z mrežo poti, ki so bile usmerjene proti Slovenj Gradcu, tudi na zahod je vodilo več stranskih poti. V Kotljah sta bili trdni zgradbi farna cerkev in župnišče.⁵⁶

Iz Raven je proti Dravogradu vodila stranska cesta. Mežo je prečkala čez lesen most in se po njenem levem bregu nadaljevala proti Dravogradu. V Dravogradu je bila zidana stavba župnijska cerkev z župniščem, grad na griču ter nekatere hiše v trgu. Zidani sta bili tudi podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika in sv. Treh kraljev (Sv. Duh) ter cerkev sv. Boštjana ob cesti in cerkev sv. Magdalene na meji ter krčma Murenhof. V Dravogradu se je odcepila glavna cesta v Labotsko dolino, prav tako je glavna cesta nadaljevala svojo smer po levem bregu Drave proti vzhodu. Meja med Koroško in Štajersko je potekala po desnem bregu Drave do krčme Murenhof, kjer je prečkala Dravo, glavno cesto in zavila proti severu. Glavna cesta pa se je po levem bregu Drave vila dalje na Štajersko.⁵⁷

⁵⁰ *Slovenija*, 5. zvezek, sekcija 148, str. 2.

⁵¹ Prav tam, sekcija 149, str. 14.

⁵² *Slovenija*, 4. zvezek, sekcija 138, str. 61.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ *Slovenija*, 6. zvezek, sekcija 139, str. 8.

⁵⁵ Prav tam, str. 7.

⁵⁶ *Slovenija*, 5. zvezek, sekcija 148, str. 11.

⁵⁷ *Slovenija*, 6. zvezek, sekcija 139, str. 4.

Prometne razmere na Koroškem v 19. in začetku 20. stoletja

V začetku 19. stoletja razmere na koroških cestah niso bile več času primerne.⁵⁸ Napoleonske vojne niso bistveno spremenile prometa na Koroškem. Za trgovanje na dolge razdalje je še vedno veljala smer Trst–Ljubljana–Beljak–Pustriška dolina–Brenner. Od te smeri sta bila dva odcepa in sicer cesta čez Ture proti Salzburgu in cesta proti Kanalski dolini. Za celotno Koroško je bila pomembna smer proti Mariboru saj so po njej izvažali železo in železne izdelke.⁵⁹ Za poštni promet sta bili v začetku 19. stoletja že uveljavljeni cesti Spittal–Greifenburg ter smer Beljak–Celovec–Velikovec–Led (Eis)–Dravograd. Brez poštne povezave so bili še vedno kraji v Ziljski dolini, v Rožu, v dolini Krke in Gline, v Labotski dolini pa na področju proti Jezerskem in Podjuni. Poštne in glavne ceste niso bile identične.

Od srede 19. stoletja je bilo o cestah na Koroškem slišati le pritožbe. Čeprav so še vedno pobirali mitnino, so bile ceste slabe, predvsem ceste nižjih kategorij. Boljše so bile ceste v bližini večjih mest in pa v bližini večjih industrijskih obratov, ki so sami vzdrževali del cestne trase. Mreža državnih cest na Koroškem pa se je v 70. letih 19. stoletja prilagajala železniški mreži.⁶⁰ Tako je med Št. Vidom in Beljakom vodila le ena deželna cesta, državne ceste so potekale vzdolžno, od Beljaka do Pontebe, prečno čez Korensko sedlo, od Neumarkta do Celovca in naprej čez Ljubelj, od Velikovca čez Jezersko in na drugi strani v Labotsko dolino. V 80. letih 19. stoletja so nekatere ceste le nekoliko izboljšali, jih preložili ali zgradili na novo. Izboljšali so tudi pošno zvezo med železnico in deželnimi ter okrajnimi cestami. Prva železniška zveza podolžne doline vzhodnih Alp Enns–Salzachtal–Dravska dolina je omilila prometno napetost med severom in jugom, je pa odvzela nekaj prometa cestam. Prizadevanje za priključek Koroške na tržaško železnico v Ljubljani kaže to, da so tri državne ceste prečkale južno mejo Koroške in se usmerjale proti Ljubljani. To je postalo nujno potem, ko so propadli tako načrti o regulaciji Drave kot načrti o železniški povezavi proti Mariboru.⁶¹

Pomen Koroške je porasel po letu 1866, ko je postala mejna dežela proti Italiji, še vedno pa je ostala tudi prehodna dežela. Te spremembe so se odražale tudi v političnem in trgovskem smislu.⁶²

Pri in ob določanju cestnih popravil in cestnih tras kot tudi pri odločanju o železniških povezavah in trasah je imela precejšno besedo vojska. Tako so

ob pogajanjih za cestne trase in železniške povezave prišla na dan mnenja, da bi bilo nastopanje proti Italiji v letu 1848/49 učinkovitejše, če bi vojaštvo lažje potovalo skozi Koroško. Ta opozorila so spodbudila še bolj zagreto prizadevanje za izgradnjo železniške mreže. Leta 1864 je bila dokončana že dolgo pričakovana povezava Beljak–Maribor, vendar se je šele leta 1871 povezala s brenersko progo, kar je bilo seveda prepozno za vojno leta 1866; proga je bila namreč dokončana 1867. Sledila je diagonalna povezava Bruck na Muri–Št. Vid–Beljak (1868)–Trbiž (1873)–Ponteba (1879). Ko so odprli še progo Celovec–Št. Vid, je bil koroški prometni trikotnik oblikovan. Linija Launsdorf–Hüttenberg (1868), ki je bila povezava s tamkajšnjim gospodarstvom in linija Dravograd–Wolfsberg (1879), sta se navezali na najpomembnejša rudarska področja.⁶³

Z zakonom iz leta 1880 so bile izboljšane možnosti za gradnjo lokalnih železniških prog. Te so bile v mnogih koroških dolinah zelo potrebne. Nastajati so začele proge: Podkloster–Šmohor (1894), ozkotirna proga Treibach–Klein Glödnitz (proga po krški dolini 1898) in Kühnsdorf–Železna Kapla (1902), poleg tega še povezava železnice po labotski dolini in čez Obdaško sedlo do navezave na Rudolfovo železnico v Zeltwegu (1909). Spet so govorili tudi o načrtu železnice preko Ljubelja, saj se je italijanski promet čez Trst izredno povečal.⁶⁴

Zahodnoalpske dežele so že kar nekaj časa zahtevale boljšo povezavo s Trstom. Tudi mesto samo si je prizadevalo za direktno povezavo z južno in srednjo Nemčijo. Tako so se pojavljali trije načrti: Radstattske Ture–Katschberg, Mallniške Ture in Felberske Ture. V letu 1909 je bila odprta turska železnica Schwarzbach–Št. Vid–Mallnitz–Beljak–Področja (Rosenbach), tri leta pred tem pa je bila dokončana povezava med Celovcem in Področjo (Karavanska proga). S to linijo, ki je bila povezala z bohinjsko progo, je bila omogočena povezava z Gorico in Trstom. Koroška mesta so se tako približala morju: Celovec za 32%, Beljak za 26%. Dežela je bila tako povezana z mednarodnim prometom med Nemčijo in Balkanskim polotokom. Z dograditvijo železnice po dolini Mure se je priključila tudi štajerska železniška mreža (1900).⁶⁵

V začetku 20. stoletja so se ceste na Koroškem, kot tudi v drugih pokrajinah avstrijskega dela monarhije, delile na državne, deželne, okrajne in občinske. Dolžina vseh cest na Koroškem je bila 1749,784 km. Dolžina državnih cest je bila 596,284 km, leta 1900 je njihovo vzdrževanje zahtevalo 520.000 kron. Državne ceste so bile dobro ohranjene in vzdrževane. Med državne ceste so spadale naslednje ceste: Celovec–Št. Vid–Breže–Puščava;

⁵⁸ Paschinger, Grundzüge, str. 379.

⁵⁹ Holz, *Razvoj cestnega omrežja*, str. 47.

⁶⁰ Paschinger, Grundzüge, str. 380–381.

⁶¹ Prav tam, str. 381.

⁶² Potočnik, *Vojvodina Koroška*, str. 3.

⁶³ Paschinger, Grundzüge, str. 382.

⁶⁴ Prav tam, str. 382.

⁶⁵ Prav tam.

Železniška postaja na Prevaljah (foto: Franc Sečnjak; Družinski arhiv Tilke Sekol, Prevalje).

Celovec–Beljak–Oberdrauburg; Celovec–Velikovec–Dravograd; Celovec–Ljubelj; Beljak–Pontafel (Pontabelj); Trbiž–Predel; Rikarja vas–Koren; Spittal–Katschberg; Velikovec–Jezersko; Velikovec–Grebinj–Volšperg–Št. Lenart; Wolfsberg–Labot. Deželne ceste so bile dolge 716 km, okrajne 296 km, občinske pa 141,4 km. Tako deželne kot okrajne ceste so bile večkrat izpostavljene naravnim katastrofom, pogosto so bili prizadeti kraji v Ziljski dolini, Kanalski dolini in v Rožu.⁶⁶

Novo širitev prometne mreže je prinesla prva svetovna vojna. Koroška je postala etapno področje, leta 1915 so odprli progo Šmohor–Kötschach–Mauthen, gradili so vojaške ceste proti prehodom v karnijskih Alpah, v Celovcu so uredili pošto in telegrafsko direkcijo ter hitro zgradili tudi potrebno omrežje, kajti šele leta 1901 je bila vzpostavljena telefonska zveza med Celovcem in Beljakom.⁶⁷

St. Germainski mir je zelo prizadel promet na Koroškem. Ceste in železnice, ki so vodile proti Italiji, so izgubile svoje vozlišče v Trbižu, prav tako tudi linije, ki so vodile v Kanalsko dolino, čez Predel, linija vzhod–zahod je bila omejena s carinsko mejo, proga v Labotsko dolino je izgubila povezavo s štajersko železniško mrežo. Le obe poprečni liniji sta ohranili svoj pomen,⁶⁸ Mežiška dolina pa se je po prvi svetovni vojni znašla na robu države, daleč od važnejših prometnih poti.⁶⁹

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- Curk, Jože: Prometne razmere med 11. in 18. stoletjem na nekdanjem koroškem ozemlju. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 65, n.v. 30, 1994, št.1, str. 13–18.
- Curk, Jože: Mislinjsko ozemlje – kulturna pokrajina. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina I.* (ur. Jože Potočnik in ostali). Slovenj Gradec : Mestna občina Slovenj Gradec in Občina Mislinja, 1995, str. 179–207.
- Curk, Jože: Prometne razmere med 11. in 20. stoletjem na širšem območju Mislinjske doline. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina II.* (ur. Jože Potočnik in ostali). Slovenj Gradec : Mestna občina Slovenj Gradec in Občina Mislinja, 1999, str. 155–162.
- Hassinger, Herbert: Die Handels-und Verkehrsstellung Villachs bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts. *Carinthia I.*, 166, 1976, str. 211–282.
- Holz, Eva: *Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju*. Ljubljana : Založba ZRC, 1994.
- Kalmar, Janos: Načrti pomorske trgovine preko Trsta iz časa vlade Karla VI. *Kronika*, 33, 1985, št. 1–2, str. 137–141.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana : Založba ZRC, 1998.
- Medved, Jakob: *Mežiška dolina. Socialnogeografski razvoj zadnjih sto let*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1967.
- Paschinger, Viktor: Grundzüge der Verkehrsgeschichte Kärntens. *Carinthia I.*, 143, 1953, 1–2, str. 355–384.

⁶⁶ Potočnik, *Vojvodina Koroška*, str. 140–141.

⁶⁷ Paschinger, *Grundzüge*, str. 382–383.

⁶⁸ Prav tam, str. 383.

⁶⁹ Medved, *Mežiška dolina*, str. 43.

- Potočnik, Matko: *Vojvodina Koroška I. Prirodoslovski, politični in kulturni opis*. Ljubljana : Matica Slovenska, 1909.
- Schluga, Albert: Der Waren- und Postverkehr in Oberkärnten im 17. und 18. Jahrhundert. *Carinthia I.*, 145, 1955, 4, str. 665–679.
- Schreiber, Hermann: *Simfonija cest. Človek in njegova pota, od karavanskih steza do modernih cest*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1961.
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi.* 4., 5. in 6. zvezek, karte (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana : ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1998, 1999, 2000.
- Šašel, Jaroslav: Slovenski prostor od Kelto do Slovanov. *Kronika*, 26, 1978, št. 2, str. 61–68.
- Truhlar, Franc: Struktura in razvoj cestnega omrežja od halštatskega do slovanskega obdobja. *Kronika*, 22, 1974, št. 3, str. 156–160.
- Wutte, Martin: Kärntens Wege zum Meer in alter und neuer Zeit. *Carinthia I.*, 133, 1943, 2–3, str. 97–105.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Verkehrsverhältnisse in Kärnten von der Regierungszeit Kaiser Karls VI. bis zum Ersten Weltkrieg

Trotz seiner Gebirgslage war Kärnten nie ein abgelegener Landstrich. Ganz im Gegenteil: es handelte sich um ein Land, durch welches bedeutende Verkehrsverbindungen zwischen dem Norden, d.h. Süddeutschland, und den Häfen im Golf von Triest verliefen. Die wichtigsten Fernhandelswege liefen aber in Venedig zusammen. In Richtung

Süden mussten Reisende, Säumer und später die Fuhrleute den Plöcken-, Predil-, Wurzen-, Loibl- und Seeburgpass überwinden. An der Drau verlief die Längsverkehrsachse, die die oben erwähnten nach Süden gerichteten Wege verband und dem Verkehr in Richtung Osten, Steiermark, diente. Es geht dabei um Verkehrsrichtungen, die schon seit dem Altertum bekannt sind, die alle Schwierigkeiten des Mittelalters überlebten und sich Verhältnissen und Veränderungen anpassen mussten, die die Neuzeit mit neuen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Forderungen mit sich brachte. Straßen wurden verbessert, an den technologischen Fortschritt angepasst. Mit der Einführung der Eisenbahn verloren sie vorübergehend an Bedeutung. Ihre zu- oder abnehmende Bedeutung schlug sich in der Entwicklung von urbanen Siedlungen sowie in der Entwicklung der nichtagrarischen Wirtschaft nieder.

Der Teil Kärntens, der nach dem Ersten Weltkrieg Jugoslawien zufiel und heute Bestandteil der Republik Slowenien ist, lag bereits zur Zeit der Habsburgermonarchie abseits von den bedeutenden Verkehrswegen, die in Richtung Adria verliefen. Eine bedeutende Verkehrslage nahm Dravograd (Unterdrauburg) ein, es lag an der Schnittstelle der Wege, die ins Lavanttal im Norden, an der Drau weiter nach Steiermark, an der Mislinja (Mießling) nach Süden, auch nach Steiermark, und an der Meža (Mieß) nach Westen, also Kärnten, verliefen. Durch den Ausbau der Eisenbahn wurde Dravograd zu einem bedeutenden Binnenhafen. Dieser Teil Kärntens begann sich erst recht mit dem Aufschwung des Bergwerks und des Eisenhüttenwesens zu entwickeln, eine Entwicklung, die eng mit der Verbesserung der Verkehrsverbindungen zusammenhing. Den Verkehrsschwierigkeiten wurde auch durch den Ausbau der Eisenbahn ein wenig abgeholfen.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 94(497.4-17)"18"

Prejeto: 24. 1. 2008

Alenka Kačičnik Gabrič

mag. zgodovine, višja arhivistka, Arhiv Republike Slovenije,
Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: alenka.kacicnik@gov.si

Kmečko življenje na visokogorskih kmetijah na primeru doline Tople v 19. stoletju

IZVLEČEK

Dolina Tople je bila poseljena v 15. stoletju, ko je kolonizacija prodrla tudi v hriboviti svet. Na strmih pobočjih nad rečico Toplo, ki izvira nad istoimensko dolino in se vije v smeri od severozahoda proti jugovzhodu območja katastrske občine, so naseljenci že ob naselitvi oblikovali pet velikih visokogorskih kmetij, ki so vsaka zase zajemale obsežno zaokroženo področje. Zaradi za življenje in kmetijsko pridelavo neugodnih klimatskih razmer so se sedeži kmetij kot središče gospodarskega obrata oblikovali v celke s svojstveno arhitekturo, kjer so kmečke družine v času, ko je bila dolina (predvsem pozimi) odrezana od sveta, lahko popolnoma zadostile vsem svojim potrebam.

KLJUČNE BESEDE

dolina Tople, Koroška, visokogorske kmetije, kmečko življenje, 19. stoletje

SUMMARY

PEASANT LIFE IN THE HIGHLAND FARMS ON THE CASE OF THE RIVER TOPLA VALLEY IN THE 19TH CENTURY

The river Topla valley was colonised in the 15th century and reached the highlands as well. On the steep slopes above the river Topla, which rises above the valley of the same name and meanders from north-west towards south-east of the cadastral commune territory, the settlers formed at the beginning of the colonisation five large highland farms, each of them comprising an expansive concluded territory. Because of climatic circumstances unfavourable for living and farming, the seats of farms as centres of economic units formed into celek (integral land) with unique architecture, where families were able to completely satisfy their needs during the time when the valley was cut from the rest of the world (especially in winter).

KEY WORDS

River Topla Valley, Carinthia, highland farms, peasant life, 19th century

Dolina Tople je svet zase. Obsega okrog 1350 ha. Na severu jo obrobajo stene Pece (2125 m),¹ na zahodu in jugu pa visoki Čofatijev vrh (1606 m). Z najvišjo kmetijo (Končnikovo) sega več kot 1150 m visoko. Po dolini teče rečica Topla, zaradi čistosti njene vode pa v njej živijo poleg potočne postrvi tudi potočni raki (rak koščak), kar je dandanes že prava redkost.

Skrita in romantična dolina predstavlja značilno sliko koroške pokrajine. V dolini je med njivami in senošetmi prisojne strani doline raztresenih pet samotnih kmetij, od leta 1966 pa je dolina zavarovan pokrajinski park.

Kljub temu, da je geografsko odmaknjena od prometnih poti, segajo sicer redki zapisi o njeni naseljenosti, podobno kot za druge doline v Karavankah, že v konec 16. stoletja.² Potem ko prvi val naselitve Slovanov v gore južno od Podjune ni globoko segel³ in so bili dolinski predeli Mežiške doline poseljeni v 11. in 12. stoletju, je do 15. stoletja kolonizacija zajela še hriboviti svet.⁴ Germanizacija in politični pretresi v Topli niso povzročali nemirov, pa tudi razprodaja zadolženih kmečkih posesti, ki jih je v drugi polovici 19. stoletja po južni Koroški kupoval grof Thurn, s čimer se je namembnost zemljišč v glavnem spremenila, v Toplo ni segla.

Hriboviti svet in zlasti gorska pobočja v Topli niso dovoljevali nastanka večjih naselij.⁵ Ljudje so na visokogorskih kmetijah nekdanj živeli odmaknjeno, vendar zelo podobno kot na visokogorskih kmetijah drugod po Koroškem. Nekatere doline v Karavankah pa so bile nekdanj tako odročne, da so bili farani včasih zaradi težke dostopnosti prisiljeni pokopavati pokojne brez prisotnosti župnika, kar je včasih pripeljalo tudi do sporov.⁶

Da je bilo življenje na hribovitih posestvih kljub njihovi velikosti težje kot na ravninskih kmetijah, revščina pa večja, smemo sklepati tudi po podatku, da je pliberška gosposka 12 kmetijam v Črni in okolici dovolila lov na visoko divjad, kar je bil tedaj izključni privilegij gosposkega stanu. Meso uplenjene divjadi so morali kmetje oddati v pliberški grad, kožo in kožuhovino pa so lahko obdržali in jo ali prodali ali dali ustrojiti krznarju,⁷ ki je deloval v

Črni.⁸

Domači običaji in navade so se v odmaknjenih krajih in na visokogorskih kmetijah ohranjali nepri- merno dalj časa kot v lažje dostopnih dolinskih področjih. Podobno je o ohranjanju kulturne dediščine ugotavljal že Franc Kotnik, ko je med iskanjem starejših oblačil za raziskavo kmečke oblačilne kulture na južnem Koroškem ugotavljal, da tam, kjer "je cvetela industrija, seveda zaman iščemo starih noš po Mežiški dolini, le kmečke pisane skrinje v hribih jih še hranijo, a so zelo redke."⁹

Toplo sestavlja pet samotnih kmetij

V zadnji četrtini 18. stoletja izdelana t. i. jožefinska merjenja Tople v svojih popisih niti ne ome- njajo. V sklopu vasi Črna na Koroškem so zapi- sovalci omenili le po hribih raztresene hiše, ki so bile deloma kmetije, deloma pa oglarske kočice za nastanitev oglarjev, ki so izkoriščali z lesom bogate gozdove in žgali oglje. Hribovske poti do hiš so bile v glavnem primerne le za hojo, redke med njimi so bile slabo prevozne. Bile so strme, na njih so bili prod, ki se je rad krušil, različno kamenje in ponekod skale, tako da je bil prehod zelo otežen in slab. Večina poti ni imela utrjene podlage, zato so bile pozimi neuporabne. V okviru svojih potreb so jih vzdrževali kmetje sami, predvsem pa so jih upo- rabljali za dovoz potrebnega živeža do svojih hiš.¹⁰

V cenilnem elaboratu franciscejskega katastra, katerega popisi izrabe tal vsaj v nekaterih delih ustrezajo razmeram, ki jih je bilo na visokogorskih kmetijah v Topli opaziti še v drugi polovici 20. sto- letja,¹¹ je dolina Tople obstajala kot samostojna katastrska občina v visokogorju na Peci južno od Pliberka, od katerega je bila po navedbah zapiso- valcev oddaljena 5 milj.¹² Njena skupna površina je po takratnih ugotovitvah znašala 2301 oral 1490 klafter,¹³ po dolžini pa se je od severozahoda proti

¹ <http://sl.wikipedia.org/wiki/Topla> (22. 06. 2007): internet- na stran navaja ime vrha Kordežova glava, ki naj bi bil en meter višji.

² *Enciklopedija Slovenije*, št. 13, Topla, str. 228–229.

³ Kos, Slovenska naselitve na Koroškem, str. 49 (43–75).

⁴ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 9.

⁵ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I. zvezek, str. 78.

⁶ Svetina, Prispevki k zgodovini Črne in Vogrč na Koroškem, str. 299.

⁷ Svetina, Prispevki k zgodovini Črne in Vogrč na Koroškem, str. 309. Za vzpodbujanje kmetovanja v neugodnih razme- rah in v težjih pogojih so se gosposke posluževale različnih olajšav ali najpogostejše podelitev služnosti. Blejske perice so npr. lahko prale žehto v iztoku termalnega vrele pod današnjim hotelom Toplica, kar je bilo vsekakor prijetnejše

kot pa v ledeno mrzli jezerski vodi (glej Šolar, Marjan – Šantovc z Želeč, *Blejske zgodbe iz ustnega izročila*, str. 245), kmetom v Ribniški dolini je bila priznana pravica do krošnjarjenja (Kante, Ribniški krošnjar, str. 69–72), kmetje pod snežnimi hribi pa so lahko sekali les v gosposčinskih gozdovih tudi za lastno prodajo (Kačičnik Gabrič, *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače*).

⁸ Makarovič, *Črna in Črnjani*, str. 184 in 191.

⁹ Oder, Kotnik in materialna kultura Mežiške doline, str. 269.

¹⁰ Rajšp, Grabnar, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, str. 14–15.

¹¹ Makarovič, *Sele in Selani*, str. 148.

¹² Dunajska poštna milja = 7,5859 km, več glej Vilfan, Pri- spevki k zgodovini mer na Slovenskem, str. 59.

¹³ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat (nepagi- nirano). V celotnem opisu katastrske občine je zapisovalec pomanjkljivo navajal le klaftere (=sežnje) namesto kvadratnih klafter. Sele opis in zapisnik cenitve gozdnih površin, ki ga je napisal drugi pisar, navaja kvadratne klaftere.

jugovzhodu raztezala 1985 dolžinskih klafter.¹⁴ Pri meritvah in popisovanju katastrske občine in njenih meja, kjer so morali poleg državnih geometrov in uradnikov ob krajevnem županu sodelovati tudi domači, zaupanja vredni lastniki parcel v dotični katastrski občini ter lastniki parcel, ki so mejile na katero od sosednjih katastrskih občin, so iz Tople razen enega uradno sodelovali vsi gospodarji kmetij: Gregor Florian kot občinski župan ter Mathias Kordesch (Matija Kordež), Valentin Wuriak (Burjak) in Valentin Feymuth (Fajmut) kot iz občine izvoljeni ali določeni člani.¹⁵

Klimo oz. klimatske razmere nasploh so opisovalci razmer ocenili kot visokogorske. Zaradi hribov in njihovega vpliva je bila za kmetovanje razumljivo neugodna. Pozni pridelki tukaj niso dobro uspevali, saj so bile jesenske zgodnje in spomladanske pozne pozebe pogost pojav.

Zgornjo zemeljsko plast površine katastrske občine so po njihovih ugotovitvah sestavljale apnenčaste skale, med njimi so bili tudi granitni skladi, vse pa je bilo ponekod bolj globoko, drugod plitveje prekrito z zemljo, pomešano z apnenčastim kamenjem in ilovico. Teren je bil po njihovih opažanjih oblikovan v nekakih jarkih, ki so potekali od severozahoda in se stekali proti jugovzhodu občinskih meja.

Področje Tople pravzaprav (podobno kot danes) ni imelo nobenega pravega krajevnega središča. Hiše na hribovitem območju so bile raztresene daleč ena od druge, področje pa so v prvi polovici 19. stoletja imenovali kar dolina Tople. Kmetije so zajemale sicer zaokrožena področja, ledine z njivskimi površinami posamezne kmetije pa so bile tako daleč ena od druge, da gojenje posameznih pridelkov na eni ni vplivalo na nasad na drugi njivi. Kmetom se torej na sicer splošno razširjen poljski red ni bilo treba ozirati.¹⁶

Vrtovi, njivske in travniške površine so bili med sabo pomešani, ležali pa so predvsem na južnih pobočjih hribov, medtem ko so se na njihovih severnih legah v širokih progah razprostirali gozdovi, ki so pokrivali večji del površine katastrske občine in segali visoko v hrbet gore Pece.

Na področju Tople so bila zemljišča v glavnem rustikalna,¹⁷ na celotnem območju katastrske občine Topla pa je bilo šest kmetij. Končnikova kajža je imela v času izdelave franciscejskega katastra namreč svojo hišno številko, medtem ko jih kajže na ostalih štirih kmetijah niso imele in so spadale v okvir

glavne hiše.¹⁸ Od kmetij je bilo pet celih hub s 500 do 800 orali ter ena polovična, ki je imela površino 60 oralov.¹⁹ Kljub temu, da je v sklopu gospodarskih poslopij vsaka kmetija imela svojo kajžo, kajžarjev v Topli ni bilo. Ob starih hribovskih gruntih kajžarstvo namreč ni našlo ekonomskih temeljev za svoj obstoj.²⁰

Del fasade na Fajmutovi hiši s šivanim robom in letnico 1790 (foto: Alenka Kačičnik Gabrič).

Oblikovanje kmetij v celkih

Kmetije v Topli imajo podobno kot v prvi polovici 19. stoletja še dandanes zemljišče v zaprtem celku, ki se največkrat naslanja na vrhove, slemena, grebene in potoke. Od daleč je vsaka kmetija zase videti kot majhen zaselek. Avtarkično (samoza-dostno in gospodarsko neodvisno) gospodarstvo kot posledica klimatskih razmer, ko so bile kmetije pozimi za daljši ali krajši čas popolnoma odrezane od sveta, v katerem so morale popolnoma same skrbeti za svojo lastno eksistenco,²¹ je na teh kmetijah namreč terjalo, da so si kmetje v Topli postavili po več poslopij: glavno hišo, hišo za preužitkarje ("ausek"),²² glavni hlev, hlev za ovce in svinje, kaščo in mlin. Kašče kot samostojne gospodarske stavbe so imeli vsi večji kmetje. Zaradi varnosti pred požari so bile postavljene nekoliko

¹⁴ 1 seženj = 1,897 m, 1 kv. seženj = 3,6 m²; oral = 1600 sežnjev = 5760 m² = 0,576 ha (Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem, str. 59).

¹⁵ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

¹⁶ Maček, *Na zemlji domači*, str. 86.

¹⁷ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

¹⁸ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, Bauparcellen Protokoll der Gemeinde Topla.

¹⁹ Visokogorske kmetije so bile (in so še danes) v primerjavi s kmetijami v ravninskih predelih zelo velike. Po preračunu podatkov v franciscejskem katastru bi naj merile od ok. 288 do 461 ha, polovična huba v Topli pa 34,56 ha. Ravninske cele hube naj bi bile velike okoli 12 ha. Več glej Novak, *Slovenska ljudska kultura*, str. 37.

²⁰ Kačičnik Gabrič, *Gospodstvo Brdo* v luči franciscejskega katastra, str. 183.

²¹ Vilfan, *Soseske in druge podeželske skupnosti*, str. 73.

²² Samostojne preužitkarske hiše so obstajale predvsem v naselbinah z razpršenimi kmetijami in v zaselkih. Več glej Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 59.

Janeževa kašča, Strojna (foto: Marija Makarovič, 1976, last SEM).

proč od hiše, vendar tako, da so jih lahko v vsakem trenutku nadzorovali. Kaščam so kmetje namenili tudi posebno pozornost v dekorativnem pogledu, na nekaterih bogatih kmetijah pa so bile še posebej bogato okrašene.²³ Podobno poselitev najdemo pri nas predvsem v severnih hribovitih predelih Slovenije, zlasti na Pohorju, v Savinjskih Alpah in Škofjeloškem hribovju s Polhograjskimi Dolomiti.²⁴

Sestava upravnega centra kmetij v Topli:²⁵

	Hlevi	gl. hiša	kajža	mlin	žaga	ostalo
Končnik	5	1	1	1		
Fajmut	3	1	1	1		
Kordež	3	1	1	1	1	
Florin	4	1	1	1	1	
Burjak	3	1	1	1	1	kombinirana kajža s hlevom

Po zapisih v protokolih franciscskega katastra je imela vsaka domačija v Topli v tridesetih letih 19. stoletja poleg glavne hiše še kajžo, več hlevov, mlin za moko, Kordež, Florin in Burjak pa so imeli tudi žago za les.²⁶ Večinoma vsa zemljišča v katastrski občini Topla so pripadala kmetijam v dolini, le parcela št. 1 je bila last Jurija grofa Thurna z gospostva Pliberk, Janez Hudej iz Bistre pa je bil lastnik parcele št. 206. Na kmetijah v Topli so leta 1827 gospodarili Jurij Feymuth (Fajmut) na Fajmutovini, lastnik kmetije Končnik je bil Michael Glinigg, na kmetiji Kordež je bil lastnik Mathäus Kordes (Kordež), na Burjakovini je kmetoval Valentin Wurriack (Burjak), pri Florinu pa Gregor Writzmänn.²⁷ Domača imena se kmetij držijo še danes.

Kmetije v katastrski občini Topla so bile v prvi polovici 19. stoletja podložne gospostvu Pliberk, desetino pa so plačevale gospostvu Ženek in župniji Črna. Kmečke stavbe v Topli so bile večinoma le-

²³ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 195.

²⁴ Blaznik, *Kmečka naselja*, str. 612.

²⁵ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, Bauparzellen Protokoll der Gemeinde Topla.

²⁶ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, Protocoll der Bau Parzellen der Gemeinde Topla.

²⁷ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, Alphabetische Verzeichniss der Grund Eigenthümer der Gemeinde Topla.

sene, nekatere med njimi tudi zidane,²⁸ pri čemer je zidana hiša med ljudmi že nekdanj pomenila premožnejšo kmetijo.²⁹ Leseni deli hiš so bili običajno zgrajeni iz smrekovine, vsa poslopja brez izjeme pa so bila prekrita z deskami ali skodlami. Skodle so kmetje cepili iz smrekovega ali macesnovega lesa, zraslega v strnjeni kulturi na prisojni strani. Pri cepljenju je veliko lesa odpadlo, ker se cepi samo zunanji sloj ob skorji, medtem ko je sredina za to neprimerna.³⁰ Skodle so zdržale do 40 let, če je bila streha na osojni strani in ni bila preveč izpostavljena vetru. Streho na sončni strani pa je bilo treba zamenjati hitreje, saj je sonce skodle zvijalo.³¹

Vsa stanovanjska in gospodarska poslopja so bila po opažanjih zapisovalcev v relativno dobrem stanju, čeprav so bila nekatera le pritlična in so imela samo en prostor.³²

V času izdelave franciscejskega katastra ni bilo v Topli nobeno poslopje protipožarno zavarovano, pa tudi industrijskih obratov takrat tam niso imeli,³³ čeravno so ponekod drugod pri iskanju možnosti za večji zaslužek poskusi založništva že segli tudi v najbolj zakotne doline.³⁴ Skoraj vsaka kmetija je sicer imela svoj mlin in žago, vendar so ju kmetje uporabljali izključno za domače potrebe. O kakršnemkoli izkoriščanju v ekonomske namene v pregledanem gradivu ni podatkov.

Krajevno gosposko in deželno sodišče je za Toplo predstavljalo gospostvo Pliberk, v cerkveno upravni ureditvi pa je bilo ozemlje Tople del župnije Sv. Ožbolta v Črni. Topla ni imela niti svoje podružnične cerkve (in je tudi danes nima), ljudje iz Tople pa so se kot ostali farani udeleževali v cerkvenem življenju svoje župnije in že v 17. stoletju opravljali nekatere cerkvene zadolžitve pri župnijski cerkvi v Črni kot župljani ali kot duhovniki. Med letoma 1600 in 1630 je kot črnjanski vikar listinsko izpričan Ahacij Končnik, leta 1652 pa je omenjen Jernej Burjak kot eden izmed cerkvenih ključarjev, ki so sodelovali pri popisu cerkvenega premoženja.³⁵ Leta 1696 je kot eden izmed ključarjev pri župni cerkvi v Črni zapisan Kancijan Končnik.³⁶ Po analogiji lahko glede na priimek domnevamo, da so omenjeni prihajali iz dveh družin v dolini Tople.

Cerkev sv. Ožbolta v Črni na Koroškem (foto: Alenka Kačičnik Gabrič).

Zaradi velike oddaljenosti se tukajšnji otroci niso nikjer šolali, kar je bilo za odročne doline v Karavankah dokaj pogosto. Topli najbližja šola je bila sicer ustanovljena v Črni leta 1811 na pobudo grofa Jurija Thurn-Valsassina iz Pliberka, vendar je bilo šolsko poslopje zgrajeno kasneje, zato je šola, kot velikokrat tudi drugje, v začetku gostovala po hišah. Za šolo najete kmečke sobe so bile večinoma premajhne in za šolski pouk popolnoma neprimerne, vendar so se občine z najemom običajno izognile gradnji novega šolskega poslopja, kar bi zanje predstavljalo neprimerno večji finančni strošek. Vsekakor je bila Koroška na tem področju razvojno veliko pred Kranjsko, kjer so v prvi polovici 19. stoletja našteali za 38% župnij, v katerih je bilo pomanjkanje ustreznih prostorov edini ali pa eden glavnih vzrokov, da še niso ustanovili šole, medtem ko je bilo na Koroškem takih župnij le za 14%.³⁷ Leta 1823 je zasebna šola v Črni postala javna.³⁸

Šola je bila vse do konca 19. stoletja za veliko večino prebivalstva nepomembna postranska stvar. V splošnem so pošiljali otroke v šolo le tedaj, ko je delo na kmetijah to dopuščalo. Običajno so otroci redno obiskovali šolo pozimi, v hribovitih predelih

²⁸ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

²⁹ Makarovič, *Strojna in Strojanci*, str. 96.

³⁰ Medved, Problematika gorskih kmetij ob primeru Tople, str. 143–144.

³¹ Makarovič, *Strojna in Strojanci*, str. 98.

³² ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

³³ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat. Podatke za izdelavo protokolov in cenilnega elaborata so zapisovalci poiskali pred izdajo koncesije za odpiranje rudnika v Topli, saj letnica dokončne izdelave katastrskega operata nekako sovpada s časom odprtja rudnika.

³⁴ Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 70.

³⁵ Svetina, Prispevki k zgodovini Črne in Vogrč na Koroškem, 299–300.

³⁶ Prav tam, str. 306.

³⁷ Ciperle, Šolska obveznost in šolski obisk, str. 168–169.

³⁸ Makarovič, *Črna in Črnjani*, str. 374.

pa velikokrat zaradi težavnih razmer tudi tedaj ne.³⁹ Celo nekoliko večja Topli bližnja Strojna, ki je imela že v času izvedbe meritev za izdelavo franciscjskega cenilnega operata v drugi četrtini 19. stoletja svojo župnijo, je šolo dobila šele leta 1908, odnos kmečkega prebivalstva do šolanja otrok pa je prispeval k dejstvu, da so se nekateri Strojanci učili pisati in brati šele v tečajih po drugi svetovni vojni.⁴⁰

Posebnih krajevnih znamenitosti na področju katastrske občine Topla v času izdelave franciscjskega katastra ni bilo, prav tako ni bilo na tem področju nobenih omembe vrednih zgodovinskih pomnikov.

Življenje prebivalcev

Na severu in vzhodu je Topla mejila na katastrsko občino Podkraj, na jugu na Koprivno-Črno in Bistvo, na zahodu pa spet na katastrsko občino Koprivna-Črna. Po rezultatih popisa prebivalstva iz leta 1830 je na področju katastrske občine Topla živelo 30 moških in 27 žensk, skupaj 57 ljudi v 11 družinah, od katerih se je le ena ukvarjala z obrtjo, ostalih 10 pa je obdelovalo kmetije.⁴¹

Trdo življenje v težkih naravnih razmerah, osamljena lega kmetij, slaba povezava in redki osebni stiki so vtisnili v značaj gorskega kmeta svojevrstne poteze.⁴² Težja dostopnost kmetij je delno omejevala družabne stike med prebivalci. V zakotnih dolinah so se nekdanji ljudje tudi precej poročali med seboj. Zaradi ozkih sorodstvenih vezi med mladoporočenci, takih porok pa Cerkev praviloma ni dovoljevala,⁴³ so morali za spregled in dovoljenje prositi domačega župnika. Anton Svetina poroke med sorodniki v odročnih krajih sicer pripisuje dejstvu, da so nekateri želeli obdržati velike kmetije v družinski lasti,⁴⁴ verjetno pa je k temu nekoliko prispevala tudi velika odročnost kmetij in težko delo, ki sta ovirala pogostejše stike njihovih prebivalcev z ostalim svetom. V pregovornih rekah sosednjih krajev pa so hribovske ženske veljale kot pridne in delovne, zato so si npr. kmetje iz Strojne včasih hodili iskat žene namenoma tudi v Toplo.⁴⁵ Še v obdobju med svetovnima vojnama so bila na kmetijah v okolici Črne močno v veljavi podedovana patriarhalna družbena merila, ki so določala družinskemu poglavarju, očetu in možu poglobitno mesto v družinski skupnosti.⁴⁶ K temu je sodila tudi izbira

zakonskega partnerja, kjer so predvsem na velikih kmetijah glavno vlogo igrala gmotna merila.⁴⁷

V prvi polovici 19. stoletja je bilo v celotni katastrski občini Topla 6 stanovanjskih hiš, prebivalci pa so se prehranjevali z mlekom, pridelki iz moke in mesom. Tudi krompir so jedli le redko. Posebej je bil v prehrani pred uveljavitvijo krompirja, ki so ga na Koroško prinesli v šestdesetih letih 18. stoletja, pomemben ječmen.⁴⁸

Delo na visokogorskih kmetijah je vedno zahtevalo več delovnih rok kot na kmetijah v ravninskih predelih. Število poslov je bilo vedno prilagojeno potrebi po dodatnih delovnih močeh.⁴⁹ Za kmetovanje na velikih kmetijah tudi v katastrski občini Topla domače moči niso zadoščale, saj družine nekdanj niso bile zelo številne. Rojstev je bilo na posamezno žensko sicer več kot danes, velika pa je bila tudi umrljivost novorojenih. Po podatkih Parohialnega urbarja v Črni je razvidno, da je bilo pri kmetu Končniku v Topli leta 1763 poleg gospodarja in njegove družine še 16 hlapcev in dekel,⁵⁰ v času izdelave franciscjskega cenilnega operata v dvajsetih letih 19. stoletja pa so si na kmetijah v Topli povprečju pomagali še z najetimi 4 do 5 moškimi in 3 do 4 ženskami.⁵¹ Še okoli leta 1900 je velik kmet v Topli zaposloval 13 poslov, kmalu pa je to število padlo na pet. Na srednjih kmetijah je bil še v začetku 20. stoletja pogost sestav poslov: hlapec, dekla, pastirček in po potrebi dninarji.⁵² Zaposlovanje prebivalcev Črne pri kmetih v okolici ni bilo pogosto, saj zaradi težkega dela na kmetijah in njihove odročnosti tja niso radi hodili. Delo na kmetiji so sprejeli le v primeru, da niso imeli druge možnosti.⁵³ Hlapce so najemali zlasti na kmetijah, kjer so se ukvarjali s prevažanjem lesa, in na kmetijah, kjer ni bilo za to sposobnega moškega. Dekle pa so razbremenjevale gospodinjo predvsem na polju in pri molži.⁵⁴

Običajno so kmečko delo opravljale kmečke družine same ali pa so si sosednje družine v dolini pomagale med seboj. Sosedska razmerja in sosedska pomoč so bili v življenjskih pogojih samotnih kmetij mnogo bolj potrebni in pomembni kot v dolinah in so v vsakdanjiku kmetije igrali bistveno večjo vlogo kot v ravninskih vaških naseljih, kljub temu, da sosedje na hribovskih kmetijah običajno drug drugemu niso hodili pogosto v vas oz. na obiske.⁵⁵ Sosedje so pomagali drug drugemu zlasti z brezplačnim delom, ob boleznih, smrti in nesreči, drug drugega so

³⁹ Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 41.

⁴⁰ Makarovič, *Strojna in Strojanci*, str. 315.

⁴¹ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

⁴² Medved, *Mežiška dolina*, str. 33.

⁴³ Goody, *Evropska družina*, str. 51.

⁴⁴ Svetina, Prispevki k zgodovini Črne in Vogrč na Koroškem, str. 308.

⁴⁵ Makarovič, *Strojna in Strojanci*, str. 367.

⁴⁶ Makarovič, *Črna in Črnjani*, str. 271.

⁴⁷ Prav tam, str. 288.

⁴⁸ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 99.

⁴⁹ Sieder, Reinhard, *Socialna zgodovina družine*, str. 44.

⁵⁰ Medved, *Mežiška dolina*, str. 33.

⁵¹ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

⁵² Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, str. 366.

⁵³ Makarovič, *Črna in Črnjani*, str. 270.

⁵⁴ Makarovič, *Sele in Selani*, str. 125–126.

⁵⁵ Makarovič, *Strojna in Strojanci*, str. 331.

vabili na družinska slavlja, šli sosedovim otrokom za botre in drug drugemu nosili mrliča. Pri izkazovanju pomoči je bila sosedska vez močnejša kot družinska. Seveda je bilo v izjemnih primerih, npr. ob hujših mejnih sporih, možno odpovedati sosedsko pomoč. A glede na medsebojno navezanost gorskih kmetov je do tega prihajalo zelo redko in običajno ni trajalo zelo dolgo.⁵⁶

Skupni delovni običaji

Največ pomoči so hribovski kmetje potrebovali pri velikih skupnih delih, ki so morala biti opravljena hitro in v določenem letnem času, kot so *gnojvoža*, *steljaraja* in *nosačija*. Običaji so izpričani predvsem za jugovzhodno Koroško, zanimivo pa je, da se do današnjega dne ni ohranilo nobeno območje, kjer bi opravljali vse tri skupne delovne običaje.⁵⁷

Gnojvoža na njive v hujših strminah je nasploh veljala za težaško delo. Kmet, ki je prišel pomagat, je pripeljal s seboj tudi par volov z vozom.⁵⁸ Zaradi hribovitega terena, ki prevladuje na velikih koroških kmetijah v zgornjem delu Mežiške doline, kamor sodi Topla, pa so kmetje čez zimo nanosili gnoj v koših na glavah in ga pustili v kupih, ki so jih spomladi raztrosili enakomerno po celotni površini njive.⁵⁹

Steljaraja je bila nekdanj najbolj razširjen običaj.⁶⁰ Steljo so na Koroškem pripravili tako, da so oklestili smreke do približno štiri metre pod vrhom, pri čemer so za plezanje po drevesnem deblu uporabljali kremplje,⁶¹ ali tudi krampižlje,⁶² vrh dreves pa so pustili, da se drevo ni posušilo. Na tleh so naklesčene veje razsekali na drobne koščke, ki so jih nato zvozili domov in uporabili za nastilj. Pogosteje so steljaraje prirejali v ravninskih predelih, v hribovitih pa nekoliko manj. Na področjih, kjer je bil v bližini rudnik, so se lastniki in upravniki rudnika pritoževali zaradi slabše rasti gozda kot posledice načina izkoriščanja gozda s *steljarajo* in gozdno pašo, saj jim je primanjkovalo jamskega lesa.⁶³

Nosačija je bila znana predvsem v hribovitih krajih Mežiške doline, med katerimi je omenjena predvsem dolina Tople, kraji na južni strani Pece in Koprivna.⁶⁴ Septembra, ko je bila požeta in v kope zložena rž dovolj suha, so lahko pridelek z oddaljenih strmin (*frat in novin*) spravili domov le z no-

šenjem.⁶⁵ Med domom in novino so se nosači, praviloma samo moški, ki so na *nosačijo* prišli zgodaj zjutraj, opremljeni z vrvmi za povezavo snopov in bremen, ustavljali v določenih razdaljah in si izmenjevali breme, dokler ga niso odložili v domače gumno. Na *novino* oz. v gumno so se vrnili tolikokrat, kot je bilo potrebno, da je bil ves pridelek doma pod streho.⁶⁶ Kot stopnja v delovnem procesu kmetijske pridelave je *nosačija* izumrla kmalu po drugi svetovni vojni.⁶⁷

Pri teh delih je bilo potrebnih veliko parov rok, ker pa je bilo zbiranje ljudi priložnost za družabnost, so si po končanem delu velikokrat pripravili zabavo, kdaj pa kdaj celo z godcem, rajanje pa je včasih trajalo prav do jutra.⁶⁸

Ob velikih težkih delih na kmetijah so gospodinje ponavadi postregle z boljšo in izdatnejšo hrano, zlasti ob večerji, ko je bilo delo opravljeno. Na mizo je vsekakor sodilo meso, zraven pa sadni mošt, slanina, rženi kruh, z orehi nabulana in s strdjo pomazana pogača in nudlni ali štruklji, krapci, brati, repna župa, zabeljeni žganci, jeglič, pečen mežarle in druga jedila.⁶⁹ Ob večjih delih na kmetiji pa so zaklali ovce.⁷⁰

Živinoreja

Po rezultatih že omenjenega popisa v letu 1830 so v katastrski občini Topla redili 3 konje, 22 volov, 15 krav in 250 ovac, leta 1832 pa so imeli v Topli 3 konje, 3 bike, 26 volov, 21 krav, 30 telet, 8 koz, 286 ovac in 21 svinj. Konjev je bilo malo, zato je zapisovalec razmer v katastrskem elaboratu za Toplo menil, da je o vrsti konj, njihovi hrani in skrbi zanje težko kaj natančnejšega napisati. Govedo, ki so ga redili kmetje v Topli v prvi polovici 19. stoletja, je bilo srednje rasti (sorte), delno belo, delno rdeče barve, tu in tam pa pisano (šekasto).⁷¹

Ovce so bile tako imenovane pliberške, pecčke ali jezerske pasme, sicer različica (zvrst) furlanske ovce, znane pa so bile ne samo na ožjem območju, temveč tudi na področjih ob meji v sosednjih kresijah (okrožjih). Imele so močno telo, za hribovsko ovco so bile nenavadno visoke in imele gladko volno. Svinje, ki so jih gojili na kmetijah, so sodile med kratkonoge sorte z dolgim telesom, po večini pa so bile črne barve.⁷²

⁵⁶ Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, str. 73.

⁵⁷ Ficko, Skupni ljudski delovni običaji, str. 149.

⁵⁸ Makarovič, *Strojna in Strojanci*, str. 334; Makarovič, *Črna in Črnjani*, str. 210; Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 284 in 285.

⁵⁹ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 145.

⁶⁰ Ficko, Skupni ljudski delovni običaji, str. 163.

⁶¹ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 231.

⁶² Ficko, Skupni ljudski delovni običaji, str. 163.

⁶³ Medved, *Mežiška dolina*, str. 29.

⁶⁴ Ficko, Skupni ljudski delovni običaji, str. 149.

⁶⁵ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 282–284.

⁶⁶ Ficko, Skupni ljudski delovni običaji, str. 159.

⁶⁷ Prav tam, str. 157.

⁶⁸ Makarovič, *Strojna in Strojanci*, str. 157–164.

⁶⁹ Oder, Kotnik in materialna kultura Mežiške doline, str. 268.

⁷⁰ Prav tam, str. 269.

⁷¹ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

⁷² Prav tam.

*Pomoč pri grabljenju pri Peršatovih, Zelenbreg 23 (pomaga Tonca s Strojne)
(foto: Marija Makarovič, julij 1975, last SEM).*

Krave, vole, koze in svinje so poleti in jeseni pasli na pašnikih in v gozdovih (razen volov v času, ko so delali na poljih), sicer pa so dobili zjutraj, opoldne in zvečer krmo v hlevih. Za vole so pripravljali mešanico 2/3 slame in 1/3 sladkega sena, kravam pa pokladali svežo travo in odpadke od repe, zelja in podobno. Svinje so krmili s sveže nakošeno travo, krompirjem, zeljem in kuhinjskimi odpadki.⁷³ Teleta in ovce so bili vse poletje in jesen na paši, v tem času jih v hleve niso nikoli privedli.

Kmetje so preko zime živino krmili le toliko, da je preživel. Kadar pa je bila letina slaba, so morali včasih živino tudi prodajati. Zaradi hladnih zim so jo spravljali v hleve, kjer se je prosto sprehajala, privezane so bile le krave mlekarice.⁷⁴ Gnoja iz hlevov na kmetijah po koroških hribih včasih do pomladi niso odpeljali, včasih pa so odkidani gnoj nalagali na kup v kotu hleva in ga spomladi odpeljali na gnojišče ali na njivo. Tak gnoj ni bil preveč do-

ber, ker je plesnel,⁷⁵ tla hleva pa so se zaradi neodkidanega gnoja postopno dvigovala proti stropu, tako da se je spomladi živina ponekod še komaj gibala po hlevu.⁷⁶

V Topli so govedu pozimi v jasli polagali mešanico polovice slame in polovice sena ali otave, svinje pa so krmili s krompirjem, strniščno repo in kuhinjskimi odpadki. Kozam in ovcam so pokladali mešanico listja dveh različnih vrst dreves, čemur so ponavadi primešali nekaj sladke krme ali posebno mastne slame.

Vole so tukajšnji prebivalci uporabljali za vleko in pomoč pri poljskih opravilih, četrto ali peto leto pa so jih rejci prodajali zemljiškim posestnikom v bližnji okolici. Krave so potrebovali za pridelavo mleka in vzrejo telet, zato so jih pri vzreji do določene starosti krmili z boljšo hrano. Nekaj krav so za hrano poklali doma, vse viške pa so prodali za zakol. Prašiče so gojili izključno za pridobivanje masti in mesa in zelo nenavadno je bilo, kadar so

⁷³ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

⁷⁴ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 196.

⁷⁵ Makarovič, *Strojna in Strojanci*, str. 158.

⁷⁶ Medved, *Mežiška dolina*, str. 32.

Burjakov mlin ob rečici Topla (foto: Aleš Gabrič).

katero od svinj prodali. Tudi ovc so vsako leto nekaj zaklali doma, večino pa so prodali na jesenskem sejmu v Pliberku. Iz nastrižene ovčje volne so kmetje doma delali loden (trpežno, skoraj nepremočljivo grobo volneno blago) in nogavice, viške volne pa so prodali.⁷⁷ V dolgih zimskih večerih so ženske predle, gospodar pa je delal platno ali sukno. Ljudje so doma nosili obleko iz raševine ali platna, nedeljska oblačila pa so bila iz sukna ali ovčjega krzna.⁷⁸

Na večjih kmetijah v Topli so imeli v povprečju po 6 volov, 3 do 4 krave, 5 ali 6 telet, pozimi okoli 20, poleti pa tudi 100 ovac in 4 svinje za rejo. Koze so gojili (predvsem manj premožnejši in) gozdni hlapci za mleko. Reja perutnine je bila neznatna in kot ekonomska kategorija pri pripravi cenitev franciscejskega katastra ni imela pomena.

Na živinskih sejmih so kmetje prodajali živino in drobnico. Za prodajo ovc je bil najpomembnejši trg Pliberk, za konje pa mesečni sejmi v Črni, Železni Kapli in Pliberku.⁷⁹

Topli najbližji sejem za prodajo ali nakup živine ter žitni sejem za nabavo živeža se je vsako sredo odvijal v 8 milj oddaljenem Velikovcu. Na poti do tam sta bili dve milj poti do Črne slabi, ostali del poti pa je bil kar dober.

Glavno vodo v katastrski občini Topla je predstavljal potok⁸⁰ Topla, ki tukaj tudi izvira in teče v smeri od severozahoda proti jugovzhodu področja katastrske občine ter se na njeni meji izlije v potok Meža, ki priteče od jugozahoda. Nekaj vode iz Tople so domači kmetje uporabili za namakanje travnikov, ob potoku pa je bilo postavljenih pet mlinov za žito in tri žage za les. Mostov, ki bi bili za promet posebnega pomena, v Topli ni bilo.

Po dolini Tople je potekala občinska pot, ki je za tukajšnje ljudi pomenila glavno in edino povezavo s sosednjimi katastrskimi občinami in kraji ter ostalim svetom. Na južni meji katastrske občine se je njenega območja dotaknila tudi pot od Črne do Bistre, ostalih pomembnejših poti pa tod niso imeli. Obe obstoječi poti so tukajšnji prebivalci od časa do časa nekoliko popravili, vendar sta bili večino časa prej v slabem kot srednje dobrem stanju.⁸¹ Državna cesta, ki je tekla v smeri od zahoda proti vzhodu Koroške, se doline Tople ni dotaknila, kot se je ni dotaknil razvoj, ki ga je cesta prinašala s sabo.⁸²

⁷⁷ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

⁷⁸ Medved, *Mežiška dolina*, str. 33.

⁷⁹ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 70.

⁸⁰ Ponekod v novejši literaturi in internetnih straneh imenovan rečica, v elaboratu potok.

⁸¹ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

⁸² *Vojvodstvo Koroško v zemljepisnem, statističnem in zgodovinskem spregledu*, str. 41.

Kmetijska zemljišča v Topli

Po vnaprej določenih razredih je bilo od obdelovalnih zemljišč v katastrski občini Topla 61 oralov 651 klafter travnikov, 61 oralov 830 klafter malih vrtov, pašnikov 1255 oralov 10 klafter, visoki gozd je pokrival površino 574 oralov 1091 klafter, vrtički 80 oralov 149 klafter, skupaj 1971 oralov 1131 klafter. Že sam pogled na razdelitev površine po zemljiških kulturah jasno kaže na ekstenzivnost kmetijstva.

Stavbnih zemljišč je bilo v Topli 2 orala 818 klafter, ceste in poti so pokrivalo 4 orale 1456 klafter površine, reke in potoki 5 oralov 365 klafter, pustot pa je bilo 319 oralov 920 kvadratnih klafter, skupaj 327 oralov 1141 kvadratnih klafter.⁸³

Najpogostejši pridelki na kmetijah so bili oves, letna pšenica, letna koruza ter sladko seno, sejali pa so jih vsako leto. Poljščine so gojili na malih, za obdelovanje primernih zemljiščih. Pridelovali so še strniščno ajdo,⁸⁴ ječmen, zelje, krompir, ki se je na visokogorskih kmetijah le počasi uvajal,⁸⁵ in lan, ki za rast potrebuje več dežja, vse pa na način, kot je bilo v navadi na domačem področju, in le v omejenih količinah. Sicer pa so drugod po koroških dolinah v malih količinah gojili tudi mak, sončnice in rips,⁸⁶ posamezniki pa tudi bob.⁸⁷

Opisovalci razmer za izdelavo franciscejskega katastra so opazili le mala nihanja in razlike pri vrstah pridelkov in njihovi količini, pri neugodnih klimatskih pogojih na področju katastrske občine Topla, ko se je moral kmet pri obdelovanju zemlje bojevati proti naravi, pa po njihovem mnenju tudi ni bilo pričakovati posebne velikih sprememb glede načina kmetovanja ali vrste pridelkov. Pridelava večjih količin, boljših in različnejših pridelkov na območju Tople je bila odvisna od visoke lege kmetijskih zemljišč, delno pa sta jo pogojevala velika razsežnost kmečkih posesti ter težko obdelovanje tal, saj so bila obdelovalna zemljišča večinoma visoko na strmih pobočjih, do koder ni bilo poti. Vse naštetu pa je pripomoglo k temu, da so se ljudje skozi generacije oklepali tradicionalnega načina dela.⁸⁸

Pod napuščem s škodlami krite strehe spravljene kose z oselniki (foto: Aleš Gabrič).

K izboljšanju kmetovanja in večji pridelavi bi po mnenju zapisovalcev na področju hribovite Tople pripomogel vzgled, ki bi ga ljudje dobili pri nekaj uspešnih posameznikih, vendar zaradi nezanimanja prebivalstva takih kmetovalcev ni bilo, saj so bili domačini nešolani in nemobilni. To pa je pomenilo, da je bil razvoj na področju Tople v zastoju ali pa komaj opazen.

Kmetje so večino izkrčenih ledin čez poletje obdelovali kot njive ali travnike. Pašniki so se raztezali med njimi, gozdovi pa so v zadostni meri pokrivali potrebe prebivalcev po lesu in nastilju za živino. Pri obdelavi polj so uporabljali le tista orodja, ki so jih uporabljali na kmetijah na drugih hribovitih področjih,⁸⁹ pri čemer je bilo običajno, da so si koroški kmetje vse orodje, ki so ga potrebovali za delo na kmetiji, izdelali doma.⁹⁰

Različni klimatski, talni in reliefni pogoji na velikih kmetijah v zgornji Mežiški dolini so onemogočili uvedbo enotnega kolobarja na enem posestvu. Kolobarjenje je bilo velikokrat nenačrtno, zlasti v hribovitih predelih, trajalo pa je lahko tudi več kot sedem let, na ugodnih tleh pa dve do tri leta. Na večini kmetij so uporabljali dvojno kolobarjenje.⁹¹

⁸³ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

⁸⁴ Ajda je prišla v Evropo iz Azije, na slovenskih tleh pa se je hitro razširila. Po predvidevanjih je k temu pripomogel njen prijetni okus in zelo kratka vegetacijska doba, ki traja le okoli 90 dni. Izpodrinila ni nobenega od dotedanjih posevkov, pač pa je kot strniščni pridelek obogatila prehranjevalne pogoje takratnih ljudi in znatno povečala možnost preživljanja. Več glej Valenčič, *Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze*, str. 45.

⁸⁵ Makarovič, *Sele in Selani*, str. 174.

⁸⁶ Rips: oljna repica, *Slovar slovenskega knjižnega jezika* v elektronski obliki.

⁸⁷ Makarovič, *Strojna in Strojanci*, str. 152.

⁸⁸ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

⁸⁹ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

⁹⁰ Medved, *Mežiška dolina*, str. 33.

⁹¹ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 97–98.

Pridelovalni kolobar na njivah v Topli je bil običajno šestleten. Prvo leto so sredi marca do konca aprila posejali koruzo in jo pobrali sredi septembra, drugo leto so marca sejali oves, poželi pa so ga v začetku septembra, tretje leto so na isto njivo v začetku junija posejali strniščno ajdo in jo poželi sredi avgusta, četrto leto pa je na isti njivi od srede marca rasel ječmen, ki so ga pospravili sredi septembra. Navadno so zadnji dve ali tri leta v kolo-barju njivo uporabljali kot travnik.⁹²

Krompir so sadili sredi marca in pobirali v začetku oktobra, lan sejali v začetku junija in želi konec avgusta, zelje pa sadili sredi julija, za spravljanje pa je bilo primerno v začetku oktobra.

Zemlja na področju Tople je bila po merilih zapisovalcev razmer v prvi polovici 19. stoletja prej slabe kakor srednje kvalitete, najbolj primerna je bila za pridelavo ovsa. Ker je imela železarna v Črni veliko konj in zato bila velik porabnik ovsa, je bilo presežke vedno lahko prodati.

Cenitve donosov zemljišč

Za potrebe ocenitve in obdavčitve donosa so travnike v katastrski občini Topla delili na dva kakovostna razreda, male vrtove razporedili v en razred, pašnike v dva razreda, visoki gozd prav tako v dva razreda in njive v dva kakovostna razreda. Skupaj je bilo tako pet zemljiških kultur razporejenih v devet kakovostnih razredov.

Travnike prvega kakovostnega razreda, na katerih je rasla sladka trava, so kmetje oblikovali, kjer sta teren in zemlja to dopuščala, če pa je le bilo možno, so izkopali še vodnjak kot vir vode za namakanje. Zemljišče so navadno počistili in poravnali krtine, sicer pa jih spomladi posebej niso urejali. Za vzorčno parcelo so popisovalci določili parcelo št. 63, veliko 8 oralov 106 klafter, v lasti Jurija⁹³ Freymutha, kar je bila napačno zapisana oblika priimka Fey-muth, po domače Freymutha iz Tople št. 4.

Po mnenju ocenjevalca so na takem travniku lahko pridelali 12 stotov⁹⁴ sladkega sena in 6 stotov otave, skupaj pa je to znašalo 5 goldinarjev 42 krajcarjev, pri čemer so stot sena cenili na 12 in stot otave na 15 krajcarjev.

Travniki druge kategorije so v Topli zajemali površino 53 oralov 545 klafter, parcel te kategorije pa je bilo 35. Za vzorčni travnik druge kategorije je bil izbran travnik na parceli št. 56/6, katerega lastnik je bil prav tako Jurij Feymuth.

Tudi na teh travnikih je rasla sladka trava, vendar so jo kosili le enkrat letno. S humusom revna

tla, ki niso bila gnojena in ne dodatno namakana, so v enakih klimatskih pogojih dajala nekoliko slabši pridelek kot travniki prve kategorije. Njihov donos na enem oralu v enem letu je bil zato ocenjen na 5 stotov sladkega sena po 21 krajcarjev, kar je skupaj zneslo letno 1 goldinar 45 krajcarjev.

V jeseni je običajno travnike popasla živina, kar je v cenilnem operatu navedeno kot dodatna izraba. Vendar posebno velikega ekonomskega učinka od tega ni bilo, zato cenilci tovrstne paše niso šteli med pridobitne dejavnosti.⁹⁵

Vrtovi, kjer so kmetice gojile zelenjavo, kuhinjska zelišča, korenovke in gomoljnice, so bili po mnenju zapisovalcev večinoma nemarno obdelani. T. i. male vrtove z 11 parcelami so ocenjevalci razporedili v en kakovostni razred, površina, ki so jo mali vrtovi v okviru katastrske občine zavzemali, pa je znašala 830 kvadratnih klafter.⁹⁶

Ker v katastrski občini Topla skorajda niso imeli njiv v pravem pomenu besede, so jih nekoliko nadomeščali mali vrtovi, njihov donos pa je za malenkost presegal travniške ledine. Po odredbi dvorne pisarne z dne 29. januarja 1833 št. 280 so zato kot donos malih vrtov določili donos travnikov prve kategorije, kar je zneslo 5 goldinarjev 42 krajcarjev.

Pašniki prvega kakovostnega razreda so v Topli zajemali 210 oralov 431 klafter, takih pašniških parcel pa je bilo 32. Za vzorčno parcelo te kategorije je bila določena parcela št. 48/a, katere lastnik je bil Michael Glinigg (Končnik) iz Tople št. 5.

Na pašnikih prve kategorije je rasla sladka trava, zemljišča pa so bila visoko v hribih. Plast zemlje na pašniških zemljiščih je bila plitka in apnenčasta ter precej gosto porasla z grmičevjem. Zaradi vsega naštetega so pašnike te kategorije ocenili na približno 2/5 donosa travnika prve kategorije, kar je zneslo 2 stota oz. 42 krajcarjev v denarju.

V drugem kakovostnem razredu je bilo 66 pašniških parcel, ki so skupaj zavzele 1044 oralov 1179 klafter. Vzorcna je bila parcela št. 88, katere lastnik je bil Mätheus Kordes (Matevž Kordež) iz Tople št. 3.

Podobno kot na pašnikih prve kategorije je na pašnikih drugega kakovostnega razreda rasla sladka trava, zaradi strmine, na kateri so se ti pašniki nahajali, plitke ruše in iz zemlje štrlečih kamnov ter posledično težje obdelave pa so ocenjevalci njihov letni donos enačili le s petino donosa travnikov drugega kakovostnega razreda, kar je znašalo 2 stota oziroma v skupnem donosu 21 krajcarjev letno.⁹⁷ Sicer pa so toplanski kmetje imeli pašnike na Peci.⁹⁸

⁹² ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

⁹³ V povzetku Valentin Feymuth.

⁹⁴ Cent ali stot = 56 kg, več o merah glej Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem.

⁹⁵ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ Medved, *Mežiška dolina*, str. 28.

Gozd v prvi polovici 19. stoletja očitno še ni imel posebnega pomena za kmetije, saj so ga zapisovalci v cenilnem elaboratu popisali dokaj na kratko, kar nekoliko čudi, ker je bilo gozda na Koroškem veliko, vendar zanj niso skrbeli tako dobro kot npr. na sosednjem Štajerskem. Gozd je kmetu v prvi polovici 19. stoletja še vedno služil kot dopolnilo in ne kot osnovna gospodarska dejavnost. Kmetje lesa v glavnem še niso prodajali v velikih količinah.⁹⁹ Tudi o služnostih, preko katerih so kmetje v prvi polovici 19. še vedno dobivali večino lesa za lastno porabo, v cenilnem elaboratu ni niti besede. V Topli gozdov pravzaprav niso posvečali nobene posebne pozornosti in so ga popolnoma prepuščali naravni samoobnovi. V gozdnem sestoji so se pojavljale predvsem jelke, smreke in borovci, nekaj pa je bilo tudi drenovja. Bukve ni bilo veliko, saj ji vlažno ozračje ne ustreza preveč, posek bukve pa je narekoval ekonomski interes, saj so bukov les za kurjenje v pečeh kupovali rudarski obrati, ki jih je bilo na Koroškem veliko.¹⁰⁰

Presežke posekanega lesa so kmetje iz Tople delno prekuhali v oglje in jih prodajali v železarno v Črni, macesnove hlode pa so odkupovali lesni trgovci in jih transportirali v Trst, kjer so jih uporabili za gradnjo ladij.¹⁰¹

V gozdovih prve kategorije so lastniki opravljali 100-letno prebiralno sečnjo. Gozdni sestoj so predstavljale jelke in smreke, vmes pa se je tu in tam pojavila kakšna bukev. Prevladovala je jelka. Gozd se je razprostiral na strmih vzhodnih pobočjih hribov s humusno prstjo na granitni podlagi in se je glede na lokalne razmere obrasel približno v 120 letih. Njegovo stanje je bilo dobro, ponekod pa je bil celo prezrel. Boljše hlode so kmetje prodajali, nekatere porabili za domačo gradnjo in prekrivanje streh, ves slabši les (hlode in odpadke) pa so porabili za kurjavo doma, kuhanje oglja in žganje apna. V nekaterih gozdovih so občasno tudi pasli in pripravljali nastilj za živino.

Visoki gozd prvega kakovostnega razreda je po tedanji kategorizaciji pokrival površino 256 oralov 1445 kvadratnih klafter, zavzemal pa je 14 parcel. Za vzorčno je bila določena parcela št. 1, ki je pripadala gospodstvu Pliberk, razmere v Topli pa so bile povsem enake tistim v katastrski občini Koprivna Peca. Letni prirast so ocenjevalci glede na lokalne posebnosti in navade določili na 1,21 klafter, ki bi prinesla dohodek 7 ¼ krajcarja, če je bila cena 6 krajcarjev za eno klaftro lesa.¹⁰²

Gozd drugega kakovostnega razreda je pokrival 317 oralov 1246 kvadratnih klafter površine, parcel

s tako kvaliteto gozda pa je bilo v katastrski občini Topla 20. Za vzorčno parcelo je bila določena parcela št. 147, katere lastnik je bil Gregor Florian iz Tople št. 2. Kmetje so v gozdovih drugega kakovostnega razreda gospodarili po pravilih 120-letne prebiralne sečnje.

Na gozdnih parcelah druge kategorije je bil gozdni sestoj nekoliko drugačen kot na gozdnih parcelah prve kategorije. Po opažanju zapisovalcev so prevladovala macesnova drevesa, med katerimi je tu in tam rasla kakšna smreka in bela bukev, gozd v celoti pa je bil slaboten. Z gozdovi druge kategorije so lastniki gospodarili enako kot z gozdovi prvega kakovostnega razreda. Ti gozdovi so rasli predvsem na skalnatih apnenčastih, komaj dostopnih pobočjih. Donos takega gozda je bilo tudi zaradi pomanjkanja nekaterih podatkov težko določiti. Ocenjevalci so po preučitvi dejstev določili, da je gozd, ki ima v svojem sestoji polovico macesnov in polovico bukev, letno prinesel 2 krajcarja dohodka.¹⁰³

Tukajšnji kmetje so v gozdovih kot dodatno izrabo navedli pripravljanje stelje in pašo goveda ter ovc. Zanimivo je, da se nikjer v elaboratu ne omenja kakršnokoli poseganje rudnikov v obširne gozdne sestoje v Topli. Na področjih, kjer so obstajali rudniški obrati in fužine, je namreč v arhivskih virih izpričanih nešteto sporov, saj so iz potrebe po kurjavi rudniki nemalokrat izsilili pravico do sekanja lesa.¹⁰⁴

Novine in frate

V protokolu zemljiških parcel se za katastrsko občino Topla zaradi požiganja rastja na izkrčenem zemljišču pojavlja posebna kategorija zemljišča, t. j. "požgana njiva" (Brand Acker),¹⁰⁵ ki je katastrske občine na Kranjskem ne poznajo, njihov izvor pa izhaja iz časa, ko so bile njivske površine še neustaljene, pripravljali pa so jih s požigalništvom¹⁰⁶ (predvidoma so bile tu mišljene *novine* in *frate*). Posebej v predelih, kjer je bilo obdelovalne zemlje premalo, zemeljska prst pa je imela silikatno podlago, so pripravljali občasne njive na t. i. *fratah* ali *novinah*. Pri delanju frat so gozd posekali do golega, z debel obsekano vejevje zravnali po vsej površini poseke in posušene veje zažgali. Enako so delali *novine*, le da so bile pripravljene površine pred posekom zaraščene z grmovjem in ne z gozdom.¹⁰⁷ Iztrebljeno zemljišče so prekopali ali preorali in močno pognojili, čas izrabe pa so najbolj pogojevali mikroklimatski pogoji in kvaliteta tal. Obdelovanje

¹⁰³ Prav tam.

¹⁰⁴ Več glej Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem I.*, str. 42–44 in 241–250.

¹⁰⁵ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, Protokoll der Grund Parzellen der Gemeinde Topla.

¹⁰⁶ Novak, *Slovenska ljudska kultura*, str. 37.

¹⁰⁷ Ficko, *Skupni ljudski delovni običaji*, str. 159.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ *Vojvodstvo Koroško v zemljepisnem, statističnem in zgodovinskem spregledu*, str. 27.

¹⁰¹ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

¹⁰² Prav tam.

je bilo samo ročno. *Novine* so bile navadno od samotne kmetije najbolj oddaljene njive in v precejšnjih strminah. V Topli in pod Olševo so jih navadno žgali v juliju, grmovje pa so posekali že spomladi in ga pustili, da se posuši. Pri sekanju so nekaj dreves pustili za ostrvi za sušenje žitnih snopov.¹⁰⁸ Način se je ponekod ohranil še do sredine 20. stoletja.¹⁰⁹

Na tako pridobljenih njivah so sejali rž, nato ajdo in krompir. Posamezni kmetje so izkoriščali frate kot pašnike, dokler jih ni zaraslo grmovje, nato pa so jih pogozdili ali na njihovi površini pripravili novine. *Frata* in *novine* so bile za kmete še posebej zanimive, saj je bil pridelek na tako pridobljenih površinah zaradi svežih in bogatih tal navadno mnogo večji kakor na stalnih njivah.¹¹⁰

Za njive izkrčene površine so po treh letih obdelovanja pustili zarasti s travo in jih kot travnike izkoriščali tri ali štiri leta. Nato so površine ponovno preorali in pognojili, na njih pa posejali zeleno žito. Njivske površine so gnojili le enkrat v šestletnem obdobju, na gnojeno njivo pa so vedno posejali letno pšenico in ječmen. Na njivo v velikosti enega orala so z enovprežnim vozom zapeljali 100 krat po 4 stote gnoja, skupaj je to zneslo 400 stotov, na leto pa je to pomenilo 66 4/6 stotov. Njive prvega kakovostnega razreda so v Topli zavzemale 34 oralov 552 klafter, parcel pa je bilo 16. Vzorčna je bila parcela št. 104, katere lastnik je bil Matheus Kordesch (Kordež) iz Tople št. 3. Njivske površine so ponekod ležale na ledinah visoko v strmih južnih pobočjih hribov, zaradi težkega dostopa pa jih včasih niso obdelali, saj v primeru hladnih poletij ali velike količine dežja žito sploh ni moglo dozoreti. Prst na takih njivah je bila apnenčasta s primešanim apnenčastim kamenjem na apnenčastem skalovju.

Glede na že opisane neugodne razmere za kmetovanje so ocenjevalci ocenili, da bi naj pridelali na njivi v enem kolobarju 8 mernikov¹¹¹ letnega žita, 9 mernikov zimske koruze, 8 mernikov letne koruze, 15 mernikov ovsu in 9 stotov sladkega sena.

V celotnem kolobarju naj bi kmetje po mnenju zapisovalcev na njivi prvega kakovostnega razreda pridelali prvo leto 15 mernikov ovsu, drugo leto 8 mernikov letne pšenice, tretje leto 3 mernike zimske koruze in 5 1/3 mernika letne koruze, četrto leto 12 stotov sladkega sena, peto leto 9 stotov sladkega sena in šesto leto 6 stotov sladkega sena.¹¹²

Njive druge kategorije so v Topli zavzemale 54 oralov 1197 klafter, tako ocenjenih parcel pa je bilo 28. Vzorčna je bila parcela št. 101, njen lastnik pa je bil Matheus Kortes (Kordež) iz Tople št. 3. Njive druge kategorije so imele bolj senčno lego, plitka humusna prst pa je bila še bolj pomešana s kamenjem kot na njivah prve kategorije. V šestletnem kolobarju so na njivah drugega kakovostnega razreda prvo leto sejali oves, drugo leto pol pšenice in pol ječmena, tretje leto koruzo, četrto, peto in šesto leto pa so zemljišče uporabljali kot travnik.

Cenilci so presodili, da so kmetje na oral pridelali 6 mernikov letne pšenice, 7 mernikov letne koruze, ječmena 9 mernikov, ovsu 11 mernikov in 6 stotov sladkega sena. Po triletnem opazovanju je cenitvena komisija ugotovila, da v šestletnem kolobarju kmet na enem oralu pridelal prvo leto 11 mernikov ovsu, drugo leto 3 mernike letne pšenice in 4 1/2 mernika ječmena, tretje leto 7 mernikov letne koruze, četrto leto 8 stotov sladkega sena, peto leto 6 stotov sladkega sena in šesto leto 4 stote sladkega sena.

Kot dodatno rabo zemljišč so ocenjevalci zapisali pridobivanje slame po opravljeni žetvi, s katero so tukajšnji kmetje preko zime krmili živino, ko pa je bila njiva zaraščena s travo, so po opravljeni košnji v jeseni različno dolgo pasli živino. Le del slame so porabili za nastilj ali prekrivanje streh.

Kot neobdelana so zapisovalci šteli pozidana zemljišča. V katastrski občini Topla so zavzemala površino 2 oralu 818 klafter. Stavbnih parcel pa je bilo v katastrski občini Topla 37.¹¹³

Rudnik v Topli

Kot vso Mežiško dolino je tudi dolino Tople močno zaznamovalo rudarstvo. Začetki izkopavanja svinčeve in cinkove rude na koncu doline segajo v leto 1834. Simon Kompoš, sin Gregorja Kompoša, solastnika rudarske družbe, ki je imela v lasti Friderihove jame na Junčarjevem, jamo Marija dobrega sveta pri Žerjavu, jašek pri Sv. Heleni, sedem prostosledov v Podpeci in priklop v bližini Friderihovega rova, je leta 1835 dobil koncesijo v Topli. Na Fajmutovem je postavil drobilnico, mlin za rudo, izbiralnico, orodjarno in stanovanjsko poslopje za rudarje.¹¹⁴ V pregledanih virih ni podatkov, da bi rudnik pustil globlje sledi v življenju domačinov. Danes je rudnik Topla zaprt in kot zavarovan naravni spomenik namenjen le še turističnemu ogledu.¹¹⁵

¹⁰⁸ Prav tam str. 157.

¹⁰⁹ Makarovič, *Sele in Selani*, str. 174.

¹¹⁰ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 97.

¹¹¹ Metzen (mernik) = 61-61,49 l. Glej Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem, str. 84.

¹¹² ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, cenilni elaborat.

¹¹³ Prav tam.

¹¹⁴ Uran, Rudarstvo Mežiške doline, str. 57.

¹¹⁵ <http://crna.atspace.com/index.html> (22. 06. 2007).

Vrata v rove nekdanjega rudnika Topla na Fajmutovem (foto: Adam Gabrič).

Zaključek

Kmečko življenje na odročnih kmetijah, ki so sestavljale Toplo, je bilo v preteklosti veliko težje kot na kmetijah v ravninskih predelih. Kljub temu, da se doline Tople "veliki" dogodki v glavnem niso dotaknili ali pa so jo oplazili le mimogrede, so se prebivalci Tople morali soočiti z druge vrste težavami. Odmaknjenost od glavnih prometnih poti je bila vzrok, da so se izboljšave v kmetijstvu veliko kasneje pojavile na njihovih kmetijah, zimska "odrezanost od sveta" je pogojevala posebno vrsto in sestavo gospodarskih poslopij na kmetiji, zahtevni življenjski pogoji pa so pripomogli k oblikovanju posebnega tipa kmeta, med ostalim prebivalstvom velikokrat stereotipno označenega kot robatega rovtarja ali velikega nastopaškega gruntarja, vse pa je izhajalo iz načina življenja, ki bi ga ljudje brez posebnih osebnostnih lastnosti veliko težje zmogli ali pa sploh ne.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 178 – Franciscejski kataster za Koroško, k. o.
Topla K 448, protokoli in cenilni elaborat
SEM – Slovenski etnografski muzej.

INTERNETNI VIRI

<http://sl.wikipedia.org/wiki/Topla> (22. 06. 2007).
<http://crna.atSPACE.com/index.html> (22. 06. 2007).

LITERATURA

- Blaznik, Pavle: Kmečka naselja. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek. Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Državna založba Slovenije, 1970, str. 611–616.
- Ciperle, Jože: Šolska obveznost in šolski obisk. *Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860* (ur. J. Cvirn et al.). Ljubljana : Nova revija, 2001, str. 168–169.
- Ficko, Peter: Skupni ljudski delovni običaji. *Med Peco in Pohorjem* (ur. Rajko Poberžnik). Pripravljalni odbor za proslavo 20-letnice gimnazije Ravne na Koroškem. Maribor : Založba Obzorja Maribor, 1965, str. 147–170.
- Goody, Jack: *Evropska družina: zgodovinskoantropološki esej*. Ljubljana : Založba I*cf., 2003 (Modra zbirka-Delajmo Evropo).
- Topla, *Enciklopedija Slovenije*, št. 13. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 228–229.
- Kačičnik Gabrič, Alenka: Gospodstvo Brdo v luči franciscejskega katastra. *Kronika*, 52, 2004, št. 2, str. 175–184.

- Kačičnik Gabrič, Alenka: *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače. Problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije (Knjižnica Kronike: 8), 2004.
- Kante, Viktorija: Ribniški krošnjar. *Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Ljubljana : Muzej novejšje zgodovine, 2001, str. 69–72.
- Kos, Milko: Kolonizacija in populacija. Obdobje mlajše kolonizacije. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, 1. zvezek. Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Državna založba Slovenije, 1970, str. 78–81.
- Kos, Milko: Slovenska naselitev na Koroškem. *Koroški zbornik*. Ljubljana : Državna založba, 1946, str. 43–75.
- Maček, Jože: *Na zemlji domači: kratka zgodovina slovenskega kmečkega stanu*. Celje : Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba, 2007.
- Makarovič, Marija: *Črna in Črnjani. Narodopisna podoba koroškega delavskega naselja do druge svetovne vojne*. Črna na Koroškem : Krajevna skupnost Črna na Koroškem, 1986.
- Makarovič, Marija: *Sele in Selani*. Celovec : Krščanska kulturna zveza, Inštitut Narodopisnega društva Urban Jarnik, 1994.
- Makarovič, Marija: *Strojna in Strojanci*. Ljubljana : Založba Mladinske knjige, 1982.
- Medved, Jakob: *Mežiška dolina. Socialnogeografski razvoj zadnjih 100 let*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1967.
- Medved, Jakob: Problematika gorskih kmetij ob primeru Tople. *Geografski vestnik XXXIII*, 1961, str. 137–152.
- Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, I. knjiga*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1969.
- Novak, Vilko: *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana : DZS, 1960.
- Oder, Karla: Kotnik in materialna kultura Mežiške doline. *Traditiones*. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje pri Znanstvenoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ljubljana, 1996, str. 255–271.
- Oder, Karla: *Občina Ravne na Koroškem. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992.
- Sieder, Reinhard: *Socialna zgodovina družine*. (prevod Seta Knop, spremna beseda Majda Črnič Istenič). Ljubljana : Studia humanitatis, ZRC, 1998 (prevod Sozialgeschichte der Familie).
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*. (ur. Vincenc Rajšp, transliteracija Marija Grabnar). Ljubljana : SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1999, 5. zvezek, sekcija 149, str. 14–15. SSKJ v elektronski obliki.
- Svetina, Anton: Prispevki k zgodovini Črne in Vogrč na Koroškem. *Zgodovinski časopis*, XXX, 1976, str. 299–318.
- Šolar, Marjan – Šantovc iz Želeč: Blejske zgodbe iz ustnega izročila. *Bled 1000 let*. Blejski zbornik 2004 (ur. J. Dežman). Radovljica : Didakta, 2004, str. 241–258.
- Uran, Stanko: Rudarstvo Mežiške doline. *Med Peco in Pohorjem* (ur. Rajko Poberžnik). Pripravljalni odbor za proslavo 20-letnice gimnazije Ravne na Koroškem. Maribor : Založba Obzorja, 1965, str. 49–86.
- Valenčič, Vlado: *Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze*. Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave zv. 1. Ljubljana, 1958.
- Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero. *Zgodovinski časopis*, 1954, III, str. 27–86.
- Vilfan, Sergij: Soseske in druge podeželske skupnosti. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, II. zvezek. Zgodovina agrarnih panog*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Državna založba Slovenije, 1980, str. 9–74.
- Vojvodstvo Koroško v zemljepisnem, statističnem in zgodovinskem spregledu*. Izdala in založila Matica slovenska v Ljubljani. Natisnil Jožef Blaznik, 1866.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Das Bauernleben auf Hochgebirgsanwesen am Beispiel des Topla-Tals im 19. Jahrhundert

Das Topla-Tal wurde im 15. Jahrhundert besiedelt, als die Kolonisation in die Gebirgswelt vordrang. An den steilen Hängen des Fließchens Topla, das oberhalb des gleichnamigen Tals entspringt und sich von Nordwesten gegen Südosten der Katastralgemeinde schlängelt, errichteten die Zugewanderten bereits bei ihrer Ansiedlung fünf große Hochgebirgsbauernhöfe, von denen jeder über ein weitgestrecktes abgerundetes Landgebiet verfügte. Wegen des für Leben und Anbau ungünstigen Klimas wurden die Bauernhöfe als Mittelpunkte von Wirtschaftsbetrieben zu Einheiten mit eigenständiger Architektur ausgebaut, wo die Bauernfamilien in der Zeit, wo das Tal (vor allem im Winter) von der übrigen Welt abgeschnitten war, alle ihre Bedürfnisse zur Gänze selbst befriedigen konnten.

Auf wenigen kleinen Äckern bauten die Bauern vor allem solche Kulturen an, die sie zu eigenem Überleben brauchten. Am besten gedieh auf Hoch-

gebirgsäckern Hafer, dessen Überschüsse in Črna (Schwarzenbach) abgesetzt werden konnten, weil die Bergleute unersättliche Abnehmer einer Reihe von landwirtschaftlichen Erzeugnissen waren. Durch Brandrodung wurde immer neues Nutzland gewonnen, die sogenannten "frate" oder "novine", d.h. Neuland, die nirgends auf Bauernhöfen in flachgeneigteren Gegenden zu finden sind.

Das Topla-Gebiet war am besten für die Viehzucht geeignet, alle Bauernwirtschaften züchteten Rinder und vor allem Kleinvieh. Schweine wurden nur für den Eigenbedarf gehalten. Im Sommer graste das Vieh, während es im Winter dürrig, eigentlich gerade zum Überleben, gefüttert wurde.

Es ist merkwürdig, wie wenig im Schätzungselaborat der Katastralgemeinde Topla vom Wald die Rede ist, obwohl er einen großen Teil eines jeden Bauernlands ausmachte. Abgeholzt wurde für Eigenbedarf, zum Teil auch für den Verkauf, etwa an

das Bergwerk Črna (Schwarzenbach), aber auch an Holzhändler, die es in Triest zum Schiffsbau weiterverkauften.

Das Bauernleben auf den abgelegenen Anwesen war in der Vergangenheit viel schwerer als jenes im Flachland. Obwohl das Topla-Tal von "großen" Ereignissen überwiegend nicht betroffen oder lediglich berührt wurde, waren seine Bewohner mit Schwierigkeiten anderer Art konfrontiert. Die Entfernung von den Hauptverkehrsverbindungen war die Ursache dafür, dass Verbesserungen in der Landwirtschaft viel später auf Toplaer Bauernhöfen Einzug hielten. Schwere Lebensbedingungen trugen zur Bildung eines besonderen Charakters der Bauern bei, die oft klischeehaft als derbe Hinterwändler oder großtuerische Hofbesitzer bezeichnet wurden. All das geht auf eine Lebensweise zurück, die Menschen ohne besondere Eigenschaften viel schwerer oder überhaupt nicht zu führen imstande gewesen wären.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(497.4Ravne na Koroškem)"18"

Prejeto: 29. 5. 2008

Karla Oder

mag., muzejska svetovalka, Koroški pokrajinski muzej,
Koroška cesta 14, SI-2390 Ravne na Koroškem
e-pošta: karla.oder@guest.arnes.si

Ravne na Koroškem v 19. stoletju

IZVLEČEK

Sodobno mesto Ravne na Koroškem se je razvilo iz srednjeveškega trga Gutenstein, obdanega z dvorci Streiteben (Ravne), Javornik in Dobja vas. V trgu so delovali številni obrtniki, združeni v obrtni ceh, ki je bil ustanovljen leta 1749. Z razvojem železarne se je večalo število prebivalcev in tovarna je za svoje zaposlene gradila večstanovanjske hiše. Fužine Streiteben ob reki Meži v bližini Guštanja so grofje Thurni, ki so svoje premoženje vlagali v razvoj neagrarnega gospodarstva, že na začetku 19. stoletja razvili v železarno in jo sredi stoletja posodobil v pudlarno in valjarno. Po dveh desetletjih so uvedli izdelovanje talilnega jekla in leta 1881 taljenje ali kuhanje jekla v Siemens-Martinovi peči ter postavili temelje sodobni jeklarski industriji na Ravnah na Koroškem. Skozi industrijsko najrazvitejše območje v 19. stoletju so leta 1863 zgradili še železnico Celovec-Maribor, ki je prinesla nove spremembe v gospodarstvo in življenje ljudi.

KLJUČNE BESEDE

Koroška, Mežiška dolina, Ravne na Koroškem, grofje Thurn, zgodovina, 19. stoletje, gradovi, gospodarski razvoj, železarstvo, obrti

SUMMARY

RAVNE NA KOROŠKEM IN THE 19TH CENTURY

The modern town of Ravne na Koroškem has developed from the medieval borough Gutenstein, surrounded with mansions Streiteben (Ravne), Javornik and Dobja vas. Several tradesmen worked in the borough, associated in a craft-guild, which was founded in the year 1749. With the development of the railway the number of inhabitants increased, and the factory built blocks of flats for their employees. The Thurn counts who invested their means into the development of non-agrarian economy, transformed in the beginning of the 19th century the Streiteben iron foundry along the river Meža near Guštanj into ironworks and in the middle of the century modernised into a puddling and rolling mill. After two decades they introduced the production of smelting steel, and in the year 1881 smelting or cooking of steel in the Siemens-Martin furnace and thus set foundations to modern steel industry in Ravne na Koroškem. Across the industrially most developed region of the 19th century, the railway Celovec-Maribor was built in 1863, which brought new changes in the economy and life of people.

KEY WORDS

Carinthia, Mežiška dolina, Ravne na Koroškem, Thurn counts, history, 19th century, castles, economic development, ironworks industry, crafts

Uvod

Ravne na Koroškem so sodobno mesto, ki se je razvilo iz srednjeveškega trga Gutenstein. Leta 1952 so trgu dodelili status mesta in ga preimenovali v Ravne na Koroškem. Ime Gutenstein je listinsko prvič izpričano leta 1248 in izhaja iz rodbinskega imena Ortskih ministerialov. Kot trg Gutenstein se izrecno omenja že leta 1361,¹ njegova prva upodobitev je objavljena v Slavi nadvojvodine Koroške.² Na njej so vidni gradova Javornik in Grünfels, cerkev sv. Egidija in trg z nizom pritličnih stavb, ki ga zaokrožuje nadstropna stavba, v franciscejskem katastru označena kot Amthaus, v lasti Uršule Sajovic.³ Sicer pa je v trgu v 18. stoletju stalo "nekaj trdno grajenih meščanskih hiš s podružnično cerkvijo in kapelico sv. Antona, ki sta tudi zidani".⁴

Začetek 19. stoletja je zaznamovan z vojno proti Napoleonu in nastankom Ilirskih provinc. Sledil je čas uvajanja pridobitev industrijske revolucije, ki se je širila z angleškega otoka in so jih začeli na evropski celini "v širšem obsegu uvajati šele v 20. in 30. letih 19. stoletja, ko so bile premagane posledice vojn s Francozi in splošne gospodarske depresije, ki je tem vojnem sledila."⁵ Tako je obdobje gospodarske konjunktore tudi v Avstriji nastopilo po letu 1830, ko je že bil na razpolago najnujnejši kapital za investicije v proizvodnji in prometu, kar je vplivalo na pospešen razvoj industrije. "Nastajal je sloj podjetnikov, v katerem so bili le manj zastopani obrtniki in rokodelci, več je bilo posestnikov in trgovcev in presenetljivo veliko graščinskih upraviteljev."⁶

V lastniški strukturi Koroškega železarstva je v 19. stoletju prevladovalo plemstvo, katerega kapital je v velikem delu izviral iz zemljiških gospodstev (Henckel-Donnersmarck, Thurn-Valsassina) in v manjšem delu od trgovcev z železom (Egger, Christalnigg). Vodilno vlogo v procesu industrializacije je imela Anglija. Od tam izvirajo tudi Rosthorni, rodbina, ki je v začetku 19. stoletja na Koroškem narekovala takt in tempo razvoju jeklarske industrije. V letu 1765 je bil Mathäus Rosthorn (1721–1805), "Obermeister" tovarne gumbov v Londonu pozvan na Dunaj, da tam postavi tak obrat. Leta 1790 so Rosthorne povzdignili v plemiče. Tovarna gumbov je obratovala v Fahrafeldu, njegovi sinovi so leta 1817 v Oedu postavili valjarno mendenine. Na Prevaljah so August, Franz in Mathäus najprej postavili cinkarno. Kmalu se je njihov koncern razširil in investirali so v razvijajočo železarsko industrijo. V letu 1825 so prevzeli erar Labotske

rudarske posesti (*Lavanttaler Montanbesitz*) in v letih 1833/35 na Prevaljah uredili najpomembnejšo pudlarno in valjarno Koroške. Leta 1832 so ustanovili Wolfsberško železarsko družbo, "Wolfsberger Eisenwerksgesellschaft", iz katere so izstopili leta 1837 in obdržali le Prevalje.⁷

Pudlarna je kot druga v habsburški monarhiji že leta 1835 začela s proizvodnjo pudlanega jekla. Njeni lastniki so se dobro poučili o najsodobnejši tehnologiji v metalurgiji in v celinski Evropi uvedli takrat najsodobnejše peči – pudlovke. Pri tem so načrtovali možnost uporabe premoga iz bližnjega nahajališča na Lešah.⁸

Pudlovko je leta 1784 v Angliji iznašel Henry Cort, njena uporaba je v 19. stoletju predstavljala prehod v moderno jeklarsko industrijo. Prvo pudlarno in valjarno je Rosthorn leta 1830 postavil v Frantschachu na Koroškem, kjer so kot kurivo še uporabljali drva, že nekaj let prej pa je obratovala tudi v Vitkovicah na Moravskem.⁹

Pomembno prelomnico v zgodovini metalurgije predstavlja uporaba rjavega premoga pri taljenju surovega železa. Na Prevaljah so pod vodstvom Augusta Rosthorna in Josepha Schlegla, ki je bil pred tem direktor železarne v Frantschachu, s spremembo konstrukcije peči iznašli način uporabe rjavega premoga. Ta dosežek v kurilni tehniki je bil izjemnega pomena za celotno železarstvo v alpskem prostoru. Na Prevaljah so nadalje iznašli še stopničasta rešeta, ki so omogočila uporabo drobnega premoga. V Buchscheidungu pa je Anton Müller iznašel "plinski generator", ki so ga uspešno uporabili tudi na Prevaljah.¹⁰ Tu so leta 1870 zgradili še prvi plavž na koks in postavili Bessemerjev konvertor, ki ga je sredi 19. stoletja patentiral Henry Bessemer. V konvertor so vlivali tekoče surovo železo neposredno iz plavža.¹¹ Najpomembnejši izdelek železarne, ki so jo ukinili leta 1899, so bile tračnice. Prve so sredi 30. let 19. stoletja dobavili za severno, Ferdinandovo železnico na Češkem in za progo Milano–Monza v Lombardiji.¹²

Thurni so v Mežiški dolini iskali svinčeno rudo in premog ter izdelovali železne in jeklene izdelke. Leta 1827 so sprejeli strateško odločitev in prodali rudarske pravice, rudoslede in rove v Mežiški dolini družbi Brunner, Kompoš in Pretner ter sklenili pogodbo, s katero so se odpovedali iskanju in predelavi svinčene rude. S tem so se omejili na fužinarstvo in iskanje železove rude ter premoga. S to strateško odločitvijo so usmerili svoje aktivnosti v jeklarsko industrijo. V dolini so imeli fužine v Črni (1624–1643

¹ Dolinšek, Tri doline, str. 68.

² Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae*.

³ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, Alfabetische Verzeichniss.

⁴ *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 6, str. 7.

⁵ Vodopivec, Odmev, str. 265.

⁶ Prav tam.

⁷ Lackner, Das Kärntner Eisenhüttenwesen, str. 299.

⁸ Krivograd, *Prispevki k zgodovini*, str. 45.

⁹ Köstler, Die Ehemaligen, str. 244.

¹⁰ Prav tam, str. 244–245.

¹¹ Šipek, *Pesem in jeklo*, str. 23.

¹² Krivograd, *Železarna Prevalje*, str. 16.

Guštanj v času Valvasorja (*Topographia Archiducatus Carinthiae*, 1688).

in nato 1775–1880), v Mežici (1770–1916) in na Ravnah (1807–1941), premog pa so kopali v Mežici na Stržovem (od 1802 do konca 19. stoletja) in na Holmcu (od 1858 s presledki do 1943).¹³ Leta 1859 kupljen plavž v Olsi so leta 1873 prenesli v "gesellschaft der Judenburger Eisenwerke".¹⁴

Sredi 19. stoletja je Koroška s 45.464 tonami (16,3%) zaostajala za Štajersko s 67.530 tonami (24,2%) in si z Madžarsko (16,4%) delila drugo mesto pri proizvodnji surovega železa pred Češko in Moravsko. Takrat je delovalo na Koroškem 19 plavžev. Eden največjih plavžev je deloval v Löllingu, kjer so leta 1871 s 17.919 tonami surovega železa proizvedli skoraj eno tretjino celotne proizvodnje na Koroškem.¹⁵

Še na začetku leta 1844 so na Koroškem proizvedli 24.392 ton varjenega surovega železa in ga nadalje obdelali $\frac{2}{3}$ v fužinah in $\frac{1}{3}$ v pudlarnah in valjarnah. Sredi 50. let 19. stoletja so 4 pudlarne na Koroškem – Prevalje, Buchscheiden, Freudenberg in Rosenbach predelale 58% koroškega surovega železa. Takrat se je število fužin zmanjšalo na 48 z 121 presnovkami v primerjavi s 30. leti, ko je bilo 106 fužin z 292 presnovkami.¹⁶

Avstrijska železarska industrija je na začetku 60. let 19. stoletja predstavlja kapital v vrednosti več kot 200 milijonov goldinarjev in je neposredno preživljala več sto tisoč ljudi ter posegala globoko v narodno gospodarstvo in oblikovala davčno sposobnost posameznih kronskih dežel, kot sta bili Koroška in Štajerska. "Še več, železarska industrija pogojuje

neodvisnost in moč monarhije."¹⁷ Na Koroškem so v enem letu izdelali 56.000 ton surovega železa, iz njega pa 41.440 ton kovnega železa, katerega vrednost je znašala od 8 gld na tono ali skupno 5.920.000 gld. Od tega je bilo 70% vložnega v delavske plače, t. j. 4.244.000 gld, kar izkazuje velik pomen železarske industrije za delavsko prebivalstvo na Koroškem.¹⁸

Za drugo polovico stoletja je značilno povezovanje gospodarskih družb v monopole, kot sta Hüttenberska železarska družba (*Hüttenbergische Eisenwerkgesellschaft*, 1869) in Avstrijska alpinska rudarska družba (*Österreichische – Alpin Montangesellschaft*, 1881). V Evropi in v sami Avstriji so se v 60. in 70. letih 19. stoletja zgodile velike politične spremembe, kar je hudo prizadelo industrijo tudi v Mežiški dolini. "Z izgubo severno italijanskega trga leta 1859 in 1866, ko je združena Italija z visokimi carinami zaščitila svojo proizvodnjo, so se začeli za železarstvo težki časi. Leta 1867 je bilo z nastankom dualizma v Avstriji izgubljeno madžarsko tržišče, ker je vlada v Budimpešti na enak način zaščitila svojo železarsko industrijo."¹⁹

Sledila je še velika gospodarska kriza (1873–1875), do katere je prišlo zaradi zasičenosti trga in je "odločilno vplivala na gospodarski razvoj Mežiške doline. Od takrat si železarna na Prevaljah ni več opomogla, čeravno so jo pozneje večkrat poskušali ozdraviti."²⁰

¹³ Oder, *Zgodovinske podobe*, str. 28–29; Mohorič, *Industrializacija*, str. 292.

¹⁴ Lackner, *Das Kärntner Eisenhüttenwesen*, str. 299.

¹⁵ Prav tam, str. 301.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ KLA, Bleiburg, št. 94, fasc. X: *Petition Kärntner Eisenindustrieller*.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Krivograd, *Prispevki k zgodovini*, str. 43–44.

²⁰ Prav tam.

Ravenski dvorci in gradovi

Grad Ravne, imenovan Streiteben je prvič upodobljen v Valvasorjevi Topografiji nadvojvodine Koroške,²¹ najdemo ga tudi na kartah vojaškega zemljevida iz druge polovice 18. stoletja, a o njem med opisom stavb v Guštanju ni zapisa.²²

Od leta 1760 je bil v lasti Friderika Jakoba barona Schlangenberg, ki ga je leta 1772 nasledil Johan Leopold baron Schlangenberg. Pred letom 1807 je bil v lasti Elizabete Kovachevich in gospodične Ane pl. Schlangenberg. Leta 1807²³ je zemljiško posest Streiteben z gradom in fužino prevzel grof Georg²⁴ Thurn. Plemiška rodbina Thurn-Valsassina je vse od začetka 17. stoletja, ko je Janez Ambrož (1537–1621) leta 1601 odkupil gospostvo Pliberk, pomembno sooblikovala življenje v Mežiški dolini in že zgodaj vlagala v industrijski razvoj. Janez Ambrož je premoženje zapustil nečakoma. Janez Ludvik se je posvečal fužinarstvu in rudarstvu, njegov naslednik je sredi 18. stoletja obnovil in povečal proizvodnjo v fužinarskih obratih v dolini.²⁵

Jurij Thurn (1788–1866), lastnik gradu, grajske posesti in jeklarne Streiteben se je na Tirolskem vojskoval proti Napoleonovi vojski, pozneje, leta 1849, pa pod Radeckim v Italiji.²⁶ V letih 1857 do 1863 je bil predsednik družbe za izgradnjo koroških železnic Maribor–Celovec in koroški deželni glavar. Leta 1863 je grad predal mlajšemu sinu Janezu Douglasu,²⁷ jeklarno pa je leta 1864 nasledil starejši sin Georg II.²⁸

Zanimiv in s podatki bogat opis gradu in grajske posesti iz začetka 19. stoletja hranijo v Deželnem arhivu v Celovcu. Thurnov namestnik Carl pl. Scheuchenstuel je v obsežnem poročilu²⁹ o železarnah, *"Eisenwerken"*, Črna in Streiteben s pripadajočim imenjem zapisal, da grad *"leži na zelo prijetni vzpetini nad trgom Guštanj in so ga v letu 1807 z nakupom od plemenitih Schlangenburgov dobili v posest grofje Thurni. Grad sam je soliden, a stare oblike z dvema stranskima stolpoma in z zgrajeno kapelo. Grad ima vinsko klet in prostorno klet za zelenjavo. V pritličju so obokana kuhinja, dve obokani manjši shrambi, poselska*

*soba v stolpu, prostorna predsoba in ob izhodu na vrt kurnik."*³⁰

V prvem nadstropju je tlorisna razporeditev prostorov obsegala lesen pokrit *"gank"* ali hodnik na vrtni strani, predsobo, tri velike sobe in tri male kabinete ter prenovljeno garderobo. Dve sobi in kabinet so bili v letu 1819 prepleškani in opremljeni z žaluzijami. Podstrešje je bilo urejeno v dveh etažah, od katerih je spodnja ležala točno nad sobami v prvem nadstropju in služila shrambi žita. Zgornja je bila povsem prazna in namenjena hrambi drugih stvari. V zapisu je omenjen tudi novo urejen vremenski drog, *"Wetterstange"*, ki naj bi varoval stavbo pred strelo.³¹

Ob gradu je stala kapela sv. Janeza Nepomuka, filiala farne cerkve Device Marije na Jezeru, od koder jo je s svetimi mašami proti plačilu 7 goldinarjev oskrboval župnik vsak kvatrti teden, s pridigo pa tudi na praznik sv. Janeza Nepomuka.³²

Ob kapeli je stala žitna kašča, *"Getreidekasten"*, ki je imela v pritlični lopi nameščeno stiskalnico za sadje, *"Mostpresse"*, nadalje sobo za služinčad, pisarno ter kamro za mleko in orodje. V prvem nadstropju so bili velika, a ne bivalna soba, predsoba, dva obokana prostora, *"Abschüttboden"* in posebna kamra za krmo. Zgoraj je bilo prostorno podstrešje.³³

Vsa gospodarska poslopja je pokrivala ena streha. Konjski hlev, v katerem je bilo prostora za 8 konj, je obsegal še v celoti obokano pripadajočo kamro za krmo; volovski hlev je imel prostora za 5 parov volov, kravji hlev pa za 15 krav. Pod isto streho sta se bila še hlev za 10 telet oziroma mladih goved in obokan hlev za vzrejo 20 in več prašičev. V tem delu je stala še obokana pralnica. Vsi objekti so bili obnovljeni in takrat v dobrem stanju. Vzreja konjev, volov in krav je bila prosta. Pod isto streho so bili še gumno in ob kuhinji prostorna soba za goste, nad katero je bil nameščen stolp z uro.³⁴

Temu nasproti je stalo na zidanem stebru v posebni stavbi drugo gumno z dvema prostoroma za seno in slamo, pod katerima je bil odprt prostor za vozove, les in drugo. Za to stavbo je stal velik kozolec, toplar, za sušenje snopov. Imel je 8 zidanih podpornih stebrov in dvojni pod za sušenje detelje. Vsa gospodarska poslopja so bila v dobrem stanju, le kritina je bila potrebna izboljšave.³⁵

Grajski stavbi je poleg velikega, z latami ograjenega kuhinjskega in sadnega vrta pripadalo še 13,4 ha njiv, ki so ležale na ravnini ob gradu ob Lappovem travniku in Janetovi njivi. Nadalje 12,1 ha travnikov, od katerih je bil največji in je najbolje

²¹ Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae*, str. 212.

²² *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 6, str. 7.

²³ Dolinšek sicer omenja leto 1808, a ker Scheuchenstuel v svojem poročilu navaja letnico odkupa 1807, upoštevamo ta podatek.

²⁴ V nadaljevanju imenovan tudi Jurij.

²⁵ Dolinšek, Tri doline, str. 87; Erženičnik, *Park Ravne*, str. 1–2.

²⁶ Erženičnik, *Park Ravne*, str. 1–2.

²⁷ Ta ga je nekaj let pred smrtjo podaril mlajšemu sinu Douglasu.

²⁸ Oder, *Zgodovinske podobe*, str. 28; Dolinšek, Tri doline, str. 87.

²⁹ KLA, Bleiburg, št. 88, fasc. X, Beschreibung der den Eisenwerken ..., str. 94–100.

³⁰ Prav tam, str. 94–95.

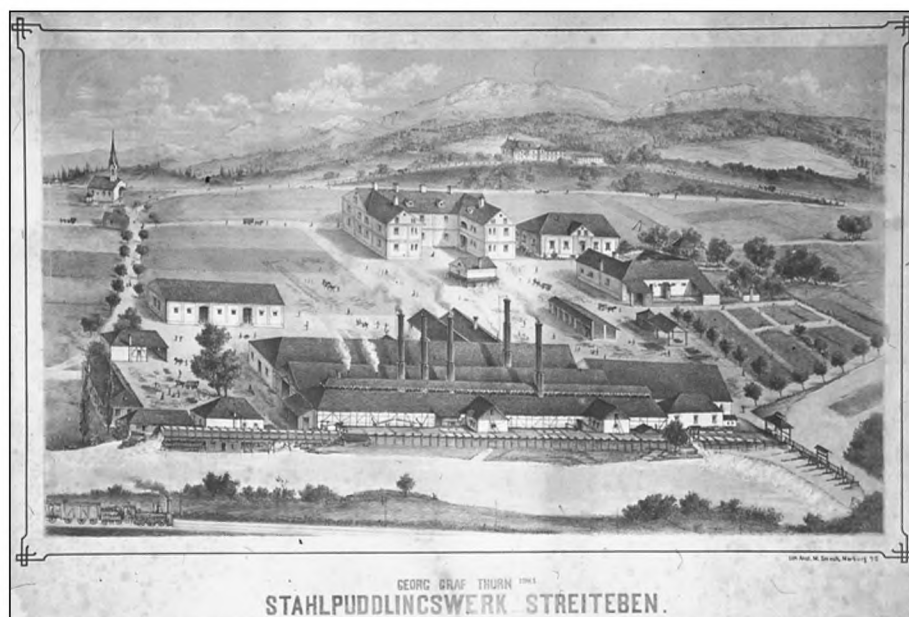
³¹ Prav tam, str. 95.

³² Prav tam, str. 96.

³³ Prav tam, str. 96–97.

³⁴ Prav tam, str. 97.

³⁵ Prav tam, str. 97–98.

Jeklarna grofa Thurna okoli leta 1863, litografija (Koroški pokrajinski muzej).

oskrboval s senom na Poljani pri Pristavi. Drugi, povsem mahovnati travniki so ležali nad njivami. Grajski hrib je obdajal v delu s sadjem posajen pašnik z obsegom 0,75 ha.³⁶

Istočasno je do grajskih njiv segal grajski gozd v velikosti 0,86 ha. Kot sestavni del grajske posesti je služil zgolj hišam pristave. Omenjen je gospod Lax, ki je ta gozd popolnoma zamejil. Omenjeno pristavo so vedno dajali v zakup. Leta 1819 jo je užival namestnik Sabaria, *"Verweser in parten Sabarii"*, skupaj z dajatvami tlake podložnikov.³⁷

Podložniki tega gradu so bili z malim pravom pristojni k oskrbnemu uradu Pliberk. Od njiv so letno dajali 15 goldinarjev desetine fari Device Marije na Jezeru.³⁸

Del grajske posesti so bile še Katnikova kajža (bajta), Šiboldov mlin in *"Hammerhaus"*. Katnikova bajta je stala pod grajskim gozdom, v njej pa je živel gozdar. Hiša je imela lopo, kuhinjo, sobo in ločeno, zaprto podstrešje. Pred hišo je stal hlev s prostornim skednjem in kletjo. Vse stavbe so bile lesene, a v celoti obnovljene in v dobrem stanju. K hiši niso pripadale njive, zato je namestnik gozdarju dovolil uporabo manjše njive.³⁹

Šiboldov mlin je pripadal grajski pristavi in je stal nekoliko odmaknjen na potoku Barbara. Uporabljal ga je namestnik. Ob zidanem mlinu je stala prav tako zidana hiša z lopo, kuhinjo in dvema sobama ob podstrešju. K mlinu je sodilo še 0,57 do 0,85 ha njiv in travnikov in 0,57 ha Mihlovega,

povsem mladega gozda, ki ga je leta 1812 ogradil gospod Lax.⁴⁰

Leta 1828 je stavbna parcela z gradom, hlevom in dvoriščem merila 1.933 m², v Thurnovi posesti pa je bila tudi stavbna parcela s fužino, gostilno, *"Wirth"* in dvoriščem v velikosti 2.205 m².⁴¹

V opisu in vrednotenju posesti Streiteben s pudlarno in valjarno ter s premogovniki so leta 1858 Thurnovo premoženje ocenili na 955.570 gld, od tega je znašala vrednost posestva Streiteben 49.470 gld, pudlarne in valjarne 276.000 gld in premogovnikov 639.100 gld.⁴² Vrednost zemljiških parcel je znašala 23.470 gld, gozda, ki je ležal v bližini in so les uporabljali za prodajo, 16.000 gld, gradu in stavb pristave 10.000 gld, premoženje so ocenili na 1.460 gld, Schiboldov mlin na 100 gld in drugo premoženje v skupni vrednosti na 1.545 gld.⁴³ Obseg grajske posesti se je v štirih desetletjih povečal, tako da je obsegal 16,5 ha njiv, 17,2 ha travnikov, 0,2 ha vrtov, 9,4 ha pašnikov in 53,2 ha gozda.⁴⁴

Ko je leta 1863 grad prevzel Jurijev naslednik sin Janez Douglas, je pričel z obnovo grajske stavbe in z ureditvijo grajskega parka. S prezidavami so v 19. stoletju *"predvsem zapolnili prostor na zahodni in vzhodni strani med stolpoma, razširili južna stolpa, uredili arkadni motiv med njima, povečali število okenskih osi na severni strani in napravili velik balkon v nadstropju. Stolpom so odvzeli povišane dele s ka-*

⁴⁰ Prav tam, str. 101–102.

⁴¹ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, Protocoll der Bau-Parcellen.

⁴² KLA, Bleiburg, št. 333, 1f.: Beschreibung und Sätzung, str. 13.

⁴³ Prav tam, str. 4–5.

⁴⁴ Prav tam.

³⁶ Prav tam, str. 98–99.

³⁷ Prav tam, str. 99–100.

³⁸ Prav tam, str. 100.

³⁹ Prav tam, str. 100–101.

pami vred. Povsem so preuredili dostop prek nove veže na zahodni strani ter napravili novo stopnišče."⁴⁵

Že grof Jurij je iz grajskega polja, kjer je stala ena sama velika jablana "napravil vrt in nasadil večino dreves, zlasti velike smreke, lipe in bukke",⁴⁶ ekso-tična drevesa je nasadil sin Douglas, član berlinskega dendrološkega društva, pri katerem je tudi naročal drevesa. "Kakih posebnih inozemskih cvetic na Ravnah nikoli ni bilo."⁴⁷

O parku v prvi polovici 20. stoletja je Stanislava Erženičnik zapisala še: "Vse poti v parku so bile negovane, čeprav so jih čistili samo dvakrat na leto. Ob njih so bile grede lepotnega, prirodnega cvetja. Za gradom, kjer pelje danes pot, je bilo sadno drevje. Na sončni strani gradu se je po steni vzpenjala vinska trta. Ob spodnjem koncu /.../ je bila lesena veranda s cvetjem, ob njeni steni pa marelice in breskve. Tudi vodometa je bil lepo urejen; ovalna oblika, nekoliko večji od sedanjega. Voda je brizgala iz fantovskega prsta na roki. /.../ Kjer je danes odbojgarsko igrišče, je grajska gospoda igrala tenis; na spodnjem koncu nogometnega igrišča je bil prostor za golf. Pravi raj bi lahko z nasmehom rekli. /.../"⁴⁸

V Guštanju in njegovi okolici je stalo še nekaj dvorcev, v ljudskem jeziku imenovanih gradovi. Ob cesti proti Dravogradu je na levem bregu reke Meže v katastrski občini Javornik že v srednjem veku stal grad **Grünfels**, imenovan tudi Grünfeld, Grünstein. Domnevno je bil zgrajen med letoma 1333 in 1368, ko je bila posest v rokah koroškega deželnega maršala Konrada Auffensteinskega. Prostorni grad ob reki Meži je v času širjenja protestantske vere služil kot zbirališče simpatizerjev in pristašev nove veroizpovedi.⁴⁹ Najzgodnejša upodobitev je znana iz Valvasorjevega časa.⁵⁰ V začetku 19. stoletja so od njega ostale samo še razvaline, saj je bil porušen tudi že temeljni zid.⁵¹ Vse od 1557 so bili njegovi lastniki Gaisrucki, konec 17. stoletja je bil v posesti Matije Jurija Gačnika,⁵² za njim pa je dvorec vsaj že leta 1790 v rokah Friedricha Edelmanna.⁵³ Parcela z grajskimi razvalinami je leta 1828 merila 277 m².⁵⁴

Na terasi vzhodno nad trgom še danes stoji grad **Javornik**,⁵⁵ ki je bil v drugi polovici 18. stoletja "trdno zidana zgradba in zadostuje za vselitev ene

kompanije".⁵⁶ Že konec 17. stoletja je bil njegov gospodar Matija Jurij Gačnik. Kdaj je v 18. stoletju prišel v roke Friedrichu Edelmannu, ni znano. Dejstvo pa je, da je ta leta 1790 že zapisan kot lastnik in da je leta 1867 v posesti Franca Ksaverija Schmieda.⁵⁷ Pred prvo svetovno vojno je bil njegov lastnik Ernest Osiander doma iz Šlezije.⁵⁸

Leta 1828 je stavbna parcela v velikosti 1.608 m² obsegala hišo s hlevom, tri zidane hleve in dvorišče. H grajski posesti so sodili še: topler (205 m²), gospodarsko poslopje z dvoriščem (495 m²), razvaline gradu Grünfels (277 m²) in dva mlina ob Kotulji (37 in 72 m²).⁵⁹

V okolici mesta Ravne je stal še **Dobji dvor** ali grad Aich, Aichhof,⁶⁰ ki je bil že konec 17. stoletja povsem v razvalinah in v lasti Gregorja Kristofa Jabornega.⁶¹ V 18. stoletju je "grad Dob prostorna in trdna zgradba, kamor se lahko udobno namesti divizion pehote."⁶² Leta 1807 so ga skupaj z ravenskim kupili grofje Thurni, a so ga kmalu prodali in odkupnino zastavili za v Napoleonovih vojnah na Tirolskem ujetega Jurija Thurna.⁶³ Leta 1828 je "Aichhof" v rokah Therese Kordesch. Stavbna parcela s stanovanjsko in gospodarsko hišo, hlevom in dvoriščem je obsegala 1.039 m². K dvorcu sta sodila še mlin (20,8 m²) in kovačija (24,6 m²).⁶⁴

Trg Guštanj

V začetku 19. stoletja je katastrska občina Guštanj, ki je sodila v zemljiško gospostvo Pliberk, obsegala trg Guštanj, kmetijo Tompiš, Sv. Antona, Streiteben, Čečovje, Suho in Gmajno (*Guttenstein, Tompischhuben, St. Antoni, Streiteben, Tschitschoua, Suha, Gmein*). Sodstvo je tu izvajal trški magistrat, cerkveno oskrbo pa župnik iz fare Device Marije na Jezeru in kuracije sv. Egidija pod patronatom odvetništva trga Guštanj. V trgu je delovala tudi trivialna šola,⁶⁵ ki je obsegala še okoliš občin Javornik in Dobja vas.⁶⁶ Sosednja katastrska občina Javornik je prav tako pripadala zemljiškemu gospostvu Pliberk. Obsegala je gospostvo Javornik, ki je imelo pri-

⁴⁵ Krečič, [Ravne – Streiteben], str. 4.

⁴⁶ Erženičnik, *Park Ravne*, str. 3.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Prav tam, str. 4.

⁴⁹ Dolinšek, Tri doline, str. 87.

⁵⁰ Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae*.

⁵¹ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat.

⁵² Dolinšek, Tri doline, str. 87.

⁵³ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, Alphabetisches Verzeichniss; Verzeichniss Aller in dem Steuerbezirke.

⁵⁴ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, Protocoll der Bau-Parcellen.

⁵⁵ Prvič upodobljen v Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae*.

⁵⁶ *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 6, str. 7.

⁵⁷ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, Verzeichniss Aller in dem Steuerbezirke.

⁵⁸ Dolinšek, Tri doline, str. 87.

⁵⁹ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, Protocoll der Bau-Parcellen.

⁶⁰ Prvič upodobljen v Valvasorjevi, *Topographia Archiducatus Carinthiae*.

⁶¹ Dolinšek, Tri doline, str. 87.

⁶² *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 6, str. 7.

⁶³ Erženičnik, *Park Ravne*, str. 2.

⁶⁴ ARS, AS 178, k. o. Dobja vas, K 5, Alphabetisches Verzeichniss; Protocoll der Bau-Parcellen.

⁶⁵ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, cenilni elaborat, 24. januar 1834.

⁶⁶ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat, 23. januar 1834; k. o. Dobja vas, K 5, cenilni elaborat, 15. december 1833.

stojnosti političnega sodstva. Versko oskrbo so imeli prebivalci Javornika v cerkvi sv. Egidija.⁶⁷ Prebivalce Dobje vasi so duhovno oskrbovali duhovniki v fari Device Marije na Jezeru v Farni vasi.

Skozi občino Guštanj je tekla povezovalna cesta med mestom Pliberk v Podjuni in Dravogradom ter Slovenj Gradcem na Štajerskem. Druga cesta, ki je bila v slabšem stanju, je vodila iz trga Guštanj jugovzhodno čez Kotuljo proti Kotljam in naprej do Slovenj Gradca.⁶⁸ Mostova sta bila dva. Prvi je stal na poti, ki vodi iz Guštanj proti Slovenj Gradcu ali Dravogradu čez reko Mežo, drugi na poljski poti čez potok Reka. Prvega, lesenega sta delno vzdrževala trg Guštanj, delno dvorec Javornik, drugi most je bil zidan in takrat v dobrem stanju.⁶⁹

Za najpomembnejšo stavbo so v tistem času šteli grajsko poslopje Streiteben v lasti grofa Jurija Thurn-Valsassina. Sicer pa je v občini Guštanj stalo 84 stanovanjskih hiš. Večji del teh in gospodarskih poslopij je bilo kamnitih, druge lesene, vse pa pokrite s "šitlji". Z izjemo treh do štirih nadstropnih hiš so bile vse pritlične in večina v slabem stanju.⁷⁰

Središče katastrske občine Dobja vas je predstavljalo istoimensko naselje. Na severu je občina mejila po reki Meži s Stražiščem, zahodno z Zagradom pa po Brančurnikovem potoku.⁷¹ Naselje Dobja vas je v franciscejskem katastru razdeljeno na območja: Pri Studencu, Pod Kopšem, Na Hofu, Pri Janetu, Na Gerovinih (*per Studenz, pod Kopscham, na Hoff, per Janeth in na Gerovinich*). Med kmetijami so v sektorju I označeni samo Brančurnik in Hof (*Wrantschurnig in Hoff*), v sektorju II pa Pouh, Šibout, Glinik in Kogelnik (*Pouch, Schibouth, Glinig in Kogelnig*), v sektorju III najdemo kmetije Hauli, Nadler, Danijel, Naveršnik, Gurnik, Veržun, Rebernik, Ulšek, Ulšejeva bajta, Kamernik in Janet (*Hauli, Nadler, Daniel, Nauerschnig, Gurnig, Werschun, Rebernik, Ulscheg, Ulscheg Keusche, Kamernig in Janeth*) ter v sektorju IV kmetijo Perovnik (*Peraunig*).⁷²

V občini je stalo 17 stanovanjskih hiš in dva mostova, lesen je vodil čez Brančurnikov graben in drugi, kamniti v Dobji vasi čez ozek potok.⁷³ Stanovanjske hiše in gospodarska poslopja so bila v večini lesena, le 3 do 4 zidane in le ena je bila pokrita z opeko, druge s slamo ali "šitlji". Večina

stanovanjskih hiš je bila pritličnih in v slabem ali srednje dobrem stanju.⁷⁴

V občini Javornik je stal dvorec ali grad Javornik, katerega lastnik je bil Friederich Edelmann, ki je imel v posesti še kmetije Zgornji in Spodnji Tičler, Nagelsmid, Sagmajster, Smolak in Stifter (*Obertischler, Untertischler /Neumannkeusche/, Nagelschmiede, Sagmeister, Smolack, Stifter*) ter razvaline gradu Grünfels. Ob teh sta v občini omenjeni še kmetiji Jager in Ebner, nadalje pa kovačnica, obrat za "strojenje irha" in kamnita stavba, imenovana "*Wegen Thurn*".⁷⁵ Za slednjo se leta 1867 kot lastnik omenja Mathias Aderlap.⁷⁶ Ob potoku Reka so delovale: žebeljarna "*Nagelschmiede*", žaga "*Brettersäge*", belilnica platna, "*Weißgärberstampe*", podkovska in orodna kovačnica, "*Huf- und Zeugschmiede*".⁷⁷

Med zgodovinskimi zanimivostmi avtor omenja še vidne razvaline nekdanjega gradu "*Grünstein*".⁷⁸ Stanovanjske hiše in gospodarska poslopja so bila delno lesena, delno zidana in ponekod krita s slamo, ponekod s skodlami, "*Breter*" ali šitlji, "*Spannschindeln*". Z izjemo dvorca so bile vse stavbe pritlične in v precej slabem stanju.⁷⁹

V občini Guštanj so bile njive, travniki, vrtovi in pašniki dominikalna posest dvorca Streiteben, prav tako vse kmetije, razen ene rustikalne cele kmetije s 9,8 ha. Večje kmetije so obsegale po 7,5 ha, male tudi manj kot 0,57 ha posesti. Kmetije so bile podložne koroški deželni deski, "*Landtafel*" in trškemu magistratu Gutenberg, desetino pa so dajale dvorcu Javornik.⁸⁰

Tudi v občini Javornik so bile vse kmetije dominikalne, razen ene rustikalne s 7,5 ha. 15 malih posestnikov je imelo 2 ha zemlje. Vse kmetije so imele hišo in gospodarsko poslopje ter celoten gospodarski kompleks. Podložne so bile koroški deželni deski in dvorcu Javornik, ki so mu plačevale desetino.⁸¹

Tudi kmetije v občini Dobja vas so bile podložne koroški deželni deski, nadalje gospodstvu Sonneg in Pliberk, dvorcema Dobji dvor in Streiteben ter cerkvama sv. Barbara in Devica Marija na Jezeru. Tu je bilo 19 rustikalnih kmetij in sicer 5 celih z od 3,5 do 51,8 ha zemlje, 5 polovičnih z od

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat, 23. januar 1834.

⁷⁶ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, Grund Ausweis über die im Jahr 1867 im Grundsteuer Objecte in der Steuergemeinde Gamsenegg aufgenommenen Aenderungen und der hiernach entfallenden Vertheilung und des Zuwachses und Abfalles an dem Reinertrage.

⁷⁷ ARS, AS 178, Catastral-Schätzungs-Elaborat, Gemeinde Gamsenegg, Klagenfurt, 23. Januar 1834.

⁷⁸ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat, 23. januar 1834.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, cenilni elaborat, 24. januar 1834.

⁸¹ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat, 23. januar 1834.

⁶⁷ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, Grund Ausweis über die im Jahr 1867 im Grundsteuer Objecte in der Steuergemeinde Gamsenegg aufgenommenen Aenderungen und der hiernach entfallenden Vertheilung und des Zuwachses und Abfalles an dem Reinertrage.

⁶⁸ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, cenilni elaborat, 24. januar 1834.

⁶⁹ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat, 23. januar 1834.

⁷⁰ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, cenilni elaborat, 24. januar 1834.

⁷¹ ARS, AS 178, k. o. Dobja vas, K 5, cenilni elaborat, 15. december 1833.

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam.

0,57 do 6,9 ha, 5 četrtskih z od 1,7 do 7,5 ha in 4 kajže z od 1,2 do 2,3 ha zemlje.⁸²

Na podlagi štetja prebivalcev iz leta 1830 je v katastrski občini Guštanj v okviru 115 družin živelo 219 moških in 238 žensk, skupno 457 prebivalcev. Devet družin se je preživljalo samo z obrtjo, 30 s kmetijstvom in obrtno dejavnostjo, 72 pa samo s kmetijstvom in opravljanjem kmečkih del. Ena družina je opravljala krajevno duhovno delo, ena poučevala, ena opravljala upravna dela na magistratu in ena dela kopalničarja ("*Bades brantner*") v Streitebnu.⁸³

V občini Javornik je leta 1830 živelo 34 moških, 39 žensk, skupno 73 duš, ki so sestavljale 13 družin in živele v 15 stanovanjskih hišah. Ena družina se je ukvarjala z obrtjo, 4 so združevale kmetijsko in obrtno dejavnost, 6 pa se jih je preživljalo samo s kmetijstvom. Tukaj so živeli člani družine zemljiškega posestnika in državnega uradnika.⁸⁴

Občina Dobja vas je tega leta štela skupno 100 prebivalcev, od tega 43 moških in 57 žensk, ki so sestavljali 16 družin. Od teh se je ena družina ukvarjala samo z obrtno dejavnostjo, 5 s kmetijstvom in obrtjo, ostalih 10 družin se je preživljalo samo s kmetovanjem.⁸⁵

Potrebna živila so prebivalci v vseh treh občinah pridelali sami. Vsakdanjo hrano so sestavljale močnate jedi iz pretežno ajdove moke, prosa, nadalje zdroba in kaše, krompirja in druge zelenjave. Pogosto so jedli mlečno hrano, mesno so imeli le redko na mizi, le ob slovesnih in prazničnih dneh.⁸⁶

Pri največjem zemljiškem posestniku v občini Guštanj so delali trije moški in trije ženski posli. Večini kmečkih posestnikov so pri vsakdanjih opravilih pomagali družinski člani.⁸⁷ V občini Javornik je pri pristavi dvorca Javornik delalo 8 hlapcev in 4 do 5 dekel, na drugih posestvih pa po en hlapec in po ena dekla.⁸⁸ V Dobji vasi so pri največjem posestniku delali trije moški in 2 ženska posla. Tudi pri drugih kmetih so imeli posle, a je večina kmečka dela opravila ob pomoči družinskih članov.⁸⁹

Kmetijstvo je bilo prevladujoča gospodarska de-

javnost v vseh treh občinah. Na poljih so pridelali jaro pšenico, rž, oves, strniščno ajdo, ber, tudi letno rž, ječmen, v manjši meri še koruzo, krompir, lečo, lan, zelje, belo repo in drugo.⁹⁰ Pridelovali so tudi sadje, zelenjavo, zelišča in drugo. Za obdelovanje njiv so v občini Guštanj delno uporabljali plug, "*Pflug*", delno ralo, "*Adl*", sicer pa so imeli najnujnejše orodje. V gozdu so pridobivali lubje in les za razsvetljavo.⁹¹

Leta 1830 so v Guštanju redili 20 konjev, 4 vole, 56 krav; v letu 1832 pa 11 konjev, 1 žrebe, 4 vole, 36 krav, 7 telet, 4 koze, 29 plemenskih svinj. Konji so bili zelo mešanih sort, večinoma lahki podeželski. Uporabljali so jih za vleko pri poljedeljskih delih, obrtniki pa za prevažanje. Največji posestnik v tej občini je redil 1 konja, 4 vole, 5 krav, 4 teleta, 4 do 5 svinj; drugi večji posestniki niso imeli več kot 1 konja, 2 kravi in 3 svinje.⁹²

V občini Javornik so leta 1830 redili 2 konja, 16 volov, 25 krav; dve leti pozneje pa 3 konje, 1 bika, 16 volov, 25 krav, 10 telet in 30 svinj. Kočijaške konje so čez vse leto krmili v hlevu s senom, ovsom in slamo. Polovica rogate živine je pripadala dvorcu Javornik. Vole so uporabljali kot vlečno živino.⁹³

V občini Dobja vas so leta 1830 našeli 4 konje, 14 volov, 34 krav, 10 ovac; leta 1832 pa 2 konja, 1 žrebe, 1 bika, 10 volov, 26 krav, 14 telet, 10 ovc in 10 svinj. Pri največjem posestniku so redili 2 vola, 2 do 3 krave, 2 do 3 teleta in 3 prašiče.⁹⁴

V Guštanju so reko Mežo, ki teče od zahoda proti vzhodu občine, uporabljali za obratovanje "jeklarne", "*Stahlhammerwerk*" in žage, "*Brettersäge*". V reko sta se stekala potok Suha in Rutnikov potok, ki sta po daljšem deževju oba poplavljala.⁹⁵

Ob potoku Reka v občini Javornik so stali žeb-ljarna, "*Nagelschmiede*", žaga, "*Brettersäge*", belilnica platna, "*Weißgärberstampfe*" ter podkovska in orodna kovačnica, "*Huf- und Zeugschmiede*".⁹⁶

V 6 milj oziroma 45,5 km oddaljenem mestu Velikovec so prebivalci Guštanj in okolice lahko vsako sredo obiskali živalski, žitni in živilski sejem, kjer so lahko tudi prodajali svoje pridelke, a je bilo mesto preveč oddaljeno za prevoz z volovsko vprego, zato je večina višek pridelka prodala v bližnji trg in jeklarno.⁹⁷

⁸² ARS, AS 178, k. o. Dobja vas, K 5, cenilni elaborat, 15. december 1833.

⁸³ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, cenilni elaborat, 24. januar 1834.

⁸⁴ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat, 23. januar 1834.

⁸⁵ ARS, AS 178, k. o. Dobja vas, K 5, cenilni elaborat, 15. december 1833.

⁸⁶ ARS, AS 178, k. o. Dobja vas, K 5, cenilni elaborat, 15. december 1833; k. o. Guštanj, K 128, cenilni elaborat, 24. januar 1834; k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat, 23. januar 1834.

⁸⁷ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, cenilni elaborat, 24. januar 1834.

⁸⁸ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat, 23. januar 1834.

⁸⁹ ARS, AS 178, k. o. Dobja vas, K 5, cenilni elaborat, 15. december 1833.

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, cenilni elaborat, 24. januar 1834.

⁹² Prav tam.

⁹³ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat, 23. januar 1834.

⁹⁴ ARS, AS 178, k. o. Dobja vas, K 5, cenilni elaborat, 15. december 1833.

⁹⁵ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, cenilni elaborat, 24. januar 1834.

⁹⁶ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat, 23. januar 1834.

⁹⁷ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, cenilni elaborat, 23. januar 1834; k. o. Dobja vas, K 5, cenilni elaborat, 15. december 1833.

V trgu in okolici so prebivalce oskrbovali različni obrtniki, kot so čevljarji, krojači, kovači, kolarji, usnarji, barvarji in drugi. Sredi 18. stoletja so ustanovili ceh krojačev. Ustanovna listina je bila izdana 16. aprila 1749, zadruga pa je začela delovati v začetku leta 1750. Prvega predstojnika Jerneja Močnika je leta 1754 nasledil Andrej Čebul, tega pa leta 1774 Martin Čan, mesarski mojster.⁹⁸ Krojaški ceh se je kmalu razširil v splošno rokodelsko (obratno) zadrugo, tako da so postali njegovi člani tudi mojstri drugih obrti in rokodelci na okoliškem podeželju. Leta 1762 je v Guštanju delovalo 12 mojstrov in pet pomočnikov različnih obrti, med njimi tudi pet tkalskih mojstrov in trije tkalski pomočniki. Dvajset let pozneje so v trgu živeli barvarji, tkalci, usnarji, čevljarji, mesarji, krojači, lončarji in drugi obrtniki.⁹⁹

V popisu iz leta 1828 lahko po hišnih imenih sklepamo na obratno in drugo dejavnost v trgu. Tako najdemo naslednja hišna imena: Simon Mettinger, p.d. Färber, Jakob Petschnik, p.d. Urmacher, Rosalia Wögerer, p.d. Thurnschneider, Ignatz Farry, p.d. Grinhofner, Leonard Glavitsch, p.d. Schwarzhofner, Josepha Berger, p.d. Triebhofner, Georg Kreuh, p.d. Medaljure, Thomas Gruber, p.d. Lederer, Joseph Perkounig, p.d. Lederer, in Jakob Wissiak, p.d. Leder, Josip Hermel, p.d. Schlosser, Lukas Klander, p.d. Markschnaider, ki je v Dobji vasi zapisan kot Hufschmidt,¹⁰⁰ Joseph Paulitsch, p.d. Huterer, Mathias Perdon, p.d. Seifensider, Vallentin Reschounig, Binter, Johann Usar, Huterer, Joseph Peter, p.d. Knapp, Michael Rupnig, p.d. Helfer, Michael Amtmann, p.d. Messner, Joseph Saria, p.d. Wölsche, Anton Mautz, p.d. Wallaser, Anton Kautsitsch, p.d. Wallasa. Drugi prebivalci trga so bili še: Letschnig Maria, p.d. Mitza, Urban Morth, p.d. Letschnig, Georg Lubas, p.d. Haber, Pristounig Franz, p.d. Titschler, Joseph Pichler, p.d. Tyroler, Joseph Sajovitz, p.d. Lukele, Franz Lammer, p.d. Lammer, itd. Med tržani najdemo tudi ime Philip Hribernigg, p.d. Wrantschurnig.¹⁰¹ V Dobji vasi je živel Matthäus Hribernigg, p. d. Wrantschurnigg.¹⁰²

Franz Klander naj bi bil lastnik kovačije (zapis je prečrtan), ki je stala na meji z občino Javornik ob reki Meži in obsegala 59 m².¹⁰³ Kovačnice so stale na robu občinske meje, ki je tekla "po reki Meži navzgor čez most v Guštanj, izognemo se ruševinam in sadovnjaku kovača Kriste in Ebner, do vzpona poti čez

reko Mežo, potem od brvi čez Mežo nekoliko navzdol k zapornici vode tesarja Goiner ali Nasche."¹⁰⁴

Med uglednimi prebivalci trga je bila rodbina Čebul, "Tschebul". "Po urbarju iz leta 1785 (desetinskem za župnijo Device Marije na Jezeru na Fari) je razvidno, da je bil tedaj trški sodnik Janez Čebul (stanujoč v Guštanju št. 24)"¹⁰⁵ Tudi v 19. stoletju so bili Čebuli premožna in ugledna rodbina. Leta 1828 so v Guštanju prebivali Joseph Tschebul, v hiši št. 65, p.d. Tontsche. Stavbna parcela je obsegala hišo, hlev, zelenjavni vrt in dvorišče s skoraj 250 m²; Simon Tschebul, p.d. Kasper, h. št. 32 je imel hišo z dvoriščem v velikosti 133 m²; Karel Tschebul je bil lastnik dveh stavbnih parcel s h. št. 15 in 18. Obe sta obsegali hišo, en hlev in hlev z dvoriščem, prva v velikosti 267 m², druga 353 m².¹⁰⁶ Tschebul Anton, p.d. Ebner je živel v občini Javornik, h. št. 2. Stavbna parcela s hišo, hlevom in dvoriščem je obsegala skoraj 300 m².¹⁰⁷ S konca stoletja (1895) je znan podatek, da je v trgu delovala "Čebulova ljudska knjižnica".¹⁰⁸

V občini Guštanj je bil leta 1832 župan Joseph Paulitsch, odborniki pa Joseph Seibitz, Joseph Perkonigg, Joseph Lassen, Anton Warnigg, Franz Klander in Karl Tschebul.¹⁰⁹ V občini Javornik je bil župan Christian Teppan in člani odbora Joseph Perkonig, Anton Ladinigg, Veith Rudel, Johann Stüfter in Kaspar Neuwirth.¹¹⁰ V občini Dobja vas je podpisal župan Johan Wojak, odborniki pa Franz Waltusch, Markus Thomasch, Joseph Bauer, Matheus Hribernigg, Augushtin Unterlager in Mathias Widermann.¹¹¹

V trgu sta živela tudi Michael Stemscheg, p.d. Glaser, h. št. 59. Njegova stavbna parcela je obsegala hišo, hlev in dvorišče, v izmeri 127 m². Stavbna parcela Josepha Saria, p.d. Wölsche, h. št. 68 je bila v enaki velikosti, na njej sta stala hiša in hlev. Saria je imel v posesti še hlev v velikosti 60 m².¹¹²

Na območju treh katastrskih občin je leta 1830 živelo 296 moških, 334 žensk, skupno 630 ljudi povezanih v 144 družin, ki so prebivale v 116 hišah. Ob prvem ljudskem štetju leta 1869 so v takratnem Guštanju našeli 687 prebivalcev, leta 1880 930, deset let pozneje 1.080 in leta 1900 1.179 ter 1910

¹⁰⁴ ARS, AS 178, Catastral-Schätzungs-Elaborat, Gemeinde Gamsenegg, Klagenfurt 23. Januar 1834.

¹⁰⁵ Dolinšek, Tri doline, str. 77.

¹⁰⁶ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, Alphabetisches Verzeichniss; Protocoll der Bau- Parzellen.

¹⁰⁷ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, Alphabetisches Verzeichniss; Protocoll der Bau- Parzellen.

¹⁰⁸ Oder, *Občina Ravne*, str. 74.

¹⁰⁹ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, Einvernehmungs Protocoll ... 10. september 1832.

¹¹⁰ ARS, AS 178, k. o. Javornik, K 74, Einvernehmungs Protocoll ... 4. september 1832.

¹¹¹ ARS, AS 178, k. o. Dobja vas, K 5, Einvernehmungs Protocoll ... 6. september 1832.

¹¹² ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, Alphabetisches Verzeichniss.

⁹⁸ Mravljak, Guštanjski rokopisi, str. 194.

⁹⁹ Dolinšek, Tri doline, str. 77.

¹⁰⁰ ARS, AS 178, k. o. Dobja vas, K 5, Alphabetisches Verzeichniss.

¹⁰¹ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, Alphabetisches Verzeichniss.

¹⁰² ARS, AS 178, k. o. Dobja vas, K 5, Alphabetisches Verzeichniss.

¹⁰³ ARS, AS 178, k. o. Guštanj, K 128, Alphabetisches Verzeichniss; Protocoll der Bau- Parzellen.

že 1.261 prebivalcev¹¹³. Na celotnem Koroškem je leta 1865 živel 332.459 prebivalcev, v okraju Velikovec pa 53.092.¹¹⁴

Na spremembo demografske in urbane podobe trga je vplivala rast Thurnove jeklarne. Prva stanovanjska hiša za zaposlene pri fužinah je omenjena leta 1819 kot hiša kovača,¹¹⁵ leta 1858 pa je med premoženjem pudlarne in valjarne navedena tudi delavska hiša, ki je upodobljena na litografiji,¹¹⁶ nastala verjetno kmalu po letu 1863, ko je mimo pudlarne na levem bregu reke Meže že speljana železnica Celovec–Maribor.

*"Kovaška hiša oziroma hiša kovačev je stala v trški občini. Lesena pritlična stavba je imela kuhinjo, lopo in dve kamri, štiri sobe v prvem nadstropju in na podstrešju prav tako 4 kamre, ki so služile bivanju kovačev. Hiša in sobe so bile v dobrem stanju. Ob hiši je bila njiva, razdeljena v dva dela z dovozno potjo do kladišča, imenovana Pongracova in so jo uporabljali kovači. Drugo, Lipounikovo njivo, dolgo in ozko, ob voznici cesti, je uporabljal tovarniški tesarski mojster, "Werkzimmermeister". Od obeh njiv so letno plačali 1 gl 28 kr desetine župniku v fari Device Marije na Jezeru. Tovarniškem sodišču so morali za te stavbe plačati ustanovni in okrajni davek."*¹¹⁷

Med letoma 1872 in 1875 so v neposredni bližini proizvodnih obratov zgradili dvonadstropno večstanovanjsko hišo, imenovano "Personal". "Fünferhaus" je konec 19. stoletja zrasel pod Javornikom ob reki Suhi, nato pa še dva bloka, prvi leta 1911, drugi 1917 v bližini takratne nove šole. Ob več stanovanjskih hišah so zgradili še manjše stavbe s skupno pralnico in pečo za peko kruha.¹¹⁸ Ob uradniški hiši iz 19. stoletja so v istem času zgradili še hlev, kjer so se ob kravjem hlevu nahajali še mlečna kamra, soba za služinčad, skladišče in prostor s pečo in pralnico.¹¹⁹

Stanovanja mezdnih delavcev so praviloma obsegala kuhinjo in sobo, nameščenci in uradniki so bivali v prostornejših stanovanjih z več sobami. V uradniški hiši, zgrajeni sredi druge polovice 19. stoletja, sta bili dve stanovanji. V pritličju je bival merilec, v nadstropju pa inšpektor. Vsako stano-

vanje je imelo pet sob, kuhinjo, shrambo, sobo za posle, stopnišče, stranišče in verando (*pasage*). Vsako stanovanje je imelo svoje stranišče.¹²⁰

V bližini tovarniških obratov je že pred letom 1860 stala pritlična hiša namestnika, kar je razvidno tudi na že omenjeni grafiki.

Jeklarna

Začetki jeklarske industrije na Ravnah so povezani s prvimi kovačnicami in žebljarnami v srednjem veku, ki so verjetno obratovali ob potoku Reka. Začetki obratovanja fužin na reki Meži v njenem spodnjem toku ni natančno raziskan. Mohorič pravi, da je bil "deželno-knežji trg Guštanj znan daleč naokoli po svojem razvitem žebljarstvu. V prvi polovici 18. stoletja so prišli ti žebljarski obrati in kovačnice pod ravnskim gradom v last nekdanjega Thurnovega upravitelja, a tedaj že barona Schlangenberg".¹²¹ Leto 1774 kot leto začetka fužin na Ravnah na Koroškem je, tako vsaj kaže, povezano s Thurnovo koncesijo za fužine, žičarne in žebljarne, ki jo je tega leta dobil za fužinarske obrate na Koroškem, natančneje za postavitev fužin v Črni in Mežici.¹²² V Črno je že leta 1620 Melhior Puc, mlajši rudarski špekulant in fužinar iz Labotske doline, ki je prodal svoje rudnike in fužine v Wölchu in St. Gertraudu, prenesel koncesijo za dve talilni peči. Štiri leta pozneje je črnski rudnik železa in fužine prodal grofu Janezu Ludviku Thurnu, ki jih je za kratek čas (1635–1638) dal v zakup Jakobu Palviju iz Ebenaua. Velika povodenj je leta 1655 fužine popolnoma porušila.¹²³

Med doslej znanimi oskrbniki oziroma upravitelji Thurnovih obratov v Črni so Jurij Kristijan Gačnik pl. Schlangenberg,¹²⁴ februarja 1784 je umrl Mathias Schellander, poročen z Jožefo Schellander, roj. Knapitsch.¹²⁵ Franc Grundner je bil na tem mestu vsaj od leta 1795 do 1806,¹²⁶ leta 1851 je

¹²⁰ Prav tam, str. 138.

¹²¹ Mohorič, *Industrializacija*, str. 13.

¹²² KLA, Bleiburg, št. 332, fasc. 1: Beschreibung der Thurnischen Eisenwerke.

¹²³ Kolar, *375 let*, str. 4–5.

¹²⁴ Matija Gačnik (Gaitschnigg), ki je bil tudi gospodar toplic v Dobrni, je imel že pred letom 1643 v lasti dvorec Šrotnek, v prvi polovici 18. stoletja grad Ravne in grad Javornik. Posest je prešla v roke sinu Juriju, ki je bil tako kot brat leta 1666 zaradi očetovih zaslug povzdignjen v plemiški stan s predikatom "zu Schlangenberg". Jurij Gačnik je utemeljitelj koroške linije Schlangenbergov, ki so bili oskrbniki Thurnovih fužin v Črni. Leta 1739 je bil Jurij Kristijan Gačnik-Schlangenberg Thurnov upravitelj, ki je v okolici Črne obnovil delo v Thurnovih jamah. Imel je tudi rudarske koncesije za kopanje svinčene rude in leta 1750 je v njegovih obratih 28 rudarjev kopalo svinčeno rudo (Mohorič, *Industrializacija*, str. 13, 291).

¹²⁵ KLA, Bleiburg, št. 91, Fasc. X: Verlaßakt des Verwesers Mathias Schellander, 1784.

¹²⁶ KLA, Bleiburg, št. 39, fasc. III: Verwalter und Geprüfte Beamte, 1806, 1814.

¹¹³ Oder, *Občina Ravne*, str. 89.

¹¹⁴ KLA, Rosthorn, fasc. XI, mapa 3, Übersicht über die Volksschulen Kärntens, fol. 206.

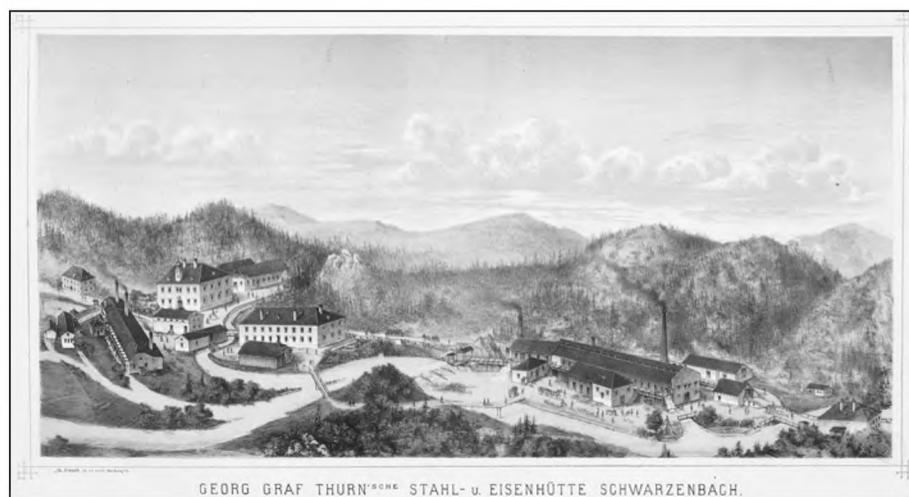
¹¹⁵ KLA, Bleiburg, št. 88, fasc. X: Beschreibung der den Eisenwerken ...

¹¹⁶ Stahlwerk Streiteben, M. Smech, litografija, po letu 1863. Original hrani Koroški pokrajinski muzej na Ravnah na Koroškem.

¹¹⁷ "Dem Werkgerichte müßten aber Stift und Bezirkssteuer von diesen Häußen entrichtet werden." KLA, Bleiburg, št. 88, fasc. X: Beschreibung der den Eisenwerken Schwarzenbach und Streiteben zugeteilten und vom Verwes-Forstamt der Herschaft Bleiburg verwalteten Güter, von C. v. Scheuchenstuel (122 S Text, Nachträge), 1819, str. 103–104.

¹¹⁸ Oder, *Oris načina življenja*, str. 137.

¹¹⁹ Prav tam, str. 138.

Železarna v Črni okoli leta 1870, litografija (Koroški pokrajinski muzej).

omenjen Georg von Platzer.¹²⁷ Slednji je avtor izčrpnega poročila o železarni v Črni in Mežici iz leta 1804.¹²⁸ V uvodu tega dokumenta je zapisal, da je že pred več kot sto leti v Črni delovala železarna, "Eisenwerke", za katero je z dvora dobil dovoljenje Ferdinand Putz. Obrat, ki ga je odnesla voda, je iz Labotske doline prestavil v Črno, o čemer še vedno priča prostor pod takratno žebeljarno, "Nagelschmied-hauß", in zidovje obstoječe talilne peči, "Schmelz-ofen".¹²⁹

Thurni so v tem delu doline iskali in pridobivali še svinec, ki so ga pred letom 1780 topili v pečeh, "Bleischmolzen".¹³⁰ Grof Franc Thurn je leta 1774 kupil fužinarsko koncesijo, "kauft Hammerwerks Concessionen",¹³¹ za postavitev peči (na volka), dveh (laških) kladiv, cajnarice, kosarne in štirih žičarn.¹³² Poleti 1776 je bil položen temeljni kamen celotnega obrata.¹³³ Leta 1780 so iz Velikovca v Črno prenesli še žebeljarno. Tako je Črna postala ena najpomembnejših železarskih podjetij Koroške, izdelke pa so prodajali doma, na Kranjsko in Lombardijo, žico za žeblje pa tudi turškim žebeljarnam.¹³⁴

V Črni je še iz starih časov stala hiša namestnika, "Verweshaus", za potrebe uradnikov; tudi potok Črna, je bil dovolj velik za vse obrate. Pod Peco,

"Pezzain", leži vas Mežica, kjer je grof na reki Meži prav tako postavil fužinarske obrate.¹³⁵

V črnjanski železarni je leta 1804 obratoval ogenj za presnanje ali frišanje, "Ein Renn – oder Brattfeuer", balošna fužina s 4 ognji in 2 kladivoma, "Ein Walaschhammer mit 4 Heitzfeuer und 2 Schlägen", cajnarica, "Zainhämmern", žebeljarna, "Nagelschmidten" s 6 ognji in 30 nakovali; Straffettina klešče, "Straffettina Zangen", "Verschellina" klešče, dvojne "Porthaus" klešče, od katerih so bile v obratu le ene, "Mitterer Zangen" in "Kleinzieher".¹³⁶

V Mežici je obratovalo šest fužin in sicer za tezanje ali brešanske fužine, "ein Streck Hammer mit einem Feuer und einem Schlag", dve cajnarici, "Zainhämmern", Straffetta klešče, "Straffetta Zangen" in Straffettina klešče, "Straffettina Zangen" ter fužina za jeklo, "Stahlhämmer", z enim ognjem in enim kladivom.¹³⁷

Ogenj za presnanje je predstavljal osnovno stopnjo fužinarskega dela, s katerim so plemenitili surovo železo. "S presnanjem so železu odvzeli ogljik ali v celoti, če so hoteli dobiti mehko, kovaško, palično železo, ali le delno, če so hoteli dobiti jeklo. Razen tega so s presnanjem odvezemali še druge škodljive sestavine, npr. žveplo, fosfor itd." ¹³⁸ Omenjene fužine so bazirale predvsem na talilnem ognju za železo ali jeklo in na težkem kladivu norcu ali drugem podobnem težkem kladivu; smele so imeti tudi kladivo lažje vrste, na primer repač. Tako težišče ni bilo na plavžu ali peči na volka.¹³⁹

V balošni fužini so obdelovali surovo železo ali polproizvode.¹⁴⁰ Vsakemu kladivu je pripadal ogenj

¹²⁷ KLA, Bleiburg, št. 597, fasc. CXI, Protocoll uber die Versteigerung der nach bereits am 27. 10. d. J. erfolgten Verpachtung der Gutsmeierei Streiteben hindazugebinden todtten und lebenden Jahrniße derselben. Augenomen in Arte der genannten Meierei am 17. 1. 1851.

¹²⁸ KLA, Bleiburg, št. 39, fasc. III: Verwalter und Geprüfte Beamte, 1806, 1814

¹²⁹ KLA, Bleiburg, št. 332, fasc. 1: Beschreibung der Thurnischen Eisenwerke.

¹³⁰ Prav tam.

¹³¹ Prav tam.

¹³² Mohorič, *Industrializacija*, str. 13; Šorn, *Začetki*, str. 148.

¹³³ KLA, Bleiburg, št. 332, fasc. 1: Beschreibung der Thurnischen Eisenwerke.

¹³⁴ Šorn, *Začetki*, str. 148; Oder, *Ravne na Koroškem*, str. 121.

¹³⁵ KLA, Bleiburg, št. 332, fasc. 1: Beschreibung der Thurnischen Eisenwerke.

¹³⁶ Prav tam.

¹³⁷ Prav tam.

¹³⁸ Šorn, *Začetki industrije*, str. 138.

¹³⁹ Prav tam, str. 139.

¹⁴⁰ Prav tam, str. 142.

in kadar so delali dan in noč, so morali biti pri vsakem ognju po en podajalec vode, "*Wassergeber*", en kurjač, "*Haitzer*" in en kovač, "*Schmiedter*".¹⁴¹

Brešanske fužine so bile prve obdelovalne fužine, saj so smele izdelovati tezano, tračno in palično železo, kar pomeni, da je bilo "vlečeno" v obliki traku ali palice. Najpomembnejše naprave so bili repači za tezanje železa in jekla, pa tudi talilni ogenj ter eno izmed težjih kladiv.¹⁴²

Cajnarica je specifičen izraz za obdelovalnico železa. Obrat, ki je na isti proizvodni stopnji obdeloval jeklo, so imenovali fužina za jeklo.¹⁴³ Po tehnični strani sta bistvo cajnarice predstavljala kvalitetenjši presni ogenj, ogenj za razžarjenje, "*Streckfeuer*",¹⁴⁴ in repač kot hitreje udarjajoče kladivo. "*Če je prav razumeti vire – so jeklo pogosteje tračili ali 'strekali' kot pa železo, ki so ga pogosteje paličili ali 'cajnali'*".¹⁴⁵

Fužine za jeklo so smele predvsem izdelovati jeklo v debelih drogovi, potem še jeklo za razna orodja in kôse. Zato je imela repač za tezanje jekla, ogenj za razžarjenje ter norec in talilni ogenj na jeklo. Izdelovali so lahko tudi t. i. specialna jekla, če so zato pridobili koncesijo.¹⁴⁶

V železarskih obratih v Črni in Mežici je leta 1804 skupno delalo 143 oseb, kadar so potrebovali več oglja, pa največ 200. Med zaposlenimi je bil oskrbnik z 2 uradnikoma in zapisovalcem oglja; za stavbe so skrbeli tesar s 6, večkrat tudi 8 pomočniki, a vedno zagotovo s 5; za oskrbo z ogljem je bilo število delavcev nestalno, a večinoma 60 oseb; pri presnanju je delal en delavec; v balošni fužini en mojster in večinoma 3 kovači, 4 kurjači ter 4 podajalci vode; v brešanski fužini sta delala mojster in podajalec vode; v cajnarici 3 cajnarji in najmanj 3 hlapci; v žebljarni je na 30 nakovalih kovalo 60 oseb (leta 1804 je delalo na 20 nakovalih 40 oseb); pri 9 žičnih kleščah je bil najmanj pri vsakih en vlačilec, od časa do časa še kakšen pomočnik; v jeklarni so delali mojster, kalilec in podajalec vode.¹⁴⁷

Železo za presnanje so kupovali v Heftu, oglje so kuhali fužinski oglarji v grofovih, deloma pa v kmečkih gozdovih. Celotno premoženje so leta 1804 ovrednotili na najmanj 40.000 gld.¹⁴⁸

Obrata v Črni in Mežici sta v prvi polovici 19. stoletja uspešno obratovala, zlasti v Črni, kjer so žičarno leta 1851 tudi modernizirali ter pet let pozneje uvedli parni stroj s 40 KM. Sredi stoletja je

železarna imela 4 presnovke s kapičastimi pihali, valjarno s fino in grobo progo, 2 težki kladivi, vlek za žico s 14 bobni in žebljarno z 8 nakovali. Letna proizvodnja je znašala med 560 in 784 ton presnega železa in jekla. V 60. letih so opustili žebljarno in leta 1869 še žičarno. Leta 1886 je postal obrat zaradi prevelike konkurence neuspešen, zato so ga opustili. V Mežici so izdelovali predvsem žico in žeblje in po letu 1870 tudi talilniško jeklo. Sredi stoletja je proizvodnja znašala 140 ton. Fužine pri Melku, Logarjevo, Corejevo, Abnerjevo, Kivovo in Pungartnikovo so ugasnili sredi prve svetovne vojne.¹⁴⁹

O fužinah na reki Meži v Guštanju sega prvi znani zapis v drugo polovico 18. stoletja: "*Potok Meža je širok 25 do 30 korakov in globok 1 do 2 čevlja, ima kamnito dno in pri dolgotrajnem deževnem vremenu prestopi bregove in dela škodo na polju; vzrok je jez pri fužinah, zaradi katerega zajezena voda silovito pada na sosednja polja*".¹⁵⁰ Fužine so bile del zemljiškega gospostva Streiteben (Ravne), ki je bilo že pred letom 1760 v lasti J. K. Gačnika pl. Schlangenberg. Thurni so jih kupili skupaj z gradom leta 1807. Thurnov namestnik Karl v. Scheuchenstuel je leta 1819 v obsežnem poročilu¹⁵¹ pisal tudi o železarni v Streitebnu. V njem pravi, da so se v fužini, "*Hammer*", leseni in nizko grajeni stavbi, nahajali dve jeklarski kladivi, "*Stahlschläge*", dva jeklarska ognja, ki so ju lahko spremenili tudi v železna. Ob teh je na koncu stal še ogenj za presnanje, "*Blattl Brattfeuer*". Zraven je stala cajnarica, "*Zeinhammer*", kjer so lahko izdelovali tudi vlečeno železo, "*Streckeisen*" in v nadaljevanju kovaški ogenj, "*Handschmidfeuer*". Na reki Meži so postavili dolgo in široko leseno pregrado, na obeh straneh zagrajeno tako, da je zavirala in zadrževala vodo, kar je povzročalo pogoste poplave bližnjih polj. Obrežne rake so bile takrat povsem nove, ograda pa že precej sprana in zato potrebna obnove. Širok lesen "*Gerinen*" za dovajanje nujne vode do kladiva je bil zgrajen leta 1811. Zato je bila potrebna nova zaščitna stena proti reki Meži.¹⁵²

V notranjosti fužine so stala nakovala in čisto novo kolo. Vsak od 2 ognjev za jeklo je imel par novih lesenih mehov. Presni ogenj je bil brez meha. Vse naprave je poganjalo vodno kolo preko gredi. Vsa kladiva so bila, tako kot v Črni in Mežici, vrste "*Schwanzhammer*", repač, utrjena z jeklenimi trakovi, "*Stahlbändern*". Pri vsakem kladivu sta bili dve kamri, kamor so lahko varno spravili jeklene palice, "*Blatte*" in izdelano blago. Streha in čelna stena fu-

¹⁴¹ KLA, Bleiburg, št. 332, fasc. 1: Beschreibung der Thurnischen Eisenwerke.

¹⁴² Šorn, *Začetki industrije*, str. 139.

¹⁴³ Prav tam, 140.

¹⁴⁴ Krivograd, *Prispevki k zgodovini*, str. 81.

¹⁴⁵ Šorn, *Začetki industrije*, str. 139.

¹⁴⁶ Prav tam, str. 140.

¹⁴⁷ KLA, Bleiburg, št. 332, fasc. 1: Beschreibung der Thurnischen Eisenwerke, str. 5–6.

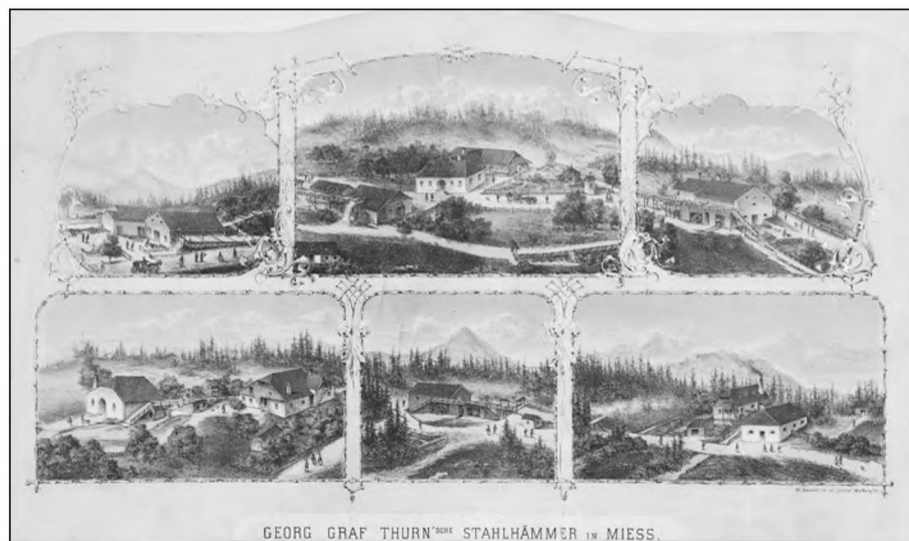
¹⁴⁸ Prav tam.

¹⁴⁹ Oder, *Gospodarstvo*, str. 31–32.

¹⁵⁰ *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 6, str. 7.

¹⁵¹ KLA, Bleiburg, št. 88, fasc. X: Beschreibung der den Eisenwerken ...

¹⁵² Prav tam.

Fužine v Mežici okoli leta 1870, litografija (Koroški pokrajinski muzej).

žine sta bili že zelo slabe in nevarne ter potrebne čimprejšnje obnove.¹⁵³

Kot sestavni del obrata so ob reki Meži ob fužini postavili žago in jo docela končali v letu 1812. Delovala je na enostaven način z enim žagnim listom in z zgrajenim enim "schinfen", kolesom za vračanje vagona. Ker je tod tekla mitninska pot, so morali za žago tržnemu sodniku letno odvajati 4 gld davka.¹⁵⁴

Meža je imela tukaj hiter tok, a nestanovitno vodo. Ob veliki suši je bila tako nizka, da so morali zaradi tega delo na kladivu in žagi povsem ustaviti. Ob poplavih je Meža prestopila bregove široke rečne struge, kar pa ni povzročilo nobene znatne škode. Pozimi je bilo zaradi ekstremnega mraza, ko je voda povsem zamrznila, delo v kladivu in žagi dva, tudi tri mesece ovirano.¹⁵⁵

Povsem novo zgrajena tesarska delavnica je stala pred žago. Stavba iz žaganih desk je bila v dobrem stanju in je služila tesarskim pa tudi drugim manjšim delom. Paralelno je ob fužini stalo še skladišče oglja, "der Kohlbaren", v celoti lesena stavba z že slabo streho in lesenim prostim mostom za lažji dovoz in izvoz oglja. Skladišče je sprejelo 6.000 škafov¹⁵⁶ oglja. Pri spodnjem uradu pa se je nahajalo tudi leseno skladišče železnih in jeklenih izdelkov.¹⁵⁷

Tovarna je potrebovala velike količine oglja, ki so ga kuhali v bližnjih gozdovih. Pri samem obratu Streiteben je gozd obsegal okrog 30 ha in je vseboval za okoli 40.000 škafov oglja.¹⁵⁸ Železarna si je za svoje potrebe proti plačilu ogljarskega davka,

"Kohlzins", rezervirala gozd v bližnji okolici, tako npr. ob Suhi, kjer je drvaril in oglaril Johann Resmann in sta stali bajta, dve kopišči "Kohlplätze" in skladišče oglja, nadalje v Pirkhofovem in drugih gozdvih.¹⁵⁹

V času nastanka cenilnega operata franciscejskega katastra je industrijski obrat – jeklarna, "Stahlhammerwerk", obsegal cajnarico, "Zeinerhammer", dve kladivi, "Arbeitshammer" in žičarno, "Ziehhammer". Tu je bilo redno zaposlenih 12 delavcev, ki so letno izdelali okoli 1.800 centov, kar je 100,8 tone dobrega jekla, "feiner Stahl", katerega večji del so prodali v lombardijskobeneško kraljestvo in tudi v Švico. Surovine, surovo železo, so dovažali iz Mošince na Koroškem iz okrožja Althofen.¹⁶⁰

Iznajdba načina uporabe rjavega premoga pri pudlanju leta 1840 na Prevaljah je posledično vplivala na razcvet jeklarske industrije. Železarji so se v tem času že zavzemali za postopno reformo "togega avstrijskega carinskega sistema."¹⁶¹ Prav tako so vztrajali pri zaščiti železarske proizvodnje pred svobodno trgovino, ki jo je vse glasneje zahtevala nastajajoča nemška industrija.¹⁶²

V letih 1853 in 1854 je monarhija namenila veliko sredstev širitvi železarn.¹⁶³ Tudi grof Thurn je posodobil svoje obrate in jih razširil v valjarno in pudlarno, ki je obsegala dve enojni pudlarski peči s skupnim dimnikom, visokim 17 m, tri varilne peči,

¹⁵³ Prav tam.

¹⁵⁴ Prav tam.

¹⁵⁵ Prav tam.

¹⁵⁶ Mislinjski škaf je meril 492 litrov.

¹⁵⁷ KLA, Bleiburg, št. 88, fasc. X: Beschreibung der den Eisenwercken ...

¹⁵⁸ Prav tam.

¹⁵⁹ Prav tam.

¹⁶⁰ ARS, AS 178, Catastral-Schätzungs-Elaborat, Gemeinde Gutenstein, Klagenfurt 24. Januar 1834.

¹⁶¹ Vodopivec, Odmev, str. 275.

¹⁶² Prav tam.

¹⁶³ KLA, Bleiburg, št. 94, Fasc. X: Petition Kärntner Eisenindustrieller an den Landtag zur Vorlage an das Staatministerium zur Aufrechterhaltung der Wettbewerbsfähigkeit, april 1864.

"Schweisofen" z dvema dimnikoma, valaško kladivo, "Valschhammer", presnovko s predgrelnim ognjiščem, "Frischhammer mit Vorwärmherd", orodni kovaški ogenj, "Zeugschmiedfeuer", težko kladivo, "Grobhammer" in valjarsko progo s turbinskim pogonom z linijo za valjanje lup in fino progo, "Strecklinie", s 14 valjčnimi stojami s škarjami. Nadalje je tovarna obsegala skladišče, apreturino uto, skladišče oglja, štiri peči za sušenje drv, žago za deske, tesarsko uto, delavsko stanovanjsko hišo in mostno tehniko.¹⁶⁴

V obeh obstoječih pudlovkah so izdelovali jeklo, ki so ga nato valjali. Ena pudlovka je imela Müllerjevo kurilno napravo, druga navadno rešetko, obe pa so kurili z rjavim premogom. Varilne peči so kurili z drvmi. Peči so bile zidane iz kremenčevega skrilja in pred ognjem varne opeke.¹⁶⁵

Valjarna je imela dve progi, vsako z dvema paroma valjev. Prva proga je služila za valjanje lup in večjega kvadratnega železa, druga za finejši material, kot je bilo npr. žično, okroglo, železo. Poleg valjarne so imeli dve težki kladivi, dve kladivi za izkovanje in pihalno napravo. Čelno kladivo je tehtalo 448 kg, ostala kladiva so bili repači.¹⁶⁶

Na Ravnah so leta 1870 obratovali "dve plinski peči na regenerativno kurjavo z leškim premogom, dalje dve pudlovki, dve varilni peči na plin, ena žarilna peč, dve peči za talilno jeklo, pet ognjišč in en ogenj za izvlečenje."¹⁶⁷ Ob proizvodnji pudlanega jekla so takrat uvedli izdelavo talilniškega oziroma lončene-ga jekla. Njegova proizvodnja se je na Koroško razširila iz Anglije, kjer jo je leta 1740 uvedel Benjamin Huntsman. Na Koroškem so ga izdelovali v tovarnah Lippitzbach (od 1794/95), Obervellach (od 1805) in Maierhöfl (od 1818). S to tehniko so lahko pretalili omeje količine surovega železa ali pozneje naogljčenega železa v malih lončenih loncih z 20 kg vložkom.¹⁶⁸

Z izdelavo talilnega jekla so v jeklarni pričeli s proizvodnjo le kvalitetnega jekla. Še posebno se je izdelovanju plemenitih jekel posvetil direktor ing. Adolf Marischler, ki je v letih med 1877 in 1908 posodobil jeklarno.¹⁶⁹

Splošna industrijska kriza v začetku 70. let 19. stoletja je vplivala tudi na poslovanje Thurnove jeklarne. Količina proizvodnje se sicer ni bistveno zmanjšala, je pa zelo padla vrednost izdelkom. Tako so npr. leta 1873 za 56 kg dobili 26 gld, leta 1876 pa samo še 11 gld, potem pa leta 1878 15 gld.¹⁷⁰ V tem času je jeklarni dobavljala surovo železo Hüttenberška železarska družba. Thurnov obrat (Guš-

tanj in Mežica) je imel v teh letih že "deset kladiv za lupe in izvlečenje, parno kladivo s 30 q udarne teže, valjarno za lupe, srednjo in fino progo z 2 oziroma 4 podstavki, čistilni stroj in strojno delavnico z dvema strožnicama, vrtalnimi stroji ter ostalo opremo. Za pogon sta služili dve turbini s skupno 65 KS, šest vodnih koles s 54 KS, osem manjših vodnih koles z 42 KS ter parni stroj s 40 KS."¹⁷¹

Jeklarna se v drugi polovici 19. stoletja ni vključila v železarniška združenja na Koroškem, temveč je proizvodnjo usmerjala v izdelovanje kvalitetnih jekel, s čimer si je zagotovila obstoj in nadaljnji razvoj. Pomembno prelomnico za izhod iz krize je leta 1881 pomenila izgradnja Siemens-Martinove peči, imenovane martinovka. V njej so topili surovo in staro železo. V letih 1880–1890 so tovarno tehnično razširili in izpopolnili ter začeli izdelovati fasonske oblikovano jeklo. Skupno z obratom v Mežici so "obratovali trije parni stroji s 138 KS, štirimi turbinami s 156 KS in sedmimi vodnimi kolesi s 85 KS. Naprave jeklarne so obstajale iz štirih Siemensovih peči, štirih peči za pudlanje jekla poleg prejšnje žarilne in navadne peči ter desetih ognjišč, iz šestih pihalnih naprav, parnega kladiva in sedmih kladiv na vodni pogon. Valjarna je bila opremljena z grobo, srednjo in dvema finima progama, tremi škarjami in dvema žagama. Proizvodnja se je gibala med 2.184 in 2.251 tonami vlečenega in kovanega jekla ter kovaških izdelkov."¹⁷²

V proizvodnem programu je jeklarna naredila velik napredek, saj je najprej izdelovala lopate, motike in podobno poljedeljsko orodje, potem pa kvalitetna jekla. Surovo železo je v tem času dobivala od plavža na Prevaljah, oglje so kuhali v gozdovih grofa Thurna, delno pa ga kupovali pri okoliških kmetih.¹⁷³ Premog so dobivali v Thurnovih premogovnikih na Holmcu, delno so ga kupovali še pri premogovniku na Lešah.¹⁷⁴

Kvalitetni izdelki so na sedmih svetovnih industrijskih razstavah v 19. stoletju v Gradcu (1838), na Dunaju (1845 in 1873), v Parizu (1867 in 1878) in Trstu (1871 in 1882) dobili najvišja priznanja,¹⁷⁵ kar je posledično vplivalo na ugodnejšo prodajo jekla. Fine vrste kovanega železa, večinoma trakasto so prodajali največ v Italijo, ostalo na Ogrsko po 12 gld za 56 kg, cajnasto železo pa po 9 do 13 gld. V Guštanju so leta 1855 letno proizvedli skoraj 200 ton kovanega, večinoma trakastega železa v vrednosti 35.700 gld in skoraj 363 ton pudlanega železa v vrednosti 58.329 gld. Letna proizvodnja jekla pa je v tistem času v vseh treh Thurnovih obratih obsegala okrog 168 ton. Železo v palicah so prodajali

¹⁶⁴ KLA, Bleiburg, št. 333, 1f.: Beschreibung und Sätzung des Gutes Streiteben.

¹⁶⁵ Mohorič, *Industrializacija*, str. 19.

¹⁶⁶ Prav tam.

¹⁶⁷ Prav tam, str. 23.

¹⁶⁸ Lackner, *Das Kärntner Eisenhüttenwesen*, str. 298.

¹⁶⁹ Kolar, *375 let*, str. 16.

¹⁷⁰ Mohorič, *Industrializacija*, str. 23.

¹⁷¹ Prav tam.

¹⁷² Prav tam, str. 24.

¹⁷³ Prav tam, str. 26.

¹⁷⁴ Krivograd, *Prispevki k zgodovini*, str. 45.

¹⁷⁵ Kolar, *375 let*, str. 9.

Jeklarna po letu 1881, fotografija (Koroški pokrajinski muzej).

po 8 gld za 56 kg, jeklo za kôse po 9 gld in jeklo za pile po 11 gld. Brešansko jeklo so razpošiljali v zabojih po 70 kg po ceni med 9 do 18 gld. Okrog 200 zaposlenih je ustvarilo letni izkupiček med 100.000 in 120.000 gld.¹⁷⁶ Naročila so prihajal tudi iz Francije, "Španije, Portugalske, Švice in Nemčije, izvažali pa so celo na Kitajsko."¹⁷⁷

Jeklarna je od začetka do konca 19. stoletja zelo napredovala, tako v obsegu proizvodnje kot v številu zaposlenih. V šestdesetih letih, od 1830 do 1892, se je proizvodnja povečala s 100 ton letno na več tisoč ton jekla in jeklenih izdelkov. Tudi število zaposlenih se je povečalo z 12 na 318 delavcev, med katerimi je bilo 8 uradnikov in 6 obratovodij.¹⁷⁸ Kot oskrbnik tovarne je leta 1819 omenjen Sabaria.¹⁷⁹ Leta 1851 je ob prodaji premoženja pristave med kupci Anton Schultzbacher, zapisan kot "Verweser zu Streiteben".¹⁸⁰ Pred letom 1877 je bil direktor Andreasch, ki ga je nasledil Adolf Marischler.¹⁸¹

Po ukinitvi obratov v Črni, Mežici in železarne na Prevaljah je v 20. stoletju ostala edina železarna v Mežiški dolini in se je razvila v svetovno znano jeklarno. Ena ključnih novosti v drugi polovici 19. stoletja je bila izgradnja železnice, ki je prinesla bistvene spremembe v gospodarstvo in v vsakdanje življenje.

Železnica Celovec–Maribor

Tako kot železarna na Prevaljah je tudi Thurnova jeklarna kupovala surovo železo v rudarskih središč na Koroškem, največ iz Moschinza, Hefta in Hüttenberga. Podjetniki v Mežiški dolini so se že zelo zgodaj zavedali pomena izgradnje železniške proge. Združena dvorna pisarna na Dunaju je že leta 1836 dobila nalogo, da preuči možnosti izgradnje morebitnih smeri železnic v Avstriji v korist trgovini in industriji. Da bi vplivali na rešitev železniškega vprašanja, so leta 1838 v Celovcu priredili veliko razstavo industrijskih proizvodov, ki je bila impozantna revija koroške industrije. Predlog za izgradnjo železniške proge Celovec–Pliberk–Prevalje–Dravograd–Maribor oziroma Beljak–Maribor so koroški deželni stanovi predlagali že leta 1843, a so zaradi težavnega terena zamisel opustili. Po izgradnji proge Maribor–Ljubljana je koroško gospodarstvo ostalo brez ustreznih prometnih povezav, zato so leta 1851 ponovno začeli z aktivnostmi za izgradnjo proge in končno 18. julija 1857 v Celovcu svečano zasadili prvo lopato. Del proge iz Celibora do Vuzenice so odprli novembra 1862, celotno prog pa 31. marca 1863.¹⁸² Že ob otvoritvi so dogradili tudi stavbo železniške postaje na Prevaljah, ki je bila vzor tovrstnim novograjenim stavbam v Slovenskih deželah. Prevalje so v drugi polovici 19. stoletja postale središče tovarnega in potniškega prometa v Mežiški dolini. Tukaj so na železniške vagonne tovorili svinec, železniške tirnice in jeklene palice in drugo blago.¹⁸³ Z izgradnjo železnice so

¹⁷⁶ Mohorič, *Industrializacija*, str. 19–21.

¹⁷⁷ Kolar, *375 let*, str. 9.

¹⁷⁸ Mohorič, *Industrializacija*, str. 24.

¹⁷⁹ KLA, Bleiburg, št. 88, fasc. X, Beschreibung der den Eisenwercken ..., str. 96–97.

¹⁸⁰ KLA, Bleiburg, št. 597, fasc. CXI, Protocoll uber die Versteigerung der nach bereits am 27. 10. d. J. erfolgten Verpachtung der Gutsmeierei Streiteben hindazugebinden toden und lebenden Jahrsiße derselben. Augenomen in Arte der genannten Meierei am 17. 1. 1851.

¹⁸¹ Kolar, *375 let*, str. 16.

¹⁸² Mohorič, *Zgodovina železnic*, str. 82.

¹⁸³ Oder, *Po cesti in železnici*, str. 115–116.

koroške železarne dobile zvezo z "najvažnejšimi tržišči: s Trstom, Benečijo, Hrvaško in Ogrsko."¹⁸⁴

V Guštanju je železniška proga speljana na levem bregu reke Meže, takrat v neposredni bližini tovarne.

Povzetek

Ravne na Koroškem so sodobno mesto, ki se je razvilo iz srednjeveškega trga Gutenstein. Leta 1952 so ga preimenovali in mu dodelili status mesta. Začetki jeklarske industrije v tem mestu so povezani s prvimi kovačnicami in žebeljarnami v srednjem veku, ki so verjetno obratovali ob potoku Reka in s prvimi fužinami, ki so v Črni obratovali leta 1620, v Guštanju pa v drugi polovici 18. stoletja.

Začetek 19. stoletja je zaznamovan z vojno proti Napoleonu in nastankom Ilirskih provinc. Sledil je čas uvajanja pridobitev industrijske revolucije, ki se je širila z angleškega otoka. Kot nov energetski vir se je uveljavil premog. Njegova uporabnost se je razširila z razširjenostjo parnega stroja, kar je omogočilo nadomestitev človeškega in živalskega dela s strojnimi.

S pospešenim razvojem industrije sta nastala sloj podjetnikov in sloj delavcev. V prvem so bili zastopani posestniki in trgovci ter veliko graščinskih upraviteljev. V Guštanju so bili nosilci industrijskega razvoja lastniki dvorcev, imenovanih gradovi, Streiteben in Javornik ter njihovi upravitelji.

Med najpomembnejšimi dvorci na Ravnah je bil v obravnavanem obdobju grad Ravne. Grofje Thurn so postali njegovi lastniki leta 1807. Največji gradbeni poseg so naredili v 60. letih. Takrat so začeli urejati tudi grajski park.

V trgu Guštanj so delovali številni obrtniki – čevljarji, krojači, kovači, kolarji, usnarji, barvarji in drugi, od leta 1749 do 1850 združeni v obrtni ceh. Z razvojem železarne in stalno širitvijo proizvodnega programa se je večalo število prebivalstva in spreminjala demografska struktura. Z gradnjo novih obratov in večstanovanjskih hiš za bivanje zaposlenih pa se je spreminjala tudi urbana podoba trga in okolice.

Na Koroškem je bilo v 19. stoletju dobro razvito rudarstvo in železarstvo in Mežiška dolina je veljala za industrijsko najbolj razvito območje na Slovenskem. V najpomembnejšem podjetju, Rosthornovi pudlarni na Prevaljah s premogovnikom na Lešah, so izdelovali železniške tračnice za izgradnjo prvih železniških prog v monarhiji. Kot izreden dosežek na področju metalurgije oziroma kurilne tehnike je bila iznajdba uporabe rjavega premoga pri pudlanju, kar je uspelo Josephu Schleglu na Prevaljah leta 1840.

Med pomembnimi industrialci so bili grofje Thurni, od leta 1807 lastniki gradu in fužin Streiteben, ki so v Mežiški dolini že od 17. stoletja iskali svinčeno rudo ter izdelovali železne in jeklene izdelke. Leta 1827 so sprejeli strateško odločitev in prodali rudarske pravice, rudoslede in rove družbi Brunner, Kompoš in Pretner ter sklenili pogodbo, s katero so se odpovedali iskanju in predelavi svinčene rude ter se omejili na fužinarstvo in iskanje železove rude ter premoga. S to strateško odločitvijo so usmerili svoje aktivnosti v jeklarsko industrijo. V dolini so imeli fužine v Črni, Mežici in na Ravnah, premog pa so kopali v Mežici na Stržovem in na Holmcu. Od srede 19. stoletja so posodabljali predvsem jeklarno v Guštanju, kjer so proizvodnjo usmerjali v izdelovanje kvalitetnih jekel. V letih 1853/54 so investirali v izgradnjo pudlarne in valjarne, leta 1870 so v jeklarni začeli izdelovati talilno oziroma lončeno jeklo, leta 1881 pa "kuhati" jeklo v Siemens-Martinovi peči.

Različne izdelke, kovano in pudlano železo ter različna jekla so prodajali v Italijo in Podonavje, naročila so prihajala tudi iz Francije, Španije, Portugalske, Švice in Nemčije, izvažali so celo na Kitajsko, nadalje v Turčijo, Sirijo, Egipt in Grčijo, v začetku 20. stoletja tudi v Brazilijo in vzhodno Azijo.

Za uspešen razvoj je bila potrebna ustrezna prometna infrastruktura, za katero so se koroški podjetniki zavzemali že v 30. letih 19. stoletja, a so z izgradnjo proge Celovec–Maribor začeli šele julija 1857 in jo dokončali marca 1863. Mimo Guštanja je proga tekla po levem bregu reke Meže tik ob jeklarni, ki je v drugi polovici 19. stoletja kljub gospodarski krizi ostala zunaj monopolnih železarskih gospodarskih družb – Hüttenberške železarske družbe (*Hüttenbergische Eisenwerkgesellschaft*, 1869) in Avstrijske alpinske rudarske družbe (*Österreichische – Alpin Montangesellschaft*, 1881). Z uspešnim proizvodnim programom je vstopila v 20. stoletje, v katerem so dogodki prve svetovne vojne bistveno zaznamovali njen razvoj in razvoj Guštanja.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 178 – Franciscejski kataster za Koroško: k. o. Guštanj, K 128, k. o. Javornik, K 74, k. o. Dobjava, K 5, cenilni elaborati.

KLA – Kärntner Landesarchiv (Celovec)

Herrschaft Bleiburg – fonda Bleiburg in Rosthorn.

¹⁸⁴ Mohorič, *Industrializacija*, str. 22.

LITERATURA

- Dolinšek, Maks: Tri doline v koroški zgodovini. *720 let Ravne na Koroškem*. Ravne na Koroškem : Mestna konferenca SZDL, 1968.
- Erženičnik, Stanislava: *Park Ravne*. Zaključni izpit. Ravne na Koroškem: [Gimnazija], 1963.
- Krečič, Peter: *[Ravne – Streiteben] : arhitektura 16. stoletja na Slovenskem – obdobje renesanse*. [S. l. : s. n.], 1999, str. 4.
- Kolar, Marjan: *375 let jeklarstva na Ravnah*. Ravne na Koroškem : Slovenske železarnе, 1995.
- Krivograd, Alojz: *Prispevki k zgodovini koroške krajin*. Ravne na Koroškem : Koroški pokrajinski muzej, 2004.
- Krivograd, Alojz: *Železarna Prevalje 1835–1899. Sporočilo ugaslega plavža*. Prevalje : Koroški muzej, 1999.
- Köstler, H. J., Schuster, Wilhelm: Die ehemaligen Eisenwerke der Österreichisch-Alpinen Montangesellschaft in Kärnten. *Carinthia* I, 169, 1979, str. 181–260.
- Lackner, Helmut: Das Kärntner Eisenhüttenwesen vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. *Grubenunt & Ofensau. Vom Reichtum der Erde*. II. Beiträge, Klagenfurt, 1995.
- Mohorič, Ivan: *Industrializacija Mežiške doline*. Maribor : Založba Obzorja, 1954.
- Mohorič, Ivan: *Zgodovina železnic na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska Matica, 1968.
- Mravljak, Josip: Guštanjski rokopisi (obrtniški) ceh. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 27, 1932.
- Oder, Karla in dr.: *Gospodarstvo in tehniška dediščina Koroške : razstavni katalog*. Ravne : Koroški muzej, 2000.
- Oder, Karla: *Občina Ravne na Koroškem*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992.
- Oder, Karla: Oris načina življenja v industrijskih naseljih Mežiške doline v obdobju kapitalizma. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 62, n. v. 27, 1991, str. 134–145.
- Oder, Karla: *Po cesti in železnici čez mostove. Po poteh Koroške kulturne dediščine Občine Prevalje in Mestne občine Pliberk / Auf den Wegen des Kärntner Kulturerbes in der Gemeinde Prevalje und der Stadtgemeinde Bleiburg*. Prevalje : Občina, 2006.
- Oder, Karla: Zgodovinske podobe. *Ravne na Koroškem. 750 let prve pisne omembe* (ur. Miroslav Osojnik). Občina Ravne – Prevalje, 1998, str. 11–35.
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. *Opisi. 6. zvezek, karte* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana : ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 2000.
- Šipek, Mitja: *Pesem in jeklo : izbor besedil in bibliografija Mitje Šipka*. Prevalje : Območno združenje borcev in udeležencev NOB Mežiške doline, Občinski odbor, 2007.

Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor : Založba Obzorja, 1984.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae & modernae completa*. Klagenfurt : J. Heyn, 1975 (ponatis izdaje iz leta 1688).

Vodopivec, Peter: Odmev industrijske revolucije na Štajerskem v prvi polovici 19. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 50, n. v. 15, 1979, str. 264–277.

ZUSAMMENFASSUNG

Ravne na Koroškem im 19. Jahrhundert

Ravne na Koroškem entwickelte sich aus dem mittelalterlichen Markt Gutenstein. Im Jahr 1952 wurde die Ortschaft umbenannt und ihr der Status einer Stadt verliehen. Die Anfänge der Stahlindustrie in Ravne sind mit den ersten mittelalterlichen Schmieden und Nagelschmieden verbunden, die sich wahrscheinlich am Bach Reka befanden, und mit den ersten Hütten, die in Črna (Schwarzenbach) im Jahr 1620, in Guštanj (Gutenstein) aber in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Betrieb waren.

Der Beginn des 19. Jahrhunderts wurde durch den Krieg gegen Napoleon und die Entstehung der Illyrischen Provinzen geprägt. Es folgte die Zeit der Errungenschaften der Industriellen Revolution, die sich von England auf den europäischen Kontinent ausbreitete. Die intensive Entwicklung schuf eine Unternehmer- und eine Arbeiterschicht. Die Ersterer war durch Grundbesitzer und Händler sowie zahlreiche Gutsverwalter repräsentiert. In Guštanj waren Träger der industriellen Entwicklung die Besitzer der Höfe, genannt Schlösser, Streiteben und Javornik sowie ihre Verwalter.

Im Markt Guštanj wirkten zahlreiche Handwerker, die von 1749 bis 1850 in einer Handwerkerzunft vereinigt waren. Die Entwicklung der Eisenhütte und die ständige Ausweitung des Produktionsprogramms hatte einen Bevölkerungszuwachs und eine Änderung der demographischen Struktur zur Folge. Durch den Bau neuer Betriebe und Mehrfamilienhäuser für Beschäftigte änderte sich auch das urbane Bild von Markt und Umgebung.

Im 19. Jahrhundert waren in Kärnten auch Bergbau und Eisenhüttenwesen gut entwickelt. Das Mežica-(Mieß-)Tal galt als das industriell best entwickelte Gebiet Sloweniens. In dem bedeutendsten Betrieb, dem Rosthorn-Puddelwerk in Prevalje (Prävali) mit dem Bergwerk in Leše (Liescha),

erzeugte man Eisenschienen für die ersten Eisenbahnstrecken in der Monarchie. Als außerordentliche Errungenschaft im Bereich der Metallurgie bzw. Heiztechnik galt die Verwendung von Braunkohle beim Puddeln, was Josphe Schlegel in Prevalje im Jahr 1840 gelang.

Zu den bedeutenden Industriellen gehörten die Grafen von Thurn, seit 1807 Besitzer von Schloss und Hütte in Streiteben. Bereits seit dem 17. Jahrhundert suchten sie im Mežica-Tal nach Bleierz und stellten Eisen- und Stahlerzeugnisse her. Im Jahr 1827 fällt sie eine strategische Entscheidung, indem sie die Berg- und Schürfrechte sowie Stollen an die Gesellschaft Brunner, Kompoš und Pretner verkauften und einen Vertrag schlossen, in dem sie auf Schürfen und Verarbeiten von Bleierz verzichteten und sich auf die Eisenverhüttung und Eisenerschürfung beschränkten. Durch diese strategische Entscheidung richteten sie ihre Aktivitäten auf die Stahlindustrie. Seit der Mitte des 19. Jahrhunderts modernisierten sie vor allem das Stahlwerk in Guštanj und spezialisierten sich auf die Erzeugung von hochwertigem Stahl. In den Jahren 1853/54

finanzierten sie den Bau eines Puddel- und Walzwerks, im Jahr 1870 begannen sie im Stahlwerk Tiegelgußstahl, im Jahr 1881 aber Stahl im Siemens-Martin-Ofen zu erzeugen.

Für eine erfolgreiche Entwicklung war eine entsprechende Verkehrsinfrastruktur vonnöten, für welche sich die Kärntner Unternehmer bereits in den dreißiger Jahren des 19. Jahrhunderts einsetzten. Dennoch begann man mit dem Bau der Eisenbahnstrecke Klagenfurt-Maribor (Marburg) erst im Juli 1857. Sie wurde im März 1863 dem Verkehr übergeben. Sie verlief an Guštanj vorbei am linken Meža-(Mieß-)Ufer, dicht am Stahlwerk, das sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts trotz der Wirtschaftskrise unabhängig von den Monopolgesellschaften, der Hüttenbergischen Eisenwerkgesellschaft (1869) und der Österreichischen Alpin-Montangesellschaft (1881) weiterentwickelte und mit einem erfolgreichen Produktionsprogramm ins 20. Jahrhundert eintrat, in dem die Ereignisse des Ersten Weltkriegs seine Entwicklung und die von Guštanj maßgebend prägten.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 614.2(497.4-17)"18/19"

Prejeto: 27. 3. 2008

Katarina Keber

dr. zgod., znanstvena sodelavka, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: katarina.keber@zrc-sazu.si

Bolnice in upravno-zdravstvena ureditev v Mežiški dolini na prelomu 19. stoletja

IZVLEČEK

Organizacija zdravstvenih okrožij v Mežiški dolini konec 19. stoletja se je naslonila na zdravstvene ustanove, zdravnike bratovskih skladnic in industrijskih obratov rudnika svinca v Mežici, železarne na Prevaljah, premogovnika na Lešah in železarn grofa Thurna iz srede in druge polovice 19. stoletja. V močno industrializirani Mežiški dolini so namreč v Črni, na Prevaljah, na Lešah in v Guštanju pod okriljem bratovskih skladnic delovale kar štiri bolnice. Po sprejetju koroškega deželnega zdravstvenega zakona leta 1884, ki je zdravstveno oskrbo urejal na občinski ravni, sta v Mežiški dolini nastali dve zdravstveni okrožji: Zgornja Mežiška dolina in Guštanj. Leta 1893 je sedež novega zdravstvenega okrožja postal tudi Dravograd.

KLJUČNE BESEDE

bolnice, zdravstvena okrožja, zdravniki, bratovske skladnice, Mežiška dolina, Dravograd, Koroška, 19. stoletje, 20. stoletje

SUMMARY

HOSPITALS AND ADMINISTRATIVE-HEALTH REGULATION IN MEŽIŠKA DOLINA (RIVER MEŽA VALLEY) AT THE TURN OF THE 19TH CENTURY

The organisation of health care districts in Mežiška dolina at the end of the 19th century leaned on health service institutions, physicians of fraternal funds and industrial plants of lead mines in Mežica, ironworks in Prevalje, coalmine in Leše, and the ironworks of count Thurn from the middle of the 19th century. Namely, in the highly industrialised Mežiška dolina, as many as four hospitals were under the patronage of fraternal funds in operation in Črna, Prevalje, Leše and in Guštanj. After the adoption of the Carinthian provincial health service law in 1884, which regulated health service on communal level, two health service districts were formed in Mežiška dolina: Zgornja Mežiška dolina and Guštanj. In 1893, Dravograd became the seat of the new health service district as well.

KEY WORDS

Hospitals, health service districts, physicians, fraternal funds, Mežiška dolina, Dravograd, Carinthia, 19th century, 20th century

Problematika razvoja zdravstva je del siceršnjega zgodovinskega politično-gospodarskega okolja, saj se je moderno zdravstvo lahko začelo razvijati šele takrat, ko se je začela modernizirati tudi sama družba. Prelomnico v tem pogledu predstavljajo razsvetljenske reforme Marije Terezije v drugi polovici 18. stoletja, ko so reforme v Habsburški monarhiji posegle tudi na področje organizacije zdravstvenega sistema. Z reformami študija medicine in s sestavo Splošnega zdravstvenega zakona leta 1770 je svetovalec Marije Terezije zdravnik Gerhard Van Swieten sprožil proces reforme zdravstva, ki je potem v naslednjem – 19. stoletju – omogočil postopen razvoj organizirane oblike stalne državne skrbi za javno zdravje.¹ Z državnim zdravstvenim zakonom leta 1870, ki je v monarhiji prvič celovito urejal področje zdravstva, so bili vzpostavljeni temelji moderne zdravstvene ureditve. Zakon so v naslednjih desetletjih nadgradili posebni deželni zdravstveni zakoni, ki so urejali zdravstvena razmerja na nižjih, občinskih ravneh. Dežela Koroška je svoj zdravstveni zakon dobila 9. februarja 1884,² dežela Kranjska pa 24. aprila 1888.³

V drugi polovici 19. stoletja so se kot del uprave postopno oblikovale državne in deželne zdravstvene oblasti. S pomočjo uredb in predpisov, ki so vedno bolj natančno urejali posamezna zdravstvena področja, pa so zdravstveni ukrepi med ljudmi postajali vedno bolj razširjeni. Z razvojem medicinske in drugih naravoslovnih znanosti kot tudi s postopno diferenciacijo zdravstvenih ustanov od socialnih in človekoljubnih, kot je bila na primer preobrazba večjih špitalov v moderne bolnice ter z zgoščevanjem javne zdravstvene mreže v deželah, so bili v monarhiji vzpostavljeni tisti mehanizmi, ki so v 20. stoletju omogočili razvoj modernega javnega zdravstvenega sistema.

Vzporedno z javnim zdravstvom so soobstajali zdravniki z zasebnimi praksami, katerih storitve so bile plačljive in posledično za večino prebivalstva težko oziroma popolnoma nedosegljive. Potrebo po čim gostejši in učinkoviti javni zdravniški mreži so še posebno močno razgalile različne epidemije. Če ne prej, so oblasti med nasilnimi epidemijami kolere v 19. stoletju ugotovile, da zdravnikov in ranocelnikov v javnem zdravstvu močno primanjkuje.⁴

Tako iz literature kot tudi iz arhivskih virov o zgodovini zdravstva v Mežiški dolini konec 19. in v začetku 20. stoletja je razvidno, da so bili poleg slovenjgraškega pomembni zdravstveni centri tudi v Mežiški dolini. Ta del današnje Koroške v Republiki Sloveniji je bil skupaj z Dravogradom in Jezer-

skim do konca prve svetovne vojne, torej v času Avstro-Ogrske, del zgodovinske dežele Koroške. Večino arhivskih virov, ki se nanašajo na zgodovino Mežiške doline in Dravograda pred letom 1918, hranijo fondi Koroškega deželnega arhiva v Celovcu (Kärntner Landesarchiv), nekaj tudi Avstrijski državni arhiv na Dunaju (Österreichisches Staatsarchiv).

Obdobje, ki se ga najstarejši Korošci še spominjajo, je čas od konca prve svetovne vojne naprej – obdobje po letu 1918 torej, ko so Mežiška dolina, Dravograd in Jezerško v novi Državi SHS (kasneje Kraljevini SHS) postali združeni z glavnino ostalega slovenskega ozemlja. Nova državna (senžermenska) meja je omenjena območja odrezala od njihovih starih koroških upravnih središč. Upravno središče za Mežiško dolino je bilo Okrajno glavarstvo Velikovec, sodna okraja Pliberk in Železna Kapla; upravno središče za Dravograd pa Okrajno glavarstvo Volšperk (*Wolfsberg*) in sodni okraj Šentpavel (*St. Paul*).⁵

Glavna značilnost Mežiške doline v 19. stoletju je bila intenzivna industrializacija (rudarstvo in železarstvo) in velika gostota prebivalstva.⁶ V rudniku svinca v Mežici, premogovniku na Lešah, železarni na Prevaljah in jeklarskih obratih grofa Thurna tako v Guštanju kot tudi v Črni in Mežici, je delalo veliko rudarjev in železarniških delavcev. Premogovnik na Lešah, ki je deloval med leti 1820–1935 je bil v obdobju 1835–1855 po proizvodnji največji premogovnik na slovenskem narodnostnem ozemlju. Leta 1871 so v leškem premogovniku zabeležili rekordno proizvodnjo 64.000 ton in imeli zaposlenih 846 delavcev.⁷ Glavni porabnik leškega premoga je bila železarna na Prevaljah (1835–1899), lastniki tako premogovnika kot tudi železarne pa so bili bratje Rosthorn. Leta 1855 je železarna, v kateri so izdelovali železniške tračnice, osi in kolesa za vagona, zaposlovala okrog 600 delavcev. S tem, ko je prevajski železarni uspel tehnološki preboj in je z lastnim, leškim rjavim premogom v pečeh dosegla dovolj visoke temperature ter obenem uspela pri premogu izkoristiti tudi drobljivi del, sta leški premogovnik in prevajška železarna postala najpomembnejša obrata na Slovenskem, železarna pa je zaradi tehnoloških inovacij postala vseavstrijskega pomena.⁸ Glede števila in moči parnih strojev v težki industriji in rudarstvu so v obdobju okoli leta 1862 Prevalje z Lešami prekašale vso ostalo industrijo in rudnike na slovenskem ozemlju.⁹ Proti koncu 19. stoletja se je zaradi zmanjševanja proizvodnje v dolini zmanjševalo tudi število delavcev,

1 Več v: Lesky, Österreichisches Gesundheitswesen.

2 Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, III, str. 44.

3 Deželni zakonik za Vojvodino Kranjsko, 1889.

4 Glej: Keber, Čas kolere.

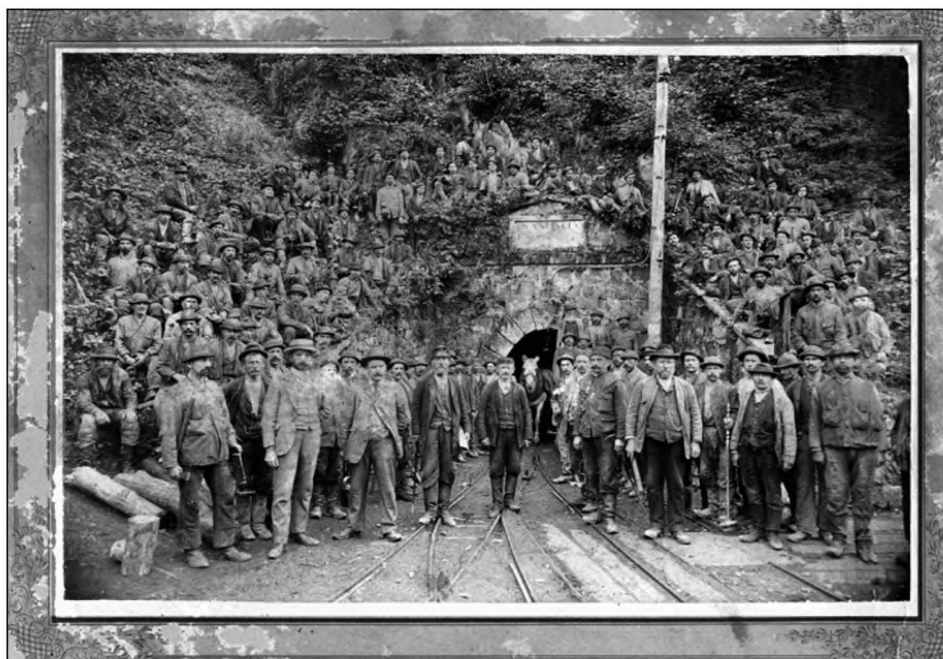
5 Leksikon občin za Koroško.

6 Glej: Medved, Mežiška dolina.

7 Srečno! Srečanje rudarjev leškega rudnika, str. 16–17.

8 Krivograd, Prispevki k zgodovini Koroške krajine, str. 40.

9 Šorn, Začetki industrije, str. 201.

Leški rudarji pred vhodom (Franciscus) v premogovnik konec 19. stoletja
(Družinski arhiv Berte Pavlinec).

sploh po zaprtju prevalske železarne leta 1899 in premogovnika na Lešah leta 1935. Nasprotno pa je guštanjska jeklarna konec stoletja doživljala vzpon, leta 1892 je zaposlovala 304 delavce.¹⁰ V mežiškem rudniku svinca je bilo leta 1903 zaposlenih od 700 do 800 ljudi. Gosta naseljenost v močno industrializirani dolini pa je tudi pri organizaciji zdravstva odigrala odločilno vlogo.

Bolnice in bratovske skladnice v Mežiški dolini

Dežela Koroška je na začetku 20. stoletja imela tri javne bolnice in 17 privatnih. Javne bolnice so bile naslednje: Splošna bolnica v Celovcu (*Allgemeine Krankenhaus*) s 610 posteljami, Bolnica cesarja Franca Jožefa (*Kaiser Franz Josef – Krankenhaus*) v Beljaku s 130 posteljami in Špital nadvojvodinje Marije Valerije (*Erzherzogin Marie Valerie – Spital*) v Volšperku s 130 posteljami.¹¹ Med privatne so med drugim spadale tudi bolnice, ki so bile ustanovljene v industrijskih središčih za potrebe delavcev in njihovih družin. V Mežiški dolini so bile štiri tovrstne bolnice in sicer na Lešah (*Werksspital in Liescha*), na Prevaljah (*Werk-/Reserve-/Bergspital Prävali*), v Črni (*Werksspital in Schwarzenbach*) in v Guštanju (*Werksspital Streiteben*).¹² Namenjene so

bile rudarjem in železarniškim delavcem ter njihovim družinam. Podobne bolnice so obstajale tudi v drugih koroških industrijskih središčih kot na primer v Hüttenbergu, kjer je bil špital Alpinske montanske družbe (*Werksspital der Alpinen Montangesellschaft in Hüttenberg*) leta 1906 s 16 posteljami, v Bleibergu je bil rudniški špital (*Bergrevier-Spital in Bleiberg*) s 15 posteljami, v Rablju špital (*K. k. Werksspital in Raibl*) s petimi posteljami in v Podkloštru (*Arnoldstein*) rudniški špital (*Bergrevier-Spital in Arnoldstein*) s štirimi posteljami.¹³

Vse štiri bolnice v Mežiški dolini so ustanovile bratovske skladnice obeh rudnikov in železarn.¹⁴ Z začetkom industrializacije se je namreč v obliki bratovskih skladnic za rudarje in tovarniške delavce razvilo tudi zdravstveno in pokojninsko zavarovanje. Avstrijski splošni rudarski zakon z dne 23. maja 1854 je uvedel obvezno zavarovanje za vse rudarje.¹⁵ Iz blagajn bratovskih skladnic so se delavcem plačevale tako boleznine kot tudi pokojnine. Njihovi bolni člani so imeli pravico do brezplačne zdravniške pomoči, zdravlil in oskrbe v bolnicah. Delavcem so odtegljaje za vplačila bratovski skladnici odtegovali od plač oz. mezd. Prispevki, ki so jih delavci vplačevali v skladnice, so bili različni. Medtem ko so v Thurnovih podjetjih delavci v 70. letih 19. stoletja prispevali v skladnico 5% zaslužka, so na Prevaljah in Lešah vplačevali 3% od plač. Boleznine

¹⁰ Medved, *Mežiška dolina*, 42.

¹¹ Kärntner Amts- und Adress- Kalender 1908, str. 218.

¹² Kärntner Amts- und Adress- Kalender, letniki 1905, 1907–1916; Frick, *Geschichte der Krankenhäuser*, str. 16. Karl Frick za Guštanj, Prevalje in Leše navaja nekoliko drugačna imena bolnic in sicer: *Werksspital in Gutenstein*, *Berg-u. Werksspital in (Liescha-) Prävali*.

¹³ Kärntner Amts- und Adress- Kalender 1908, str. 218.

¹⁴ Natančnejše delovanje bratovskih skladnic na področju zdravstva bo predmet nadaljnjih raziskav.

¹⁵ Šorn, *Premogovniki in njihovi rudarji*, str. 83.

so v raznih rudnikih plačevali različno in sicer od 1/2 dne do 2/3 dnevnega zaslužka. K pogrebnim stroškom so prispevali v Mežiški dolini 5 gld., na Prevaljah so krili stroške pogreba v celoti. Pravico do pokojnine so delavci večinoma dosegli po desetih letih dela, na Prevaljah, Lešah in v Thurnovih fužinah so to pravico dobili po osmih letih dela.¹⁶

Prevaljska železarna in njen leški rudnik sta statute za bratovsko skladnico dobila leta 1858 (Statuti bratovske skladnice pri Rosthorn-Dickmannovem podjetniškem kompleksu Prevalje). Ker je takrat v fond skladnice vplačevalo že 1200 rudarjev in delavcev, skladnica pa je imela že 90.000 gld. kapitala, Jože Šorn sklepa, da je bila ustanovljena že zelo zgodaj, verjetno že v 30-ih ali 40-ih letih 19. stoletja. Bratovska skladnica Prevalje-Leše je imela leta 1871 102.766 gld. kapitala in je bila po premoženju najbogatejša od vseh skladnic na slovenskem narodnostnem ozemlju. Bratovska skladnica idrijskega rudnika, na primer, je imela istega leta 77.435 gld. kapitala.¹⁷ V Črni so ustanovili bratovsko skladnico leta 1863,¹⁸ v Guštanju leta 1871.¹⁹

Proti koncu 19. stoletja, okoli leta 1895, so se izoblikovale "krajevne bratovske skladnice", za katere je bilo značilno, da so bili vanje vključeni rudniki ali obrati manjšega geografsko zaokroženega ozemlja. Na slovenskem narodnostnem ozemlju se je do prve svetovne vojne izoblikovalo 18 krajevnih bratovskih skladnic, ki so delovale tudi po razpadu Avstro-Ogrske.²⁰ V Mežiški dolini so delovale naslednje: 1) Krajevna bratovska skladnica na Ravnah (Guštanj) je vključevala premogovnik Holmec, jeklarno in elektrarno na Ravnah, kamnolom Zelovec in kovačnico v Mežici; 2) Krajevna bratovska skladnica na Lešah je obsegala premogovnik, elektrarno in žago; 3) Krajevna bratovska skladnica v Mežici²¹ je obsegala rudnik svinca, topilnico v Žerjavu, elektrarno, žago, tovarno cevi in šiber ter valjarno.²²

Bolnica na Lešah

O tem, kdaj je bila leška bolnica zgrajena, obstajajo različni podatki. Še najbolj verjetno je, da so bolnico ustanovili najkasneje do leta 1854. Drago Plešivčnik namreč navaja podatke, ki so se ohranili z ustnim izročilom, da naj bi se ljudje v bolnici

zdravili že leta 1854. *Sirkova Lojzka je povedala, da je umrla njena babica v leški bolnici 1854. leta ... Stefan, 83-letni rudar na Lešah, je vedel povedati, da je bil njegov ded "na parah" v mrtvašnici [ki je bila del bolnice] 1860. leta, ko ga je v jami ubilo.*²³ Vsekakor pa ustanovitelji bolnice na Lešah niso bili lastniki rudnika grofje Henckli [v. Donnersmarck],²⁴ kot lahko ponekod preberemo,²⁵ saj so slednji (Hugo, Lazarus in Arthur grofje Henckel von Donnersmarck-Beuthen) kupili rudnik šele leta 1899. Večinski lastniki rudnika so bili od leta 1822 namreč bratje Rosthorn.²⁶ Stavbo bolnice sta leta 1937 od rudnika odkupila Ivan Dretnik in Jakob Plešivčnik in jo priredila v dvodružinsko stanovanjsko hišo.²⁷

Zunanji izgled stavbe se kljub spremembi namembnosti vse do danes ni bistveno spremenil. Poslopje je še vedno pritlično in pravokotne oblike. V njem so bile za časa bolnice urejene tri bolniške sobe za dvajset bolnikov, soba za bolniškega strežnika (znana sta bolničarja Natek in Gutovnik ter sestra Pičivalnik) in preiskovalna soba. Na zahodni strani so bili še prizidki in sicer kuhinja, pralnica (vaškuhna), stranišča in mrtvašnica. V pralnici sta bila dva bakrena kotla za izkuhanje perila. V potoku pod bolnico sta stali dve leseni vedri, v kateri je bila po lesenem žlebu speljana voda iz potoka in sicer za potrebe splakovanja perila.²⁸ Nekaj časa so hrano bolnikom prinašali iz restavracije Pri Majsterlu na Lešah.²⁹ V bolnici so zdravili izključno leške rudarje in njihove družine. Zdravljenje v bolnici je bilo obvezno za vse samske rudarje (bolnike), poročni pa so se lahko zdravili in negovali tudi doma.³⁰ Bolnica svojega stalnega zdravnika ni imela, ampak je bolnike obiskoval zdravnik s Prevalj, nekaj časa tudi zdravnik iz Črne, katerega naj bi vozil furman s kolesljem.³¹ Vsaj med letoma 1905–1911 je bil za Leše (*für das Lischauer Revier*) pristojen zdravnik Gustav Herbst, v letih 1912–1913 zdravnik Wilhelm Schwab in 1914 zdravnik Julius Moschitz. V letih 1915 in 1916 je bilo mesto zdravnika, ki bi skrbel tudi za Leše, nezasedeno.³²

Bolnike, ki so morali biti operirani, so knapi sprva odnašali na posebnih nosilih do železniške postaje na Prevaljah (kasneje s pomočjo sanitetnega

¹⁶ Oder, Oris načina življenja, str. 140.

¹⁷ Šorn, Premogovniki in njihovi rudarji, str. 88, 94–95.

¹⁸ Oder, Rudarji rudnika Mežica, str. 138.

¹⁹ Oder, Oris načina življenja, str. 140; Mohorič, *Industrializacija*, str. 221.

²⁰ Šorn, Premogovniki in njihovi rudarji, str. 98.

²¹ Nekaj gradiva Krajevne bratovske skladnice Mežica, ki je delovala v obdobju 1863–1945, hrani Arhiv Republike Slovenije v fondu AS 408.

²² Šorn, Premogovniki in njihovi rudarji, str. 98–99. Ni jasno, na katera leta se podatki nanašajo – ker manjka bratovska skladnica prevaljske železarne, gre vsekakor za čas po letu 1899.

²³ Plešivčnik, Kronika bolnišnic okrog Uršlje in Pece, str. 230.

²⁴ Družina Henckel v. Donnersmarck je v 19. stoletju posedovala gradove v Labodski dolini. Še danes so lastniki gradu v Wolfsbergu.

²⁵ *Srečno! Srečanje rudarjev leškega rudnika*, str. 6; Ivartnik, Prva bolnica v Mežiški dolini, str. 61.

²⁶ Mohorič, *Industrializacija*, str. 209.

²⁷ Družinski arhiv Berte Pavlinec, Situacijski načrt Leš z dne 14. 4. 1937.

²⁸ Ivartnik, Prva bolnica v Mežiški dolini, str. 61.

²⁹ Plešivčnik, Kronika bolnišnic okrog Uršlje in Pece, str. 230.

³⁰ Prav tam.

³¹ Ivartnik, Prva bolnica v Mežiški dolini, str. 61–62.

³² Kärtner Amts- und Adress- Kalender, letniki 1905 in 1907–1916.

Stavba bolnice na Lešah danes (foto: K. Keber).

vozička na dveh kolesih), odkoder so jih z vlakom prepeljali v Celovec.³³ Veliko bolnikov naj bi se v bolnici zdravilo leta 1919 zaradi epidemije griže. V zvezi s prenehanjem delovanja bolnice se omenja več letnic; to naj bi se zgodilo leta 1919 oziroma v letih 1921/1922.³⁴

Znano je, da je leško bolnico poleg hüttenberške in guštanjske leta 1904 obiskal deželni zdravstveni inšpektor dr. Wilhelm Hölzl iz Beljaka, vendar pa natančno poročilo o tem zaenkrat še ni bilo najdeno.³⁵ Dvainšestdesetletni dr. Wilhelm Hölzl je bil za c. kr. deželnega zdravstvenega inšpektorja imenovan 14. februarja 1904. Poleg koroških industrijskih središč je nadziral tudi zdravstvene razmere na železniških gradbiščih, še posebej se je zanimal za zdravstveno stanje delavcev in okoliškega prebivalstva. V njegovo območje zdravstvenega nadzora so spadala tudi gradbišča železnic v alpskem delu Kranjske, ki svojega zdravstvenega inšpektorja še ni imela.³⁶

Bolnica v Guštanju je bila urejena za potrebe železarne grofa Thurna (*Werkspital von der Graf Thurn'schen Stahlgewerkschaft*). Ko jo je leta 1904 obiskal deželni zdravstveni inšpektor dr. Wilhelm Hölzl, so bolnico dograjevali, saj je inšpektor pri

obisku naletel na gradbišče.³⁷ Dr. Hölzl je bolnico ponovno obiskal leta 1908 in v poročilo zapisal, da ima bolnica dve sobi s samo petimi posteljami in da ima svojo majhno hišno lekarno ter sobo za strežnika. Inšpektor je ugotovil, da so bolnico bolj redko uporabljali.³⁸ Natančna lokacija bolnice zaenkrat ni znana.

Bolnica na Prevaljah naj bi za potrebe železarne delovala verjetno od srede 19. stoletja do konca prve svetovne vojne, po propadu železarne leta 1899 pa glede na podatke v *Kärntner Amts- und Adress-Kalender* (Tabela 1) skupaj z bolnico na Lešah. Bolnišnica naj bi bila ustanovljena leta 1855 in sicer sprva kot priključek obratni ambulantni prevalske železarne.³⁹ Drago Plešivčnik navaja katastrske podatke, in sicer naj bi bila stavba prevalske bolnice zgrajena leta 1840.⁴⁰ Pred letom 1894 naj bi bolnica imela 8 postelj, od omenjenega leta dalje pa med 18 in 20 postelj.⁴¹ Bolnica je delovala v eni od najstarejših hiš v prevalskem Trgu. Vendar pa je imela prevalska železarna svojega ranocelnika in kirurga že pred letom 1842, leta 1853 je omenjen tudi bolniški strežnik.⁴²

³³ Plešivčnik, Kronika bolnišnic okrog Uršlje in Pece, str. 230.

³⁴ Proje [Oder], *Leše, leški rudarji*, str. 30.

³⁵ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, 36, k. 2456, št. 27293-905.

³⁶ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, 36/1, k. 2466, št. 5229, 8738.

³⁷ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, 36, k. 2456, št. 27293-905.

³⁸ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, 36, k. 2456, št. 2319-09.

³⁹ Oder, Oris načina življenja, str. 140.

⁴⁰ Plešivčnik, Kronika bolnišnic okrog Uršlje in Pece, str. 232.

⁴¹ Frick, *Geschichte der Krankenhäuser*, str. 16.

⁴² Oder, Oris načina življenja, str. 139.

Razglednica Prevalj iz 20-ih oz. 30-ih let 20. stoletja. Levo je stavba, v kateri je bila bolnica Železarne Prevalje (Zasebna zbirka Dragomirja Benka).

Med prvimi železarniškimi zdravniki je znan Ignaz Prem (1804–1858), ki je pokopan na starem prevaljskem pokopališču ob cerkvi Marije Device na Jezeru.⁴³ Za bolnišnične bolnike je namreč skrbel zdravnik bratovske skladnice oz. tovarniški zdravnik.

Zdravniku je prevaljska bratovska skladnica plačevala letno 600 gld. plače in 90 gld. draginjske doklade. Prevaljska železarna je kot prispevek bratovski skladnici k zdravnikovi plači dodala 230 gld., stanovanje, vrt, kurjavo in dva konja. Prav tako je skladnica plačevala lekarnarja in sicer s 400 gld. letno, železarna pa mu je kot prispevek skladnici plačevala stanovanje, vrt in kurjavo. Železarna je plačala tudi ureditev bolnice in lekarne ter nakup kirurških instrumentov.⁴⁴

Bolnica v Črni. Črnjanski zdravnik Rudolf Ramšak je leta 1954 zapisal, da je bil *zaradi potreb rudarske industrije v Črni zdravnik že odkar ljudje pomnijo*.⁴⁵ Začetki črnjanske bolnice so bili v hiši Elize Kuzijan, po domače pri Špecu,⁴⁶ saj naj bi bila konec 19. stoletja v majhni hiši sredi Črne že zasilna rudniška bolnica.⁴⁷ Leta 1903 je rudnik zgradil poslopje za novo bolnico, po Ramšakovih podatkih s petnajstimi posteljami, ki je v tej obliki ostala vse do leta 1927, ko jo je Krajevna bratovska skladnica v

Mežici povečala na 35 postelj.⁴⁸ Sicer se prvi ranocelnik kirurg v Črni omenja leta 1819, kirurg leta 1833. V štiridesetih letih 19. stoletja imajo v Črni okrajnega ranocelnika, leta 1863 rudniškega ranocelnika.⁴⁹

Že omenjeni deželni zdravstveni inšpektor dr. Wilhelm Hölzl iz Beljaka je črnjansko bolnico obiskal med 28. in 30. majem leta 1906. Istega leta je namreč inšpektor v okraju Velikovec obiskal občine Djekše, Mežica, Črna, Bistrica in Libuče.⁵⁰ V poročilu je zapisal, da gre pri črnjanski bolnici za novogradnjo iz zadnjih let na zelo prijetnem zemljišču. Bolnica ima kapaciteto 19 postelj v eni veliki in treh manjših sobah, od katerih se ena soba uporablja za izolirnico. Poleg tega imajo tudi opremljeno operacijsko sobo, kopalnico s kopalniško pečjo, stanovanje za strežnika in njegovo ženo ter dnevni prostor za rekonvalescente. Bolnica ima še lastni dovod pitne vode. V sosednji hiši sta bili urejeni tudi mrtvašnica in prostor za dezinfekcijo.⁵¹ V inšpektorjevem letnem poročilu o stanju v Črni je poleg pohvale glede prostornosti bolnice izpostavljen tudi podatek, da se je število delavskih hiš v Črni pred kratkim povečalo na zdajšnjih 77 z 220 stanovanji za delavce.⁵²

⁴³ Nagrobna plošča Ignazu Premu (25. 9. 1804–8. 7. 1858) na pokopališču ob cerkvi Device Marije na Jezeru na Prevaljah; Sudodolčan-Dolenc in Jukič, Biografski leksikon Občine Prevalje, str. 422–423.

⁴⁴ Šorn, Premogovniki in njihovi rudarji, str. 89.

⁴⁵ Ramšak, Zdravstvo v Zgornji Mežiški dolini, str. 6.

⁴⁶ Plešivčnik, Kronika bolnišnic okrog Uršlje in Pece, str. 232.

⁴⁷ Ramšak, Zdravstvo v Zgornji Mežiški dolini, str. 6.

⁴⁸ Prav tam. Glej tudi: Oder, Rudarji rudnika Mežica, str. 135.

⁴⁹ Oder, Oris načina življenja, str. 139.

⁵⁰ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, 36, k. 2456, št. 28066-06, 34725-07.

⁵¹ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, 36, k. 2456, št. 28066-06.

⁵² ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, 36, k. 2456, št. 34725-07.

*Bolnica v Črni pred drugo svetovno vojno – druga stavba z leve proti desni
(Koroški pokrajinski muzej, Enota Ravne na Koroškem, fototeka).*

Zdravnik Simon Hohenwarter je v Črni deloval kot okrožni in rudniški zdravnik od leta 1903 do leta 1926, ko ga je za leto dni zamenjal zdravnik Anton Grebenc. Slednjega je do prihoda zdravnika Adolfa Ramšaka leta 1927 nadomeščal zdravnik Suher s Prevalj. Adolf Ramšak, ki je v Črni ostal do leta 1957, je skupaj z ženo zdravnico Marijo Štuhec skrbel tako za bolnico kot tudi za zunanjo, ambulantno službo. V Črni pa sta tako prvič delovala kar dva zdravnika.⁵³ Zakonca Ramšak sta se ukvarjala tudi z zdravljenjem zastrupitev s svincom (t. i. saturnizem) med mežiškimi rudarji. V tridesetih letih 20. stoletja sta zdravnika za topilniške delavce uvedla mesečne zdravniške preglede. Število zastrupljenec je v obdobju 1932–1941 padlo na 6 do 10 letno.⁵⁴

Problema saturnizma so se zavedali vsaj že konec 19. stoletja, saj se sanitarni ukrepi oz. izboljšave proti zastrupitvi v črnjanskem rudniku svinca omenjajo v poročilu o napredku asanacije v koroških občinah leta 1900, ko naj bi bili primeri zastrupitev že zelo redki.⁵⁵ V rudniku je takrat delalo med 700 in 800 delavcev. Na podlagi rudniških poročil je bilo leta 1901 med delavci 8 primerov zastrupitve s svincom, kar je terjalo 76 bolniških dni (5–18 bolniških dni na bolnika), leta 1902 pa je za zastrupitvijo zbolelo 20 delavcev (256 bolniških dni, 4–21 bolniških dni na bolnika). Zdravju nevarno naj bi bilo izključno delo v topilnici svinca, zato so tu delavci smeli delati le v intervalih po tri mesece. Rudniški zdravnik Simon Hohenwarter v poročilu dodaja, da

so obbolele delavce takoj premestili na druga delovna mesta.⁵⁶ Zdravnik Hohenwarter je namreč z zdravljenjem saturnizma začel v skladu z vladnimi pravili iz leta 1908, ko je bilo že jasno, da saturnizem povzroča zaužitje ali vdihavanje svinčevega prahu.⁵⁷ R. Müller razmere v Žerjavu opisuje v knjigi *Die Bekämpfung der Bleigefahr in Bleihütten*, ki je izšla leta 1908: ... razmere v Žerjavu so žalostne. Okolica topilnice je pokrita s svinčevim prahom. Od letne produkcije 4000 ton, se ga kar 100 ton raztrese na okoliške strehe in tla. Kljub urejenim jedilnicam, dobri hrani, presenetljivo urejenim umivalnicam, ščetkam za zobe in nohte in kljub strogemu higienskemu režimu je leta 1903 prišlo na 153 mož 39 zastrupitev.⁵⁸ Na osnovi podatkov Frančiške Šmid-Borovnik lahko ugotovimo, da je bilo obolelih znatno več, kot pa jih navajajo zgornja rudniška poročila za leta 1900–1902 in R. Müller za leto 1903. Njeni podatki namreč zajemajo tako svinčeve kolike kot tudi druge bolezni (želodčni in črevesni katar), v katerih se je skrivala zastrupitev s svincom v rudnikih svinca in v topilnici v Žerjavu v letih 1894–1903.⁵⁹

Zanimiva so opažanja deželnega zdravstvenega inšpektorja Hölzla iz leta 1906 glede topilnice svinca v Žerjavu (*Bleischmelzhütte Scheriau vor Schwarzenbach*), saj v zvezi z njo pravi, da so sanitarni pogoji za delavce dobri. Poskušali so zaježiti izpuste svinca v prahu in dimu. Delavcem so uredili kopalnice s tuši, dobro naj bi bilo poskrbljeno tudi

⁵³ Plešivčnik, *Kronika bolnišnic okrog Uršlje in Pece*, str. 233–234.

⁵⁴ Šmid-Borovnik, *Zgodovina saturnizma*, str. 12.

⁵⁵ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, III. Teil, 36, k. 2427, št. 6109/902.

⁵⁶ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, III. Teil, 36, k. 2427, št. 3515/903.

⁵⁷ Šmid-Borovnik, *Zgodovina saturnizma*, str. 4.

⁵⁸ Prav tam, str. 5.

⁵⁹ Prav tam, Tabela 1, str. 11.

Osebe in bolniki v črnjanski bolnici leta 1914 (Koroški pokrajinski muzej, Enota Ravne na Koroškem, fototeka).

Osebe in bolniki v črnjanski bolnici po letu 1918 (Koroški pokrajinski muzej, Enota Ravne na Koroškem, fototeka).

za njihovo prehrano, obleko in stanovanja. Deželni zdravstveni inšpektor ni imel pripomb.⁶⁰

Črnjanska bolnica je delovala najdlje od vseh štirih bolnic v Mežiški dolini. Po drugi svetovni vojni se je bolnica bratovske skladnice preoblikovala v javno bolnico. Leta 1963 so bolnico priključili k bolnici Slovenj Gradec, leta 1967 pa so bolnico v Črni dokončno ukinili.⁶¹ Iz tabele 1 je iz razpolož-

ljivih, sicer nepopolnih podatkov razvidno, da se je v letih do zaprtja prevaljske železarnice 1899 in nekaj let po njem največ ljudi zdravilo v prevaljski bolnici. Črnjanska bolnica pa je okoli leta 1905 prevzela primat med bolnicami tako po številu postelj kot tudi po številu bolnikov po posameznih letih. Znatno porast bolnikov v Črni je značilen za prva tri leta prve svetovne vojne 1914–1916, prav tako je v prvih dveh letih vojne število bolnikov naraslo tudi v leško-prevaljski bolnici.

⁶⁰ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, 36, k. 2456, št. 28066-06.

⁶¹ Plešivčnik, Kronika bolnišnic okrog Uršlje in Pece, str. 234; Oder, Oris načina življenja, str. 140.

Tabela 1: Bolnice v Mežiški dolini⁶²

Leto	Bolnica na LEŠAH <i>Das Werkspital Liescha</i>	Bolnica v ČRNI <i>Das Werkspital Schwarzenbach</i>	Bolnica v GUŠTANJU <i>Das Werkspital Streiteben/Gutenstein</i>	Bolnica na PREVALJAH <i>Das Werk-/Reserve-/Bergspital Prävali</i>
1898	-----	-----	-----	Das Werkspital in Prävali-Liescha 18 postelj 109 bolnikov
1899	-----	-----	-----	Das Werkspital in Prävali-Liescha 16 postelj 46 bolnikov
1900	-----	-----	-----	Das Werkspital 16 postelj 62 bolnikov
1905	16 postelj 16 bolnikov	7 postelj 126 bolnikov	-----	Das Reservespital in Prävali zugleich mit jenem in Liescha ausgewiesen.
1907	16 postelj 29 bolnikov	19 postelj 228 bolnikov	Das Werkspital Streiteben 6 postelj 3 bolniki	
1908	12 postelj 15 bolnikov	19 postelj 176 bolnikov	-----	
1909	-----	19 postelj 126 bolnikov	Das Werkspital Gutenstein 5 postelj 5 bolnikov	Das Bergspital Prävali 6 postelj 34 bolnikov
1910	-----	19 postelj 160 bolnikov	5 postelj 4 bolniki	20 postelj 16 bolnikov
1911	-----	19 postelj 144 bolnikov	5 postelj 0	20 postelj 24 bolnikov
1912	-----	19 postelj 151 bolnikov	5 postelj 0	20 postelj 11 bolnikov
1913	-----	19 postelj 194 bolnikov	5 postelj 4 bolniki	20 postelj 32 bolnikov
1914	-----	19 postelj 202 bolnika	5 postelj 6 bolnikov	12 postelj 79 bolnikov
1915	-----	19 postelj 228 bolnikov	5 postelj 4 bolniki	12 postelj 73 bolnikov
1916	-----	19 postelj 235 bolnikov	5 postelj 21 bolnikov	12 postelj 14 bolnikov

Zdravstvena okrožja v Mežiški dolini in Dravogradu

Organizacija javne zdravstvene mreže se je po sprejetju koroškega deželnega zdravstvenega zakona z dne 9. februarja 1884 v Mežiški dolini naslonila na že obstoječe zdravstvo, ki je sprva delovalo pod okriljem tako bratovskih skladnic (rudnika v Mežici, premogovnika na Lešah, železarne na Prevaljah in železarskih obratov v Guštanju) kot tudi samih industrijskih obratov. Z ustanavljanjem zdravstve-

nih okrožij se je torej nadgradilo že obstoječe zdravstvo, ki je bilo doslej namenjeno izključno delavstvu in njihovim družinam. Oskrbe okrožnega zdravnika so namreč morali biti deležni vsi prebivalci določenega zdravstvenega okrožja, kar predstavlja pomemben napredek v procesu izgradnje javne zdravstvene mreže. Zdravstvena okrožja so lahko poljubno ustanovljale občine same, eno zdravstveno okrožje z okrožnim zdravnikom je lahko obsegalo več občin. V enem okrajnem glavarstvu je bilo lahko ustanovljenih več zdravstvenih okrožij. Služba okrožnega zdravnika je bila javna služba, okrožni zdravnik je bil deželni uradnik, saj je zakon urejal njegovo plačo in pokojnino. Najpomembneje pa je,

⁶² Haus- und Geschäfts- Adress- Kalender, Klagenfurt, 1898–1900; Kärntner Amts- und Adress- Kalender, Klagenfurt, letniki 1905, 1907–1916.

da so bili okrožni zdravniki dolžni zdraviti vse sloje prebivalstva.⁶³

V spodnjem delu javne deželne zdravniške hierarhije so bili okrajni zdravniki – vsak okraj je imel enega okrajnega zdravnika. Za Mežiško dolino je bil pristojen okrajni zdravnik v Velikovcu, za Dravograd okrajni zdravnik v Volšperku. Znotraj okrajev so občine do deželnega zakona same najemale bodisi ranocelnike bodisi zdravnike, če so jih bile seveda sposobne plačati. Po deželnem zakonu iz leta 1884 pa so se ustanavljala že omenjena zdravstvena okrožja, ki so obsegala več občin. Meje zdravstvenih okrožij so morale ostati znotraj političnih okrajev, deželna vlada pa je po eni strani morala poskrbeti, da se s tem ne ustvarijo nesmiselna in prometno nemogoča potovanja zdravnikov, po drugi strani pa tudi za probleme jezikovne narave.⁶⁴ Leta 1901 je bilo skupno koroško povprečje 1 zdravnik na 3312 prebivalcev, pri čemer je bilo najbolj neugodno razmerje v Okrajnem glavarstvu Velikovec, kjer je prišel 1 zdravnik na 5951 ljudi.⁶⁵

V Mežiški dolini sta bili dve zdravstveni okrožji: Zdravstveno okrožje Guštanj in Zdravstveno okrožje Zgornja Mežiška dolina (Obermiessthal) s sedežem v Črni. Pod guštansko zdravstveno okrožje so spadale občine Guštanj, Prevalje, Kotlje, Tolsti vrh in Šentanel pri Pliberku. Temu, da je bil sedež okrožja v Guštanju, sta leta 1905 neuspešno nasprotovali občini Prevalje in Šentanel, saj sta hoteli sedež zdravstvenega okrožja iz Guštanja prenesti na Prevalje. Njuna pobuda je bila zavrnjena z argumentom, da ima Guštanj izjemno dobro geografsko lego v razmerju do občin Prevalje, Kotlje in Tolsti vrh.⁶⁶ V obeh okrožjih v Mežiški dolini je deloval okrožni zdravnik, ki je moral zdraviti vse prebivalce. V praksi je bil to hkrati tudi rudniški oziroma tovarniški zdravnik bratovske skladnice. Za Guštanj so v zvezi z iskanjem novega okrožnega zdravnika med drugim zapisali ...v tem kraju si lahko zagotovi eksistenco le en zdravnik, ki uživa stalne prejemke okrožnega in tovarniškega zdravnika ...⁶⁷ Javnih lekarn Mežiška dolina v tem obdobju ni imela, v celotnem velikovškem okraju sta bili dve – v Pliberku in v Velkovcu. Iz poročila o pregledu javnih in hišnih lekarn (hišne lekarne so imeli zdravniki) za leto 1899 je razvidno, da je bilo v Okrajnem glavarstvu Velikovec poleg dveh javnih še šest hišnih lekarn, od katerih so bile kar tri v Mežiški

dolini – v Guštanju, na Prevaljah in v Črni.⁶⁸ Leta 1903 sta dobili hišno lekarno tudi Mežica in Dravograd.⁶⁹ Prvo javno lekarno v Mežiški dolini so leta 1926 odprli na Prevaljah.⁷⁰

Zdravnik Josef Höhn je bil guštanski okrožni zdravnik v obdobju 1899–1905. S 1. decembrom 1904 je službo zaradi nujnih družinskih razmer prekinil in odšel na delovno mesto topliškega zdravnika v toplice Radein.⁷¹ Z izborom novega zdravnika Antona Skase, ki je 20. januarja 1905 zamenjal Josefa Höhna, se je strinjala tako bratovska skladnica kot tudi jeklarna grofa Thurna Streiteben.⁷² Zdravnik Skasa, ki je v Guštanju ostal vse do konca prve svetovne vojne, je moral med drugim brezplačno zdraviti vse občinske reveže iz občin njegovega zdravstvenega okrožja.⁷³

Na primeru pritožbe šentannelskega župana (St. Daniel bei Bleiburg) M. Kumpreja leta 1912 na Koroški deželni odbor je razvidno financiranje guštanskega okrožnega zdravnika. Občina Šentanel se je namreč pritožila zaradi, po njihovem mnenju, previsokega prispevka, ki ga je morala letno plačevati za guštanskega okrožnega zdravnika Antona Skaso. Bili so mnjenja, da ima zdravnik previsoko plačo. *Zakaj dobi okrožni zdravnik to remuneracijo, saj dobi sicer ekstra plačano cepljenje koz, službena potovanja itd. K temu morajo v času epidemij spet prispevati tudi občine. Čemu torej stalna remuneracija, ako se mora okrožnega zdravnika za vsako poslovanje zopet posebej plačati? Občina Prevalje plača le 80 kron, čeprav bi morala 150 kron, kar je za občino z velikimi industrijskimi podjetji z visoko davčno močjo gotovo prentezek prispevek [...] Prosimo torej, da se nam blagovolji prispevek popolnoma opustiti ali pa vsaj sorazmerno znižati.*⁷⁴ Leta 1912 je zdravnikova plača znašala 700 kron. Največjo vsoto 200 kron je prispeval Guštanj, 80 kron Prevalje, 50 kron Kotlje, 40 kron Tolsti vrh in 30 kron Šentanel; skupaj torej 400 kron.⁷⁵ Razliko do 700 kron so verjetno pokrival bodisi velikovski okraj in koroška deželna vlada bodisi bratovske skladnice in industrijska podjetja.

⁶³ Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko, leto 1889.

⁶⁴ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 725, št. 8216/1895.

⁶⁵ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, III. Teil, 36, k. 2427, št. 27332/1900.

⁶⁶ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 724, št. 603.

⁶⁷ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 724, št. 20877/04. Prevod: *In diesem Orte nur ein Arzt, welcher die fixen Bezüge der Distrikts- und der Werksarztesstelle genießt, seine Existenz und sein Auskommen finden kann ...*

⁶⁸ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, III. Teil, 36, k. 2427, št. 5991/1900.

⁶⁹ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, III. Teil, 36, k. 2427, št. 50090/03.

⁷⁰ Ivartnik, Prispevek o zdravstvu v koroški krajini, str. 138.

⁷¹ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 724, št. 20877/04. Po vsej verjetnosti gre za Radence, kraj Radein pa je obstajal tudi na Tirolskem. V: Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften, str. 165.

⁷² KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 724, št. 20877/04, 2512/05.

⁷³ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 724, št. 2512/05.

⁷⁴ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 724, št. 17717/12.

⁷⁵ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 724, št. 13806/12.

Tabela 2: Zdravniki v Mežiški dolini in Dravogradu⁷⁶

leto	GUŠTANJ <i>Gutenstein</i>	PREVALJE <i>Prävali</i>	ČRNA <i>Schwarzenbach</i>	SPODNJI DRAVOGRAD <i>Unterdrauburg</i>
1883	ranocelnik Peter Augustin	zdravnik Franz Dworzak	ranocelnik Karl Schleifer	ni podatka
1885	zdravnik Otto Mayerhofer	zdravnik Franz Dworzak	ni podatka	ranocelnik Karl Schleifer
1892	zdravnik Franz Schaffler	tovarniški zdravnik Franz Dvoršak	okrožni in praktični zdravnik Josef Pauritsch	ni podatka
1893	okrožni zdravnik Franz Schaffler	tovarniški zdravnik Franz Dvorčak	okrožni in praktični zdravnik Josef Pauritsch	ni podatka
1898	nezasedeno	tovarniški zdravnik (Hüttenverwaltung) Franz Lukas	okrožni in praktični zdravnik Josef Pauritsch	zdravnik Josef Hoffmann
1899	okrožni in tovarniški zdravnik Josef Höhn	tovarniški zdravnik (Hüttenverwaltung) Franz Lukas	okrožni in rudniški zdravnik Josef Pauritsch	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1900	okr. in tov. zdravnik Josef Höhn	tovarniški zdravnik Franz Lukas	okrožni zdravnik Josef Pauritsch	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1905	okr. in tov. zdravnik Josef Höhn babica: Juliana Strauss	tovarniški zdravnik Gustav Herbst babica: Justine Senejak	okr. in rud. zdravnik Simon Hohenwarter	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1907	okr. in tov. zdravnik Anton Skasa babici: Juliana Strauss Maria Senitz	tovarniški zdravnik Gustav Herbst	okr. in rud. zdravnik Simon Hohenwarter	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1908	okr. in tov. zdravnik Anton Skasa babici: Juliana Strauss Maria Senitz	tovarniški zdravnik Gustav Herbst	okr. in rud. zdravnik Simon Hohenwarter	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1909	okr. in tov. zdravnik Anton Skasa	zdravnik bratovske skladnice Wilhelm Schwab	okr. in rud. zdravnik Simon Hohenwarter	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1910	okr. in tov. zdravnik Anton Skasa	zdravnik bratovske skladnice Wilhelm Schwab	okr. in rud. zdravnik Simon Hohenwarter	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1911	okr. in tov. zdravnik Anton Skasa	zdravnik bratovske skladnice Wilhelm Schwab	okr. in rud. zdravnik: Simon Hohenwarter zdravstveni koncipist: Georg Blank	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1912	okr. in tov. zdravnik Anton Skasa	zdravnik bratovske skladnice Wilhelm Schwab	okr. in rud. zdravnik: Simon Hohenwarter zdravstveni koncipist: Georg Blank	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1913	okr. in tov. zdravnik Anton Skasa	zdravnik bratovske skladnice Julis Moschitz	okr. in rud. zdravnik Simon Hohenwarter	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1914	okr. in tov. zdravnik Anton Skasa	zdravnik bratovske skladnice Julis Moschitz	okr. in rud. zdravnik Simon Hohenwarter	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1915	okr. in tov. zdravnik Anton Skasa	ni podatka	okr. in rud. zdravnik Simon Hohenwarter	okrožni zdravnik Josef Hoffmann
1916	okr. in tov. zdravnik Anton Skasa	ni podatka	okr. in rud. zdravnik Simon Hohenwarter	okrožni zdravnik Josef Hoffmann

⁷⁶ Klagenfurter Haus- und Geschäfts- Kalender, 1883 in 1885; Klagenfurter Haus-, Geschäfts-Adress- Kalender, 1892 in 1893; Haus- und Geschäfts-Adress Kalender, 1898, 1899 in 1900; Kärntner Amts- und Adress- Kalender, 1905, 1907–1916.

Na zdravnika Skaso se nanaša zanimiv dopis Narodnega sveta SHS za Mežiško dolino s sedežem na Prevaljah Narodnemu svetu v Ljubljani iz leta 1918, neposredno po koncu prve svetovne vojne in razpadu monarhije. Med drugim vsebuje tudi naslednje: *V celi Mežiški dolini nimamo nobenega slovenskega zdravnika. V tej dolini se nabaja jeklarna v Guštanju, rudokop v Črni in Mežici in premogokop na Lešah pri Prevaljah. V celi dolini se nabaja samo en zdravnik in sicer dr. Skasa v Guštanju, ki je kot zagrizen nemškutar zelo nepriljubljen. En slovenski zdravnik bi bil tembolj nujno potreben, ker dr. Skasa na poklic v oddaljene kraje navadno ne gre. Pripis: Tudi v Črni se nabaja zdravnik nemške narodnosti [Simon Hohenwarter], ki pa za Prevalje in okolico ne pride v poštev.*⁷⁷

Svoje zdravstveno okrožje je leta 1893 dobil tudi Dravograd (Spodnji Dravograd). Prošnjo za ustanovitev zdravstvenega okrožja s sedežem v Dravogradu je občina Koroškemu deželnemu odboru poslala 15. septembra 1891 z utemeljitvijo, da so po eni strani že od leta 1889 brez zdravnika,⁷⁸ po drugi strani pa je Dravograd preveč oddaljen od sedežev drugih zdravstvenih okrožij (19 km od Šentpavla, 9 km od Guštanja in 9 km od Laboda). Na zdravnika v Labodu in Šentpavlu namreč niso mogli računati, saj sta pogosto do bolnikov prispela prepozno, zaradi njune oddaljenosti pa so bili previsoki tudi potni stroški, ki jih revno hribovsko prebivalstvo ni zmoglo. Ugotavljali so, da je v dveh letih, ko so bili brez zdravnika, umrlo več ljudi kot prej.⁷⁹ Kljub ustanovitvi zdravstvenega okrožja v Dravogradu leta 1893 pa slednje še nekaj časa ni zaživel, saj so sprva imeli težave z zasedbo mesta okrožnega zdravnika. Na razpis leta 1893 sta se prijavila mladi zdravnik Adolf Eckstein, ki je leta 1892 diplomiral na Medicinski fakulteti Univerze Karla Ferdinanda v Pragi in imel eno leto delovnih izkušenj v dunajski Splošni bolnici (*Allgemeines Krankenhaus*), in starejši občinski zdravnik Johann Portik iz Buzeta v Istri, ki pa je zaradi prenizke plače – razpisanih je bilo 550 kron letne plače – od prijave odstopil.⁸⁰ Izbrani zdravnik Adolf Eckstein je prav tako od službe okrožnega zdravnika odstopil, saj je medtem že sprejel delovno mesto tovarniškega zdravnika na Moravskem in sicer s plačo 1200 kron.⁸¹ Poleg letne plače v višini 550 kron (250 kron je prispevala občina, ostalo Deželni odbor), je morala občina

zdravniku dati na razpolago tudi štirisobno stanovanje in zelenjavni vrt.⁸²

Ker je razpis za okrožnega zdravnika leta 1893 propadel, je za Dravograd ostal pristojen šentpavelski okrožni zdravnik, ki je imel enkrat do dvakrat tedensko ordinacijo v Dravogradu. V načrtu je imela občina tudi ustanovitev zasilne lekarne, saj so sicer ljudje morali čakati na predpisana zdravila do naslednjega obiska okrožnega zdravnika iz Šentpavla.⁸³ Še leta 1895 je Okrajno glavarstvo Volšperk predlagalo, da bi občini Labod in Dravograd skupaj ustanovili zdravstveno okrožje s sedežem v Labodu.⁸⁴ Kdaj natančno je Dravogradu uspelo zaposliti okrožnega zdravnika, še ni znano. Vsekakor se je to zgodilo najkasneje do leta 1898, ko je to delovno mesto že zasedal zdravnik Josef Hoffman.⁸⁵

Zaključek

Organizacija zdravstva v Mežiški dolini, za katero je bila zaradi močnega industrijskega razvoja od 30.-ih let 19. stoletja dalje značilna velika gostota prebivalstva, je bila do konca 19. stoletja povsem odvisna tako od zasebnega kapitala industrijskih obratov kot tudi od sodelovanja industrijskih obratov in samoorganiziranih delavskih bratovskih skladnic. Skladnice, kamor so del plače vplačevali delavci sami, so si z industrijo stroške za zdravnike, bolnice, zdravila in drugo opremo pogosto delile. Posamezni zdravniki so bili tako obenem zdravniki bratovske skladnice in rudnika oziroma železarne. V Mežiški dolini so v nekem trenutku soobstajale kar štiri bolnice, kar po zaprtju prevajalske železarne in leškega rudnika ni bilo več vzdržno. Najdlje, do leta 1967, je delovala bolnica v Črni.

S koroškim deželnim zdravstvenim zakonom iz leta 1884 pa je dežela Koroška javno zdravstveno mrežo, ki je bila prej urejena le do okrajnega nivoja, razširila tudi na občine. Slednje so z medsebojnim povezovanjem v zdravstvena okrožja, kot sta bila v Mežiški dolini Zgornja Mežiška dolina in Guštanj, zdravniško oskrbo približale vsem prebivalcem občin. Podobno kot je opisana organizacija mreže okrožnih zdravnikov v Mežiški dolini in v Dravogradu, je bilo zdravstvo na občinski ravni organizirano tudi po drugih deželah Avstro-Ogrske. Zdi se, da je bila zdravstvena oskrba na industrializiranih območjih, kot je bila Mežiška dolina, boljša kot pa v bolj podeželskem okolju Dravograda. Dogajalo se je, da so stroške za okrožnega zdravnika poleg občin prispevale tudi različne industrijske družbe; okrožni zdravnik je bil hkrati tudi rudniški

⁷⁷ ARS, AS 33, 17/8, št. 944.

⁷⁸ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 725, št. 11832/1892. Pred letom 1889 se v Dravogradu omenja občinski zdravnik (Gemeindefarzt) Jellinek.

⁷⁹ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 725, št. 9008/1891, 3695/1892, 8183/1891.

⁸⁰ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 725, št. 20381/1893, 8832/1893.

⁸¹ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 725, št. 9718/1893.

⁸² KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 725, št. 13368.

⁸³ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 725, št. 1916/1893.

⁸⁴ KLA, Kärntner Landesausschuss, XII, šk. 725, št. 8216/1895.

⁸⁵ Haus- und Geschäfts- Adress- Kalender, 1898, str. 92.

oziroma tovarniški zdravnik. Občine v bogatejšem industrijskem okolju so namreč stroške vzdrževanja zdravstvenega okrožja v primerjavi z občinami na podeželju lažje zmogle.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 33, Deželna vlada v Ljubljani (1861–1929).

KLA – Kärntner Landesarchiv

Kärntner Landesausschuss.

ÖSA, AVA – Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv

Ministerium des Innern.

Družinski arhiv Berte Pavlinec, Leše.

Koroški pokrajinski muzej, Enota Ravne na Koroškem, fototeka.

Zasebna zbirka razglednic Dragomirja Benka, Prevalje.

TISKANI VIRI

Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Wien, 1915.

Deželni zakonik za Vojvodino Kranjsko, 1889.

Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsamen Gesetze und Verordnungen. III. Band, Wien, 1897.

Haus- und Geschäfts-Adress Kalender, Klagenfurt 1898, 1899 in 1900.

Kärtner Amts- und Adress- Kalender, Klagenfurt: Kleinmayr 1905, 1907–1916.

Klagenfurter Haus-, Geschäfts-Adress- Kalender, Klagenfurt 1892 in 1893.

Klagenfurter Haus- und Geschäfts- Kalender, Klagenfurt 1883 in 1885.

Leksikon občin za Koroško. Dunaj : C. kr. centralna statistična komisija, 1905.

LITERATURA

Frick, Karl R. H.: *Geschichte der Krankenhäuser Kärntens, mit einer Einführung in die Geschichte des Krankenhauswesens in Österreich*. Klagenfurt : Carinthia, 1990.

Ivartnik, Franc: Prispevek o zdravstvu v koroški krajini. *Med Peco in Pohorjem* 3 (ur. Janez Mrdavšič). Ravne na Koroškem : Kulturna skupnost Ravne na Koroškem, 1986, str. 136–148.

Ivartnik, Ivan: Prva bolnica v Mežiški dolini. *Koroški fužinar*, 1980, št. 1, str. 61–62.

Keber, Katarina: *Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Krivograd, Alojz: *Prispevki k zgodovini koroške krajine*. Ravne na Koroškem : Koroški pokrajinski muzej, enota Ravne na Koroškem, 2004.

Lesky, Erna: Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. *Archiv für österreichische Geschichte*, 122. Band, 1. Heft. Wien, 1959, str. 1–228.

Medved, Jakob: *Mežiška dolina: Socialnogeografski razvoj zadnjih sto let*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1967.

Mohorič, Ivan: *Industrializacija Mežiške doline*. Maribor : Založba Obzorja, 1954.

Oder, Karla: Oris načina življenja v industrijskih naseljih Mežiške doline v obdobju kapitalizma. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 62 – Nova vrsta 27, 1991, št. 1, str. 134–145.

Oder, Karla: Rudarji rudnika Mežica in njihovo delo v obdobju 1918 do 1947. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLVI (Kresalov zbornik), 2006, št. 1, str. 125–144.

Plešivčnik, Drago: Kronika bolnišnic okrog Uršlje in Pece. *Med Peco in Pohorjem* (ur. Rajko Poberžnik). Maribor : Založba Obzorja, 1965, str. 217–234.

Proje [Oder], Karla: *Leše, leški rudarji in njihove sege in navade* (diplomska naloga, Oddelek za etnologijo Filozofske fakultete Univerze Edvarda Karmela v Ljubljani). Ljubljana, 1984.

Ramšak, Rudolf: Zdravstvo v Zgornji Mežiški dolini. *Koroški fužinar*, 1954, št. 3–4, str. 6–9.

Srečno! Srečanje rudarjev leškega rudnika, Leše 1984 (ur. Hedvika Gorenšek). Leše : Kulturnoumetniško društvo Leše, 1984.

Suhodolčan-Dolenc, Marija in Jukič, Greta: *Biografski leksikon Občine Prevalje*. Prevalje : Občina Prevalje, 2005.

Šmid-Borovnik, Frančiška: *Zgodovina saturnizma v Mežiški dolini* (diplomska naloga na podiplomskem študiju iz medicine dela, prometa in športa Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani in Univerzitetnega inštituta za medicino dela, prometa in športa Univerzitetnega kliničnega centra Ljubljana). Ravne na Koroškem, 1990.

Šorn, Jože: Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848–1918. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, VIII–IX, 1968–1969, št. 1–2, str. 3–102.

Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor : Založba Obzorja Maribor, 1984.

ZUSAMMENFASSUNG

Krankenhäuser und Sanitätsbehörden im Mežica-(Mieß-)Tal an der Wende zum 19. Jahrhundert

Die Problematik der Entwicklung des Sanitätswesens ist Bestandteil des übrigen historischen politisch-wirtschaftlichen Milieus, konnte das moderne Sanitätswesen doch erst dann entwickelt werden, als sich die Gesellschaft selbst zu modernisieren begann. Einen Wendepunkt bedeuteten diesbezüglich die aufgeklärten Reformen Maria Theresias in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und das *Gesetz vom 30. April 1870, betreffend die Organisation des öffentlichen Sanitätsdienstes*, welches das Gebiet des Sanitätswesens in der Monarchie zum ersten Mal umfassend regelte. Das Gesetz wurde in den darauf folgenden Jahrzehnten durch besondere Landessanitätsgesetze ergänzt, die das Sanitätswesen auf der unteren Gemeindeebene reglementierte. Das Land Kärnten erhielt sein Sanitätsgesetz am 9. Februar 1884.

Für das Mežica-(Mieß-) Tal waren im 19. Jahrhundert eine intensive Industrialisierung (Bergbau und Eisenhüttenwesen) und eine große Bevölkerungsdichte charakteristisch. Im Bleibergwerk Mežica (Mieß), im Kohlebergwerk Leše (Liescha), im Hüttenwerk Prevalje (Prävali) und in den Eisenbetrieben des Grafen Thurn in Guštanj (Gutenstein), Črna (Schwarzenbach) und Mežica arbeiteten viele Bergleute und Eisenwerker. Die Bevölkerungsdichte spielte auch bei der Organisation des Sanitätswesens eine entscheidende Rolle.

Die Organisation des Sanitätswesens im Mežica-Tal hing bis Ende des 19. Jahrhunderts zur Gänze vom Privatkapital der Industriebetriebe ab sowie von

der Zusammenarbeit der Industrie mit den in Eigeninitiative gegründeten Bruderladen der Arbeiter. Die Bruderladen, in welche die Arbeiter selbst einen Teil ihrer Löhne einzahlten, trugen, zusammen mit der Industrie, oft die Kosten für ärztliche Behandlung, Arzneimittel und andere medizinische Ausrüstung. Einzelne Ärzte waren zugleich Ärzte der Bruderladen und des Bergwerks bzw. der Eisenhütte. Im Mežica-Tal bestanden zu einem bestimmten Zeitpunkt nicht weniger als vier Krankenhäuser der Bruderladen gleichzeitig, und zwar in Črna, Prevalje, Leše und Guštanj, was nach der Schließung der Eisenhütte in Prevalje (1899) und des Bergwerks in Leše (1935) nicht mehr gerechtfertigt werden konnte. Am längsten, bis 1967, blieb das Krankenhaus in Črna bestehen.

Durch das Kärntner Landessanitätsgesetz von 1884 wurde der öffentliche Sanitätsdienst im Land Kärnten, der sich bis dahin nur bis zur Bezirksebene ausdehnte, auch auf die Gemeinden ausgeweitet. Letztere machten durch Verbund zu Sanitätskreisen (etwa Zgornja Mežiška dolina/Obermießtal und Guštanj/Gutenstein) die Sanitätspflege allen Gemeindebewohnern zugänglich. Ähnlich wie das Kreisärztenetz im Mežica-(Mieß-)Tal und in Spodnji Dravograd (Unterdrauburg) war das Sanitätswesen auf Gemeindeebene auch in anderen Ländern Österreich-Ungarns organisiert. Allem Anschein nach war die Sanitätspflege in Industriegebieten, wie etwa im Mežica-Tal, besser entwickelt als im provinziellen Milieu von Spodnji Dravograd. Es kam vor, dass die Kosten für den Kreisarzt außer von den Gemeinden auch von verschiedenen Wirtschaftsunternehmen gedeckt wurden; der Kreisarzt war zugleich auch Bergwerksarzt bzw. Betriebsarzt. Den Gemeinden im wohlhabenderen Industriemilieu fiel es leichter, die Kosten für die Erhaltung des Sanitätskreises zu tragen als den Gemeinden in der Provinz.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 330.34:622.34(497.4-17-89)

Prejeto: 22. 1. 2008

Jasna Fischer

dr. zgod., znanstvena svetnica v pokoj, Hudovernikova 4, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: jasna.fischer@guest.arnes.si

Gospodarski razvoj slovenske Koroške v zadnjih desetletjih pred razpadom habsburške monarhije

IZVLEČEK

Gospodarski razvoj slovenske Koroške je bil pred prvo svetovno vojno intenziven in ta odmaknjeni del slovenskega narodnostnega ozemlja ni prav nič zaostajal za drugimi pokrajinami na Slovenskem. To nam potrjujejo tudi statistični podatki, saj je tesno sledila Primorski s Trstom, ki se je razvijala najhitreje. Osnova tega razvoja so bili obrati v dveh industrijskih panogah, rudarstvu in kovinski industriji, ter intenzivnejše izkoriščanje gozdnega bogastva. Dva obrata, rudnik svinca v Mežici in jeklarna grofov Thurnov na Ravnah sta se v tem obdobju intenzivno modernizirala in postala pomembna tudi na celotnem slovenskem ozemlju. Z velikimi vlaganji v posodobitve sta se uspešno branila pred krizami, ki je bila predvsem v devetdesetih letih 19. stoletja globoka in usodna za veliko železarno na Prevaljah.

KLJUČNE BESEDE

Koroška, 19. stoletje, gospodarski razvoj, industrializacija, rudarstvo, železarstvo, prebivalstvo

SUMMARY

ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE SLOVENE CARINTHIA IN THE DECADES BEFORE THE DISINTEGRATION OF THE HABSBURG MONARCHY

The economic development of the Slovene Carinthia was before World War I intensive; this distant part of Slovene national territory was not at all lingering behind the rest of Slovene provinces. Statistical data prove so as Carinthia followed tightly the Primorska region with Trieste, which was developing most rapidly. The bases of the development were plants in two industrial branches, mining and metal industry, and intensive exploitation of forests. Two industrial plants, the lead mine in Mežica and the steelworks of the Thurn counts at Ravne were in that period intensively modernised and became significant for the entire Slovene territory. With huge investments in modernisation they fought successfully against crises, which was particularly in the 90ies of the 19th century fateful for the ironworks in Prevalje.

KEY WORDS

Carinthia, 19th century, economic development, industrialisation, mining, ironworks, population

Slovenska Koroška, ki se je po razpadu habsburške monarhije začela počasi oblikovati v zavesti Slovencev kot nova koroška pokrajina v prvi Jugoslaviji, se razprostira v dolinah rek Meže in Mislinje v celotnem njunem porečju ter delu porečja reke Drave med novo mejo prve Jugoslavije in Republike Avstrije do Ožbolta. Po upravni ureditvi Avstro-Ogrske je to ozemlje do razpada monarhije sodilo v sodni okraj Pliberk v okrajnem glavarstvu Velikovec in v sodna okraja Slovenj Gradec in Radlje v okrajnem glavarstvu Slovenj Gradec. Zaradi prikaza rezultatov popisov prebivalstva v uradnih statističnih publikacijah ni mogoče izračunati natančnega števila prebivalstva v navedenih treh sodnih okrajih, temveč za vse osebe, ki so živele v okrajnih glavarstvih Velikovec in Slovenj Gradec. Žal se v okrajnem glavarstvu Velikovec ne da posebej navesti podatkov za sodni okraj Pliberk, ki je poleg samega Pliberka zajemal vso Mežiško dolino, pa tudi nekaj krajev na slovenskem narodnostnem ozemlju, ki so po razpadu Avstro-Ogrske ostali v Republiki Avstriji. Dejstvo je, da zajamemo tudi osebe na slovenskem narodnostnem ozemlju, ki so po letu 1918 ostale izven državnega okvira prve Jugoslavije. Res pa je tudi, da je bila večina sodnega okraja Pliberk v Mežiški dolini in je tako statistična napaka dokaj majhna. K sreči vemo, da je v letu 1869 v sodnem okraju Pliberk živelo skoraj 39% vsega prebivalstva okrajnega glavarstva Velikovec, ki je štel še tri sodne okraje, Dobro ves, Železno Kaplo in Velikovec. V okrajnem glavarstvu Slovenj Gradec zajamemo poleg sodnih okrajev Slovenj Gradec in Radlje še sodni okraj Šoštanj, ki leži južno od Hude luknje. V sodnem okraju Slovenj Gradec in Radlje je istega leta živelo dobre tri četrtine, 75,58% vseh oseb iz okrajnega glavarstva Slovenj Gradec. Ena četrtina je namreč živela še v sodnem okraju Šoštanj. Ob predpostavki, da se razmerja med številom prebivalstva v omenjenih treh sodnih okrajih v popisnih letih niso bistveno spreminjala, lahko ocenimo, da je na tem območju po popisih prebivalstva leta 1869 živelo nekaj več kot 50.000 oseb, leta 1880 skoraj 52.000 oseb, leta 1890 več kot 47.900 oseb, leta 1900 več kot 45.800 oseb in leta 1910 dobrih 46.000 oseb. Podatki nam razen leta 1880 kažejo upadanje števila prebivalstva. Padci so majhni, toda trend upadanja je kljub zelo majhnemu dvigu v letu 1910 trden. V celoti je število prebivalcev na slovenskem Koroškem v dobrih štirih desetletjih upadlo za dobrih osem odstotkov. Zanimivo pa je, da je v tem času upadlo število prebivalcev v vseh sodnih okrajih okrajnega glavarstva Velikovec za dobra dva odstotka, v okrajnem glavarstvu Slovenj Gradec pa se je povečalo za skoraj 10 odstotkov.¹ Povečanje števila prebivalstva je opazno manjše, kot se je v istem obdobju povečalo število prebivalstva na slovenskem

etničnem ozemlju, kjer je naraslo za skoraj četrtino.²

Pri raziskovanju družbene in gospodarske zgodovine je pomemben kazalec poklicna členitev v štiri osnovne statistične razrede. Porazdelitev prebivalstva med razred A: kmetijstvo, gozdarstvo, lov, ribolov; razred B: obrt in industrija; razred C: storitvene dejavnosti (trgovina, promet, banke in kreditni zavodi, zavarovalnice, hišne službe) ter razred D: vojaštvo, javne službe, svobodni poklici, rentniki, podpiranci, osebe v zavodih in poklicni pripravi ter osebe brez poklica ali brez navedbe poklica, nam podrobneje pokaže smer razvoja in vpliv velikih družbenih procesov, kot sta na primer beg z zemlje in industrializacija.

Tabela številka 1: poklicna porazdelitev v okrajnih glavarstvih Velikovec in Slovenj Gradec po statističnih razredih

razred A: kmetijstvo, gozdarstvo, lov

Okr. glavarstvo	1869	1880	1890	1900	1910
Velikovec	24.614	39.266	36.876	34.413	32.115
Slov. Gradec	22.882	27.512	32.654	32.159	30.289

razred B: obrt in industrija

Okr. glavarstvo	1869	1880	1890	1900	1910
Velikovec	5.123	10.400	10.359	9.761	10.589
Slov. Gradec	2.656	4.972	5.526	7.056	6.703

razred C: promet, trgovina, banke, zavarovalnice

Okr. glavarstvo	1869	1880	1890	1900	1910
Velikovec	332	1.010	1.496	1.779	3.122
Slov. Gradec	292	435	946	1.567	2.270

razred D: javne službe, svobodni poklici

Okr. glavarstvo	1869	1880	1890	1900	1910
Velikovec	2.084	1.813	4.829	5.263	5.602
Slov. Gradec	1.791	1.216	3.140	3.229	4.158

Vsak primarni vir, ki ga zgodovinar uporabi, ima svojo verodostojnost, ki pa ni nujno vedno zanesljiva in predvsem ne primerljiva. To velja tudi za statistične vire, ki so lahko še posebno problematični zaradi načina obdelave podatkov in njihove predstavitve. Historični demografi imajo posebne težave zaradi načina obdelave in predstavitve zbranih podatkov. V naši predstavitvi ni nobenih problemov za leta med 1890 in 1910, ker so avstrijski statistični uradniki poenotili objavo gradiva ljudskih popisov. Problemov je več za čas med letoma 1869 in 1880

¹ Avstrijske poklicne statistike 1869–1910.

² Gl. Fischer, *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo*, str. 122–123.

na različnih ravneh. Globlje ko gremo v podrobnosti, večje so težave. Največje razlike so v načinu obdelave in njihovi predstavitvi predvsem za leti 1869 in 1880.

Za leto 1869 so uvedli kategorijo "oseb brez določenega dela ali zasluzka". Vanjo so šteli skupaj za obe okrajni glavarstvi 32.377 oseb. Tako so zmanjšali število aktivnih in vzdrževanih oseb v vseh poklicnih razredih. Na statističen način so znižali število oseb v vseh statističnih poklicnih razredih. Posredno lahko sklepamo, da so v to ohlapno opredeljeno skupino šteli osebe, ki so navedle, da so bili dninarji in vzdrževane osebe, ki bi sicer morali biti razporejeni po vzoru iz let po letu 1890 v posamezne poklicne razrede. Manj težav imamo z letom 1880, ker so posebej šteli le poklicno skupino dninarjev v vseh poklicnih razredih, ne pa tudi vzdrževanih oseb. Statistično odstopanje je v tem primeru bistveno manjše, saj gre le za 7.591 oseb. Tak način obdelave podatkov v poklicni statistiki nam hudo popači sliko predvsem v obeh številčno najmočnejših poklicnih razredih, v kmetijstvu, lov in ribolovu ter v obrti in industriji. Porast med letoma 1869 in 1880 je izjemno velik in je posledica statistične obdelave, ne pa dejanskega razvoja obeh gospodarskih panog. Vedeti namreč moramo, da sta obe gospodarski dejavnosti zaposlovali večino oseb, ki so navedli, da so dninarji. Z omejitvami, na katere sem opozorila, ugotavljamo, da se je število oseb, ki so se preživljale s kmetijstvom, lovom in ribolovom med letoma 1869 in 1910 zmanjševalo, medtem ko je število oseb v obrti in industriji v istem obdobju naraščalo. V prvi skupini je padlo s 94,9% od vsega prebivalstva na 65,8%, v drugi pa naraslo z 8,4% na 18,2%. Slovenska Koroška je kljub krizi kot posledici neugodne prostorske razporeditve in časovnega ritma izgradnje železniškega omrežja, ki je prizadela železarstvo na Slovenskem v devetdesetih letih 19. stoletja in tudi slovenski Koroški ni prizanesla, kljub vsemu v tem obdobju obdržala skupaj s Primorsko najvišji delež prebivalstva, ki sta ga preživljali obrt in industrija.³

Poklicni razred C, v katerega so bile uvrščene trgovina, kopenski in vodni promet, banke in zavarovalnice, je preživljal dokaj majhen delež prebivalstva slovenske Koroške. Stopnje rasti so bile nizke, med popisnimi dekadami je število oseb v tej raslo za odstotek razen v desetletju 1900–1910, ko je poraslo za dobra dva odstotka. Tako so storitvene dejavnosti preživljale leta 1869 komaj dobrega pol odstotka vsega prebivalstva pokrajine, leta 1910 pa dobrih pet in pol odstotka. Zanimivo je, da se je pokazala v visokih indeksih rasti izgradnja železniške proge po dolini Drave med Mariborom in Prevaljami s povezavo do Celovca v letu 1863 ter

dograditev železniške proge med Celjem in Dravogradom v letu 1899.

Poklicni razred D je združeval osebe v javnih službah, vojski, žandarmeriji, svobodnih poklicih, osebe, ki so bile v šolah in zavodih, rentnike in hišne lastnike. Njihovo število se je v desetletjih med 1869 in 1910 povečalo za dobrih 6 odstotkov od vsega prebivalstva.

Tabela številka 2: Preglednica porazdelitve prebivalstva po statističnih poklicnih razredih⁴

Leto	razr. A	%	razr. B	%	razr. C	%	razr. D	%
1869	47.489	51,58	7.779	8,44	546	0,59	3.875	4,20
1880	66.778	70,61	15.372	16,25	1.445	1,53	3.029	3,20
1890	69.530	72,56	15.885	16,58	2.442	2,55	7.969	8,32
1900	66.527	69,91	16.817	17,66	3.346	3,51	8.492	8,92
1910	62.401	65,79	17.292	18,16	5.392	5,68	9.760	10,29

V tabeli številka 2 so pregledno prikazani združeni podatki za vse štiri poklicne razrede. Preglednica nam najlepše pokaže metodološke probleme pri uporabi objavljenih avstrijskih statističnih podatkov. Največja odstopanja so za leto 1869, precej manjša pa že za leto 1880. Za naslednje tri popise teh težav ni več. Če pogledamo stopnje rasti med letoma 1869 in 1910, dobimo nenavadno visoke indekse, v razredu A 131,4, v razredu B 222,3, v razredu C kar neverjetnih 987,5 in v razredu D 251,9. Bolj realno sliko prikažejo indeksi rasti med letoma 1890 in 1910: v razredu A je indeks 89,7, v razredu B 108,8, v razredu C 220,8 in v razredu D 122,5. Izstopa predvsem podatek za storitvene dejavnosti, ki je velik zaradi dograditve železniških in cestnih povezav slovenske Koroške z drugimi deli slovenskega ozemlja.

Tri doline slovenske Koroške so imele vsa zadnja desetletja življenja v habsburški monarhiji zelo razvite dejavnosti v rudarstvu in industriji. Tam so obratovala velika podjetja tudi v okviru celotne avstrijske polovice države, v Cislitaniji, ne samo v slovenskem etničnem prostoru. To so bili rudnika svinca in cinka v Mežici, premogovnik v Lešah, jeklarna na Ravnah, kovinski obrati na Muti in Mislinji, tovarna kos ter tovarna usnja v Slovenj Gradcu.

Pri orisu gospodarskega razvoja slovenske Koroške v desetletjih pred razpadom habsburške monarhije se bom osredotočila predvsem na razvoj industrije. Za kmetijstvo so bile vse tri doline z majhno izjemo Mislinjske zaradi geografskih danosti zelo neprimerne za kakršenkoli pomembnejši večji obseg kmetijske pridelave. Dolini Meže in

³ Fischer, Slovenska gospodarska bilanca ob vstopu v prvo Jugoslavijo, str. 15.

⁴ Izračuni v obeh tabelah so bili napravljeni na podlagi podatkov, objavljenih v avstrijskih poklicnih statistikah 1869–1910. Odstotki v tabeli so izračunani glede na vse prebivalstvo v okrajnih glavarstvih Velikovec in Slovenj Gradec.

Drave sta ozki brez velikih obdelovalnih njivskih in travniških površin, še največje možnosti je imelo vrtničarstvo. Nekoliko večje možnosti so bile za živinorejo vključno z gojenjem drobnice na višje ležečih hribovitih pašnikih. V okviru razreda A je bilo vsekakor najpomembnejše gozdarstvo zaradi izjemno bogatih gozdov predvsem na Pohorju in Uršlji gori. Izgradnja železnic po Dravski in Mežiški dolini ter med Velenjem in Dravogradom je pospešila izkoriščanje gozdov, saj je omogočila hitrejši razvoj trgovine z lesom in hkrati zagotovila večji obseg zaposlovanja tudi izven poljedelstva.⁵ Nekoliko pomembnejši panogi sta bili še lov in ribolov.

Povsem drugačen pomen na tem območju pa je imela industrija in to že pred velikimi spremembami v drugi polovici 19. stoletja. Na relativno majhnem ozemlju je v obravnavanem obdobju delovala vrsta rudarskih in industrijskih obratov, ki niso bili veliki in pomembni samo za ozemlje slovenske Koroške, ampak tudi za vse slovensko etnično ozemlje, kjer so predstavljali pomembne nosilce industrializacije in razvoja. Raziskovanje gospodarskega razvoja zelo otežuje precejšnje pomanjkanje arhivskega gradiva. Izvirno arhivsko gradivo, ki je nastajalo v posameznih industrijskih obratih, je v glavnem z nekaj izjemami uničeno na vsem slovenskem ozemlju. Med izjemami pa sta k sreči tudi arhiva rudnika svinca in cinka v Mežici ter jeklarne na Ravnah. Ni pa ohranjenega gradiva za tovarno kos in usnja v Slovenj Gradcu – ta je bil uničen sredi šestdesetih let 20. stoletja – in ne za obrat kovinske industrije na Muti. Gradivo železarnice Prevalje je bilo ob preselitvi verjetno prepeljano v Donawitz na Štajerskem ali uničeno. Ne vemo, kje je arhiv železarnice v Mislinji, ki pa v obravnavanem času že ni več obratovala.

Prikaz razvoja najpomembnejših gospodarskih podjetij začnemo v Mežiški dolini. Najstarejši obrat v dolini je bil rudnik svinca v Mežici, ki je sodil med manjše rudnike svinca na slovenskem narodnostnem ozemlju. V njegovi bližnji okolici so delovali prav tako majhni rudniki svinca v Železni Kapli, Črni in Pliberku. Rudarjenje v Mežici se je začelo v prvi polovici 17. stoletja. Vse do sedemdesetih let 19. stoletja so iz rude pridobivali le svinčeve koncentrate, ko pa so zgradili pralnice za mehansko bogatenje, so iz rude pobirali tudi cinkove minerale in začeli pridobivati tudi cinkov in molibdenov koncentrat. Prebiranje rude so opravljali ročno, pri tem delu so bile zaposlene predvsem ženske. Tik pred začetkom prve svetovne vojne so zgradili v Žerjavu osrednjo separacijo rude, ki je bila v tistem času med najmodernejšimi v Evropi. Vzpon rudnika se je začel šele v drugi polovici 19. stoletja, ko je Pliberška rudarska zveza, ustanovljena 1868, uspela

v svojih rokah združiti vse pomembnejše koroške rudnike svinca in je s svojimi kapitalskimi vlaganji modernizirala pridobivanje svinca in cinka. Tako je omogočila tudi povečanje izkopa rude in pridobivanja obeh surovin. Zgradila je nove peči in odprla nov glavni rudniški rov. Leta 1896 je zgradila novo topilnico v Žerjavu in postopoma tam pridobivala svinec iz rude vseh okoliških rudnikov. Leta 1906 je tam zgradila še čistilnico in tako omogočila pridobivanje zelo čistega svinca. Pred prelomom stoletja je bil rudnik tudi elektrificiran s postavitvijo dinamov, lokomobil in elektromotorjev. V letih od 1899 do 1912 so zgradili še male elektrarne v Žerjavu, Topli in Poleni pri Mežici ter tako omogočili elektrifikacijo rudnikov in rudniških naprav.⁶

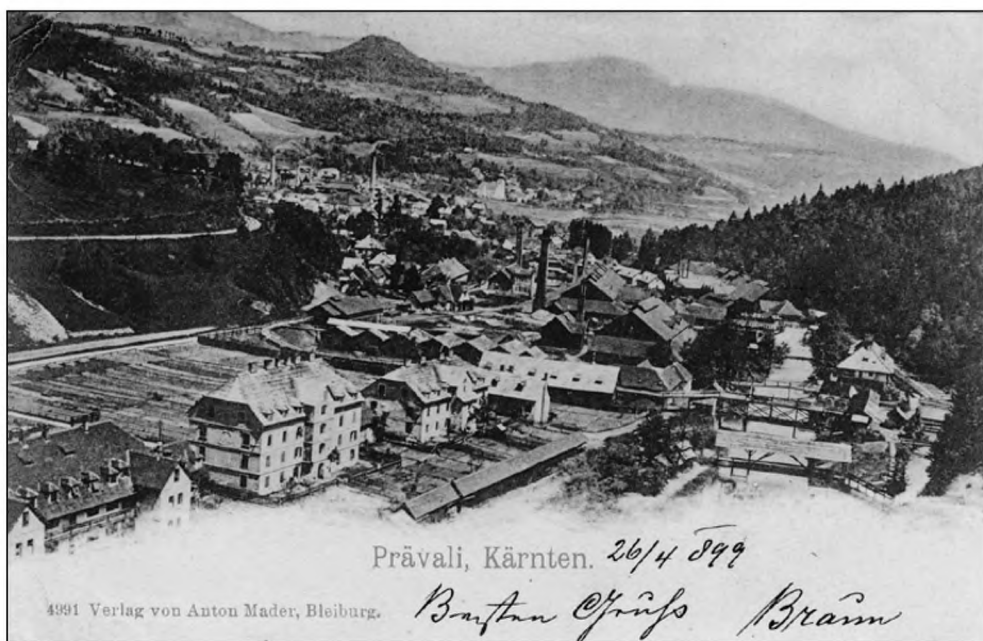
Železarna Prevalje je bila vse do zadnjih let 19. stoletja največji industrijski obrat v Mežiški dolini. Bila je prva v vrsti slovenskih velikih železarn, ki je še pred marčno revolucijo začela intenzivno posodabljanje svojo proizvodnjo. Uspešno je izkoristila konjunkturo v začetku štiridesetih let 19. stoletja, ki je trajala z manjšo prekinitvijo dveh let v času marčne revolucije in letu po njej vse do konca petdesetih let. Železarno so postavili angleški podjetniki Rosthorni, ki so najprej na Prevaljah leta 1824 postavili cinkarno, a je obratovala le štiri leta. Leta 1832 so začeli graditi železarno in bili sami ali z različnimi partnerji njeni lastniki vse do leta 1869, ko je bila ustanovljena velika delniška družba Hüttenberška železarska družba. Tega leta je prevaljska železarna postala njena last. Rosthorni so bili razgledani podjetniki, saj so se "hodili v Anglijo poučevat v moderno železarstvo".⁷ Že takoj po zagonu novega obrata so med prvimi v Evropi uporabljali pudlanje in se intenzivno pripravljali na sodelovanje v gradnji avstrijskega železniškega omrežja z izdelavo tirov, osi in obročev za železniške vagoni. Za železarno je bilo posebej pomembno odkritje naprav za proizvodnjo generatorskega plina leta 1844, ki je omogočilo uporabo manjvrednih kuriv – v Prevaljah lignita iz rudnika Leše, ki pa je obratoval samo do sredine 19. stoletja.

S posodobitvami v štiridesetih letih 19. stoletja je bila železarna pripravljena na sodelovanje v gradnji avstrijskega železniškega omrežja. Izdelovali so tire, osi in obroče za železniške vagoni. Ko je bila prevaljska železarna že v lasti Hüttenberške železarske družbe d.d., so prižgali nov plavž na koks, prvega v alpskih deželah, ki je talil kvalitetno rudo, pripeljano iz Hüttenberga. Bil je hkrati eden od devetih izmed 137 plavžev v letu 1871 v Avstriji, ki so uporabljali samo koks. Vse te velike posodobitve pa

⁵ Uršič, Kmetijstvo in razvoj zadružništva v Šmartnem, str. 300.

⁶ Podatke o razvoju rudnika svinca v Mežici sem povzela po obsežni literaturi, navajam le tri: Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*; Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*; *Enciklopedija Slovenije*, 10, str. 317–318.

⁷ Šorn, *Oris zgodovine železarstva na Slovenskem*, str. 68.

Razglednica Prevalj iz leta 1899 (zasebna zbirka Dragomirja Benka).

niso mogle preprečiti njene ukinitve v začetku devetdesetih let oziroma njene preselitve. Izgubili so namreč boj za dobro prometno povezavo, železniška proga je prišla prepozno. Nov lastnik, železarski koncern Avstrijskoalpska montanska družba, jo je neusmiljeno likvidiral in obrate v letih 1896–1898 preselil na Štajersko, v Donawitz. Zanimivo je, da se je precejšnje število delavcev preselilo skupaj z železarno, veliko pa jih je ostalo brezposelnih.⁸

Najpomembnejši in tudi najuspešnejši podjetniki v Mežiški dolini so bili brez dvoma grofje Thurni. V dolini so imeli tri železarske obrate, fužine v Črni, Mežici in Guštanju (Ravne). Največji obrat je bila ravenska jeklarna. Obrat na Ravnah je deloval že v 18. stoletju, njegov razcvet pa se je začel v drugi polovici 19. stoletja, ko so ga Thurni posodobili. Še pred sredino stoletja so to železarno prvič prestrukturirali in že delno posodobili, tako da je bila pomemben evropski proizvajalec paličnega in vlečnega železa. Sredi petdesetih let so jo temeljito modernizirali, zgradili so pudlarno in valjarno in omogočili, da je začela izdelovati boljše vrste kovanega železa. Leta 1870 so začeli proizvajati taljeno jeklo, ko pa so leta 1881 zgradili še martinovko, so začeli izdelovati plemenita jekla. S to preusmeritvijo proizvodnje so se izognili krizi in s tem usodi Rosthornov in njihove velike železarne na Prevaljah.⁹

Zelo pomemben vir za gospodarsko in družbeno zgodovino industrializacije so ohranjene moštvene knjige za nekatere pomembne industrijske obrate na

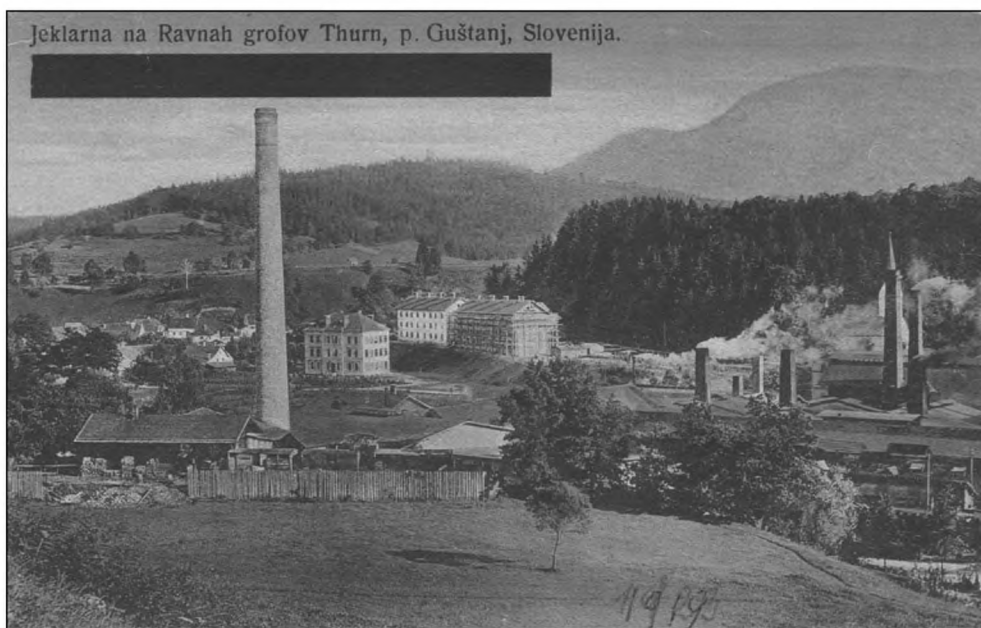
Slovenskem za čas pred prvo svetovno vojno, med njimi tudi za jeklarno na Ravnah za leta od 1834 do 1907.¹⁰ Pri obravnavanju zgodovine in razvoja posameznega industrijskega obrata imamo le redko priložnost, da lahko zelo podrobno predstavimo v njem zaposleno delavstvo. V strokovni literaturi imamo o zaposlenih delavcih v železarni Ravne samo dva zapisa: leta 1850 je bilo na Ravnah, v Mežici in Črni zaposlenih okoli 200 ljudi, leta 1892 pa je na Ravnah delalo 8 uradnikov, 6 obratovodij in 304 delavci.¹¹ V moštveno knjigo na Ravnah so zapisovali samo delavce, ne pa tudi uradnikov in obratovodij. Vpisov je 1.883, dejansko pa je v jeklarni delalo v obdobju 1838–1907 1.599 delavcev. 211 zaposlenih se je namreč v njej zaposlilo dvakrat ali večkrat. Do leta 1878 so se zaposlovali le posamezni delavci, od 1 do 6, po tem letu pa se je zaposlovalo letno med 35 in 65 oseb. Odhodi nihajo med najmanj 7 in največ 93 letno. Delavci so se zaposlovali in odhajali dokaj enakomerno skozi vse leto, je pa opazna tendenca večjega zaposlovanja v jesenskih mesecih in pogostejših odhodih z dela v spomladanskih mesecih. Ta pojav zasledimo tudi v drugih industrijskih obratih v vseh industrijskih panogah. Kažejo na navezanost novega industrijskega delavstva na domače kmečko okolje, ko je bila potrebna njihova pomoč na domači kmetiji.

¹⁰ Arhiv železarne Ravne na Koroškem, Moštvena knjiga 1837–1907.

¹¹ Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*, str. 20, 24; Kolar, *Železarstvo v treh dolinah*, str. 95–96.

⁸ Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 209, 228.

⁹ Prav tam, str. 226.

*Jeklarna grofa Thurna na Ravnah ok. 1916
(fototeka Koroškega pokrajinskega muzeja, enota Ravne na Koroškem).*

Vzroki odhodov iz železarne so različni: približno 3% delavcev je umrlo, 3% je bilo upokojenih. Nekateri so morali oditi zaradi služenja vojske, zaradi pomanjkanja dela je obrat zapustilo skoraj 4%. Bistveno več jih je bilo odpuščenih, kar dobrih 16%, večina zaradi disciplinskih prekrškov, kot so bili "plavi", pijančevanje, pretepi, kraje in, zanimivo, tudi zaradi predolgih bolniških odsotnosti. Skoraj dve tretjini ravenskih železarjev je bilo rojenih v sodnih okrajih Pliberk in Slovenj Gradec, zaposlovali pa so se tudi iz drugih slovenskih krajev ter iz nemške Koroške, nemške Štajerske, Tirolske, Predarlske, Spodnje in Zgornje Avstrije in Šlezije. Ne sme nas presenetiti visoka poklicna usposobljenost zaposlenih v tem obratu. Nekvalificiranih delavcev, dninarjev, delavcev na tovarniškem dvorišču in vajencev je bilo za dobro tretjino, v skupini priučenih, predvsem plavžarjev je bila dobra četrtina, kvalificiranih delavcev raznih strok, največ je bilo ključavničarjev, strugarjev, kovačev, orodnih kovačev, pudlarjev in tesarjev, pa skoraj 40% vseh zaposlenih. Pri tem je zanimiv podatek, da je bil zelo visok delež kvalificiranih delavcev rojenih izven slovenskega narodnostnega ozemlja.¹²

O še dveh manjših železarskih obratih, na Muti in v Mislinji, imamo žal samo fragmentarne podatke. Na Muti je začela 1780 obratovati brescijanska fužina, ki je izdelovala vlečeno, tračno in palično železo in je imela talilni ogenj za železo in talilni ogenj za jeklo. V začetku 19. stoletja so ji

dodali še koncesijo za ogenj za valjano železo.¹³ Fužina v Mislinji, ustanovljena že leta 1724, je bila v lasti družine Zois. Imela je lasten plavž. Železo so pridobivali na Pohorju, nad Mislinjskim grabnom. Izdelovali so žeblje in jih izvažali prek Trsta. Sredi 19. stoletja so že bili sposobni izdelovati osi za železniške vagoni.¹⁴

Industrijski obrati drugih panog so delovali v Slovenj Gradcu ali njegovi najbližji okolici. Žal o njihovem delovanju ne vemo skoraj ničesar, ker njihovi arhivi niso ohranjeni. V Trobljah pri Slovenj Gradcu je obratovala zelo uspešna tovarna kos, v Slovenj Gradcu pa tovarna usnja, postavljena leta 1850, in tovarna meril, ki je začela obratovati leta 1904.¹⁵

Ustanovitev industrijskega obrata in organizacija njegovega dela bi bila brez smisla, če podjetniki izdelkov ne bi tudi uspešno prodajali. Podatki o tej fazi proizvodnje so nam na srečo ohranjeni v obsežnem arhivu Zbornice za obrt in trgovino iz leta 1919 v Arhivu Republike Slovenije. Gre za zbirko anketnih popisnic iz februarja 1919, ki so bile izpolnjene po posameznih industrijskih in večjih obrtnih podjetjih. Odgovori na vprašanje "Kje so slovenska industrijska in obrtna podjetja prodajala svoje izdelke?" nam omogočajo predstavitev zaključne faze proizvodnega procesa.¹⁶ Na sloven-

¹² Arhiv železarne Ravne na Koroškem, Moštvena knjiga 1837–1907.

¹³ Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 151, 223.

¹⁴ Prav tam, str. 145, 149, 150 in 224.

¹⁵ *Enciklopedija Slovenije*, 11, str. 386.

¹⁶ ARS, AS 448, fasc. 311/3. Vsi podatki iz ankete so obdelani v članku Fischer, *Odrptost slovenske industrije v letih pred prvo svetovno vojno*.

skem Koroškem so anketno polo izpolnili le trije obrati: rudnik svinca v Mežici z obratom v Železni Kapli, tovarna kos v Slovenj Gradcu in žage gozdne uprave v Pliberku. Rudnik svinca je poročal, da prodaja v države zahodne Evrope in Severne Amerike. Relativno majhen obrat tovarne kos v Slovenj Gradcu – zaposloval je komaj 25 delavcev – je svoje izdelke prodajal v Turčijo. Ne sme nas presenečati izvoz žaganega neobdelanega lesa s koroških žag. Svoj les so prodajale v Italijo in Grčijo pa tudi v vzdolžno Evropo, v Bolgarijo, Romunijo in Rusijo.

Gledano v celoti je bil proces industrializacije slovenske Koroške v zadnjih desetletjih skupnega življenja v habsburški monarhiji uspešen. Modernizirali so najpomembnejše rudarske in industrijske obrate v pokrajini. Prometno dolgo časa odrezan del slovenskega ozemlja je našel notranjo energijo, finančna sredstva in uspešno dokončal nujno potrebne posodobitve.¹⁷

VIRI IN LITERATURA

VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 448 – Zbornica za trgovino, obrt in industrijo.

Arhiv železarne Ravne na Koroškem

Moštvena knjiga 1837–1907.

Avstrijske poklicne statistike 1869–1910 – Bevölkerung und Viehstand im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, dann der Militärgränze. Nach der Zählung vom 31. Dezember 1869, Bd. 2 : Bevölkerung nach dem Berufe und der Beschäftigung. Wien: K.u.k. Central-Commission, 1871; Österreichischer Statistik, Bd. 1: Bevölkerung nach dem Beruf und der Beschäftigung. Hft.: 2, 3, 4. Wien: Bureau der k.k. statistischen Zentralkommission, 1882; Österreichische Statistik, Bd. 33: Berufstatistik nach den Ergebnissen der Völkzählung vom 31. Dezember 1890. Hft.: 4, 5, 6. Wien: Bureau der k.k. statistischen Zentralcomission, 1894; Österreichische Statistik, Bd. 66: Berufstatistik nach den Ergebnissen der Völkzählung vom 31. De-

zember 1900 in den Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. Hft.: 4, 5, 6. Wien: Bureau der k.k. statistischen Zentralkommission, 1904; Österreichische Statistik, Neue Folge, Bd.3: Berufstatistik nach den Ergebnissen der Völkzählung vom Dezember 1910 in den Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. Hft.: 4, 5, 6. Wien: Bureau der k.k. statistischen Zentralkommission, 1915.

LITERATURA

Enciklopedija Slovenije, 10, 11. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1996, 1997.

Fischer, Jasna: *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo : družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Fischer, Jasna: Odprtost slovenske industrije v letih pred prvo svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1994, 1, str. 35–43.

Fischer, Jasna: Slovenska gospodarska bilanca ob vstopu v prvo Jugoslavijo. *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918–1945–1991* (ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič). Ljubljana : Cankarjeva založba, 1996, str. 13–21.

Kolar, Marjan: Železarstvo v treh dolinah. *Med Peco in Pohorjem*, 1. zv. (ur. Anton Golčer in Rajko Poberžnik). Maribor : Založba Obzorja, 1965, str. 87–111.

Mohorič, Ivan: *Industrializacija Mežiške doline*. Maribor : Založba Obzorja, 1954.

Šorn, Jože: Oris zgodovine železarstva na Slovenskem. *Zgodovinski časopis*, 31, 1977, št. 1–2, str. 63–70.

Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor : Založba Obzorja, 1984.

Uršič, Ivan: Kmetijstvo in razvoj zadružništva v Šmartnem. *900 let Šmartna pri Slovenj Gradcu 1106–2006* (ur. Tone Turičnik, Franček Lasbacher, Vinko Vrčkovnik). Šmartno pri Slovenj Gradcu : Mestna občina Slovenj Gradec in Vaške skupnosti Šmartno, Legen in Turiška vas, 2006, str. 297–306.

¹⁷ Naj mi bo za konec dovoljena zelo osebna pripomba. V veselje in čast mi je bilo, da sem bila povabljenka k pisanju tega sestavka za tematsko številko Kronike o slovenski Koroški. Čustveno sem vezana na ta prelep košček Slovenije, ki je s Slovenj Gradcem sredi Mislinjske doline moj rojstni kraj. V ozkih dolinah slovenske Koroške, obkroženih s Pohorjem, Uršljo Goro, Kozjim hrbtom, Peco, Kozjakom in Graško goro so živeli srčni ljudje, ki so skozi stoletja uspeli ohraniti svoje slovenstvo in predvsem preživeti.

ZUSAMMENFASSUNG

Die wirtschaftliche Entwicklung des slowenischen Kärntens in den letzten Jahrzehnten vor dem Untergang der Habsburgermonarchie

Das kleine Gebiet des slowenischen Kärntens, das eigentlich drei kurze Täler umfasst, überrascht in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts durch seine Vitalität. Laut Schätzungen der Einwohnerzahl, die uns zur Verfügung stehen, kann man darauf schließen, dass die Bevölkerung dort viel langsamer als im übrigen slowenischen ethnischen Gebiet anwuchs. Viel schneller veränderte sich dagegen die Berufsstruktur der Bevölkerung. Das gilt insbesondere für Industrie und Gewerbe. Das erwähnte Gebiet blieb lange Zeit verkehrsmäßig isoliert, nicht nur im Hinblick auf Eisenbahn-, sondern auch auf Straßenverbindungen. Das kleine Stück Erde bot geringe Möglichkeiten für den Ackerbau, darum war im Rahmen der Wirtschaftsaktivität in der Klasse A (Landwirtschaft, Jagd und Fischfang) die Forstwirtschaft (in diesem walddreichen Gebiet) am wichtigsten.

Viel intensiver entwickelte sich die Industrie. Über das Gewerbe liegen uns leider keine Angaben vor. Drei Industriezweige waren von Bedeutung: Bergbau, Metall- und Lederindustrie. Bleiarmes Erz wurde im Bergwerk Mežica (Mieß) gewonnen. Durch Erweiterung von Bergstollen und Moderni-

sierung konnte jedoch die Erzgewinnung wesentlich vergrößert werden: Das Bergwerk wurde relativ schnell elektrifiziert durch Einführung von Dynamos und Lokomobilen, es wurde ein neues Separationswerk in Žerjal gebaut, außerdem begann man auch mit der Produktion von Zink- und Molybdänkonzentrats. Meniger Glück hatten die Hüttenwerkbesitzer in Prevalje (Prävali). Der zunächst moderne und größte Betrieb im Mežica-(Mieß-)Tal führte als einer der Ersten im weiteren Gebiet Österreich-Ungarns das neue Puddelverfahren ein, errichtete den ersten Kokshochofen in den Alpenländern und beteiligte sich mit seinen Qualitätserzeugnissen (Schienen, Achsen und Rädern) am Bau des österreichischen Eisebahnnetzes. Zu Beginn der krisenhaften neunziger Jahre des 19. Jahrhunderts verlegte ihn sein neuer Besitzer jedoch nach Donawitz.

Von den drei Hüttenwerken der Grafen von Thurn war das Eisenwerk in Ravne (Streiteben) das bedeutendste. Seine Besitzer modernisierten und erweiterten es ständig, zuerst um die Jahrhundertmitte um ein neues Puddel- und Walzwerk, später folgte noch ein Martinsofen. Diese Eingriffe ermöglichten die Erzeugung von besseren Schmiedeeisen-, später Edelstahllarten. Über zwei kleinere Hüttenwerke in Muta (Hohenmauten) und Mislinja (Mießling) stehen uns nur wenige Angaben zur Verfügung. In der Umgebung von Slovenj Gradec (Windischgraz) oder in der Stadt selbst nahmen ab Mitte des 19. Jahrhunderts allmählich eine sehr erfolgreiche Sensenfabrik, eine Lederfabrik und eine Messgerätefabrik ihren Betrieb auf.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 373.3(497.4-17)"16/19"

Prejeto: 6. 2. 2008

Alojz Pristavnik

predmetni učitelj geografije in zgodovine v pokoju,
Brdinje 64, SI-2390 Ravne na Koroškem
e-pošta: alojz.pristavnik@email.si

Zgodovina šolstva v Mežiški dolini do leta 1918

IZVLEČEK

V prispevku je prikazana zgodovina šolstva v Mežiški dolini od njegovih začetkov ob koncu 17. stoletja pa do razpada Avstro-Ogrske leta 1918. Šole, njihov nastanek in razvoj so prikazane, kakor si sledijo ob toku reke Meže, od Koprivne skozi Črno v Mežico ter do Prevalj in Guštanja. Enako je prikazano življenje šol, ki so nastajale in delovale visoko nad dolino, v goratem svetu med Peco, Uršljo in strojanskimi hribi, saj učenci zaradi oddaljenosti niso mogli obiskovati šol v dolini. V nekaterih primerih so se pojavile težave tudi pri premoščanju razlik, ki so nastale na socialni, narodni in teritorialni podlagi. Posebno vprašanje, ki je v prispevku med najbolj izpostavljenimi, je vprašanje učnega jezika.

KLJUČNE BESEDE

Mežiška dolina, slovenska Koroška, šolstvo, učitelji, šolske zgradbe, učni jezik, raznorodovanje.

SUMMARY

THE HISTORY OF EDUCATION IN MEŽIŠKA DOLINA (RIVER MEŽA VALLEY) TO THE YEAR 1918

In the contribution, the history of education in Mežiška dolina is presented from its beginnings at the end of the 17th century to the downfall of Austria-Hungary in 1918. Schools, their origin and development are represented as they follow along the river Meža, from Koprivna through Črna to Mežica and further to Prevalje and Guštanj. Also presented are schools founded high above the valley in the mountainous world between Peca, Uršlja and Strojna hills, as pupils could not attend schools in the plains because of remoteness. In some cases difficulties occurred in overcoming differences deriving from social, national and territorial basis. The question most exposed in the contribution is the question of teaching language.

KEY WORDS

Mežiška dolina, Slovene Carinthia, schooling system, teachers, school buildings, teaching language, denationalising

Uvod

Preden se poglobimo v zgodovinska sporočila o razvoju šolstva v Mežiški dolini in si izoblikujemo kratek prikaz razvoja njenih šol do konca leta 1918, je prav, da se na kratko dotaknemo preteklosti tega dela Slovenije oziroma slovenske Koroške in pregledamo osnovne zakone in predpise, s katerimi so urejali razvoj šolstva na slovenskem ozemlju v obnavljanih obdobjih.

Mežiška dolina je del slovenske Koroške oziroma del nastajajoče Koroške pokrajine. Obsega gorato ozemlje ob reki Meži v zahodnem delu Pohorskega Podravja, hkrati je del površja, ki ga imenujemo tudi svet treh dolin in Koroški kot.¹

Do druge polovice 14. stoletja so bile pokrajine sveta treh dolin pod upravo dežele Koroške. Takrat so Koroški odvzeli Dravsko dolino z izjemo Dravograda in Mislinjsko dolino in ju priključili deželi Štajerski. Mežiška dolina in Dravograd sta ostala pod Koroško deželo in doživljala napredek ter tegobe občasno nemirnih in težkih časov. Spremembam se ni mogla ogniti niti slovenska koroška govorica, ki je bila vedno pod močnim vplivom nemščine in ponemčevanja. Ko so po razpletu prve svetovne vojne in takratnih bojov za Koroško ter po plebiscitnih dogajanjih Dravograd in Mežiško dolino odtrgali od pokrajine Koroške in ju priključili Sloveniji oziroma poznejši Kraljevini Jugoslaviji, so s tem temeljito presekali slovenski narodnostni prostor in pretrgali dotakratne skrbno izbrane in stoletja uporabljene in negovane poti med svetom treh dolin ter gospodarskimi, kulturnimi in verskimi središči na Koroškem.

Nove razmere so od ljudi na slovenskem Koroškem terjale preusmeritve k novim središčem, da bi gospodarsko in kulturno napredovali, kar pa je bilo zaradi mejne lege in prejšnje navezanosti na Koroško težko. Tako stanje se je v omiljeni obliki nadaljevalo v poznejše čase in vse do danes. Morda bo odprava schengenskega režima na meji ob koncu leta 2007 pripomogla k temeljitejši oživitvi starih poti in opustitvi predsodkov, ki so še v glavah nekaterih ljudi na obeh straneh stare saintgermainse meje.

Zgodovinske spremembe v deželi Koroški so se odražale tudi v organiziranosti in razvoju šolstva v Mežiški dolini. Do terezijanskih reform v 18. stoletju je šolstvo organizirala predvsem domača duhovščina. Z njenim delovanjem je tesno povezana leta 1700 ustanovljena Pilatova ustanova z denarnim skladom za štipendiranje dijakov.² S sredstvi sklada so med drugim vzdrževali takrat ustanovljeni beneficiat v Guštanju, ki je bil dolžan poleg cerkvenih

opravi poučevati še guštanske učence. To je leta 1700 privedlo do nastanka šole v Guštanju.³

Večina drugih šol v krajih po Mežiški dolini je nastala v 19. stoletju. Njihovo ustanavljanje je bilo povezano s hotenji njenih ljudi in vzpodbujeno s prihajajočimi razsvetljenskimi časi ter takrat nastajajočo avstrijsko šolsko zakonodajo.

Najpomembnejša uredba prvega osnovnošolskega zakona leta 1744⁴ je bila obvezna osnovna šola za učence od šestega do dvanajstega leta starosti. Pri vprašanju jezika so (kljub centralističnemu značaju zakona, katerega želja je bila državo prosvetno in kulturno poenotiti v nemškem jeziku) zmogli dovolj pragmatičnosti in dopustili v trivialki (osnovna šola v manjših krajih v stari Avstriji z najosnovnejšim programom) uporabo slovenskega jezika. Nadzorovanje dela v šolah je prešlo na poklicne nadzornike. V trivialkah je to delo ostalo duhovnikom. Čeprav je primanjkovalo rednih šol, so nadaljevali s šolskim delom in to s poukom ob nedeljah. Učenci so se naučili branja in pisanja slovensčine.

Leta 1805 je bil sprejet drugi osnovnošolski zakon, imenovan Politična šolska ustava. Po njej so delo v šolah v celoti podredili nadzoru rimskokatoliške Cerkve. Za učence, ki niso mogli obiskovati šole, so začeli ustanavljati zasilne nedeljske šole kot novo obliko izobraževanja. V njih so izvajali skrčen obseg pouka in učenci, predvsem na podeželju, so se vsaj malo naučili brati in pisati slovensčino. Iz teh oblik so kasneje pogosto nastale nove stalne ljudske šole.⁵

Tretji osnovnošolski zakon so sprejeli leta 1869.⁶ Med vsemi je bil najbolj liberalen. Z njim so utrdili položaj učiteljev in poskrbeli za njihovo boljšo izobrazbo ter materialno osnovo. S tem so jim dvignili tudi samozavest. Šolsko obveznost so povečali na osem let, od šestega do štirinajstega leta starosti. Uvedli so meščansko šolo za šolanje na poklicnem oziroma obrtnem področju.

Po razpadu Avstro-Ogrske in nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev so avstrijski osnovnošolski zakon iz leta 1869 nekoliko spremenili in tak je veljal do leta 1929,⁷ ko so ga nadomestili z novim, povsem unitarističnim pristopom, s katerim so oblasti v stari Jugoslaviji omejevale samostojnost slovenskega šolstva.

Omenjeni avstrijski osnovnošolski zakoni so tam, kjer so jih uporabljali na pobudo posameznikov (laikov, duhovnikov) ali šolske oblasti, omogočili zgodnje nastajanje šol in v njih izobraževanje in vzgojo otrok. Z ustanavljanjem utrakvistčnih šol, v

¹ Gams, *Pohorsko Podravje*, str. 69.

² Kotnik, Brata Gašpar in Jakob Pilat, str. 40–45.

³ Guštanj od Gutestein, od leta 1952 Ravne na Koroškem.

⁴ Ciperle, Vovko, *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*, str. 36–44.

⁵ Prav tam, str. 45–58.

⁶ Prav tam, str. 59–65.

⁷ Prav tam, str. 69–76.

katerih je bila slovenščina kot učni jezik in učni predmet popolnoma izrinjena, je potekalo načrtno in nemoteno ponemčevanje brez večjih ovir. Ta proces je bil v šolah v Mežiški dolini zaustavljen z razpadom Avstro-Ogrske in s priključitvijo Sloveniji oziroma Kraljevini SHS.

Črna na Koroškem

Črnjanska šola je začela svojo pot v obdobju konkordatne šole, ki so jih ustanavljali med leti 1805–1869 in so jih poimenovali po sporazumu/konkordatu med avstrijsko državo in Svetim sedežem. Že leta 1807 je zahteval okrajni šolski nadzornik dekan Barbo ustanovitev šole, saj je bilo takrat v Črni in v sosednjih zaselkih dovolj šoloobveznih otrok. Njihovo število se je zaradi širjenja rudarstva, železarstva in drugih gospodarskih panog še povečevalo.⁸ Teh dobrih in naprednih namenov o šoli niso uresničili (ustanovitev so preložili na boljše čase) zaradi težav, povezanih s sredstvi za šolo, stanovanje in učitelja.⁹

Šolo v Črni so ustanovili leta 1811 na pobudo grofa Jurija Thurna-Valsassina iz Pliberka. Pobudo je objavil občinski urad v Celovcu in pri tem poudaril, da je ustanovitev nujna. Grof je obljubil vsoto 400 goldinarjev plače učitelju za prvo leto poučevanja in po 50 goldinarjev za vsako naslednje leto za dobo sedmih let kot dodatek k plačilu, ki ga bo učitelju dala Občina Črna. Ta je za ustanovitev šolskega sklada namenila nadaljnjih 100 goldinarjev in se zavezala, da bo njen delež pri letni podpori učitelju 300 goldinarjev in da bo poskrbela za zemljišče za gradnjo šole.¹⁰ Šola je bila po nastanku več let občinska in zasebna. Po odloku šolskih oblasti 1822 in cerkvenih 1823 pa je postala javna, farna, direktivna (delovala je po smernicah šolskih oblasti in cerkve) in trivialna šola ter je sodila do leta 1859 pod Lavantinsko škofijo.¹¹

V desetletjih po obetavnem začetku šole njeni ustanovitelji niso dovolj dobro skrbeli za njeno delovanje. Šola ni imela lastnih prostorov. Nazadnje je gostovala v župnijski Karitzl kajži.¹² Leta 1826 so uvedli ponavljalni nedeljski pouk. Leta 1885 so od župnije odkupili Karitzl kajžo, se odcepili od fare in dobili ime Šola Črna. Tega leta je šola postala dvo-

razrednica.¹³ Leta 1902 je napredovala v trirazrednico in leta 1908, ko so se vselili v novozgrajeno šolo, postala štirirazrednica.¹⁴ Šola je širila svojo dejavnost, postajala je tudi bolj odprta. Dne 1. maja 1887 so odprli kmetijsko šolo. Za začetek so se posvetili sajenju divjakov za vzgojo sadnega drevja.¹⁵ Število učencev je v letih 1823–1884 nihalo med 52–110. Do leta 1908, ko je šola postala štirirazrednica, je zaradi priseljevanja in rasti gospodarstva število učencev naraščalo hitreje.¹⁶ Učenci so k pouku prihajali neredno. Med navedenimi razlogi za odsotnost so: škrlatinka, ošpice, norice in kašelj. Bolezni so imele občasno značaj epidemij.¹⁷ Pomembno vlogo je imela oddaljenost učencev od šole, njihova obremenjenost z domačim delom, premalo je bila tudi prisotna zavest o potrebnosti šole.

Da bi otrokom v najbolj oddaljenih krajih v Koprivni, Podpeci, v Zgornjem in Spodnjem Javorju približali šolo, so od leta 1866 začeli ustanavljati ekskurendne šole. To so bile šole, ki so delovale pod strokovnim vodstvom osrednje šole, pouk je bil nekajkrat tedensko, šola pa ni imela svojega poslopja.¹⁸ Učitelje so izbirali z razpisi, v katerih so od kandidatov zahtevali, da so učitelji, včasih tudi mežnarji/cerkovniki, morali so znati igrati tudi orgle. Biti so morali moralni in "vešči slovenskega jezika", torej *windisch*.¹⁹ Učitelje so plačevali ustanovitelji šole. V obdobju po letu 1869 so uvedli plačilne razrede. Šola v Črni je bila leta 1888 uvrščena v 3. in 4. razred s 540 in 480 goldinarji letno.²⁰ Bila so tudi leta, ko so plačevali v naturalijah, npr. leta 1835 v pšenici, rži in siru.²¹ Plače so bile nizke, delo učiteljev pa zelo razvrednoteno. Učitelj Josef Pototschnigg, po poreklu naj bi bil iz Črne,²² je leta 1835 po treh letih dela odšel, ker zaradi nizke plače ni mogel vzdrževati družine.²³ Težke delovne in življenjske razmere so povzročale pogoste menjave učiteljev.

Črnjanski učitelji so do konca prve svetovne vojne bili: Matthias Schussner (katehet, veroučitelj 1821–1822), Josef Volgger (1823), Michael Thurin (1823–1829), Anton Tessitory (1829–1830), Josef Pototschnigg (1832–1835), Martin Lanner (1835), Simon Janschegg (1835–1841), Peter Rapatz (1841–1846), Johan Oitz (1846–1850), Josef Apuhal (1850–1853), Johann Müller (1853–1857), Josef Apuhal (1858–1872), Anton Svetina (1873), Anton

⁸ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 122. V članku so navedeni osebna imena in priimki, kakor jih navajajo viri in literatura, zato je pri posameznih šolah zaslediti primere, ko ob priimku ni navedenega osebnega imena ali je to nakazano le z začetnico. Osebna imena in priimki so zapisani v nemškem ali slovenskem jeziku, v nekaj primerih je osebno ime zapisano v slovenskem, priimek pa v nemškem jeziku ali obratno. Zaradi takega stanja v virih in literaturi je poenotenje zapisov osebnih imen in priimkov neizvedljivo.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Burjak, *Kronika osnovne šole Črna na Koroškem*, str. 18.

¹¹ SŠM, *Šolska mapa osnovne šole (OŠ) Črna na Koroškem*.

¹² Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 124.

¹³ SŠM, *Šolska mapa OŠ Črna na Koroškem*.

¹⁴ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 124.

¹⁵ SŠM, *Šolska mapa OŠ Črna na Koroškem*.

¹⁶ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 123; SŠM, *Šolska mapa OŠ Črna na Koroškem*.

¹⁷ SŠM, *Šolska mapa OŠ Črna na Koroškem*.

¹⁸ Burjak, *Kronika Osnovne šole Črna na Koroškem*, str. 20.

¹⁹ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 123–128.

²⁰ SŠM, *Šolska mapa OŠ Črna na Koroškem*.

²¹ Prav tam.

²² Sušnik, *Razvoj šolstva v Mežiški dolini*, str. 176.

²³ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 126.

Šolsko poslopje v Črni, postavljeno leta 1908, na fotografiji pred letom 1927, desno bolnica (arhiv šole Črna na Koroškem).

Kolarič (1873–1875), Bartoloma Lausegger (1875–1877), Martin Dernjač (1877–1878), Vinzenz Venko (1878–1880), Peter Hriberšek (1880–1894), Josef Grollnig (1894–1919).²⁴

Vprašanje učnega jezika je bilo na šoli Črna ves čas najbolj v ospredju. Še leta 1851 je bil pouk večinoma v slovenščini, v letu 1869/1870 že slovenski in nemški, leta 1875 pa je obstajala le še zahteva za brezpogojen pouk v slovenščini v prvem razredu.²⁵ Šola je ponemčevala svoje učence. Nemčursko in nemško usmerjeno učiteljstvo je imelo močno oporo v črnjanski maloštevilni nemški skupnosti in ponemčenih Črnjanih.²⁶ Močna opora germanizacije je bila 24. maja 1883 ustanovljena podružnica Deutscher Schulvereina.²⁷ Ustanovil jo je takratni nadučitelj Peter Hriberšek in se s tem celo ponašal v slovenskem glasilu Mir.²⁸ Schulverein je šoli leta 1888 podaril harmonij in bil radodaren s pomočjo revnim v blagu in denarju.²⁹ Pomembno vlogo pri zagotavljanju šolskih potrebščin in šolskega inventarja je imel Krajevni šolski svet – v zapisih do 2. svetovne vojne se uporablja ime krajni, v obravnavanem delu ga v nadaljevanju nadomešča posodobljen izraz krajevni. Po letu 1871 so svet vodili predsedniki: G. Punzengruber (grofov upravitelj), A. Löeschnigg (trgovec), Jessernigg (rudniški upravitelj), J. Gerschak (gostilničar), M. Würzer (grofov nadgozdar) in Schepul (kmet).³⁰

Jesen leta 1892 je zaživelo Društvo prijateljev šole. Zbirali so sredstva kot pomoč šoli in njenim

učencem. Opravili so veliko plemenitega dela. Najbolj prepoznavni so bili po pomoči v kruhu in juhi, kar so prejemale učenci v zimskih mesecih. Ta oblika pomoči je postala tradicionalna.³¹

Delo šole so od njenih začetkov redno nadzirali črnjanski župnik, višji nadzornik – stolni dekan, najprej iz Lavantinske škofije, po letu 1859 pa iz Celovca. Po letu 1869 je delo nadzoroval okrajni šolski inšpektor iz Velikovca. Najbolj kritičen med vsemi nadzorniki je bil Anton Martin Slomšek. Leta 1848 je disciplino in znanje učencev ocenil za popolnoma nezadovoljivo.³²

Podpeca

V drugi polovici 19. stoletja so v Podpeci ob prevladi samotnih kmetij začela nastajati rudarska naselja kot posledica širitve rudnika in priseljavanja. Soloobveznih otrok je bilo vedno več, prihajajoči časi so prinašali nova spoznanja o potrebnosti in koristnosti znanja. Do šole v Črni je bilo več kot pet kilometrov, zato so, da bi učencem pod Peco približali možnosti osnovnega šolanja, leta 1896 ustanovili ekskurendno šolo črnjanske šole.³³ Prva leta je šola gostovala v najeti sobi pri kmetu Simonu Mihevu v Podpeci 20. Pouk je bil dvakrat tedensko. Od leta 1899, ko je šola polno zaživela, je na njej poučeval učitelj iz črnjanske šole Josef Grollnig.³⁴ Število učencev je naglo naraščalo. Že leta 1904 je šola prerasla v enorazredno. Še vedno je spadala pod črnjansko šolo, sedaj kot ekspoziatura/podružnica.³⁵

²⁴ Prav tam, str. 127.

²⁵ Beg, *Slovensko šolstvo na Koroškem*, str. 20, 25, 26.

²⁶ Beg, *Narodni kataster Koroške*, str. 14.

²⁷ SŠM, *Šolska mapa OŠ Črna na Koroškem*.

²⁸ Beg, *Slovensko šolstvo na Koroškem*, str. 99.

²⁹ SŠM, *Šolska mapa OŠ Črna na Koroškem*.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

³² Burjak, *Kronika Osnovne šole Črna na Koroškem*, str. 18, 20.

³³ SŠM, *Šolska mapa OŠ Podpeca*.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

Takrat se je šola od kmeta Miheva preselila v novo šolsko poslopje v naselje Štoparjevo, ki ga je leta 1904 zgradila rudniška družba Bleiberger Union in ga kot svojo lastnino dala šoli v uporabo.³⁶ V tem obdobju je prišlo do sklenitve pogodbe med rudniško upravo, Občino Mežica in Deželnim šolskim svetom. Po njej je rudnik prepustil novo šolsko zgradbo šoli v brezplačno uporabo, pokrival stroške popravil na zgradbi in stroške za šolsko opravo, učitelju nudil brezplačno stanovanje in kurjavo ter dajal 300 kron dodatka letno. Rudnik je preskrbel tudi kurjavo za šolo, ki mu jo je plačal Krajevni šolski odbor iz Črne po dnevni ceni.³⁷ Poleg nalog, ki jih je rudnik sprejel, se je tudi obvezal, da bo učence oskrboval s šolskimi potrebščinami, kot so učbeniki, zvezki in drugo. Katehetu in učiteljici, ki sta prihajala iz Črne, so plačevali za vsako pot po pet kron.³⁸ Šola sta od njenih začetkov vodila upravitelj šole iz Črne in Krajevni šolski svet Občine Črna. Občina Mežica, h kateri je šola spadala, je plačevala Krajevni šolski svet v Črni ustrezen del davka za šolo v Podpeci in vabila svojega zastopnika na vsakokratno sejo Krajevnega sveta v Črni. Svet je šolo oskrboval z učili, plačeval je kurjavo in šolsko služkinjo.³⁹

Šolsko poslopje v Podpeci, postavljeno leta 1904, na fotografiji leta 1956 (arhiv šole Podpeca, shranjeno v šoli Črna na Koroškem).

Učitelj je do leta 1912 stanoval v učiteljskem stanovanju, ki je bilo v prvem nadstropju šole. K šoli je spadal tudi majhen vrt. V tem letu so šolo razširili v dvorazrednico in učitelj se je moral preseliti nedaleč od šole v stanovanje, ki mu ga je priskrbel rudnik. Sedaj sta bila na šoli dva učitelja in tudi drugega je plačeval rudnik z letnim dodatkom 300 kron.⁴⁰ Deutscher Schulverein je tudi v te gorske kraje usmerjal svoje germanizatorske lovke. Slovenščino so uporabljali le še v prvem razredu.⁴¹

Do konca prve svetovne vojne so na šoli poučevali: Josef Grollnig (1889–1904), Josef Possnig (1904–1907), Franc Wedenig (1907–1908), Tomaž Unz (1908–1914) in Ivan Mihev (1912–1919) in Valerija Črešnik (?).⁴² Učitelji so poučevali v nemškem jeziku, čeprav so nekateri znali slovensko.⁴³ Šola je bila povsem utrakvistična.⁴⁴

Javorje

Začetki šole v Javorju segajo v leto 1860,⁴⁵ ko je takratni župnik Piuk začel s poučevanjem otrok z obsežnega ozemlja samotnih kmetij Spodnjega in Zgornjega Javorja, Jazbine, Poduršelske Gore in Štaknečega Vrha.⁴⁶ Šola je bila privatna župnijska in se je imenovala tudi zasilna. Kot taka je delovala do leta 1901, razen med letoma 1888–1900, ko ni bilo pouka, ker je bila takrat javorska župnija brez svojega dušnega pastirja.⁴⁷

Župnik Piuk je poučeval branje, pisanje, računanje in verouk v letih 1860–1870, po tem pa so si sledili duhovniki Sternad (1871–1874), Lubej (1875–1877) in Papler (1878–1888).⁴⁸

Šola ni imela svoje zgradbe. Šolsko delo je potekalo v najetih prostorih kmetije pri Mežnarju, ki leži v bližini cerkve sv. Magdalene na nadmorski višini 1159 m in v tamkajšnjem župnišču.⁴⁹ V obdobju 1880–1900 je v Javorju začasno zamrlo šolsko delo in je veliko otrok ostalo brez pouka. Šola v Črni je bila zanje preveč oddaljena, zato so šolske oblasti sklenile, da jo ustanovijo pri kmetu Dobrodelu (tudi Dervodelu) pri cerkvi sv. Jošta.⁵⁰ Septembra 1889 je okrajni šolski inšpektor Johann Valentinitich sklenil najemno pogodbo med kmetom Dobrodelom in predsednikom šolskega odbora J. Gerschakom. Dobrodel se je obvezal, da bo do 1. novembra 1889 pripravil sobo v prvem nadstropju

40 Prav tam.

41 Pečovnik, *Helena nekoč in danes*, str. 40.

42 SŠM, *Šolska mapa OŠ Podpeca*.

43 Pečovnik, *Helena nekoč in danes*, str. 40.

44 Prav tam. Kot utrakvistično šolo jo omenja tudi Vouk: *Popis koroških utrakvističnih šol do leta 1918*, str. 10.

45 SŠM, *Šolska mapa OŠ Javorje*.

46 Prav tam.

47 Prav tam.

48 Prav tam.

49 Prav tam.

50 SŠM, *Šolska mapa OŠ Črna na Koroškem*.

36 Prav tam.

37 Prav tam.

38 Prav tam.

39 Prav tam.

Domačija Mežnar v Zgornjem Javorju, šola je bila v drugi zgradbi z desne, na fotografiji pred letom 1910 (hišni arhiv domačije Lipold v Koprivni 13, foto Ivan Hojnik).

svoje hiše za ekskurendno šolo. Krajevni šolski svet mu bo za uporabo prostorov plačeval letno najemnino 36 goldinarjev.⁵¹ V sredini septembra je pokrajinski šolski svet odločil, da bo na tej ekskurendni šoli, ki je bila na nadmorski višini 1000 m, potekal pouk ob četrtkih in nedeljah po pet ur dnevno. Poučeval je Peter Hriberšek upravitelj šole v Črni, in je dobival mesečno doklado 15 goldinarjev.⁵² Pred začetkom pouka sta inšpektor Johann Valentinitsch in pokrajinski nadzornik plemeniti g. Webenau pregledala učne prostore pri Dobrodelu in Peter Hriberšek je pričel s poukom 1. maja 1890. Prvi dan so v šolo prišli le štirje učenci in osem kmetov. Protestirali so in zahtevali, da šolo prestavijo k župniji sv. Magdalene. Poleti je te kraje zajela epidemija gripe, zato so šolo od 8. julija do 25. avgusta zaprli. V tem času sta zaradi pritožbe Javorcev dr. Josef Gobanc in Johann Valentinitsch vnovič inšpecirala. Najprej sta bila pri Dobrodelu in nato še v šoli pri Mežnarju. Javorci so utemeljevali svoje zahteve z dejstvi, da je šola pri sv. Joštu v hiši gostilničarja in da šolo iz protesta obiskuje le 8 od 40 šoloobveznih učencev.⁵³ Tako stanje je trajalo do 14. septembra 1890, ko je bil v šoli pri Dobrodelu zadnji dan pouka. Javorci so ostali brez šole do leta 1901.⁵⁴

Prav gotovo so po javorskih domovih v tem času zaživele stare preizkušene oblike samoizobraževanja. Veliko vlogo je imela med ljudmi Mohorjeva druž-

ba. Število naročnikov je do leta 1909 naraslo na 24.⁵⁵

Koroški deželni šolski svet je 7. januarja 1901 sprejel sklep o ustanovitvi enorazredne ljudske šole. Mežnarjevi ljudje so pomagali šoli tudi sedaj in šola je uživala njihovo gostoljubje do konca prve svetovne vojne in še veliko let naprej. Najprej se je imenovala zasilna, v že omenjenem zapisu jo Ludvik Viternik imenuje Državna zasilna šola.⁵⁶

Kljub dejstvu, da je leta 1901 oživljena javorska šola postala državna in ekskurendna šola Črne, so šolo še naprej vodili in na njej poučevali dušni pastirji javorske fare: Franz Rožmann (1901–1903), Franz Božič (1903–1911), Matthäus Weiss (1911–1914), Mihael Kusterle (1914–1916), Josef Feinig (1916–1918) in po letu 1918 Ludvik Viternik.⁵⁷

Šolsko delo je bilo v slovenskem jeziku, administracija pa v nemškem. Tako je ponosno zapisal Ludvik Viternik in povedal, da germanizacija v ta svobodoljuben svet še ni prodrla.⁵⁸ Šolske oblasti so uradno šteje javorsko šolo k utrakvističnim šolam.⁵⁹

Koprivna

Koprivna je bila do druge polovice 19. stoletja v politični občini Bela in v sodnem okraju Železna

⁵¹ Prav tam.

⁵² Prav tam.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Modrej, *Javorska kronika*, str. 39.

⁵⁶ SŠM, *Šolska mapa OŠ Javorje*.

⁵⁷ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 142.

⁵⁸ SŠM, *Šolska mapa OŠ Javorje*.

⁵⁹ Vouk, *Popis koroških utrakvističnih šol*, str. 11.

*Šola v Koprivni, v poslopju župnišča v Koprivni, na fotografiji leta 1913
(hišni arhiv domačije Lipold v Koprivni 13, foto Ivan Hojnik).*

Kapla, s sedežem v Beljaku⁶⁰. Na cerkvenem področju je bila (do nastanka samostojne župnije leta 1792⁶¹ pri cerkvi sv. Jakoba Starejšega) podružnica črnjanske fare. V 19. stoletju in do leta 1918 je spadala pod šolsko upraviteljstvo v Črni in pod Krajevni šolski svet v Železni Kapli.⁶²

Začetki šolstva v Koprivni segajo v leto 1866, saj je vsak dušni pastir vsaj po tem letu tudi poučeval, vizitiral pa ga je okrajni inšpektor iz Pliberka.⁶³ Zasebna prizadevanja koprivskih dušnih pastirjev so pripomogla, da je tudi v teh osamljenih in nekoliko zapostavljenih krajih nastala in živela zasebna zasilna župnijska šola. Do konca obravnavanega obdobja leta 1918 so učence poučevali: Janez Dolžan do leta 1868, J. Lakner (1869–1873), Jožef Oswald (1874–1897), Alojzij Hutter (1897–1902), Jos Kukačka in Volbenk Serajnik (1903–1905) in od 8. novembra 1905 naprej Ivan Hojnik.⁶⁴

Šola je od svojih začetkov delovala v prostorih župnišča, ki stoji v neposredni bližini farne cerkve sv. Jakoba Starejšega na nadmorski višini 1062 m. Zaradi velike oddaljenosti nekaterih učencev od šole so občasno, predvsem pa pozimi, poučevali pri kmetih Kumru in Jeleni pri cerkvi sv. Ane.⁶⁵

Do prihoda Hutterja za župnika in učitelja ne vemo, kako so bili učenci preskrbljeni z učbeniki. Veliko so si lahko pomagali po domovih z že omejenimi knjigami Mohorjeve družbe. Hutter je poučeval otroke branja, pisanja, računanja in verouk v dopoldanskem času. S svojimi denarjem je poskrbel, da so imeli otroci knjige, včasih je tudi od staršev dobil odškodnino. Po knjige je hodil v Ljubljano in jih od tam v nahrbtniku nosil čez gore v Koprivno.⁶⁶ Plemenito izobraževalno delo koprivskih duhovnikov je po letu 1905 nadaljeval Ivan Hojnik. V tem času, natanko 4. novembra 1910, je dotakratna zasebna zasilna šola v Koprivni postala ekspozitura ljudske šole v Črni. To spremembo je z odlokom potrdil Deželni šolski svet, ko sta se o tem dogovorila ljudska šola Črna in okrajni šolski inšpektor Socher iz Velikovca. Šola je s tem postala javna. Odgovornost zanjo so prevzeli šola v Črni, Občina Črna in tamkajšnji Krajevni šolski svet.⁶⁷ Šola je bila do konca obravnavanega obdobja enorazredna. V šolskem letu 1910/11 je imela en oddelk, v naslednjem letu dva, od šolskega leta 1913/14 do vključno šolskega leta 1926/27 pa tri oddelke.⁶⁸ Ivan Hojnik je dajal šoli učne prostore v brezplačno uporabo vsa leta od 1905 – tudi za drva in čiščenje ni ničesar zahteval ali prejel.⁶⁹ Če po tem primerjamo skrb za šolo s tisto iz ne tako oddaljene Črne, se koprivski šoli ni godilo preveč dobro.

⁶⁰ *Leksikon Dravske banovine*, str. 147.

⁶¹ Ustni vir: Tone Vrisk, 12. 12. 2007.

⁶² Vouk, *Popis koroških utrakvistčnih šol*, str. 11.

⁶³ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 142.

⁶⁴ *Koledarji Mohorjeve družbe*, seznam naročnikov v letih 1866–1919; Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 142.

⁶⁵ Ustni vir: Rajko Kurnik, Simon Polanšek, marec 2007; SŠM, *Šolska mapa OŠ Podpeca*.

⁶⁶ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 142.

⁶⁷ SŠM, *Šolska mapa OŠ Koprivna*.

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ Prav tam.

O številu učencev imamo skromne podatke. Leta 1913 je šolo neredno obiskovalo 25 učencev in 25 učenk. Domače delo, oddaljenost od šole in hude zime so bili najpogostejši vzroki za izostajanje. Da bi omilili posledice izostajanja, je Ivan Hojnik za najbolj oddaljene učence organiziral poučevanje pri sv. Ani.⁷⁰

Pri vprašanju učnega jezika v šoli je Ivan Hojnik kot narodno zaveden človek, učitelj in župnik ravnal v skladu s svojim prepričanjem in trdnim značajem. Šolsko delo je potekalo v slovenščini, administracijo pa je vodil v nemščini, kolikor je bilo potrebno.⁷¹ Šolske oblasti so imele šolo za utrkvistično in vse do konca 1918 za javno podružnico šole v Črni. Označena je bila kot zasilna šola.⁷²

Mežica

S prvimi skromnimi začetki učenja branja in pisanja je z nedeljsko⁷³ šolo v župnišču začel vsaj od leta 1819 dušni pastir Karl Andreas.⁷⁴ Ker se je župnik po osmih letih naporega delovanja v mežiški zasebni šoli počutil izčrpanega, pa tudi zdrav ni bil več, je po posvetovanju z zdravniki celovskega liceja, na katerem je bila takrat višja šola za kirurški študij, prosil visoki konzistorij/posvetovalni organ v škofiji za nastavitve mežnarja v Mežici, ki bi bil večš poučevanja in orgljanja.⁷⁵ Tako bi dobil mlajšo učno moč, da bi nadomestil že ostrelega mežnarja, ki mu je bilo to delo le postranski zaslužek – sicer je bil v službi pri grofu Thurnu, znanja pisanja in orgljanja pa ni bil več. Župnik je izrazil pripravljenost, da se bo zavzel za financiranje šolanja, ki bi zajemalo plačilo mežnarju, prehrano ter stanovanje v župnišču.⁷⁶ Konzistorij je v začetku novembra 1827 določil, naj Simon Praschag (takrat pomožni učitelj v St. Marcinu v Labotski dolini) kot sposoben organist prevzame pouk pod vodstvom mežiškega župnika.⁷⁷ Simon Praschag je začel s poukom 12. novembra 1827. Učencev je bilo 15. Šolsko delo je potekalo v hiši št. 2, ki jo je najel župnik Karl Andreas za 60 goldinarjev. V tej hiši je stanoval tudi učitelj, prehrano mu je zagotavljal župnik.⁷⁸ Že po treh letih dela je učitelj Simon Praschag samovoljno zapustil mesto učitelja in Mežico, kar je domačine zelo razburilo. Za župnika, ki je bil navdušen pristaš šole, je bil pobeg učitelja sramota, zato je prosil konzistorij, naj posreduje in Simon Praschag se je

moral vrniti in nadaljevati z začetim delom.⁷⁹ Ta dogajanja so povečevala nepriljubljenost šole pri ljudeh kljub povečanju števila šoloobveznih otrok. Z bojkotom pouka, izvajali so ga kmetje, ki svojih otrok niso pošiljali k pouku, sta se pritisk na učitelja in posredno zbadanje župnika Karl Andreasa samo še povečala. Svoje je z grožnjami učitelju dodal odstavljeni mežnar.⁸⁰ Učitelj je za svoje delo dobival leta 1829 plačilo v naturi – pšenica, ajda, sir, kruh ter 71 goldinarjev 42 krajcarjev.⁸¹

V letu 1828 je bilo v Mežici 106 za šolo zrelih otrok, stari so bili od 6 do 12 let. Učitelj, ki ga je Mežica potrebovala, ni vzdržal in je novembra 1829, kljub ugodnostim, ki jih je užival, zapustil Mežico in se preselil v škofijo v Krki.⁸² Z njegovim odhodom je bil pouk na mežiški šoli prekinjen za dolgih 40 let. Le slutiti moremo, zakaj so šolske oblasti dopuščale tako stanje. Odgovornost, da bi presegli obstoječe šolsko mrtvilo, so tudi sedaj sprejeli duhovniki mežiške fare. V štiridesetih letih je poučeval ob nedeljah in včasih še med tednom župnik Simon Pirc, ki je prevzel tudi pobudo za gradnjo šole,⁸³ vendar je morala počakati, ker so takrat prenavljali cerkev in za oboje ni bilo dovolj sredstev. Po odredbi gubernijske uprave št. 30658 z dne 18. decembra 1842 so gradnjo mežiške šole predstavili na poznejše čase.⁸⁴ Veliko let po duhovniku Pircu se je z otroki v Mežici trudil župnik Anton Traun. Bil je sodobnik velikega Antona Martina Slomška⁸⁵ in najbrž pod njegovim vplivom. Po letu 1869 so v šolski okoliš mežiške šole spadala naselja Mežica Tokraj Meže, Mežica Onkraj Meže, Mežica Plat, Lom, Volinjak in del Podpece.⁸⁶ Takrat so oblikovali Krajevni šolski svet.⁸⁷

Leta 1871 je Okrajni šolski svet v Velikovcu zahteval od Krajevnega šolskega sveta v Mežici, da v kraju zgradijo šolo. Zaradi visokih stroškov so zahtevi nasprotovali prebivalci in člani sveta, ki so ga sestavljali sami kmetje. Zelo goreče je nasprotoval gradnji kmet Schlisar, po domače Torc.⁸⁸ Po ponovni in odločnejši zahtevi iz Velikovca so vendarle uredili začasno učilnico za devet šolskih klopi v sobi nad svinjsko kuhinjo v hiši lastnika Schlisarja, takrat hišna številka Mežica 5,⁸⁹ danes je to stavba Trg svobode št. 8.⁹⁰ Učence je še nekaj časa učil župnik Anton Traun.⁹¹

⁷⁰ Ustni vir: Rajko Kurnik, Simon Polanšek, Ana Kumer, marec 2007.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Vouk, *Popis koroških utrkvističnih šol*, str. 11.

⁷³ Gre za zasilno začetno šolo, ker redne šole še ni bilo.

⁷⁴ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 143.

⁷⁵ Prav tam, str. 144.

⁷⁶ Prav tam, str. 144.

⁷⁷ Prav tam, str. 145.

⁷⁸ Prav tam, str. 145.

⁷⁹ Prav tam, str. 146.

⁸⁰ Prav tam, str. 146.

⁸¹ Prav tam, str. 146.

⁸² Prav tam, str. 146.

⁸³ Gornik, *Začetki šolstva*, str. 20.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Rižnik, Lesnik, *Šolstvo v Mežici*, str. 6.

⁸⁶ SŠM, *Šolska mapa OŠ Mežica*.

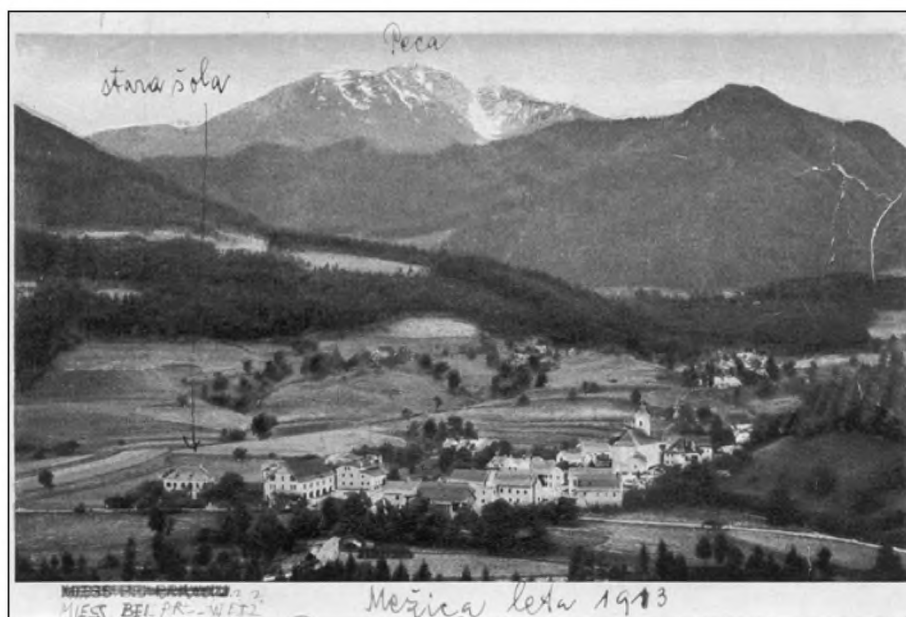
⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam.

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ Rižnik, Lesnik, *Šolstvo v Mežici*, str. 6.

⁹¹ Prav tam.

Šolsko poslopje v Mežici, postavljeno leta 1877, na fotografiji leta 1913 (arhiv šole Mežica).

Mežiška javna šola je začela z rednim delom 9. julija 1876. Začasnega učitelja Rudolfa Pokliča, ki je takrat nastopil službo, je pričakalo kar 116 šoloobveznih otrok, 48 učencev in 68 učenk.⁹² Za začetek gradnje prepotrebne šole so bili izdani številni uradni nalogi šolskih oblasti in potekala so dolgotrajna posvetovanja. Sklep o gradnji šole je sprejel Krajevni šolski svet, ki ga je vodil kmet Luka Kočan.⁹³ Z gradnjo so začeli 7. maja 1877 in jo končali v sploševanju vrednem času že 24. novembra 1877, ko so šolski hram blagoslovili. Prebivalstvo Mežice se je že v času gradnje pritoževalo, da je nova šola nepotrebna.⁹⁴ Ob slovesnosti pri blagoslovitvi so bili ogorčeni.⁹⁵

Šola je bila do leta 1880 enorazrednica s pol-dnevnikom poukom. Odprli so drugi razred in zaposlili drugo učno moč, učiteljsko kandidatko Pavlo Krušič.⁹⁶ Število učencev je naraslo na 99 dečkov in 80 deklic, skupno 179 šolarjev. Povečanje je lahko prepričalo vse tiste Mežičarje, ki so nasprotovali gradnji šole, o potrebnosti le-te.⁹⁷

Leta 1901 so odprli še tretji razred. Učencev je bilo 200, 95 dečkov in 105 deklic. Šola je ostala do konca obravnavanega obdobja trirazredna.⁹⁸ Zaradi povečanja števila učencev so učiteljska stanovanja v šoli preuredili v učilnice, za potrebe učiteljskih stanovanj pa sta Okrajni šolski svet in Krajevni šolski svet sprejela sklep o gradnji vile v Mežici, ki je bila

postavljena leta 1904, hišna številka 31.⁹⁹ Vila je dobila tudi tekočo vodo – šola je sicer dobila vodo – vod že leta 1887.¹⁰⁰ V skoraj stotih letih obstoja mežiške šole 1819–1918 so na njej poučevali in jo vodili župniki, ki so bili hkrati učitelji: Karl Andreas (1819–1829), Simon Pirc (okoli 1840) Anton Traun (?–1876)¹⁰¹; učitelji: Simon Prashag (1827–1829),¹⁰² Pavla Krušič (1882–1887), Jakob Dimnik (1887–1902), Marija Muller (1901–1912), Ivan Tillian (1902–1911), Ana Majcen (1912–1919), Franc Schwarzler (1911–1918); voditelji: Rudolf Poklič (1876–1878), Franc Ratej (1878–1882), Ivan Grasselli (1882–1893), Franc Eberle (1893–1910), Ignac Škorčič (1910–1918).¹⁰³

Učni jezik na šoli je bil do leta 1876 slovenski,¹⁰⁴ po nekaj letih, ko je prevladal utrakvizem, pa slovenski in nemški (v prvem in delno v drugem razredu se je poučevalo v slovenščini, v nadaljnjih razredih pa v nemščini).¹⁰⁵ Mežiška šola je postajala po letu 1876 vse bolj nemška in to kljub temu, da je bilo po ljudskem štetju (leta 1890) 729 Slovencev in 61 Nemcev, deset let pozneje pa 1526 Slovencev in 115 Nemcev.¹⁰⁶

Poglejmo še zahteve glede rabe jezika. Leta 1863 so zahtevali, naj se ljudske šole, tudi mežiška, osnujejo na narodni podlagi; kjer je slovenščina v cerkvi, naj bo tudi v šoli. Leta 1870 je občina Mežica

⁹² SŠM, *Šolska mapa OŠ Mežica*.

⁹³ Prav tam.

⁹⁴ Rižnik, Lesnik, *Šolstvo v Mežici*, str. 6.

⁹⁵ SŠM, *Šolska mapa OŠ Mežica*.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ Prav tam.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 143, 146.

¹⁰² Prav tam, str. 146.

¹⁰³ SŠM, *Šolska mapa OŠ Mežica*.

¹⁰⁴ Rižnik, Lesnik, *Šolstvo v Mežici*, str. 6.

¹⁰⁵ SŠM, *Šolska mapa OŠ Mežica*.

¹⁰⁶ Beg, *Narodni kataster Koroške*, str. 14.

priglasila svojo šolo za slovensko-nemško, leta 1875 pa so se na zborovanju učiteljev v Pliberku učitelji pliberške dekanije izrekli za slovenščino v prvem razredu.¹⁰⁷

Med učitelji, ki so delovali na mežiški šoli, so prevladovali učitelji slovenskega rodu (iz Štajerske in Kranjske), vendar v svoji ponemčevalni vnemi pri ljudeh niso zapustili sledov, kar se tiče bujenja narodne zavesti. Podlegli so nemškim organizacijam, predvsem Deutscher Schulverein, ki je v Mežici deloval od leta 1883. Podpirali so nemštvo in marsikdaj odkrito prezirali slovenstvo.¹⁰⁸

Tunel

Šola Tūnel¹⁰⁹ je dobila svoje ime po bližnjem predoru na železniški progi v naselju Lokovica. To ime je nosila do 21. maja 1925. Novo ime šole je bilo Narodna šola Lokovica. Za zgodovino šole pomembno gradivo so uničili v nemirnih časih po prvi svetovni vojni. Ohranjeni so le zapisi ustnih pričevanj v šolski kroniki, ki so zbrani v mapi šole v

Slovenskem šolskem muzeju, zato so toliko dragocenejši.

Poslopje, ki so ga pozneje spremenili v šolo, je okoli leta 1866 zgradil posestnik Kumprej, po domače Šloser.¹¹⁰ Po nekaj letih je Kumprejevo posest kupila rodbina Thurn, od njih pa zgradbo z ohišnico občina Libuče za 4952,89 goldinarjev.¹¹¹ Občina Libuče je po odkupu Kumprejeve hiše po dogovoru s prebivalci Lokovice, Loma, Dolge Brde in Belšaka ustanovila enorazredno šolo Tūnel.¹¹² Šola je začela z delom 3. novembra 1879.¹¹³ Vodil jo je narodni učitelj¹¹⁴ in prvi je bil učitelj Kolarič, ki je za šolo storil veliko dobrega.¹¹⁵ Do konca obravnavanega obdobja je šola delovala brez večjih težav, daljša prekinitev pouka je bila le med vojno leta 1917. Takrat je na šoli poučevala Amalija Kert.¹¹⁶ Število učencev, ki so obiskovali pouk, se je gibalo med 90 (42 učencev in 48 učenek) in 64 (35 učencev in 29 učenek) leta 1922.¹¹⁷ Učitelji so stanovali v učiteljskem stanovanju v šoli. Prvi učitelj je bil Kolarič (1879–?),¹¹⁸ potem pa so sledili: Peter Pirouz (?), Josef Juvan (1881–1891), Michael Andrič (?),

Šola Tūnel, poslopje postavljeno okoli leta 1866, na fotografiji po letu 1918 (fototeka Koroškega pokrajinskega muzeja Slovenj Gradec, enota Ravne na Koroškem).

¹⁰⁷ Beg, *Slovensko šolstvo na Koroškem*, str. 18, 25, 26.

¹⁰⁸ SŠM, *Šolska mapa OŠ Mežica*.

¹⁰⁹ *Šolska kronika OŠ Lokovica*, 1946–1957, str. 1.

¹¹⁰ SŠM, *Šolska mapa OŠ Lokovica*.

¹¹¹ Prav tam.

¹¹² Prav tam.

¹¹³ SŠM, *Šolska mapa OŠ Lokovica*. Zapis iz leta 1939 omenja odprtje šole 3. novembra 1879, zapis na mapi pa leta 1877.

Singer (*Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 148) postavlja začetek šole v leto 1876, *Krajevni leksikon Slovenije* (str. 475) pa v leto 1866.

¹¹⁴ Beg, *Narodni kataster Koroške*, str. 10.

¹¹⁵ SŠM, *Šolska mapa OŠ Lokovica*.

¹¹⁶ Prav tam.

¹¹⁷ Prav tam.

¹¹⁸ Prav tam.

Franz Rataj (1891–1899), Jožef Feinig (1910–1914, Amalija Kert (1914–1918)).¹¹⁹ Veroučiteljev viri ne omenjajo, zagotovo pa so prihajali iz libuške fare.

Šolsko delo je ves čas (1879–1918) potekalo v slovenskem in nemškem jeziku; v slovenščini so poučevali ob sredah in sobotah, v nemščini pa ob ponedeljkih, torkih in petkih. Ob četrtnih so bili učenci prosti. Šola je bila utrakvistična.¹²⁰ Občina Libuče je leta 1863, še pred nastankom šole Tunel, skupno z občinami Bistrica, Črna in Mežica, poslala prošnjo svojemu poslancu za deželni zbor, naj se ljudske šole "preosnujejo" na narodni podlagi po načelu, kjer se v cerkvah mašuje slovensko, naj bo tudi v šolah slovenski pouk.¹²¹ Pri pouku so uporabljali večinoma nemščino, le abecednik je bil dvojezičen.¹²²

Pri skrbi za ohranjanje in razvoj slovenske narodne zavesti ter kulture je bilo največ vredno prizadevanje staršev. Kolikšen delež imajo pri tem učitelji šole Tunel s svojim slovenskim poreklom, ne moremo soditi.

**Sv. Danijel nad Pliberkom (pred 1918),
Št. Danijel (1918–1941), Spodnja Jamnica
(1945–1970), Šentanel (od 1970)**

V Sv. Danijelu nad Piberkom¹²³ je od leta 1856 začasno poučeval učitelj Gregor

Schwikerschitz, rojen 1836 v bližnji Strojni.¹²⁴ Šolsko delo je do selitve v mežnarijo potekalo v hiši pri Štosirju, po domače pri Prhunu.¹²⁵ Farna cerkev in šolska skupnost sta v bližini stare cerkve leta 1863 zgradili poslopje mežnarije in v njem uredili zasilno učilnico za potrebe enorazredne šole. Šola je bila zasilna in župnijska.¹²⁶ Pomožni učitelj in mežnar je bil Franz Črepinšek. V tem času so potekala zadnja dela pri urejanju učilnice in mežnarije. Leta 1865 so s sredstvi prebivalstva in dežele gradili cerkev sv. Danijela. Župnik se je pri oblasteh trudil, da bi izdali dekret, s katerim bi bil učitelj Franz Črepinšek določen za upravitelja šole, in bi ga tako rešili dolžnosti služiti vojsko. Po takratnem zakonu so bili oproščeni vojaščine samo učitelji z ustrezno izobrazbo, zato prizadevanja niso uspela. Šola tudi ni bila priznana kot šola z dekretom, zato je Franz Črepinšek ostal na šoli le kot pomožni učitelj. Ker pa je bil uspešen, so ga leta 1866 imenovali za šolskega upravitelja in je ostal na šoli vse do leta

1882.¹²⁷ Za potrebe šole so leta 1888 uredili šolski vrt. Dne 24. novembra 1888 je Krajevni šolski svet kupil od posestnika Danijela Marina, po domače Pikala, travnik, parcelna št. 458, za vsoto 150 goldinarjev.¹²⁸

Leta 1890 so za potrebe šole sv. Danijel pridobili od tamkajšnje župnije v last zgradbo mežnarije, v zameno pa je Krajevni šolski svet župniji kupil leseno bajto v Sv. Danijelu št. 17. Vse so uredili tudi na zemljiški knjigi.¹²⁹ Šolo so začeli preurejati. Krajevni šolski svet je 25. februarja 1897 kupil od Štefana Kramolca kos zemljišča ob šoli za ceno 4 goldinarjev in na njem so uredili greznico in stranišče.¹³⁰

Na šolo Sv. Danijela so prihajali učenci iz katastrskih občin Sv. Danijel, Jamnica, Suhi vrh in Strojna, dokler niso na Strojni uredili podružnice.¹³¹ Po narodnosti so bili učenci do leta 1890 vsi Slovenci. Deset let pozneje so našli že 3 Nemce.¹³² Prebivalci so bili zelo narodno zavedni. Občina in Krajevni šolski svet ter ljudje s Strojne so v teh časih bili hude boje s šolskimi oblastmi za slovensko šolo v Sv. Danijelu in na Strojni. Ostro so nasprotovali utrakvizmu.¹³³

Obisk pouka v primerjavi med številom šoloobveznih in šoloobiskujočih učencev je bil med letom zelo spremenljiv. Najbolj so izostajali učenci, ki so služili pri kmetih kot pastirji in so se pred zimo pogosto selili.¹³⁴ V šolskih letih 1886/87 in 1896/97 je bilo število šoloobveznih otrok med 60 in 77.¹³⁵

Učitelji so stanovali v šoli. Po odhodu učitelja in voditelja Franza Črepinška leta 1882 so se učitelji menjavali pogosteje. Do konca obravnavanega obdobja so na šoli poučevali: Franz Drešer (1882–1883), Josef Juvan (1884–1886), Markus Kogelnik (1887), Ivan Mörtl (1887–1896), Rudolf Mörtl (1896–1898), Simon Planteu (1898–1905), Michael Andrič (1905), Ivan Kuraš (1906), Peter Pirouc (1907), Ivan Greger (1907–1909) in Lukas Viternik (1910–1919).¹³⁶

Kot veroučitelj je na šoli v letih 1901–1906 deloval pisatelj Fran Ksaver Meško.¹³⁷

¹¹⁹ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 148.

¹²⁰ Beg, *Slovensko šolstvo na Koroškem*, str. 18.

¹²¹ SŠM, *Šolska mapa OŠ Lokovica*.

¹²² Prav tam.

¹²³ *Krajevni leksikon Slovenije, IV. knjiga*, Občina Ravne, str. 488.

¹²⁴ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 155.

¹²⁵ Mikic, *Kratka zgodovina šole*, str. 56.

¹²⁶ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 155.

¹²⁷ Prav tam.

¹²⁸ SŠM, *Šolska mapa OŠ Št. Danijel*.

¹²⁹ Prav tam.

¹³⁰ Prav tam.

¹³¹ Prav tam.

¹³² Beg, *Narodni kataster*, str. 10.

¹³³ Prav tam.

¹³⁴ SŠM, *Šolska mapa OŠ Št. Danijel*.

¹³⁵ *Popotnik*, 1886/87, str. 100 in *Popotnik* 1896/97, str. 126.

¹³⁶ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 156.

¹³⁷ SŠM, *Šolska mapa OŠ Št. Danijel*.

Poslopje šole Sv. Danijel, postavljeno leta 1863, na fotografiji pred letom 1984 (arhiv šole Šentanel).

Strojna

Odlok o ustanovitvi enorazredne ljudske šole v Strojni je sprejel Okrajni šolski svet v Velikovcu 19. novembra 1907, list 3325.¹³⁸ Šola je začela s šolskim delom v šolskem letu 1907/1908 kot ekspozitura šole Sv. Danijela. Za njeno delovanje in razvoj so bili odgovorni Krajevni šolski svet Strojne, Občina Sv. Danijel in ustanovitelj dežela Koroška.¹³⁹ Šoli so uredili prostore v hiši (učilnico in stanovanje za učitelja) ob poti pod cerkvijo sv. Ulrika/Urha na nadmorski višini 997 m.¹⁴⁰ Šola in cerkev sta ležali na sredi obsežnega šolskega okoliša, ki so mu meje določili z odlokom Okrajnega šolskega sveta Velikovec dne 23. avgusta 1906, list 2254.¹⁴¹ Glavni sestavni del okoliša sta bila naselje Strojna in večina naselja Ivnik, ki pa je ležalo v občini Libeliče.¹⁴² Po ljudskem štetju leta 1900 se je od prebivalcev naselja Strojna opredelilo 256 za slovenski in 2 za nemški občevalni jezik, v naselju Ivnik 103 prebivalci za slovenski in 8 za nemški, v Libeličah 1904 za slovenski in 58 za nemški občevalni jezik.¹⁴³ Tudi v Sv. Danijelu je bila večina za slovenski jezik,¹⁴⁴ kar pomeni, da sta bila krajevna občina Sv. Danijel in šolska občina Strojna slo-

venski in sta se kot taki tudi morali priznati.¹⁴⁵

V šolo v Strojni je v povprečju prihajalo do 40 učencev. Njihove poti do šole so bile za nekatere dolge tudi 2 uri in več, še posebej težavno je bilo pozimi.¹⁴⁶

Po ustanovitvi šole je bil nameščen prvi učitelj – vodja šole Michael Svanjak, ki je poučeval od 3. novembra 1907 do aprila 1912. Med ljudmi je veljal za narodno zavednega in naprednega.¹⁴⁷

Strojanska ljudska šola je s prihodom učitelja Michaela Svanjaka zadostila vsem osnovnim predpisom za začetek izobraževalnega dela. Glede na dejstvo, da je bila občina Sv. Danijel, Strojna pa njen sestavni del, so upravičeno pričakovali, da bo šolsko delo potekalo v slovenskem jeziku in da bo vprašanje nemščine v šoli rešeno v skladu s pravili prave utrakvistične šole, kjer otrok ne silijo, da bi se morali učiti v tujem jeziku ali da bi bil tuj jezik celo njihov učni jezik.¹⁴⁸ A začelo se je drugače. Deželni šolski svet je 24. februarja 1908 ukazal, da mora pouk v Strojni potekati v slovenščini in nemščini, in sicer v prvem letu v slovenščini, v drugem in tretjem menjaje v slovenščini in nemščini, v četrtem pa le še v nemščini. Slovenščino so ponudili kot pomožni in kot učni predmet tri ure, če tako želijo starši. Pri pouku so uporabljali učbenike, ki so bili v rabi na koroških utrakvističnih šolah.¹⁴⁹ Zoper tak ukaz

¹³⁸ Mikic, *Pravda za slovenščino v Šentanelu*, str. 26.

¹³⁹ Mikic, *Pravda za slovenščino v Šentanelu*, str. 28; Beg, *Narodni kataster*, str. 10.

¹⁴⁰ *Krajevni leksikon Slovenije, IV. knjiga*, Občina Ravne, str. 487, 488.

¹⁴¹ Mikic, *Pravda za slovenščino v Šentanelu*, str. 30.

¹⁴² Prav tam.

¹⁴³ Prav tam.

¹⁴⁴ Beg, *Narodni kataster*, str. 10.

¹⁴⁵ Mikic, *Pravda za slovenščino v Šentanelu*, str. 30.

¹⁴⁶ SŠM, *Šolska mapa OŠ Strojna*.

¹⁴⁷ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 141.

¹⁴⁸ Lasbaher, *Šoli na Strojni in Št. Danijelu*, str. 71.

¹⁴⁹ Lasbaher, *Šoli na Strojni in Št. Danijelu*, str. 70; Mikic, *Pravda za slovenščino v Šentanelu*, str. 21–31.

*Poslopje šole Strojna, postavljeno pred letom 1907, na fotografiji leta 1947
(arhiv šole Prežihovega Voranca Ravne na Koroškem).*

deželnega sveta so Občina Sv. Danijel, Krajevni šolski svet Strojna in nekateri starši oziroma zastopniki šoloobveznih otrok vložili pritožbo na Ministrstvo za uk in bogočastje na Dunaju. Pod pritožbo so se podpisali: Občina Sv. Danijel, Krajevni šolski svet, Alojz Riedel in tovariši. Riedel je s tovariši mislil na Luko Obretana, Primoža Buchwalda, Jurija Mainela, Primoža Rebernika, Jurija Močnika, Pavla Mravlaka, Jerneja Rebernika, Filipa Gorenška in Franca Travarja. Zahtevali so slovenščino kot učni jezik na vseh stopnjah, nemščina pa se naj poučuje kot učni predmet, začeni s tretjim letom za otroke, katerih starši to želijo. Nihče naj ne sili otrok k učenju nemščine.¹⁵⁰ Pritožili so se zaradi krivic in kršitev z ustavo zagotovljenih pravic narodov. Zastopal jih je dr. prava Johann Brejc. Pravedanje je trajalo dve leti in 5. julija 1910 je cesarsko kraljevo državno sodišče na Dunaju razsodilo o pritožbi, češ da je utemeljena. Strojancem je bila s tem priznana pravica do slovenskega učnega jezika na obeh ljudskih šolah, na Strojni in v Sv. Danijelu. Nemščina je tako dobila status neobveznega učnega predmeta.¹⁵¹ Koliko se je na šoli zares spremenilo, je že naslednje vprašanje. Koroški deželni šolski svet in Okrajni šolski svet v Velikovcu sta hodila svoja pota in se nista preveč brigala za odločitve in odloke ter razsodbe šolskega ministrstva in državnega sodišča. Šola je bila kljub vsemu utrakvistična.¹⁵²

¹⁵⁰ Prav tam.

¹⁵¹ Lasbaher, *Šoli na Strojni in Št. Danijelu*, str. 80, 84.

¹⁵² Mikic, *Pravda za slovenščino v Šentanelu*, str. 31; Lasbaher, *Šoli na Strojni in Št. Danijelu*, str. 85.

Učitelj Michael Svanjak je bil od prihoda med Strojance odločno na strani krajanov, zato so ga oblasti preganjale in se je leta 1912 odpovedal učiteljski službi. Umrli je med prvo svetovno vojno nekje v Rusiji.¹⁵³

Po odhodu učitelja Michaela Svanjaka je bil 15. decembra 1912 na šolo nameščen Adolf Sokol. Med prvo svetovno vojno je bil vpoklican k vojakom. Ko se je vrnil, je služboval v Kotljah. Na Strojni ga je nadomeščal dvakrat na teden Ludvik Viternik, ki je prihajal s šole v Sv. Danijelu.¹⁵⁴

Farna vas Marija na Jezeru

Poskusi ustanovitve šole v Farni vasi pri Mariji na Jezeru¹⁵⁵ segajo v leto 1819, ko so 7. januarja z gubernijskim odlokom naročili tamkajšnjemu učitelju, naj pripravi vse potrebno za ureditev šole. Odobrili so tudi financiranje njegovega dela.¹⁵⁶ Vsebina odloka nam omogoča sklepanje, da je v Farni vasi šolska dejavnost obstajala že pred tem, vsekakor pa je od tega leta naprej z viri potrjen obstoj šole v Farni vasi oziroma na Prevaljah.¹⁵⁷ Prebivalci, v župniji jih je v tistih časih živelo okoli 3000, niso bili naklonjeni ureditvi šole. Vir omenja več kmetov, ki so bili izjeme. Med njimi so posebej

¹⁵³ SŠM, *Šolska mapa OŠ Strojna*.

¹⁵⁴ Prav tam.

¹⁵⁵ V nadaljevanju se uporablja skrajšano ime Farna vas.

¹⁵⁶ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 132.

¹⁵⁷ Farna vas je od sredine 19. stoletja postajala del hitreje rastočih Prevalj, a je uveljavljala staro tradicijo.

Šolsko poslopje v Farni vasi, postavljeno leta 1862, na fotografiji po letu 1918 (fototeka Koroškega pokrajinskega muzeja Slovenj Gradec, enota Ravne na Koroškem).

omenjeni Thomas Schmid, Veit Rudl in vulgo Roschitz.¹⁵⁸ Poslovenjeno v njih prepoznamo Tomaža Šmida, Vida Rudlna in po domača Rožiča.

Skoraj deset let so trajala prizadevanja konzistorija (posvetovalni organ škofij), šolskega nadzornika in dekana Valentina Miklautza iz Dobrle vasi in domače duhovščine, da bi vendarle uredili šolo, ki bi bila primerna številu za šolo zrelih otrok.¹⁵⁹ Težave so končno rešili štirje zagovorniki in pobudniki šole v Farni vasi Thomas Schmid, Veit Rudl, Kaspar Kunz in Valentin Vetschko. Na svoje stroške so v mežnariji uredili stanovanje za učitelja in razred za pouk. Šola, ki je od leta 1826 dve leti delovala brezplačno v gostilni Veita Rudla, se je preselila v nove prostore 24. novembra 1828. Odprl jo je učitelj Georg Böheim.¹⁶⁰ Število učencev je od začetnih 12 počasi naraščalo na 15 in leta 1834 na 52 vpisanih učencev – 24 od njih je plačevalo šolnino. Dobro delo šole je pohvalil škofijski ordinariat iz Št. Andraža. Leta 1829 so nastavili učitelja Johanna Kowatscha. Leta 1832 so pri šoli ustanovili ponavljalno šolo. Obiskovalo jo je 42 učencev, predvsem prostovoljcev. Dne 8. februarja 1833 je Johann Kowatsch podpisal pogodbo s patronatno prošnjo Dobrle vasi, in sicer o stalni namestitvi in o šolski, mežnarski ter organistovski službi. Delo je opravljal 24 let. Plačo za opravljeno delo je dobival v naturalijah: pšenici, rži, siru in nekaj v denarju. Na razpolago je imel tudi vrt, njivo in pašnik. Za

čiščenje šole in druga opravila je skrbel šolski sluga.¹⁶¹ Za šolo v stari mežnariji so slabo skrbeli in je bila vedno bolj v klavrnem stanju. Učilnica je bila nizka, temačna in majhna. Otroci so bili stlačeni drug ob drugem, kar je oviralo pisanje. V viru ugotavljajo, da je bila stavba zrela za rušenje in da bi na njenem mestu morali zgraditi novo šolo.¹⁶²

Šolo v Farni vasi so obiskovali tudi učenci z bližnjih Prevalj, ki so bile gospodarsko vedno močnejše. Lastniki tovarne Rosthorn & Dickmann so se v petdesetih letih 19. stoletja zelo trudili za izgradnjo skupne šole, a prebivalstvo je temu nasprotovalo, čeprav je železarski sindikat ponujal sofinanciranje izgradnje. Po neuspešnih poskusih o skupni gradnji je železarska stran pohitela in odprla svojo šolo, zgrajeno že leta 1854.¹⁶³

V Farni vasi je bila pot do nove šole daljša. Občina je terjala šolo od leta 1857. Več let so pisali prošnje v Pliberk in na škofijska ordinariata v Št. Andraž in Celovec. Sestavljali so komisije, a se do leta 1861, ko so pričeli z gradnjo, ni kaj dosti spremenilo. Pouk je v času gradnje (leta 1861/1862) potekal v najetih prostorih gostilne pri Stoklu. Z gradnjo so končali 16. oktobra 1862. V šoli sta bila dva razreda in stanovanji za nadučitelja in podučitelja.¹⁶⁴ Šolski okoliš je obsegal Farno vas, Dobji dvor, Navrški vrh, Stražišče, Zagrad, Prevalje, Breznico, Poljano, Tolsti vrh, Šelenberg, Leše, Volinjak,

¹⁵⁸ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 132.

¹⁵⁹ Prav tam, str. 133.

¹⁶⁰ Prav tam, str. 134, 135.

¹⁶¹ Prav tam, str. 135.

¹⁶² Prav tam, str. 136.

¹⁶³ Valentinitich, *Ustanovitev ljudske šole*, prvi list, tekst je pre-fotografiran na 14 fotografij.

¹⁶⁴ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 137.

Plat, Uršljo goro, Kot in Podkraj. Šola je bila dvo-razredna in javna. V šolskem letu 1869/70 je izgubila status matične šole. Postala je podružnica tovarniške šole Prevalje in obiskovali so jo tudi učenci 1. in 2. razreda matične šole. Po prvi svetovni vojni so v njej prenehali z vzgojnim delom.¹⁶⁵

Tri ure na teden je delo potekalo v slovenskem jeziku, sicer pa je bila šola utrakvistična.¹⁶⁶ Z nadaljevanjem šolanja na šoli Prevalje je potekalo delo v nemškem jeziku.¹⁶⁷

Leta 1890 je bilo v občini Prevalje 3311 Slovencev in 1633 Nemcev, deset let pozneje pa 3268 Slovencev in 726 Nemcev. Od tega je bilo pravih Nemcev le 35, a šola je bila kljub temu utrakvistična, matična šola Prevalje pa čisto nemška.¹⁶⁸

Leta 1863 so v šoli v Farni vasi poučevali slovensko, toda učitelji niso obvladali knjižne slovenščine. Leta 1865 so na šoli Prevalje otroci pri izpitu prepevali le nemško. Pet let pozneje se je občina Prevalje izrekla za slovensko-nemško šolo, leta 1875 pa so se učitelji pliberške dekanije na zborovanju v Pliberku izrekli za slovenski jezik v prvem razredu.¹⁶⁹

Prevalje

Od tridesetih let 19. stoletja se je na Prevaljah hitro razvijalo železarstvo, na Lešah pa rudarstvo. Cvetoče gospodarstvo je privabljalo številne priseljence. Povečalo se je tudi število šoloobveznih otrok, zato so lastniki prevaljske tovarne Rosthorn & Dickman ponudili Farni vasi možnost skupne gradnje šole. Trenutek je bil pravi, saj šola v Farni vasi ni bila primerna za šolsko delo, vendar do sodelovanja ni prišlo. Vsaka od obeh strani je začela graditi svojo šolo s svojo jezikovno ureditvijo.¹⁷⁰

Solo na Prevaljah so slovesno odprli 3. novembra 1854. V njej sta bila dva razreda in dve stanovanji. V prvem razredu je bilo 117 učencev, v drugem pa 34. Prostorsko stisko so rešili s podružnično šolo na Lešah v šolskem letu 1856/1857. Tudi na Lešah sta bila dva razreda. Do sprejetja osnovnošolskega zakona 1869 je šola skupaj z leško šolo delovala kot industrijska šolska ustanova. Materialna sredstva so dobivali od šolskega sklada, v katerega so vplačevali delavci in uradniki po 1% lastnega dohodka. Prispevek so znižali na 0,2%, ko so leta 1869 obe šoli predali deželni upravi. S sredstvi sklada so financirali nakup šolskih pripomočkov za otroke članov sklada, nekatera učna sredstva, delno nadaljnje izobraževanje na obrtni šoli, izplačilo honorarja industrijski učiteljici, plačilo nekaterim drugim učiteljem ter drugo. S premoženjem sklada je upravljal devetčlanski odbor. Imel je predsednika, čigar mandat je bil tri leta. Člani odbora so bili direktorji, upravniki, računovodje, mojstri, ključavničarji, strugarji in delavci. Vsi so bili zaposleni v železarni ali v rudniku. Sklad je sodeloval z bratovsko skladnico, a poslovanje obeh je bilo strogo ločeno.¹⁷¹ Ob predaji šole koroški deželni upravi leta 1869 je šola Prevalje postala matična šola z dvema podružnicama; šolo na Lešah in (že nekoliko prej) šolo v Farni vasi. Na šoli je bilo pet razredov. Leta 1889 so zaposlili še devetega učitelja, ker so zelo številčen tretji razred razdelili na fantovski in deklški. V tem letu so s plačilnimi razredi uredili tudi plače učiteljev, in sicer so si od prvega do četrtega razreda plačilni razredi sledili: 700, 600, 540 in 480 goldinarjev. Plača učiteljic je bila le 80% tega zneska.¹⁷²

V letu 1890 je bil nadučitelj Johann Valentinitzsch, ki je na šoli deloval že od leta 1886. Opravljal je tudi naloge cesarsko-kraljevega okrajnega šolskega inšpektorja.¹⁷³ Na matični šoli in na podružnicah so bili še 4 učiteljice, 5 učiteljev in dva kateheta. Od ustanovitve šole in do nastanka matične šole je tam delovalo 34 učiteljev, nadučiteljev in več katehetov. Med njimi je bil tudi nadučitelj Karel Thorinek, ki je leta 1886 prejel državno odlikovanje zlati križec za 36-letno delo in zvestobo. Upokojil se je že pred prejetjem odlikovanja in dobil častni naziv "častni šolski direktor". Pomembno vlogo v življenju in delu šole je imel Krajevni šolski svet. Njegovi predsedniki so bili iz vrst vodilnih ljudi na Občini Prevalje, v tamkajšnji železarni, v leškem rudniku in drugi. Po priimkih sklepamo, da so bili večinoma nemškega porekla.¹⁷⁴

Učno delo je vsa leta (1854–1918) potekalo v nemškem jeziku. Leta 1887 so prepovedali slovenske knjige na šoli, 1895 pa ukinili celo slovenski katekizem.¹⁷⁵ Leta 1869 je šola Prevalje obiskovalo 128 učencev in 128 učenek.¹⁷⁶ Število vseh šoloobveznih učencev se je po tem letu povečalo in je bilo leta 1890 (všteti so tudi učenci s podružnic Leše in Farna vas) 681 učencev, od tega 353 učencev in 328 učenek – skupaj 601, ker šole ni obiskovalo 80 učencev. Samo nemško govorečih je bilo 44 učencev in 54 učenek, skupno 98, samo slovensko govoreč je bil 1 učenec, nemško in slovensko govorečih pa je bilo 279 učencev in 223 učenek – skupno 502. Po veroizpovedi je bilo 600 učencev rimokatoliške vere,

¹⁶⁵ SŠM, *Šolska mapa OŠ Prevalje*.

¹⁶⁶ Prav tam.

¹⁶⁷ Vouk, *Popis koroških utrakvističnih šol*, str. 11.

¹⁶⁸ Beg, *Narodni kataster Koroške*, str. 13.

¹⁶⁹ Beg, *Slovensko šolstvo na Koroškem*, str. 17, 21, 25, 26.

¹⁷⁰ SŠM, *Šolska mapa OŠ Prevalje*.

¹⁷¹ Valentinitzsch, *Ustanovitev ljudske šole na Prevaljah*, 1. in 2. list.

¹⁷² Valentinitzsch, *Ustanovitev ljudske šole na Prevaljah*, 2. in 3. list; SŠM, *Šolska mapa OŠ Prevalje*.

¹⁷³ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 139.

¹⁷⁴ Valentinitzsch, *Ustanovitev ljudske šole na Prevaljah*, 3. in 4. list.

¹⁷⁵ Vouk, *Popis slovenskih utrakvističnih šol*, str. 9; Sušnik, *Razvoj šolstva v Mežiški dolini*, str. 184.

¹⁷⁶ KLA, fond Rosthorn, fascikel XI., mapa 3, fol. 222, 225, v viru ni podatkov o narodnosti.

Šolsko poslopje na Prevaljah, postavljeno leta 1854, na fotografiji po letu 1918 (fototeka Koroškega pokrajinskega muzeja Slovenj Gradec, enota Ravne na Koroškem).

en učenec pa je bil evangeličanske veroizpovedi.¹⁷⁷ Za predpisana učila sta poskrbela Krajevni šolski svet in Odbor šolskega sklada. Odbor je poskrbel tudi za šolske potrebe otrokom članov šolskega sklada. Revne otroke sta oskrbovala Krajevni šolski svet in Cesarsko-kraljeva založba šolskih knjig z Dunaja, ki je šolarjem podarila okoli 60 knjig letno. Šola si je z leti ustvarila knjižnico za učence in odrasle. V njej je bilo 332 knjig: v učiteljski 88, v kmetijski 44 in v ljudski 38. Pomembne izkušnje so učenci pridobivali s praktičnim delom na šolskih zemljiščih pri obeh prevaljskih šolah. Urili so se v sadjarskih veščinah in v čebelarstvu. Učenke so se ukvarjale s pridobivanjem zelenjave in cvetja. Ob koncu šolskega leta 1890 so učenci šole sodelovali s svojimi izdelki na razstavi z učenci drugih šol.¹⁷⁸ V obdobju po letu 1890 je šola postala šeststopenjska. Število učencev je naraščalo.¹⁷⁹ Ko je leta 1899 dokončno propadla prevaljska železarna, ki je bila ena od glavnih mecenov šole in njene nemške usmerjenosti, so se tudi v šoli začeli hudi pretresi. Zaradi množičnega izseljevanja (v obdobju od 1890 do 1900 se je izselilo 907 Nemcev in 43 Slovencev; glej opombo 168) se je začelo zmanjševati število učencev, usihala je denarna in materialna pomoč šoli, kar je vplivalo na redno in stranske dejavnosti šole. Težave so se nadaljevale vse do konca Avstro-Ogrske 1918.¹⁸⁰

Šola je ob svoji redni učno-vzgojni dejavnosti od 1885 razvijala tudi stranske dejavnosti, ki pomenijo začetke organiziranega poklicnega izobraževanja v Mežiški dolini. Delo je potekalo v nemškem jeziku.¹⁸¹

Industrijska šola za dekleta – Čeprav so v ljudski šoli poučevale ročna dela kar tri učiteljice, so se zaradi velikega števila učenk 1. maja 1886 odločili za samostojno industrijsko šolo. Obiskovalo jo je 54 učenk 4. in 5. razreda iz ljudske šole Prevalje in 16 starejših deklet, ki niso bile več šoloobvezne. Delovanje šole so financirali s sredstvi šolskega sklada in sindikata. Delo je potekalo po učnem načrtu v prostorih šole in je trajalo od 4. do 8. šolskega leta. Starejša dekleta so se priključila po 6. šolskem letu. V sedmem letu so že znale risati kroje, krojiti in šivati perilo.¹⁸²

Pouk za ročne spretnosti učencev – Z njim so začeli z dovoljenjem Cesarsko-kraljevega deželne sveta 1. maja 1889. Pri pouku so se učili izdelovati praktične izdelke iz lesa in kartona. Šolsko delo je obiskovalo 8 učencev 5. razreda. Pouk je bil ob sredah in v soboto med 15. in 17. uro. Orodje in prostore sta priskrbela šola in železarna.¹⁸³

Obrotna šola – nadaljuje izobraževanje – Šolo so ustanovili 3. novembra 1885. Vpisali so prve učence, med njimi ni bilo učenk. Šolsko leto so končali 1. junija 1890. Pouk je bil naporen. Vsako šolsko leto je trajalo sedem mesecev, ne glede na praznike

¹⁷⁷ Valentinitš, *Ustanovitev ljudske šole na Prevaljah*, 5. in 6. list.

¹⁷⁸ Valentinitš, *Ustanovitev ljudske šole na Prevaljah*, 7. list; Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 139.

¹⁷⁹ SSM, *Šolska mapa OŠ Prevalje*.

¹⁸⁰ Sušnik, *Razvoj šolstva v Mežiški dolini*, str. 184.

¹⁸¹ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 139.

¹⁸² Valentinitš, *Ustanovitev ljudske šole na Prevaljah*, 8. in 9. list.

¹⁸³ Prav tam, 10. list.

in nedelje, in sicer med 9. in 12. uro. Skupno je bilo 208 ur. V prvi oddelku je bilo v tem letu vpisanih 58 učencev, v drugega 17. Med letom je iz prvega izstopilo 8 učencev, iz drugega pa 2 učenca, čeprav je bilo za izstop usposobljenih 12 učencev. V prvem oddelku je bilo upravičenih za prestop v drugi oddelku 18 učencev. V naslednjem šolskem letu je bilo v prvem oddelku 32, v drugem pa 20 učencev. Učni uspeh v prvem je bil zadosten, v drugem pa dober. Učenci so pridobili naslednje poklice: 30 železarskih delavcev, 19 rudarjev, 26 obrtniških vajencev, od tega 13 čevljarjev, 3 krojači, 2 peka, 2 sedlarja, 2 mesarja, 1 kovač, 1 kolar in dva vajenca za delo v trgovini. Šolo so vodili Johann Valentinitsch in trije člani. Glavni učni teoretični predmeti so bili geometrijsko risanje, poslovno spisje, obrtno računanje in pisanje. Obisk pouka je bil ugoden. Disciplina je bila slabša v prvem oddelku. Povzročitelji prestopkov so primerno kaznovali.¹⁸⁴

Leše

Do odkritja premoga na Lešah 1818 so v tem svetu prevladovali prostrani gozdovi, na ugodnih legah pa je bilo posejanih nekaj zelo starih kmetij in stali sta obe znameniti leški cerkvi. Kasnejši razvoj Leš in njene šole je tesno povezan z razvojem leš-

kega rudarstva in z razvojem industrije in šole na bližnjih Prevaljah.¹⁸⁵

Šola na Prevaljah je že kmalu po ustanovitvi leta 1854 postala pretesna za vse otroke prevajlskih železarjev in leških rudarjev, zato so v šolskem letu 1856/1857 na Lešah odprli paralelni razred k prvemu razredu šole na Prevaljah, leta 1876 pa še paralelko k drugemu razredu. Šola je bila do konca leta 1918 dvorazredna z dvema paralelkama in ekspozitura šole Prevalje. Šolsko delo je od leta 1876 potekalo v takrat zgrajenem privatnem poslopju.¹⁸⁶ Od svojih začetkov do sprejetja osnovnošolskega zakona 1869 je delovala kot privatna "rudarska" šola. Kot je bilo omenjeno že pri Prevaljah, je sredstva za svoje delovanje dobivala iz šolskega sklada, v katerega so uradniki in delavci s Prevalj ter Leš vplačevali 1% (oz. po letu 1829 2%) lastnega dohodka.¹⁸⁷

V šolskem letu 1889/1890 je bilo v prvem razredu 32 učencev in 26 učenk, v drugem pa 25 učencev in 20 učenk. Po propadu prevajlske železarne leta 1899 se je veliko družin izselilo in število učencev je začelo upadati.¹⁸⁸ Šolsko delo je v prvem razredu potekalo dvojezično. Začetnike so poučevali še v slovenskem jeziku. Ko pa so po nekaj mesecih obvladali slovensko abecedo, je popolnoma prevladala nemščina. Drugi razred je bil čisto

Šolsko poslopje na Lešah, postavljeno leta 1876, na fotografiji po letu 1918 (fototeka Koroškega pokrajinskega muzeja Slovenj Gradec, enota Ravne na Koroškem).

¹⁸⁴ Prav tam, 11., 12. in 13. list.

¹⁸⁵ *Krajevni leksikon Slovenije, IV. knjiga*, str. 474, 475.

¹⁸⁶ SŠM, *Šolska mapa OŠ Prevalje*.

¹⁸⁷ Valentinitsch, *Ustanovitev ljudske šole na Prevaljah*, 6. list; Sušnik, *Razvoj šolstva v Mežiški dolini*, str. 184.

¹⁸⁸ Prav tam.

nemški.¹⁸⁹ Šola je bila utrakvistična. Učitelji so še leta 1899 za zasedbo delovnega mesta morali obvladati slovenski jezik. Leški učitelj Rudolf Mörtl je takrat položil izpit v obeh jezikih. Oktobra 1914 je bilo mesto učitelja na Lešah razpisano že brez zahteve po znanju slovenskega jezika.¹⁹⁰ Šolo so lahko po letu 1899 obiskovali tudi kmečki otroci¹⁹¹ – v viru ni pojasnil, zakaj je do takrat niso smeli obiskovati. Verjetno je bila ta pravica povezana z vplačili v šolski sklad.

Guštanj

Ustanovitelj trške šole v Guštanju leta 1700 je bil takratni generalni vikar Podjunske doline in župnik v Farni vasi ter v Guštanju Gašpar Pilat. Pripomogel je k nastanku (po njem imenovane) Pilatove ustanove. Iz njenega dijaškega dela so dobivali štipendije tudi dijaki iz Mežiške doline. Med zadnjimi štipendisti je bil v letu 1915/16 dr. Franc Sušnik. Z ustanovno listino z dne 1. januarja 1700 so v Guštanju ustanovili mesto beneficiata (stalni duhovnik). Podpisala sta jo Ivan Andrej pl. Sichten iz Doba (Dobja vas) ter Gašpar Pilat. Ustanovi so naložili dolžnost: "... da se bo izogibal škodljivi brezdelnosti, mora v svoj dušni prid in za večno plačilo vzeti v uk tri uboge, sposobne fante, predvsem v latinščini ...". Hkrati so ustanovili denarni sklad, iz katerega so beneficiatu za njegovo šolsko in drugo delo četrletno izplačevali po 50 goldinarjev. Upravljal je tudi z inventarjem v obliki knjig, živine, zemljišč in hišne opreme. Beneficiat je obstajal do leta 1861, ko je nastala guštanjška fara. Po zaslugah Pilata in njegovih ustanov so bili leta 1700 postavljeni temelji osnovnega šolstva v Guštanju kakor tudi skromnih začetkov financiranja dijakov pri nadaljnjem izobraževanju. Prvi beneficiat je bil v letih 1706–1754 Simon Mattheidel.¹⁹² Stanoval je pri cerkvi sv. Tilna/Egidija v hiši, ki sta jo sezidala ustanovitelj Pilat in pl. Sichten z Doba.¹⁹³ V njej je bila od takrat tudi šola, ki je stala na parcelni številki 81. To je prostor, kjer je od leta 1862 stala stara šola in je danes preurejena v župnijski dom. Njena površina je bila 43 kvadratnih klafter, kar je 81,53 m².¹⁹⁴ V zgradbi beneficiata je potekalo delo vse do požara 1. aprila 1854. V požaru je pogorel skoraj ves Guštanj, tudi šola, z vso dokumentacijo. Ohranila se je le zlata knjiga, ki so jo nabavili v letih

1824–1843, to je v času lavantinskega škofa Ignacija Frančiška Zimmermanna.¹⁹⁵

V letih pred 1811 je potekal dvojezični pouk v enem od obrtniških prostorov.¹⁹⁶ Po požaru, ko so med letoma 1854–1862 gradili novo šolo, je bil pouk v barvarniški hiši št. 3. Nova šola je stala na mestu beneficiatove hiše. Bila je večja in imela je dve učilnici (to je sedanji župnijski dom, s kletjo in pritličjem). Šola je bila vse do leta 1869 privatna, s privatnimi učitelji in nekako od konca 18. stoletja nemška, prej pa latinska. Tega leta, po sprejemu osnovnošolskega zakona, je postala enorazredna in javna. Leta 1874 je prerasla v dvorazredno, 1880 pa v trirazredno šolo. Za tretji razred so najeli učilnico v zgradbi tolstovrške občine v Turnerhausu (bivše upravno poslopje javorniške gospode, kasneje tolstovrška šola in po 2. svetovni vojni vrtec Marjetka). Izhod iz prostorske stiske so našli v dozidavi prvega nadstropja. Tako so imeli v šoli štiri učilnice in stanovanja za nadučitelja in dve učiteljici. Prehod v štirirazredno šolo je trajal od 1880 do 1897, leta 1902 pa je šola postala že petrazrednica. V letu 1906 je Občina Tolsti vrh dosegla ustanovitev svoje enorazredne ekspoziturne šole, ki je v naslednjem letu postala samostojna dvorazredna ljudska šola.¹⁹⁷

Leta 1810 je od 62 za šolo sposobnih otrok šolo obiskovalo 45.¹⁹⁸ Leta 1869 je bilo na šoli 71 učenec in 83 učenk, skupaj 154.¹⁹⁹ Do leta 1886 se je število povečalo kar na 290 učencev.²⁰⁰

Hitra rast guštanjškega gospodarstva je privabljal nove priseljence. Z nastankom tolstovrške šole so nekoliko ublažili prostorske težave, a so leta 1909 začeli graditi novo guštanjško šolo. Gradnjo je financirala Občina Guštanj z 62.000 kronami. Močno so jo podprle tudi velikonemške organizacije Schulverein, Südmark in Turverein; slednja je opremila učilnico s telovadnim orodjem. Šolo so blagoslovili in slovesno odprli 3. novembra 1910. Staro poslopje pri cerkvi sv. Egidija so na stroške občine prezidali in preuredili za učiteljska stanovanja. V novi, sodobni in po videzu mogočni šoli, je bilo 6 učilnic – ena od njih je bila telovadnica, ostali prostori pa so bili: dva kabineta, zbornica in prizidek za šolskega slugo. Pri izvedbi gradbenih del v kletnih prostorih se naglica ni obnesla, saj je pozneje voda večkrat zalila prostore in so bila potrebna dodatna dela. Leta 1911 so odprli še Deutscher Kindergarten. Vzdrževala sta ga občina in Deutscher Schulverein, ki je svoj delež pogojeval z zahtevo, da otroke vzgajajo v nemškem nacionalnem duhu, če-

¹⁸⁹ SŠM, *Šolska mapa OŠ Prevalje*.

¹⁹⁰ Vouk, *Popis koroških utrakvističnih šol*, str. 9.

¹⁹¹ Suhodolčan, Jukič, *Biografski leksikon*, str. 636–641.

¹⁹² Kotnik, *Brata Pilat*, str. 40–45. V sestavku je avtor Franc Kotnik predstavil vsebino Pilatove listine.

¹⁹³ Kotnik, *Brata Pilat*, str. 43.

¹⁹⁴ ARS, AS 178, k. o. Guštanj; K 128 (265), Castral-Schätzung, elaborat, Gemeinde Gutenstein, Klagenfurt, 24 Jänner 1834.

¹⁹⁵ SŠM, *Šolska mapa OŠ Guštanj*.

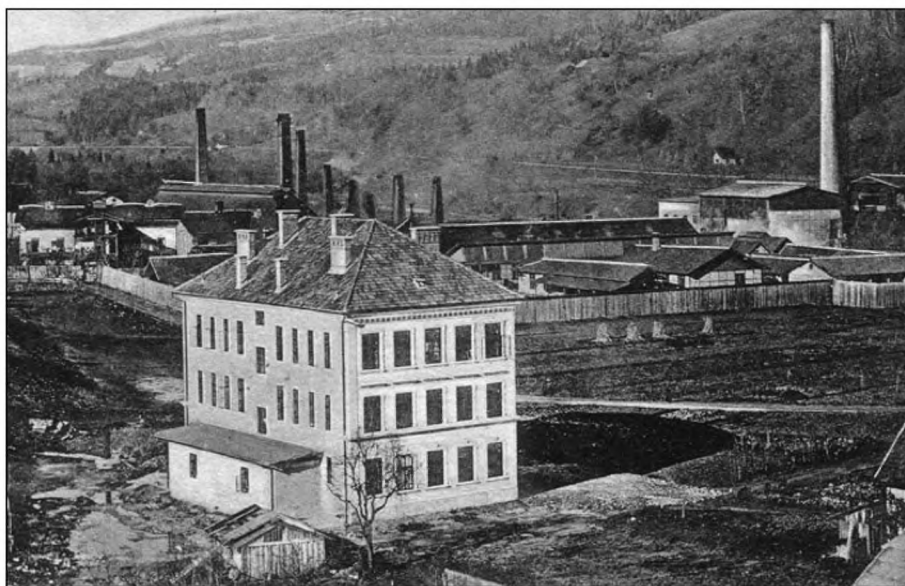
¹⁹⁶ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 121.

¹⁹⁷ SŠM, *Šolska mapa OŠ Guštanj*.

¹⁹⁸ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 121.

¹⁹⁹ KLA, Fond Rosthorn, fasc. XI., mapa 3, fol. 225.

²⁰⁰ SŠM, *Šolska mapa OŠ Guštanj*.

Šolsko poslopje šole Guštanj, postavljeno leta 1910, na fotografiji leta 1910 (fototeka Koroškega pokrajinskega muzeja Slovenj Gradec, enota Ravne na Koroškem).

mur je Krajevni šolski svet z veseljem ustregel.²⁰¹ V dolgem obdobju od ustanovitve šole leta 1700 do konca leta 1918 so na guštanjski šoli delovali učitelji (nekateri so bili hkrati duhovniki, učitelji in nadučitelji): Simon Matheidel (1706–1754),²⁰² Simon Posud (1762), Johann Praschnigg (1790), Adam Seyrer (1790–1820), Andreas Hriberschek (1822), Johann Kozely (1823), Georg Schmacher (1823), Albert Scholz (1824–1832), Johann Schmied (1832–1859); Josef Apuchal, Anton Cobec in Leonhard Vogler (1860–1868), Alois Dreö (1869); Josef Killer, Peter Logar in Josef Rainer (1874), Josef Prielasnig (1874–1905), Ferdinand Pečnik (1905–1925).²⁰³

Delo šole je do leta 1869 nadzorovala Cerkev, po tem pa država. Po letu 1869 je imel pomembno vlogo Krajevni šolski svet. Prvi svet so sestavljali: Lovrenc Hlade (usnjarski mojster), Simon Saurer (hišni posestnik št. 65), Jakob Prosen (varilec), Johan Deldin (klepar), Josef Kleinlercher (gostilničar) in Adolf Marischler (ravnatelj železarne).²⁰⁴

Do leta 1919 so na šoli poučevali samo v nemškem jeziku, čeprav so še leta 1871 poučevali slovenščino tako dolgo, da so se učenci naučili nemško. Šolski svet je zahteval, da morajo učitelji obvladati oba jezika. V letu 1884/85 je bila šola že nemška, vendar je nadučitelj Josef Prielasnig obvladal slovenščino.²⁰⁵ Ker kaplan Mihael Kusterle ni upošteval, da je šola nemška, se je Krajevni šolski svet leta 1913 kar dvakrat pritožil na Okrajni šolski svet v Velikovcu. Prvič zato, ker je pri pouku uporabljal

slovenski katekizem, drugič pa, ker so ga poleg "Gelobt sei Jesus Kristus" pozdravljali tudi po slovensko s "hvaljen bodi Jezus Kristus". Nadučitelj Slovenec Ferdinand Pečnik je moral obljubiti, da bo poskrbel, da se ne bo motil nemški značaj šole.²⁰⁶

Poglejmo še narodno podobo Guštanja. Pri štetju prebivalstva je bilo leta 1890 v trgu 572 Nemcev (pravih Nemcev je bilo 40) in 498 Slovencev, čez deset let pa 879 Nemcev in le 291 Slovencev. Okolica trga je bila povsem slovenska. Gostilna Pri kroni je bila v lasti Slovencev.

Ob vstopu v šolo polovica učencev ni znala nemško. V cerkvi so oznanila brali vse pogostejše v nemščini. Tudi krščanski nauk je bil v nemščini. Nemci so bili organizirani v bojna društva, vendar so bili tržani mirni, ker so živeli od okoliških Slovencev. Trgovci, razen enega, niso bili nasprotni Slovincem. Slovenci so imeli ljudsko knjižnico in pevski zbor.²⁰⁷

Tolsti vrh

Ko so prebivalci katastrskih občin Javornik, Selovec, Dobrije, Tolsti vrh in Šelensberg leta 1880 dosegli odcepitev od trške občine Guštanj in ustanovili lastno Občino Tolsti vrh, so začeli z dejavnostmi za slovenski jezik v guštanjski šoli. Ker niso uspeli, so se začeli zavzemati za svojo slovensko šolo. Vprašanje šole pa ni bilo edino, zaradi česar so se Tolstovršani počutili zapostavljene. V ospredje so vedno bolj prihajale razlike v vrednotenju med

²⁰¹ Prav tam.

²⁰² Kotnik, *Brata Pilat*, str. 44.

²⁰³ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 122.

²⁰⁴ SŠM, *Šolska mapa OŠ Guštanj*.

²⁰⁵ Vouk, *Popis koroških utrakovističnih šol*, str. 9, 11, 13.

²⁰⁶ SŠM, *Šolska mapa OŠ Guštanj*.

²⁰⁷ Beg, *Narodni kataster Koroške*, str. 12. Več o šoli Guštanj in o tej tematiki v Lasbaher, Tristo let šolstva na Ravnah.

Poslopje šole Tolsti vrh, postavljeno pred letom 1906, na fotografiji do leta 1918 (fototeka Koroškega pokrajinskega muzeja Slovenj Gradec, enota Ravne na Koroškem).

prebivalci trga in njegovim podežljem kakor tudi razlikovanje na narodni osnovi.²⁰⁸ Prebivalci Tolstega vrha, ki jih je vodil župan Dominik Kotnik iz Dobrij, po domače Županc, so leta 1883 prosili Deželni šolski svet v Celovcu za uvedbo slovenskega jezika v prvih dveh razredih, saj je bila takrat guštanjška šola že povsem nemška. Vlogo so utemeljevali s tem, da njihovi otroci ne morejo slediti pouku, ker ne razumejo nemščine. Prošnjo so jim odbili z razlago, da bi s tem ogrozili nemški značaj šole. Kmalu za tem, datum ni naveden, so vložili novo prošnjo. Zahtevali so ustanovitev nove samostojne slovenske šole, ki bi delovala v občinski hiši št. 13 na Javorniku, kjer je bil takrat tretji razred guštanjške šole. Deželni šolski svet je tudi to prošnjo zavrnil. Odločitev so utemeljili s prav smešnim izgovorom, da hiša, v kateri bi bila šola, ne leži v središču šolskega okoliša. Po tej zavrnitvi je prišlo do krajšega predaha, nato pa so prošnje spet romale v Celovec.²⁰⁹ Po ponovni zavrnitvi zahteve po ustanovitvi šole leta 1904 so vložili priziv na Ministrstvo za uk in bogočastje na Dunaju. Ministrstvo je 2. novembra 1905 sprejelo odločitev, s katero je dobila Občina Tolsti vrh svojo šolo. Za njeno delovanje so pospešeno začeli urejati prostore v poslopju Javornik št. 13. Kljub zapletom s komisijo, ki je ugotavljala primernost prostorov za šolsko delo, so 3. novembra 1906 ustanovili šolo Tolsti vrh. Do maja 1907 je bila ekspozitura guštanjške šole, potem pa samostojna enorazredna javna šola. Pot do samostojne šole je bila dolga, a kljub nagajanju občine Guštanj

in njene šole, uspešna. Šolo je obiskovalo 120 učencev. Prostorska stiska je bila velika, zato so še isto leto s preureditvami pridobili potrebne šolske prostore. Šola je postala dvorazredna in je ostala takšna do konca 1918.²¹⁰ Po jezikovni ureditvi je bila šola utrakvistična,²¹¹ čeprav je župan Dominik Kotnik dosegel, da je upravno sodišče na Dunaju razsodilo, da naj bi bila šola popolnoma slovenska. Koroške oblasti so to preprečile s sabotažo.²¹² V veliko pomoč mu je bil Krajevni šolski svet, katerega član je bil tudi sam. Ostali člani so bili še: Mihael Dretnik (po domače Ajnžik), Karel Vavče (Eberle), Matej Pečnik (Ivad) in Janez Ladinik (Trot). Skrbeli so za šolo in nabavo učil ter knjig za knjižnico. Za učence s Šelenberga in z delov Tolstega vrha so 1910 ustanovili ekskurendno šolo.

Na šoli Tolsti vrh je od nastanka pa do leta 1919 deloval učitelj Johann Zeichen. Leta 1907 so zaposlili še Emo Düh, Johann Zeichen pa je postal nadučitelj. Oba sta bila velika nestrpneža in usmerjena nemško in nacionalistično. Zgodilo se je, da so učence, ki so pozdravili slovensko, kaznovali. Delo Dominika Kotnika in mnogih drugih Tolstovršanov je bilo izničeno.²¹³

Po štetju prebivalstva 1900 je bilo v občini Tolsti vrh 190 Nemcev in 1186 Slovencev. Avtor vira navaja za Nemce tudi pojem umetno nemštvo. Njihova prevlada je bila, kljub temu da so predstavljali manjšino, več kot očitna.²¹⁴

²⁰⁸ SŠM, *Šolska mapa OŠ Tolsti vrh*.

²⁰⁹ Prav tam.

²¹⁰ Prav tam.

²¹¹ Vouk, *Popis koroških utrakvističnih šol*, str. 11.

²¹² SŠM, *Šolska mapa OŠ Tolsti vrh*.

²¹³ Prav tam.

²¹⁴ Beg, *Narodni kataster Koroške*, str. 11, 12.

Šelenberg²¹⁵

Šelenberg je naselje samotnih kmetij, ki skupaj s sosednjo Strojno in Tolstim Vrhom, leži v sredogorskem masivu Strojna, severno od občine Guštanj. Otroci s tega področja so imeli do najbližjih šol v Strojni, Črnečah, Libeličah, Farni vasi in Guštanju po uro in več hoda. Pozimi in v slabem vremenu so se te razdalje še povečale. Zaradi pomanjkljivih virov lahko le slutimo, v katere šole so ti učenci hodili do nastanka šelenberške šole. Ko so narodno zelo zavedni prebivalci Tolstega Vrha, Šelenberga, Dobrij, Selovca in Javornika 1880 dosegli nastanek svoje slovenske in kmečke občine in pozneje še svoje šole (kljub nasprotovanju guštanske občine in njene šole), so se začeli pogovarjati o ustanovitvi šole na Šelenbergu. Pomembno vlogo pri nastanku šole so imeli Krajevni šolski svet in prebivalci iz šolskega okoliša bodoče šole. Člani sveta so bili že omenjeni Dominik Kotnik, Mihael Dretnik (po domače Ajnžik), Karel Vavče (Eberle), Matej Potočnik (Ivad) in Janez Ladinik (Trot). Predlogov in mnenj o ustanovitvi šole je bilo več. Pri tem so se predlagatelji zavedali, da bodo z ustanovitvijo šole najbolj pomagali otrokom in da bodo zmanjšali stisko s prostorom v šoli Tolsti vrh in Strojna. Zavedali so se tudi, da glede financiranja ureditve šole ne morejo računati na znatno pomoč s strani občine. Redka so bila nasprotovanja, da Šelenberg šole ne potrebuje.²¹⁶

V začetku leta 1908 so predvidevali, da bi bila šola na kmetiji Perše, po predlogu marca pa pri Janku, a soglasje, kje bo šola, niso dosegli. Zaradi več različnih predlogov in mnenj se je Krajevni šolski svet 7. aprila 1908 odločil za izvedbo ankete, ki jo je izvedel zaupnik sveta. V njej so prebivalce spraševali, ali so za šolo pri Peršetu ali Janku; ali so za šolanje svojih otrok na Strojni ali v Farni vasi; ali naj ostanejo v šolskem okolišu Tolsti vrh. Spraševali so tudi, ali so za gradnjo lastne šole. V letu 1909 se ni kaj veliko dogajalo. Kaže, da so se s pomočjo ankete odločili, da bo šola na kmetiji, in sicer po povsem novem predlogu pri kmetu Vogelniku. Krajevni šolski svet je od februarja 1910 hotel z urejanjem številnih in zapletenih formalnostih po raznih uradih. Junija 1910 sta najprej Deželni šolski

svet v Celovcu in potem še Okrajni šolski svet v Velikovcu sprejela odlok o ustanovitvi ekskurendne šole na Šelenbergu. Krajevni šolski svet je razglasil nastanek šole 10. julija 1910. Od takrat naprej je bila vseskozi sestavni del šole Tolsti vrh. S poukom so začeli 3. avgusta 1910. Število učencev se je od začetnih 25 dvignilo na 35 v letu 1923. Starejše učence so v nadaljnje šolanje pošiljali na matično šolo. Pouk je bil dvakrat tedensko, ob sredah in četrtnih, v času počitnic pa tudi ob ponedeljkih. Šolsko delo je potekalo od 1. aprila do 15. novembra. Krajevni šolski svet si je pridržal pravico, da zaključil pouk pred ali po 15. novembru, odvisno od vremena. Jezikovna ureditev naj bi bila dvojezična,²¹⁷ a je bila utrakvistična,²¹⁸ čeprav je absolutno prevladovalo prebivalstvo slovenske narodnosti. Od ustanovitve šole do prevrata ja na šoli poučeval Johann Zeichen, nam znan že iz šole Tolsti vrh. Nekaj mesecev ga je nadomeščal Georg Linhart, zadnja leta pa je poučeval Avgust Kostwein. Vero učitelji so prihajali iz Farne vasi in so verouk poučevali tudi po maši ob nedeljah.

Šola je vsa leta in tudi po prvi svetovni vojni gostovala v najetih prostorih. S takim položajem so bili zadovoljni vsi, dokler ni leta 1922 Krajevni šolski svet ugotovil, da pouk v Šelenbergu ne odgovarja potrebam mladine. Prostor pri Vogelniku so bili na razpolago le še za leto 1922. Začele so se resne težave s šolskimi prostori in obstoj šole je bil ogrožen. Najprej so se poskušali dogovoriti o najemu prostorov pri Janku. Krajevni šolski svet je 5. junija 1922 sklenil, da bodo otroci šelenberške šole odslej obiskovali šolo v Strojni (kmetije Trot, Hiras, Dihmar) in šolo Tolsti vrh. Leta 1923 so poskušali pregovoriti Vogelnikove, da bi kljub skaljenim odnosom zaradi višine najemnine podaljšali najemno pogodbo, a dogovarjanje ni obrodilo sadov. Vogelniku so poravnali najemnino za leto 1922 in pospravili šolski inventar. Šola je leta 1923 začasno prekinila delovanje in učenci so večinoma obiskovali šolo v Strojni in na šoli Tolsti vrh.²¹⁹

Krajevni šolski svet je še naprej iskal izhod iz nastalega položaja. Avgusta 1924 so se sestali pri Vogelniku in povabili kmete Jožefa Rožaja, Petra Jasnikarja ter Ivana Ranca. Nadučitelj Peter Močnik je prisotne seznanil z nalogami za izgradnjo šolskega poslopja. Urediti je bilo potrebno vprašanje zemljišča. Gradnjo naj bi financirala država z znatno vsoto. Povabljeni posestniki so gradnji nasprotovali in izjavili, da so zadovoljni z obiskovanjem njihovih otrok na šoli Strojna in Tolsti vrh in da si nočejo vezati rok glede pomoči države. Člani krajevnega

²¹⁵ V različnih zapisih sta kot varianta uporabljena zapisa Šelenperg, Šelenperk. Za našo raziskavo je izbran zapis Šelenberg in iz krajevnega imena izpeljan vrstni pridevnik šelenberški, kar je najbližje današnji rabi pri prebivalcih. Obliko je zagovarjal tudi dr. Franc Šušnik. Tako je zapisal tudi Prežihov Voranc (Mrdavšič, *Krajevna*, str. 15). Uradna oblika imena kraja po leksikonu Cankarjeve založbe (Slovenska krajevna imena) je Zeleni breg. Prebivalci naj bi bili Zelenobrezani, kar pa je narejena knjižna oblika, ki se ni nikoli prijala v rabi.

²¹⁶ *Šolska kronika OŠ Šelenberg*, listi 1938/39, strani niso označene, na prvih listih so zapisi o zgodovini šole od 1910–1923.

²¹⁷ *Šolska kronika OŠ Šelenberg*, listi 1938/39.

²¹⁸ Vouk, *Popis koroških utrakvističnih šol*, str. 11.

²¹⁹ *Šolska kronika OŠ Šelenberg*, listi 1938/39. O zaprtju šole imamo skromno vest v viru Singer, *Kulturna zgodovina delkanje Pliberk*, str. 140.

Poslopje šole Šelenberg, zgradba domačije izpred leta 1900, na fotografiji po letu 1950 (hišni arhiv domačije pri Vogelniku, Zeleni breg št. 17).

šolskega sveta so bili razočarani. Pri taki ureditvi je ostalo do leta 1937. Takrat so isti posestniki, ki so prej nasprotovali gradnji šole, le-to zahtevali.²²⁰

Kotlje

Začetki kotuljske šole segajo v obdobje na prehodu v drugo polovico 19. stoletja. Takratni duhovniki so ob svojih cerkvenih dolžnostih opravljali še šolske obveznosti in ob verouku z otroki vadili tudi branje in računanje. Duhovnik Felicijan Globočnik se je od leta 1851 resno lotil učiteljskega dela. 34 otrok je poučeval branje, računanje in pisanje. V letih 1857–1862 je poučeval Gregor Schwikerschitz, ki je leta 1856 deloval na šoli Sv. Danijel. Vizitator je leta 1861 pohvalil delo cerkvene in privatne šole v Kotljah in predlagal, da bi mežnarijo in kaplanijo z malo stroški preuredili v šolsko poslopje in tako izboljšali šolo. Pohvaljeni učitelj je odšel iz šole, domnevno v Guštanj, vendar ga tam ni na seznamu učiteljev.²²¹

Iz virov v Slovenskem šolskem muzeju (SŠM)²²² zvedemo, da so leta 1895 po predlogu takratnega župnika Jurija Vidmarja preuredili del župnišča in mu dodali prizidek, oboje pa dali na razpolago v šolske namene.

Leta 1862 je bil v Kotljah nastavljen sposoben mežnar, ki je po poročanju vizitatorja dosegel uspehe, ki jih premore le dobro organizirana šola. V letih do 1878 so učiteljsko delo opravljali mežnarji iz kotuljske župnije. Po tem so šolo po predhodni zahtevi Okrajnega šolskega sveta v Velikovcu in v smislu osnovnošolskega zakona iz leta 1869 preoblikovali v javno enorazredno ljudsko šolo Kotlje. Šolsko delo so iz mežnarije prenesli v takrat zgrajeno šolsko stavbo. Stroški za njeno postavitve so bili 900 goldinarjev.²²³ Ob izročitvi šole svojemu namenu 7. junija 1878 je bil prisoten prvi učitelj Isidor Wippel. V tem času so Kotlje dobile tudi svoj prvi Krajevni šolski svet. Predsednik je bil Matija Lužnik, člani pa Ivan Slivnik, Jožef Skidek, Karl Štrmčnik in Franc Krivograd. Po otvoritvi šole so ob njej začeli urejati šolski vrt in drevesnico.²²⁴ Delo šole so nadzirali vsakokratni Krajevni šolski svet in okrajni ter deželni šolski nadzorniki. Kotlje so se leta 1894 osamosvojile od občine Tolsti vrh in postale samostojna občina. To so dosegli ravno v času, ko si je občina Tolsti vrh prizadevala za svojo slovensko šolo. Ne vemo, na čigavi strani je bila kotuljska šola. Če pa sodimo po jezikovni ureditvi na šoli v Kotljah, moremo sklepati, da je bila bližja guštanski nemški šoli.²²⁵

²²⁰ Šolska kronika OŠ Šelenberg, listi 1938/39.

²²¹ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 142, 143.

²²² SŠM, *Šolska mapa OŠ Kotlje*, Adolf Sokol: Kronika, 1929.

²²³ Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 143.

²²⁴ SŠM, *Šolska mapa OŠ Kotlje*.

²²⁵ Prav tam.

Šolsko poslopje šole v Kotljah, postavljeno leta 1907, na fotografiji po letu 1945 (arhiv šole v Kotljah).

Število učencev je od leta 1851, ko jih je bilo 34, vztrajno naraščalo. Leta 1881 jih je od 100 šolo-obveznih prihajalo k pouku 83, leta 1900 pa že 139, od tega 74 učencev in 65 učenk. Leta 1919 je šolo obiskovalo 111 učencev od 125 šoloobveznih. Šola je v letu 1900/1901 postala dvorazredna. Za drugi razred so v tistem času najeli prostore na domačiji Žerjav in uredili učne prostore. Šolski okoliš šole sta sestavljali naselji Kotlje in Podkraj. Od leta 1900, ko je šola postala dvorazredna, so začeli razmišljati o gradnji novega šolskega poslopja. Obstajali so še drugi načrti, predvsem ideja o preureditvi stare šole. Šolo za dvorazrednico so zgradili v dobrem letu in pol in jo 18. novembra 1907 izročili njenemu namenu. Šolo, nekoliko posodobljeno, uporabljajo še danes. Staro šolo so preuredili v učiteljska stanovanja. Površine ob novi šoli so namenili za obdelovanje, v najbolj sončen in miren kot pa so postavili uljnjak/čebelnjak.²²⁶ Ob stari šoli so leta 1898 zgradili vodnjak, ki je bil zelo pomemben iz higienskih razlogov tako za šolo kot za celotne Kotlje. Učenci šole so bili zdravi, bila pa so obdobja, ko je za nalezljivimi boleznimi naenkrat zbolelo večje število otrok. Leta 1899 so razsajale črne koze, 1901 ošpice in leta 1906 ponovno ošpice ter dizenterija (griža).²²⁷

Jezikovna ureditev je bila utrakvistična. Slovenski jezik so uporabljali le toliko, da so učence učili nemško.²²⁸ V šolskem letu 1901/1902 so uvedli poučevanje slovenščine. Temu so namenili tri ure na

teden, praviloma so bile to zadnje ure pouka. Za pouk slovenščine se je prijavilo 64 učencev, prihajalo pa jih je le 30.²²⁹ Značilnosti kotuljske utrakvistične šole sta spoznavala po letu 1899 tudi Prežihov Voranc in njegov brat Alojzij, znamenita učenca kotuljske ljudske šole.²³⁰ Leta 1900 so ob popisu prebivalstva našli 35 Nemcev, v viru pa ni podatkov o številu Slovencev. Pri Nemcih je v glavnem šlo za uslužbenca nemškega podjetja Römerquelle/Rimski vrelec.²³¹

V letih od 1878, ko so delo nastopili prvi učitelji, do 1918 se je na šoli izmenjalo kar 14 nadučiteljev in sedem podučiteljev. Nadučitelji so v povprečju ostali dve leti. Šola v letu 1883/1884 ni imela nadučitelja. Po priimkih nadučiteljev in podučiteljev ni težko ugotoviti njihovega porekla. Nadučitelji so bili: Isidor Wippel (1878–1882), Friedrich Straus (1882–1883), brez učitelja (1883–1884), Josef Priessnig (1884–1885), Franz Grobelnik (1885–1886), Franz Samonig (1886–1892), Josef Drescher (1892–1894), Anton Hölzel (?), Ulrich Pečnik (?–1904), Franz Aichholzer (?), Johann Pinter (?–1904), Leopold Samonig (?), Ludwik Skalka (1905–1906), Peter Močnik (1906–1907), Josef Fliess (1907–1919); podučitelji: Ana Samonig (1887), Jakob Müller (1908), Pavel Krulec (1908–1912), Ida Pečnik (1911–?), Alojz Hanin (?–1915), Ema Düh (1915–1916) in Romana Kosak (1918–?).²³²

²²⁶ Prav tam.

²²⁷ Prav tam.

²²⁸ Vouk, *Popis koroških utrakvističnih šol*, str. 11.

²²⁹ SŠM, *Šolska mapa OŠ Kotlje*.

²³⁰ Lasbaber, *O zgodovini OŠ Kotlje*, str. 85–100.

²³¹ Beg, *Narodni kataster Koroške*, str. 30.

²³² Singer, *Kulturna zgodovina dekanije Pliberk*, str. 143.

Dne 3. junija 1899 je Kotlje prizadel požar, ki je uničil domačije in cerkev, poslopje šole pa je ostalo nepoškodovano.²³³ Ta dogodek je pozneje opisal v svoji zgodbi Prežihov Voranc: "Od jeze so mi prirele solze v oči. Nesreča je bila očitna: šola ni hotela zgorjeti."²³⁴

Zaključek

Organiziranemu poučevanju otrok v krajih po Mežiški dolini lahko sledimo od leta 1700 naprej. Večino šol so ustanovili na podlagi takratne avstrijske šolske zakonodaje in potreb razvoja gospodarstva. V začetku so bile večinoma zasebne in v njih so imeli pomembno vlogo škofije, župnije, samostani, koroška dežela, občine, veleposestniki, plemstvo, podjetja, obrtniki, kmetje, šolski sveti, učitelji. V posameznih okoljih šola ni bila dobro sprejeta iz različnih razlogov, ampak sčasoma so ljudje spoznali, da so naložbe v šolo dolgoročne. To se kaže v primerih pomoči pri ustanavljanju in življenju šol in v želji po nadaljevanju šolanja. Najprej so zaživele šole v dolinskih središčih, kasneje tudi v višje ležečih krajih, kjer se niso razvile v samostojne ljudske šole in kjer je bilo izpostavljeno vprašanje neobiskovanja oz. izostajanja pouka.

Po letu 1869 je v življenju in delu šol prihajalo vedno bolj v ospredje vprašanje učnega jezika. Zakon je zahteval slovenščino kot učni jezik, česar šolske oblasti na Koroškem niso upoštevale in so šolo izkoriščale za raznarodovanje.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 178 – Franciscejski kataster za Koroško, k. o. Guštanj.

KLA – Kärntner Landesarchiv
Fond Rosthorn.

Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika,
Ravne na Koroškem
Pilatova listina.

Nadškofijski arhiv Maribor
Službeni listi duhovnikov, 7.

SŠM – Slovenski šolski muzej

Dokumentacijska zbirka, šolske mape osnovnih šol Črna na Koroškem, Podpeca, Javorje, Koprivna, Mežica, Tunel/Lokovica, Št. Danijel, Strojna, Farna vas, Prevalje, Leše, Guštanj, Tolsti vrh Šelenberg, Kotlje.

Šolska kronika državne osnovne šole Lokovica (Tunel), Knjiga 1946–1957 (šolski arhiv podružnične Osnovne šole Holmec).

Šolska kronika osemrazredne osnovne šole v Šelenbergu, Knjiga 1938–1961 (šolski arhiv Osnovne šole Prežihovega Voranca Ravne na Koroškem).

USTNI VIRI

Kumer, Ana, po domače Kumer, roj. 1951, Koprivna 28.

Kurnik, Rajko, po domače Mežnar, roj. 1929, Koprivna 43.

Polanšek, Simon, po domače Lipold, roj. 1918, Koprivna 13.

Potočnik, Jože, po domače Jelen, roj. 1927, Koprivna 30.

Potočnik, Marija, po domače Jelen, roj. 1931, Koprivna 30.

Vrisk, Tone, župnik v Črni na Koroškem, roj. 1947, Center 31.

ČASOPISNI VIRI

Koledarji Mohorjeve družbe. Sezname naročnikov v letih 1866–1919.

Popotnik, 1886/87, 1896/97.

LITERATURA

Beg, Ante: *Narodni kataster Koroške*. Ljubljana : Narodna založba, 1910.

Beg, Ante: *Slovensko šolstvo na Koroškem v preteklem stoletju*. Ljubljana : Učiteljska tiskarna Ljubljana, 1912.

Burjak, Marjeta: *Kronika Osnovne šole Črna na Koroškem. Šola nekoč in danes* (urednica Irena Greiner). Črna na Koroškem : OŠ Črna, 2001, str. 18–40.

Ciperle, Jože, Vovko, Andrej: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1987.

Gams, Iva: *Pohorsko Podravje, Razvoj kulturne pokrajine*. Ljubljana, : 1959, str. 59.

Gornik, Franc: *Začetki šolstva v naši dolini. Koroški fužinar*, letnik 56, 1991, št. 1, str. 19–20.

Kotnik, Franc: *Brata Gašpar in Jakob Pilat – dobrotniki našega dijaštva. Čas*, XX., 1942, str. 40–45.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana : Zveza za tujski promet za Slovenijo v Ljubljani, 1937.

Krajevni leksikon Slovenije, IV. Knjiga, Podravje in Pomurje. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1980.

Kuhar, Lovro – Prežihov Voranc: *Zbrano delo III*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1971.

²³³ SŠM, *Šolska mapa OŠ Kotlje*.

²³⁴ Prežihov Voranc, *Zbrano delo III*, 398–404.

- Lasbaher, Franček: *Koroško šolstvo od preteklosti do sedanjosti*. Slovenj Gradec : Zavod za šolstvo RS, enota Slovenj Gradec, 1996.
- Lasbaher, Franček: O zgodovini osnovne šole Kotlje v luči šolske kronike. *Šolska kronika*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2004, št. 1, str. 83–106.
- Lasbaher, Franček: Šoli Strojna in Št. Danijel. *Utravističnost s slovenskega vidika, slovensko-avstrijske vzporednice* (urednik Franček Lasbaher). Slovenj Gradec, Radlje : Zavod za šolstvo RS. Enota Slovenj Gradec, 2002, str. 69–88.
- Lasbaher, Franček: Tristo let šolstva na Ravnah na Koroškem I. *Šolska kronika*, 9 (33), 2000, str. 296–308.
- Mikic, Marjan: Kratka zgodovina šolstva v Šentanelu. *Šentanel, kraj in ljudje* (urednik Marijan Mikic). Prevalje : Kulturno društvo Mohorjan, 2004, str. 56–58, 21–31.
- Modrej, Ivan: Javorska kronika. *Koroški fužinar*, letnik 28, 1979, št. 1, str. 37–40.
- Mrdavšič, Janez: *Krajevna in domača imena v Mežiški dolini*. Ravne na Koroškem : ČZP Voranc, d.o.o., 2001, str. 15.
- Pečovnik, Milan: *Helena nekoč in danes*. Črna na Koroškem : samozaložba, 1998.
- Rižnik, Branko, Lesnik, Ivanka: Šolstvo v Mežici. *Mežiška šola včeraj in danes* (urednica Lesnik Ivanka). Mežica : OŠ Mežica, 2006, str. 6–7.
- Singer, Stephan: *Kultur und Kirchengeschichte des Jauntales, Dekanat Bleiburg/ Kulturen in cerkevna zgodovina Podjunske doline, dekanija Pliberk*. Celje, 1940. Ponatis Klagenfurt, 1983.
- SSKJ I–IV*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1980, 1985, 1979, 1985.
- Suhodolčan Dolenc, Marija, Jukič Margareta: *Biografski leksikon občine Prevalje*. Prevalje : Občina Prevalje, 2005.
- Sušnik, Tone: Razvoj šolstva v Mežiški dolini. *Med Peco in Pohorjem* (urednik Rajko Poberžnik). Maribor : Založba Obzorja Maribor, 1965, str. 171–207.
- Valentinitsch, Johann: Gründung der Volksschule in Prävali, 1890 / Ustanovitev ljudske šole na Prevaljah, 1890. Hrani Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika, Ravne na Koroškem.
- Vouk, Rudolf: *Popis koroških utravističnih šol do leta 1918 / Bestand Saubname der Kärntner Utravistischen Schule bis 1918*. Celovec/Klagenfurt, 1980.
- Vovko, Andrej: Cerkev in slovensko šolstvo v 19. stoletju. *Vloga cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja* (uredniki France M. Dolinar, Jože Mahnič, Peter Vodopivec). Ljubljana, 1989, str. 61–69.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Geschichte des Schulwesens im Mežica-Tal (Mießtal)

Die Anfänge des Schulwesens im Mežica-(Mieß-) Tal reichen ins Jahr 1700 zurück, als die Schule im Markt Guštanj (Gutenstein) samt der Pilat-Stiftung (Stipendienfond) gegründet wurde. Die anderen Schulen entstanden überwiegend im Zeitabschnitt 1805–1900, als letzte, mit größter Verspätung, die sogenannte Exkurrendostation in Šelenberg/Zelenbreg (Schöllenberg). Bei den Schulen in Črna (Schwarzenbach) und Prevalje (Prävali) wurden nach 1885 die ersten Berufsschulen eröffnet und in Guštanj ab 1911 der erste Kindergarten.

Die meisten Schulen gehen auf private Initiative der Kirche zurück, ferner auf die der Gemeinden, der Grafen von Thurn, der Eisenhütte Prevalje, der beiden Bergwerke und entstanden mit Unterstützung der einheimischen Bevölkerung. Die Schulen in den Talzentren wurden früh öffentlich und fungierten als Mutterschulen, die Not- und Pfarrschulen, die sogenannten Exkurrendostationen und Expositurschulen in abgelegenen Ortschaften gründeten. Der Unterricht wurde in der Mehrheit der Schulen von Anfang an in ungeeigneten Räumen erteilt. Die Bevölkerung lehnte jedoch mindestens anfangs die Schulen ab, bedeuteten diese doch neue und noch größere Lasten.

Die meisten Schüler besuchten die Schulen in Prevalje, Guštanj, Mežica, Črna, Tolsti vrh (Fettengupf), Kotlje (Köttlach) und Leše (Liescha). In anderen Schulen betrug ihre Zahl nicht mehr als 100. Nach der letzten Volkszählung vor dem Ersten Weltkrieg herrschten die Slowenen in allen Ortschaften und Gemeinden vor. Eine Ausnahme bildete lediglich der Markt Guštanj selbst. Der Anzahl der Klassen nach gab es bis 1918 in Prevalje eine sechsklassige Schule, die in Guštanj eine fünfklassige, in Črna eine vierklassige, in Mežica eine dreiklassige, in Podpeca (Unterpetzen), Farna vas (Pfarrdorf), Leše, Tolsti vrh und Kotlje je eine zweiklassige Schule. Die übrigen Schulen Javorje (Javorien), Koprivna (Koprein), die Schule Tunel in Lukovica, Šentanel (St. Daniel ob Bleiburg), Strojna (Stroina) und Šelenberg blieben einklassig.

Die ersten Lehrer an den Schulen, mit Ausnahme von Podpeca, Tunel, Strojna, Prevalje, Leše, Tolsti vrh und Šelenberg, waren Geistliche. An den Schulen Javorje und Koprivna unterrichteten Geistliche bis Ende 1918. Ihrer Nationalität nach waren

sie Slowenen und Deutsche, bei den Geistlichen überwogen die Slowenen.

Der Unterrichtssprache nach waren Guštanj und Prevalje durchaus deutsch, die übrigen trotz der slowenischen Mehrheit der Schüler utraquistisch. Um die Festigung des Utraquismus machten sich die deutschnationalen Vereine *Südmark*, *Turnverein*, vor allem aber der *Deutsche Schulverein* verdient. Bei ihrer Germanisierungsrolle ernteten die Schulen Guštanj, Prevalje, Črna, Mežica und Podpeca den meisten Erfolg. Die Kyrill-Method-Gesellschaft entfaltete in diesem Zeitraum im Mežica-Tal noch keine Aktivitäten.

Überall dort, wo man mit der Gründung von Schulen in Verzug geriet, war der Unterricht unregelmäßig, gab es Alternativformen von Volksunterricht, erteilt durch die sogenannten "bukovniki" ("bukovništvo") – trotz des utraquistischen Druckes und der Germanisierungstendenzen. Eine wichtige Rolle bei dieser Bildungsform spielten slowenische Eltern und Bücher, besonders jene der Hermagoras-Gesellschaft, die am meisten verbreitet waren. Daraus erwuchs der Widerstand, den die slowenisch nationalbewussten Einwohner von Danijel, Strojna und der Gemeinde Tolsti vrh durch ihren mehrjährigen Kampf um die slowenische Sprache und Schule demonstrierten.

1.04 Strokovni članek

UDK 373.3(497.4-18)(091)

Prejeto: 14. 4. 2008

Franček Lasbaher

prof. angl. in nem. jezika, upokojeni predstojnik koroške enote Zavoda RS za šolstvo,
Legen 58e, SI-2383 Šmartno pri Slovenj Gradcu

Osnovno šolstvo Dravske in Mislinjske doline do leta 1945

IZVLEČEK

Prispevek prikazuje kratek zgodovinski oris 25 osnovnih šol v Dravski dolini in 14 osnovnih šol v Mislinjski dolini. Upoštevani so šolski vodje in izbor pomembnejših učiteljev v začrtanem časovnem razponu, vključen pa je tudi vpogled v nastanek šolskih prostorov.

KLJUČNE BESEDE

zgodovina šolstva, osnovno šolstvo, Dravska dolina, Mislinjska dolina, šolski vodje, upravitelji, učitelji, učni prostori

SUMMARY

PRIMARY SCHOOLING OF DRAVSKA AND MISLINJSKA DOLINA TO THE YEAR 1945

The contribution gives a short historical outline of 25 primary schools in Dravska dolina and 14 primary schools in Mislinjska dolina. Taken into consideration are school headmasters and a selection of more significant teachers in the schemed time period; also included is an insight into the origin of school premises.

KEY WORDS

History of education, primary schools, Dravska dolina, Mislinjska dolina, school leaders, managers, teachers, school premises

Uvod

Morda je šolska zgodovina razmeroma manj zahtevno delovno področje, kot bi bilo sicer, ker imamo po eni strani Slovenski šolski muzej z odličnimi viri podatkov,¹ po drugi strani pa so tu šole s svojimi arhivi, zlasti s šolskimi kronikami. V resnici zadeva ni tako preprosta; zaplete se lahko že s kronikami, ki so se v vojnih časih velikokrat izgubile, ponekod pa ravnatelji to, že od nekdaj z zakoni predpisano delovno nalogo zapostavljajo, tako da kronik ponekod za daljša obdobja sploh ni ali pa so napisane površno in povedo veliko premalo. Vsekakor lahko za uvod zapišem, da sem ob pisanju pričujočega teksta takšne virov imel na voljo – z izjemo obdobja nemške zasedbe 1941–45, za katerega manjka podatkov in sem mu moral zato odpovedati. Skoraj celoten tekst torej temelji na šolskih kronikah posameznih obravnavanih šol.

Po današnji upravni delitvi Slovenije spada del zgornje Dravske doline h Koroški, do konca prve svetovne vojne pa je tej pripadala le občina Dravograd. Prejšnja velika občina Radlje je bila v sestavu štajerskega okrajnega glavarstva Slovenj Gradec, ki je tako segalo od tamkajšnje avstrijske meje do Šoštanja, v okviru šolskega nadzorništva pa celo do Gornjega Grada, medtem ko je za vseskozi koroški dravograjski predel to bilo v podjurskem Velikovcu (Völkermarkt), za sam Dravograd in Ojstrico pa celo v veliko bolj oddaljenem Volšperku (Wolfsberg). Z radeljskega območja so do svojega glavarstva imeli dostop naravnost po pešpotah in kolovozih čez Pohorje, pravo cestno in poznejšo železniško zvezo pa le okoli Pohorja po Dravski in Mislinjski dolini, torej skozi drugo deželno oblast. Toliko torej za zemljepisno in vsaj malo zgodovinsko umestitev naslovnega območja, ki se mu bomo tukaj posvetili brez posebnega razmejevanja v okviru zdajšnje medobčinske razdrobljenosti v nekdanji veliki občini Radlje od Vuzenice do Ribnice na Pohorju. Na Koroškem (naj pripomnim, da s tem pojmom praviloma ostajam v slovenskem državotvornem okviru) se je novodobni drobitvi izognila le občina Dravograd, s katero bomo pričeli naš pregled. Bila je najmanjša od nekdanjih velikih samo štirih – poleg treh že omenjenih je bila to še občina Ravne na Koroškem.

Osnovno šolstvo Dravske doline

Osnovna šola Trbonje. Za dravograjsko območje nas gotovo preseneča, da je njeno najstarejše koroško trško središče šolo dobilo šele v letu 1820 ozi-

roma deset let pozneje kot podpohorska vas Trbonje. Krajevni cerkovnik in njegov župnik sta nedeljsko šolo oskrbovala v leseni mežnariji kot zasilni šoli (*Notschule*) od leta 1810 in vse do leta 1864, ko je prvi nastavljeni učitelj Jožef Hofgartner pričel redni pouk v novozgrajeni šolski stavbi, ki so jo povečali leta 1900. Od leta 1881 do 1886 je učitelj Jernej Troha ne glede na hud odpor krajevnih "nemčurjev" uradoval v slovenščini in v njej edini do leta 1919 pisal tudi šolsko kroniko. Število učencev je od prvotnih okrog 50 do leta 1893, ko je šola pod vodstvom Martina Regorška postala dvorazrednica, naraslo na okrog 80, a je drugo učeno moč dobila komaj leta 1901. Takrat je bilo učencev že več kot 120.² Nadučitelj Regoršek je bil zaradi bolezni leta 1903 upokojen in tedaj je šolo prevzel Štefan Rataj, dotakratni upravitelj v Sv. Miklavžu pri Slovenj Gradcu. Šolsko službo je moral prekiniti leta 1916 zaradi vpoklica v vojsko, po vrnitvi sredi leta 1918 pa je bil premeščen na Razbor nad Slovenj Gradcem. V Trbonjah ga je še isto leto nadomestil Franc Rošker, toda že leta 1919 sta bila skupaj z učiteljico Marijo Arnuš, ki je tu učila od leta 1910, premeščena tako, da je v Šmartnem pri Slovenj Gradcu dobila službo le Arnuševa. Na njuno mesto sta prišla Marica Dugar in kot upravitelj Martin Krajncič. Čeprav je šola že lep čas izpolnjevala pogoj za nadaljnje napredovanje v trirazrednico, jo je končno odobrilo šele ministrstvo prosvete kraljevine Jugoslavije v letu 1927, ko je bilo od 121 šoloobveznih otrok vpisanih 106 (54 dečkov in 52 deklic; vrstni red po spolu je v nadaljevanju vedno enak). Prvi razred je poučevala Kristina Selak, drugega pa Martin Krajncič. Šolski nadzor je redno deloval tudi z nadzorovalno konferenco, ki je bila npr. pod vodstvom okrajno glavarkega in po jugoslovansko sreskega nadzornika Petra Močnika 26. maja 1927. Poleg pouka je vključeval še oceno stavbe in šolskega vrta, kar lahko preberemo v konferenčnem zapisniku skupaj z oceno snažnosti tako "dece" ("...učiteljstvo naj z vso strogostjo postopa, da bo še boljša") kakor poslopja ("...je v redu, le stranišča je treba večkrat temeljito pomiti"). Nadalje so opozarjali, naj se vrata v učiteljičino stanovanje končno le popravijo, da ne bo še tretjič okradena; in tudi oprema razredov je bila povsem dotrajana. V mladinski knjižnici je bilo tega leta 65 knjig (izposoj je bilo 535), v učiteljski pa 215; naročeni so bili na glasili Sadjar in vrtnar ter Šolska matica. Prvi razred je štel 68 učencev (35 + 33), drugi pa 38 (19 + 19); na dan nadzora jih je bilo navzočih 80 (42 + 38). Konferenčno so obravnavali pouk vseh predmetov v obeh oddelkih in ugotovili: znanje lepo zadovoljuje, večglasno petje prav tako; preveč se zanemarljivo geome-

¹ Mišljene so informativne zgodovinske mape posameznih šol, za katere so na poziv SSM podatke pisali ravnatelji zlasti pred II. svetovno vojno v letu 1940/41 ter v letu 1945/46.

² Konferenčni zapisnik, kjer je na voljo, je običajno priloga šolski kroniki.

Osnovna šola Trbonje po letu 1900 (fotoarhiv šole).

trijsko in ornamentno risanje; uradni spisi so v redu in lično vpisani; pri čitanju ima največ težav nekaj slaboumnih, pri lepopisu pa večina s cirilico; učitelj naj ne govori preveč; veliko otrok je prerevnih za samoučila (šolske potrebščine), a krajni šolski svet se za to ne briga; deška ročna dela in telovadba se ne gojita, ker ni pogojev; šolski svet naj pomaga prostore primerno okrasiti in naj za vsak razred kupi nekaj cvetličnih loncev.

V šolskem letu 1933/34 je upravitelj Janko Moder napisal poročilo o stanju šolskega vrta in zemljišča v skupni izmeri 32,5 arov ter šolske njive v velikosti 14,3 ara; sadovnjak je imel 35 dreves (jablane in hruške), drevesnica pa 56 divjakov, vse to je oskrboval upravitelj.³ Za šolsko leto 1940/41 so šole izpolnjevale štiri strani dolg obrazec Statistika narodnih škola v cirilici.⁴ Isti upravitelj je avgusta 1946 za šolski muzej napisal poročilo o dogodkih med vojno. Tik pred njo je šola imela tri oddelke s 152 učenci (69 + 83), učili so jih Olga in Janko Moder in Zlatka Marek. Šola je za izključno nemški pouk (obisk je bil 50 do 65%) okupator uporabljal do 22. februarja 1944, ko jo je partizanski odred zažgal, da je sovražnik ne bi mogel uporabiti kot utrdbo v bližnjih osvobodilnih bojih; zgorelo je vse z nemško knjižnico in arhivom vred. Oktobra 1945 je bil pouk za 155 otrok (81 + 74) v dveh zasilnih prostorih. Zakonca Moder sta se vrnila, občasno jima je pomagala tretja učna moč, ki pa so se

srečevali z velikimi težavami, saj ni bilo ne knjižnice ne drugih učil ne šolskih potrebščin za učence.

Osnovna šola Dravograd. Če je bila trbonska šola na dravograjskem območju najstarejša, je bila dravograjska pač največja in središčna. Njen prvi učitelj je bil organist in cerkovnik Johann (Ivan) Ojc, ki je v času od 1820 do 1834 v svojem stanovanju poučeval tudi pisanje in branje. Njegovo delo je leta 1834 prevzel Jožef Senker in tu v novi učilnici nadzidane mežnarije deloval do 1864, ko je prišel po vsej priliki prvi pravi učitelj Jožef Pajer. Ostal le do leta 1867, v svoji enorazrednici pa je skrbel kar za okrog sto otrok. Nasledil ga je Jožef Černut. Število vpisanih je hitro naraščalo in leta 1871 je občina v trgu za šolo kupila graščinsko hišo, da se je leta 1872 lahko razširila v dvorazrednico. Skoraj hkrati je bil nameščen dodatni učitelj Jožef Prelaznik. V letu 1878 je kraj dobil trirazrednico in 1898 štirirazrednico. Dne 9. aprila 1892 je bilo v (Spodnjem) Dravogradu okrajno učiteljsko zborovanje, kjer so obravnavali tudi nazorni pouk računstva. Do leta 1918 sta šolo vodila še Lenart Voglar (do 1908) in za njim Jožef Privasnik. Čeprav se je sprva poučevalo dvojezično, je bil do razpada cesarstva zaradi močnega krajevnega nemštva pouk kmalu povsem nemški.

Nato je prišel prvi slovenski nadučitelj Josip Macarol, ki ga je že leta 1920 zamenjal Ivo Kuraš. Na pobudo okrajno glavarskega nadzornika Franca Gabrščka je bila šola na začetku šolskega leta 1921/22 povišana v petrazrednico, v kateri so poučevali Zmagoslav Kristan, Danilo Nabergoj, Matilda Trampuš in Olga Del Kott, ki se jim je v enoti takrat novo nastalega otroškega vrtca pridružila

³ Gre za uradni natisnjen cirilični obrazec šolske oblasti, ki ga je v določenem roku moral izpolniti upravitelj.

⁴ Primerjaj prejšnjo pripombo; vsi obrazci so praviloma arhivski dokument šole in sestavni del mape v SSM.

Osnovna šola v Dravogradu pred drugo svetovno vojno (fototeka SŠM, št. 175).

vrtnarica Mara Haderlap. Isti upravitelj je šolo vodil še ob nadzorovalnem pregledu maja 1927, takrat je bilo vpisanih 159 učencev (78 + 81), kakor tudi v letu 1933/34. V šolskem letu 1935/36 je s pojasnilom, da je Ivo Kuraš zbolel, prišlo do spremembe na vodstvenem mestu in decembra je v zapisniku Močnikove nadzorovalne konference za začasnega upravitelja vpisan Danilo Nabergoj. Šolski obisk je bil na dan nadzora prav dober, saj je bilo od 263 vpisanih prisotnih 243 (132 + 111), kar je 93%. Septembra 1940 je upravitelj za tekoče šolsko leto izpolnil omenjeni cirilični obrazec, po katerem je osemrazredno šolo s 6 oddelki in 7 učitelji (skupaj s katehetom) obiskovalo 270 otrok (139 + 131). Kot je decembra 1946 v poročilu o dogodkih za časa domovinske vojne napisal upravitelj Nabergoj, ki se je po osvoboditvi z ženo začasno vrnil na šolo, so v zadnjem šolskem letu pred nemškim napadom poučevali zakonca Danilo in Uršula Nabergoj (slovenska Korošica iz Celovca), Matilda Nendl, Antonija Vreš, Vinko Ukmar in Mara Haderlap (delno vrtnarica, delno učiteljica), ki jo je v začetku leta 1945 ubil gestapo, ker je pri njej našel Slovenskega poročevalca. Za vse učitelje je Nabergoj poročal, da so bili simpatizerji Osvobodilne fronte, zaradi česar je sam zelo oslabil dočakal konec vojne v dachauskem taborišču. V šolskem poslopju, v katerem so Nemci kakor povsod uničili vse slovensko, je bila nemška šola vse do njihovega bega maja 1945.

Kmalu po osvoboditvi se je pričel okrnjeni slovenski pouk, ker je stavba z izjemo nekaj opreme ostala nepoškodovana, ni pa še bilo učiteljev. Najprej se je od predvojnih vrnila Antonija Vreš in postala začasna upraviteljica do Nabergojeve vrnitve. Prvi vpis 195 učencev (132 + 35) še ni bil normalen in sploh je trajalo še nekaj mesecev, da se je

podivjana in zaradi nemštva precej zaslepljena mladina navadila na slovensko šolo. Veliko otrok tudi še ni zmoglo poti, ker niso imeli ne obutve ne obleke; vseeno je skupni učni uspeh dosegel 88,5%. Učitelji so se hitro menjavali in nekaj časa so bili med njimi tudi Drago Glogovšek (pozneje vodilni sodelavec zavoda za šolstvo) in Ivan Gams⁵ (univerzitetni profesor, akademik) ter precej tečajnikov. V šolskem letu 1946/47 je bilo 216 učencev (120 + 96), razporejenih v 6 oddelkov. Ker je Danilo Nabergoj postal upravitelj v Črnečah, sta se z ženo preselila tja. V Dravogradu je upraviteljstvo prevzel Franc Kašpar, a je ob koncu pouka bil prestavljen na mislinjsko šolo, sem pa je iz Vuhreda prišel Ivan Hvalec; že avgusta 1949 je bil prestavljen na šolo Prevalje, v Dravogradu pa ga je nadomestil uveljavljeni koroški šolnik Janko Kuhar,⁶ ki je pred tem trideset let ravnateljaval v Črni na Koroškem.

V vrtcu je bilo okrog 25 otrok, vodila ga je Pavla Tadina. V šolskem letu 1950/51 je šola dobila mlečno kuhinjo. Nepričakovano slab učni uspeh s komaj 68,2% je postal kritično nizek, kar je obenem povzročilo velik osip. Na začetku leta 1952 se je z republiško odredbo ukinil šolski verouk, h kateremu je bila prijavljena približno polovica učencev; poslej so ga opravljali le v cerkvenih prostorih. Leta 1953 se je po 42 letih prosvetne službe Janko Kuhar upokojil.

Osnovna šola Libeliče. Z nedeljskim oziroma zasilnim poukom je leta 1820 pričel župnik Matija Sumnitsch. V politični občini Libeliče je bila v

⁵ Ivan Gams, doktor znanosti, univerzitetni profesor, akademik, pisec koroških gesel za Krajevni leksikon Slovenije.

⁶ Janko Kuhar, rojen Libeličan, deloval kot ravnatelj osnovnih šol v Mežiški dolini in nazadnje v Dravogradu.

Osnovna šola v Libeličah pred drugo svetovno vojno (fototeka SŠM, št. 2093).

njeno šolsko občino vključena še šolska občina Suha (Neuhaus), ki je po razmejitvi s kraljevino Jugoslavijo pripadla Avstriji. Prvi učitelji so bili Anton Leinschitz, Peter Partl, Anton Kropiuschek, Johann Oitz (Ivan Ojc, ki smo ga že srečali na dravograjski šoli) in Valentin Glinschegg; vsi so se zvrstili v letih od 1826 do 1832, ko je šolniško in cerkovniško delo za naslednja tri leta nastopil domačin Martin Laner. Zaradi pouka so mežnarijo dozidali v letih 1835 in 1866. Jakob Krainig je tu deloval kar 31 let, do 1866, za njim pa so se spet hitro izmenjali Johann Valentinitz, Franz Schuppnik, Franz Stöckl, Johann Krainz, Simon Richter in Jernej Lausegger. Leta 1875 je na šolo za naslednjih 31 let prišel Matija Mencin. Z njegovim prihodom je šola postala dvorazredna, a ji je bil drugi učitelj odobren komaj leta 1879. Prvo šolsko kroniko je Mencin z daljšo predzgodovino šole pričel pisati šele v letu 1891. Podatki o učencih so skopi, do razširitve mežnarije jih je bilo komaj kaj več kot 10, leta 1877 pa že okrog 120. Župnik Anton Vogrinec⁷ je takoj po svojem prihodu leta 1904 pričel poučevati verouk in postal predsednik krajnega šolskega sveta; še istega šolskega leta je dal na svoje stroške izkopati šolski vodnjak. Že takrat je izšla njegova znamenita knjiga Naša velika krivda, zaradi katere ga je cerkvena oblast inkvizicijsko prisilila, da jo je preklical in se ji odpovedal. Leta 1904 je bil šoli začasno dodeljen Franc Aichholzer,⁸ poznejši dolgoletni starosta slovenskih koroških učiteljev in skrbnik za njihovo strokovno izpopolnjevanje. Po obolenosti oči je bil Mencin leta 1907, ko je imel največ učencev

dotlej – 174 (95 + 89), upokojen samo leto pred dograditvijo razkošne šolske stavbe, ki je šoli omogočila napredovanje v trirazrednico. Do leta 1918 ga je nasledil močno nemško usmerjen Rudolf Mörtl, za njim pa do leta 1922 vsak po dve leti Alojz Makarol in Urh Pečnik. To je bil burni obplebis-citni čas, v katerem so si Libeličani z edinstveno uresničitvijo svoje na koroškem plebiscitu izražene volje sami priborili priključitev Jugoslaviji, za kar so si ob župniku Vogrincu največ prizadevali tu rojeni odlični učitelji Janko Gačnik, Rudolf Mencin⁹ in Janko Kuhar. Leta 1922 sta prišla na šolo Ivo (kot šolski vodja) in Milena Močnik, ki sta z izjemo nemške okupacije tu ostala do upokojitve leta 1950. Bila sta vzorna učitelja ter pobudnika krajevnih kulturnih dejavnosti in celo gospodarskega razvoja, čeprav sta se morala v prvem desetletju spopadati s hudim odporom šoli nenaklonjenega povsem kmečkega okolja. Državna meja je znatno zmanjšala število učencev in ga kmalu dejansko prepolovila, zaradi česar je šola leta 1925 nazadovala v dvorazrednico. Leta 1927 se je vpisalo 70 učencev (39 + 31) in šele v letu 1931 je vpis pričel počasi naraščati. Posebnega navdušenja za šolo v kraju še vedno ni bilo, poleg tega jo je pestilo nenehno pomanjkanje celo najpotrebnejše opreme in učil. V letu 1934 je imela šola spet skoraj sto učencev (54 + 43), stotico pa že naslednje leto presežejo s 107 učenci (56 + 51). Prisotnost pri pouku se je ustalila na zadovoljivih 85%. V zadnjem predvojnem šolskem letu 1940/41 je bilo vpisanih 109 otrok (56 + 53). Knjižnici so številni visoki in študentski obiski pripomogli k zavidljivi zalogi: v šolarski je bilo 1055 knjig

⁷ Anton Vogrinec, libeliški župnik, leta 1904 je objavil knjigo Naša velika krivda in se zameril cerkveni oblasti.

⁸ Franc Aichholzer, koroški šolnik in narodni delavec, poučeval tudi v Kotljah, ustanovitelj in urednik več glasil.

⁹ Rudolf Mencin, učitelj in šolski politik, učil tudi na šoli v Mislinji in kot referent deloval na Prevaljah.

in v učiteljski 450. Takoj po vdoru leta 1941 so Nemci vse uničili. Med zasedbo se je spet zvrstila vrsta zgolj nacistično kvalificiranih učiteljev in komaj kakšna prava učiteljica ali vzgojiteljica v vrtcu, ki so ga Nemci vpeljali že spomladi 1941. Kot največkrat po Sloveniji je bila tudi tu nemška šola nepriljubljena in slabo obiskana. Po osvoboditvi leta 1945 je bila sprva upraviteljica Olga Večej. Z občasno pomočjo drugih učiteljic je imela pouk za 124 otrok. Avgusta tega leta sta se Močnikova vrnila iz pregnanstva v Srbiji in spet prevzela šolo. Stavba je bila povsem oropana in številnih težav še dolgo nista mogla odpraviti. Zaradi izčrpanosti je bil Ivo Močnik februarja 1949 upokojen. Za njim je bilo vodenje šole poverjeno Viktoriji Mlaker Kos, Alojz Kos pa je prišel v Libeliče učiti leta 1950.

Osnovna šola Šentjanž pri Dravogradu.¹⁰ Z relativno poznim poukom je v Šentjanžu leta 1852 dvakrat tedensko po dve uri pričel organist in cerkovnik Ivan Kotnik. Leta 1865 je bil šoli dodeljen organist Jožef Šeligo, ki je bil hkrati že izprašani učitelj, in šola se je lahko oblikovala kot javna enorazrednica, na katero je januarja 1867 prišel prvi stalni učitelj Jakob Lopan, poznejši strokovni pisec in urednik pedagoškega glasila Popotnik. V Šentjanžu je poučeval okrog 110 otrok, a le do konca omenjenega leta, ko je bil premeščen za nadučitelja v Št. Vid nad Valdekom. Po dolgotrajnih sporih o umestitvi in gradnji šole, ki jih je končno prekinil štajerski deželni šolski svet v Gradcu s sklepom, da mora biti šola v krajevnem in farnem središču, je bila konec leta 1888 nova stavba v Šentjanžu pod streho. Po blagoslovitvi maja 1889 se je v njej pričel pouk z upraviteljem Simonom Srobotnikom, ki je tu deloval od leta 1872 do 1906. V letu 1891, ko so imeli 102 učenca (58 + 44), je šolo razširil v dvorazrednico in od takrat mu je bila v pomoč podučiteljica Marija Dominkuš. V trirazrednico je šola napredovala leta 1910 z 230 učenci (108 + 122), razmeroma še hitreje pa v štirirazrednico leta 1927 (201 = 97 + 104) in deset let pozneje celo v petrazrednico (218 = 112 + 106). Iz poročila upravitelja Ignac Kaffou-a okrajnemu glavarju v Slovenj Gradcu junija 1926 zvezo, da je šolski vrt meril 20 arov, polovico od tega sta obsegala zelenjavnik in drevesnica. Sreski šolski nadzornik Miloš Grmovšek je šolo pregledal 3. julija 1929 (vpisanih 171 učencev = 86 + 85) in istega dne vodil tudi nadzorovalno konferenco. Udeležili so se je upravitelj Josip Križman (poučeval 1. razred z 41 učenci) ter učiteljice Angela Križman (2. razred, 45 otrok), Amalija Velnar (združeni 3. in 4. razred, 54 učencev) ter Olga Lorger (4. razred z oddelki od 5. do 8. razreda s 26

učenci). Natančen zapisnik vsebuje poročilo o spremljanih učnih urah, ki so v glavnem potekale zadovoljivo; manj zadovoljen je bil nadzornik le z nekaterimi učenci pri branju, ustnem računanju in zlasti ciriličnem lepopisju. Celo najmlajši učenci pa so prav dobro pripovedovali o vladajočem kralju. Ugotovil je še, da so zelo pomembna ročna dela, ki se dobro poučujejo v vseh razredih, učenci pa zanje z doma prinašajo potreben les, papir in blago. Učiteljske domače konference so se odvijale po predpisih vsak mesec.

V šolskem letu 1940/41 so imeli 265 učencev (149 + 116). Učili so jih upravitelj Oskar Bregant ter njegova žena Angela, Maks Dolinšek,¹¹ Alojz Glavan (edini hitlerjanec) in Alojzija Kikelj. Nemška šola si je med okupacijo tudi z nasiljem prizadevala za germanizacijo otrok in starejših, vendar brez posebnega učinka, le obisk pouka je bil čedalje slabši. Dokaj nizek je bil prav tako prvi poosvoboditveni vpis sredi junija 1945, ko sta začasni učiteljici Gusta Goršek in Štefka Zavodnik zbrali komaj okrog 90 otrok. Poleg Gorškove so tu v šolskem letu 1945/46 delovali učitelja Hugon Majerič (upravitelj) in žena Anka ter gimnazijec Pavel Planinšec, ki pa je kmalu odšel na štirimesečni učiteljski tečaj v Maribor. Po vrnitvi je bil marca premeščen na Razbor pri Slovenj Gradcu. Aprila 1946 je nova šolska oblast poskrbela za prvi nadzorni pregled, ki ga je opravil Rudolf Kobolt. Februarski prvi Prešernov teden je šola namenila zbiranju denarja in druge pomoči za obnovo šolske knjižnice. Šele v šolskem letu 1946/47 se je pokazal pravi vpis: prišlo je 214 otrok (98 + 116). Napredovalo jih je 172 oziroma ne ravno spodbudnih 80,4%. Delovati je pričela kmečka nadaljevalna šola zlasti za starejšo mladino brez izpolnjene šolske obveznosti. Za starše so vpejlali redne roditeljske sestanke.

Osnovna šola Črneče. Za začetek pouka se s prvimi začasnimi oblikami šteje leto 1873, vendar je bil prvi stalni učitelj šole Klemen Marketz, nameščen v letu 1879. Takrat je bila dograjena prva šolska stavba, v kateri je Marketz deloval do leta 1885. Razmeroma pozen nastanek šole se pripisuje dokaj majhnemu številu otrok in bližini Dravograda. Leta 1889 je na šolo prišel Karel Šetina in ostal deset let do svoje prerane smrti v starosti komaj 35 let. Kljub temu se je v krajevno zgodovino vpisal kot odličen učitelj, sadjar in šolski vrtnar ter prvi kronist, še bolj pa po tem, da je šolo napravil slovensko tako pri pouku kakor v uradovanju. Njegovo delo je do leta 1903 nadaljeval Pavel Košir, za njim pa so ga do konca leta 1918 opravljali večinoma nemško nastrojeni šolski vodje. Število učencev je nihalo med 80

¹⁰ Kraj je navzlic svojemu imenu po deželni pripadnosti šele v letu 1955 iz slovenjegraškega (po starem torej štajerskega) okraja prešel v povečano novo občino Dravograd in torej skupaj s svojim slovenjegraškim okrajem iz štajerske na koroško stran.

¹¹ Maks Dolinšek, učitelj in koroški krajevni zgodovinar in časnikar v Mežiški dolini, ustanovitelj in vodja železarskega muzeja na Ravnah.

Osnovna šola v Črnečah pred drugo svetovno vojno (fototeka SŠM, št. 116).

in 60 proti koncu svetovne vojne. Prva spet prava slovenska učna moč je bila Marija Jurjevčič v letih od 1919 do 1925, ko je na njeno mesto prišel Jernej Čebul. Leto pozneje ga je obiskal koroški okrajni šolski nadzornik Peter Močnik iz znane Močnikove učiteljske družine. Iz njegovega zapisnika nadzorne konference, v katerem se ob številnih spodbudnih ocenah najde tudi nekaj uradnih ugotovitev in naročil, npr. da izbor snovi pri spoznavanju prirode ni dober, ker premalo zajema iz domačega okolja; da naj se ob jugoslovanskih obravnava več slovenskih velmož, narodne pesmi pa poje še dvo-glasno; še bolj pa naj se pazi, da bodo otroci prebrano zares razumeli ter naj se čim prej uredi pouk dekliških ročnih del. Pri naslednjem nadzoru aprila 1929 je bil upravitelj Ivan Lazar, ki je šolo vodil do leta 1933, ko jo je prevzel Anton Golja in tu z ženo Marijo deloval do pomladi 1941. Takrat ju je od tu pregnal nacizem kakor že prej s Primorske fašizem. Poosvoboditveno obdobje sta najbolj zaznamovala upravitelj Danilo Nabergoj in njegova žena in Uršula, ki sta tu delovala do leta 1962, ko je šola postala dravograjska podružnica.

Osnovna šola Ojstrica je najmlajša v najzahodnejšem delu Dravske doline v Sloveniji, čeprav je tudi ta že praznovala svojo stoletnico.¹² Šola je na-

Osnovna šola Ojstrica nad Dravogradom, posnetek iz leta 1996 (fotoarhiv šole).

¹² Ob tej priložnosti je leta 1994 izšel tudi jubilejni zbornik *1894–1994 Stoletnica Osnovne šole Ojstrica*. Navedeni zbornik je uredil in večinsko napisal ravnatelj osrednje šole Dravograd Franc Veršnik in v jedrnatu uvodni primerjavi s preostalimi petimi šolami dravograjske občine zajel vso šolsko zgodovino. Poleg tega našteva veliko podatkov o učencih,

učiteljih in dejavnostih po letu 1945, dodal je preslikave zanimivejših poročil ter listin in celo predmetnikov podružničnih šol. V jubilejni knjižici je še vrsta razdelkov, tudi tisti s fakultetno izobrazbo nekdanih učencev. Na koncu nas avtor preseneti s svojo jubilejno skladbo *Naša šola praznik slavi*.

stala na pobudo in vztrajanje okrajnega šolskega sveta Wolfsberg v letu 1894, navzlic močnemu odporu kmečkega prebivalstva. Takoj so se vpisali kar 103 učenci, toda bili so zelo neredni in so obisk pouka opravili komaj 46,3%; ta se je le počasi popravljal in niti v letu 1940 še ni presegel 70%. Prvi učitelj je bil Martin Sebastijan. Dvorazrednica je postala leta 1934 in takrat je dobila še enega učitelja. Tudi tu je delovalo nekaj znanih koroških šolnikov: Franc Aicholzer, Karel Doberšek,¹³ Miloš Ledinek¹⁴ in Mirko Sadar, ki so bili razen zadnjega vsi uveljavljeni strokovni pisci. Po poročilu o šolskih vrstovih iz leta 1933 je tukajšnji vrt meril 34 arov; njegov skrbnik Mirko Sadar je zapisal še, da se krajevni šolski odbor za vrt sploh ne briga in upravitelja pri zadevnem delu celo ovira. V letu 1925 je ob nadzornem pregledu v štirih oddelkih šolo obiskovalo 62 učencev (28 + 34). Očitno pa nadzornik Peter Močnik s šolskim vodjem Miroslavom Viherjem ni bil posebno zadovoljen in je ob letu nadzor pri njem ponovil v poostreni obliki. Da tudi tokrat ni bilo vse v redu, je razvidno iz zadnjega dela zapisnika, kjer beremo tudi, da predhodnih navodil razrednik še ni upošteval niti se ne izvajajo druga navodila iz zapisnika, kot npr. naj otroci pri odgovarjanju na vprašanja ne kričijo, učitelj pa naj se manj vmešava v njihove odgovore; in tudi, naj deklice v razredu ne nosijo več robcev na glavi. Leta 1940, ko je bil upravitelj Oskar Gajst, se je število učencev povečalo na 106 (71 + 35). Po drugi svetovni vojni se je to število le rahlo zmanjšalo na 102 (59 + 43). Prva učiteljica je bila Nada Založnik, za njo pa so se učitelji nekaj časa menjavali skoraj vsako leto.

Osnovna šola Vuzenica je z letnico omembe 1356 poleg slovenjegraške (1228) najstarejša na našem Koroškem. O tem je leta 1930 pisal uveljavljeni koroški zgodovinar Josip Mravljak¹⁵ v svoji knjižici *Šolstvo v Vuzenici*, v kateri dokumentira listinske omembe šolstva skozi dolgo obdobje do leta 1795, ko se kot učitelj navaja Sebastijan Glades. Nekaj let zatem je župnik Ignacij Zimerman v kraju za šolo kupil hišo, v kateri je od leta 1808 poučeval prvi učitelj Jožef Jurij. Leta 1810 je naštel 75 za šolo sposobnih otrok (38 + 37), v Vuzenici pa do leta 1862 nabral nepredstavljenih 56 delovnih let. Leta 1838 je tu v novejši, malo večji župnijski stavbi nedeljsko šolo odprl Anton M. Slomšek.¹⁶ Še nekaj let se je rad podpisoval kot "fajmošter vozeniški", čeprav je bil v resnici nadžupnik in višji šolski nad-

zornik. V letu 1873, ko je iz Šentjanža prišel učiti Andrej Rotner, je bila vuzeniška šola (pravzaprav dokaj pozno) razširjena v dvorazrednico. Takoj je dobila nujno potrebnega dodatnega učitelja Antona Remšnika, saj je bilo takrat na šoli že 125 učencev (75 + 50). Po Rotnerjevih prizadevanjih so aprila 1883, ko so imeli že okrog 220 učencev, končno pričeli graditi prvo namensko šolsko stavbo in ob blagoslovitvi leta 1885 je šola lahko napredovala v trirazrednico; njen tretji učitelj je postal Anton Hofbauer. Glede učnega jezika je okrajni šolski svet Slovenj Gradec leta 1881 potrdil dotakratno ureditev, da je to v 1. razredu slovenščina, v 2. razredu slovenščina in nemščina, v višjih razredih pa oba jezika v obrnjenem vrstnem redu.

Jeseni 1890 je bil za nadučitelja imenovan Šimon Viher (od 1884 do takrat v Ribnici na Pohorju), ki se je uspešno upiral nenehnim pritiskom za popolno ponemčenje šole in občine. Ti so sicer dosegli višek v letu 1908, ko je bila v Vuzenici odprta povsem nemška šola proslulega "šulfereina" (šolske zveze). Leta 1904 je Viher tu ustanovil obrtno nadaljevalno šolo in v letu 1919 svoji šoli omogočil prehod v štirirazrednico. Upokojen je bil leta 1924 po 44-letnem službovanju, s katerim se je v časten spomin zapisal še s spodbujanjem številnih dobrih učencev k nadaljnjemu šolanju. Nasledil ga je Josip Golob, na tej šoli učitelj od leta 1912, in leta 1929 dosegel njeno razširitev v petrazrednico.

Še pred tem, maja 1927, je šolo nadzoroval Peter Močnik in v glavnem pohvalil urejenost šole, a hkrati v razredih našel nekaj povsem dotrajane pohištvene opreme. Naročil je nujno beljenje hodnikov s higienskimi prostori vred. Toda vrt je bil izredno skrbno urejen tako v drevesnici kakor cvetličnjaku, a še vedno je manjka gnojna greda, ki jo je potrebovala kmetijsko-nadaljevalna šola. V štirih razredih je bilo vpisanih 160 učencev (73 + 87); obisk pouka je znašal zadovoljivih 84,4%, kar se je bilo predvsem posledica dopoldnevnega razporeda. Ker so se obrabljene knjige izločile, je štela mladinska knjižnica le 64 knjig in jo je bilo zato potrebno povečati; v učiteljski knjižnici je bilo nekaj bolje, saj je v bilo njej več kot sto knjig. Preseneča ugotovitev, da je razmeroma veliko otrok duševno zaostalih, a uspehi so sicer dobri. 1. razred s 40 učenci je poučevala Roža K. Golob, 2. razred z 52 vpisanimi Marta Elsnik; 3. razred z 49 učenci je poučevala Ivana Vidmar, četrtega s samo 19 učenci pa upravitelj Golob, vendar tako, da je srbohrvaščino učila Elsnikova. Med sklepnimi pripombami je nadzornik ob zmer-nih pohvalah zavrnil uporabo nekaterih učbenikov, izstopa pa njegovo naročilo, naj učiteljstvo čimprej sestavi učne načrte in konferenčno obravnava mladinsko skrbstvo, ker je v okolju mnogo zanemarenih otrok.

Leta 1930 je upraviteljstvo prevzel Karel Vollmaier in ga opravljal do upokojitve leta 1937. Zad-

¹³ Karel Doberšek, dolgoletni ravnatelj osnovne šole Prevalje, pisec socialno pedagoških del.

¹⁴ Miloš Ledinek, učitelj tudi na Prevaljah, sodelavec mariborske pedagoške centrale s sociološko pedagoškimi članki.

¹⁵ Josip Mravljak, zgodovinar in učitelj, pisec številnih krajevnih in šolsko-zgodovinskih člankov.

¹⁶ Anton Martin Slomšek, nadžupnik v Vuzenici 1838–1844, učitelj v nedeljski šoli, okrožni šolski nadzornik.

Staro šolsko poslopje v Vuzenici, zgrajeno leta 1884 (fototeka SŠM, št. 862).

nji predvojni upravitelj je bil Vladimir Cvetko,¹⁷ poznejši član najožje strokovne skupine vodilnih slovenskih pedagogov. Po obrazcu, ki ga je izpolnil septembra 1940, je bilo na šestrazredni šoli vpisanih 269 učencev (140 + 129); poučevalo jih je 7 učiteljev in razen enega Čehoslovaka so bili med njimi vsi Jugoslovani. Poosvoboditveno poročilo za Slovenski šolski muzej je po zadolžitvi začasne upraviteljice Jožice Zonenvald napisala učiteljica Alojzija Pepelnjak in med drugim omenja, da je bil Cvetko imenovan za okrajnega šolskega nadzornika v mestu Maribor. Izvemo še, da so imeli (samo) štirje učitelji v šolskem letu 1945/46 vpisanih 249 učencev (143 + 106). Ker je bila ena šolska stavba zrušena v letalskem napadu – v njej se je utrdilo nemško vojaštvo – se je poučevalo v samo dveh slabo opremljenih učilnicah. Poročilo še navaja, da je mladina slabo vzgojena in da še ne obvlada slovenskega jezika. Kakor po drugih večjih koroških krajih je tudi tu namesto višje osnovne šole pričela delovati nižja gimnazija. Poznejšo šolsko zgodovino zaznamuje vsestranski dolgoletni ravnatelj Lojze Gobec, Žagarjev nagrajenec za uvajanje šolskega hranilništva ter združništva in predvsem za vsakoletno celotensko počitniško likovno kolonijo, namenjeno učencem slovenskih šol v vseh treh manjšinskih zamejstvih; ta je izmenoma potekala od Vuzenice preko Porabja in Koroške do Slovencev v Italiji.

Osnovna šola (Sv.) Primož na Pohorju. Prvi, še začasni pouk na neki kmetiji se omenja leta 1789. Na Slomškovo pobudo so od leta 1840 občasno več dni tedensko poučevali krajevni duhovniki in kmalu je Janez Krumpak vpeljal redno nedeljsko šolo, s katero so nadaljevali še njegovi nasledniki. Po dolgem obotavljanju so leta 1898 pričeli zidati šolsko stavbo in v njej leta 1901 končno pričeli z rednim poukom. Prvonastavljeni učitelj je bil Franc Korbar; poučeval je 71 otrok, prisotnost je bila s povprečjem okrog 71% zelo slaba. Do prve svetovne vojne je število učencev naraslo na 95, a je bil obisk vseskozi nizek, do leta 1924, ko je krajevni šolski odbor prevzel stroške za potreščine vseh učencev. Ob nadzornem pregledu Petra Močnika leta 1926 je bilo v enorazrednici vpisanih 53 otrok (21 + 32), ki jih je učil Franjo Petrač. Iz poročila o vrtu v letu 1933 je razvidno, da je meril 8,33 ara in da ga je oskrboval upravitelj Karl Pišec. Leta 1940/41 je šolo s 94 učenci (46 + 48) vodila upraviteljica Bogomira Soroko, ki je po vojni službovala kot okrajna šolska nadzornica. Učencev je toliko kot pred vojno, učil jih je sam upravitelj Praper. Leta 1954 je kraj dobil udarniško zgrajeno novo šolsko stavbo, ki je dobro služila vse do leta 2004, ko je bila šola ukinjena, ker ni bilo več vpisa.

Osnovna šola Vrata. Od leta 1884 je šola gostovala na kmetijah. V letu 1887 je dobila svojo prvo, četudi leseno stavbo; do leta 1920 se je poučevalo samo v nemščini. Njen prvi in dolgoletni učitelj je bil Jurij Rossman. Ob znanem Močnikovem nadzornem pregledu junija 1926 je šolo vodil začasni upravitelj Silvester Košutnik. Trioddelčno je

¹⁷ Vladimir Cvetko, ravnatelj OŠ Vuzenica, pedagoški svetovalec in direktor zavoda za šolstvo RS, urednik Sodobne pedagogike.

celodnevno učil 36 otrok (19 + 17) in pod njegovim vodstvom se je znanje močno izboljšalo. Učitelj je takrat od učencev že lahko zahteval, da prihajajo neraztrgani in umitih nog. V letu 1927 je 42 učencev poučeval Karol Hribnik. Na dan nadzora jih je bilo v šoli samo polovica in tudi sicer je obisk s povprečjem komaj 67,05%, nezadovoljiv, zaradi česar je upravitelj izstavil denarne kazni. Močnik je stavbo ocenil kot slabo, manjkala so tudi najpotrebnejša učila. Vrtno poročilo je junija 1934 izpolnil upravitelj Stanko Lampič; z zemljo v izmeri 8 arov in njeno obdelavo vred ga je ocenil za primerne. V letu 1938 je število učencev naraslo na 75 (35 + 40), zato je učitelj Alojz Senekovič uspešno zaprosil za dvorazrednico. Poročilo je septembra 1940 napisala upraviteljica Marija Gliha. Učencev je bilo takrat že skoraj sto (41 + 53). Oktobra 1945 je šola ostala dvorazredna, čeprav je bilo vpisanih le 28 otrok (18 + 10). Stavba je bila povsem opustošena in potrebna znatnih popravil; manjkalo je precej opreme in zlasti učil. Še največ časa je šola delovala kot podružnica šole Vuzenica, ki je skrbela za redni pouk učencev v enem samem oddelku. Otrok je bilo čedalje manj in leta 1991 jo je šolsko ministrstvo moralo zapreti.

Osnovna šola Muta. Po predhodnih začasnih oblikah šolanja so razmeroma pozno, šele v letu 1878, na Muti odprli pretežno nemško šolo. Zaradi čedalje večjega germanizacijskega pritiska pa je Ciril-Methodova družba leta 1900 odprla slovensko dekleško šolo in osem let pozneje popolno slovensko

šolo. Leta 1919 je bilo z državnim slovenskim odlokom nemško šolstvo prepovedano in mučka šola je dobila slovenskega upravitelja Ivana Vomerja, ki je deloval do septembra 1926. Takoj po nastopu je poskrbel tudi za šolsko kuhinjo. Nasledil ga je Josip Serbec in na tem položaju ostal do konca leta 1930. Ob rednem pregledu junija 1927 je nadzornik Peter Močnik v učiteljskem delu naštel neverjetno vrsto pomanjkljivosti. Povsem v nasprotju s svojo običajno dobrohotnostjo je poleg tega ugotovil še zelo šibko znanje učencev pri skoraj vseh predmetih. S svojimi 258 učenci (137 + 121) in ob nadaljnjem naglem prirastku otrok je šola še tega leta vseeno napredovala v šestrazrednico. Leta 1929 je Ciril-Methodova družba ustanovila še otroški vrtec, ki je takrat štel 34 otrok (18 + 16). Od leta 1930 do nemškega vdora aprila 1941 je šolo vodil Franc Kogelnik. Po njegovih podatkih je imela šola junija 1934 zemljišče v velikosti 50 arov z dobrim zelenjadnikom in cvetličnjakom ter sadovnjak z okrog 200 drevesi. Septembra 1940 je bila šola petodelčna s šestimi učitelji in 243 učenci (117 + 126), med katerimi je bilo Nemcev samo še sedem. Prvo povojno poročilo je napisal upravitelj Riko German. Zase je navedel, da je bil borec v brigadi, za šolo pa, da je oktobra 1945 petrazredna; imela je 227 učencev (103 + 127) in štiri učitelje. Poznejši dolgoletni ravnatelj je bil Štefan Šoštarec. Nekaj časa je šola delovala kot nepopolna osemletka, v popolno se je postopno spet razvila v letu 1992.

Šolsko poslopje na Muti pred drugo svetovno vojno (fototeka SŠM, št. 500).

Osnovna šola v Braniku nad Muto pred drugo svetovno vojno (fototeka SŠM, št. 52).

Osnovna šola Bistriški jarek/Branik. Do leta 1945 je bilo njeno ime Osnovna šola pri Sv. Jerneju nad Muto. Ustanovili so jo leta 1880, njen prvi učitelj je bil Anton Žagar. Največ učencev ($49 = 29 + 20$) je bilo leta 1896; poučeval jih je Ivan Adamič. V arhivu je zapisnik Močnikove nadzorovalne konference iz maja 1926, ko je bil njen učitelj Anton Donik. Vpisanih je bilo 30 ($14 + 16$) učencev. Šola je bila tako revna, da od prejšnjega pregleda ni mogla izpolniti niti tistega naročila, naj kupi državno zastavo, učenci pa še vedno niso imeli srbohrvaških čitank. Vrt je meril 11 arov, junija 1934 ga je oskrboval upravitelj Lojze Senekovič. Statistično poročilo septembra 1940 je napisala Elizabeta Majerič. Takrat je imela šola 39 učencev ($20 + 19$). Od leta 1965 je bila podružnica osnovne šole Vuzeznica, po letu 1993 pa osnovne šole Muta, v okviru katere je delovala še do leta 2004, ko so jo zaprli.

Osnovna šola Pernice. Občasno je župnik Simon Schönwetter tam poučeval od leta 1849. Enorazrednica je nastala leta 1876, ko je poučeval Jurij Rossman iz Sobote nad Muto. Sobota (Soboth) je precej visoko nad avstrijsko mejo in danes je manj znano, da je v cesarskih časih spadala v radeljski politični in šolski okraj in s tem v okrajno glavarstvo že precej odmaknjenega Slovenjega Gradca. Samostojna stavba je bila zgrajena leta 1883. Takrat jo je obiskovalo okrog 70 učencev. Ob nadzoru junija 1927 je imela 45 učencev ($16 + 29$), v štirih oddelkih jih je učil Karl Vollmaier. Vrtno poročilo je junija 1934 napisal upravitelj Mirko Leder, z zemljo (12 arov na višini nad 1000 m) je bil zadovoljen, sodelovanje s krajevnim šolskim svetom pa je ocenil

kot nezadostno. Zadnji predvojni učitelj je bil Franc Herič, otrok je bilo takrat 73. Del šolske knjižnice so leta 1941 učenci rešili in po koncu vojne so jo lahko obnovili. Zadevno poročilo je avgusta 1946 napisal takratni in še dolgoletni upravitelj Ivan Knez. Popisal je 55 učencev ($28 + 27$). Knez se je uveljavil kot vsestranski prosvetni delavec, leta 1971 je prejel Žagarjevo nagrado za vzorno delo v kombiniranem pouku. Kot enorazredna je perniška šola delovala do preselitve še zadnjih učencev na matično šolo na Muto leta 2006.

Osnovna šola Radlje. V Dravski dolini spadajo šole med najstarejše na Koroškem in tako tudi šolska zgodovina Radelj ne preseneča. V kraju, ki se je do konca druge svetovne vojne imenoval Marenberg, je bil od leta 1251 do 1784 ženski samostan, ki se je ukvarjal z izobraževalno dejavnostjo za plemiška dekleta. Pričetek pouka v novo zgrajeni mežnariji (po nekaterih virih kar šoli) se omenja z letom 1727. Razmeroma prej kakor v drugih krajih, leta 1812, je bilo zgrajeno prvo namensko šolsko poslopje, ki je služilo skoraj do konca 19. stoletja. Tu sta v začetku poučevala Jernej Felber in Anton Udl. Dvorazredna je šola postala leta 1870, ko je imela 158 učencev ($58 + 73$). Za nadučitelja je bil leta 1874 imenovan Anton Rakuscha iz Slovenj Gradca. Leta 1893 je bilo zgrajeno novo poslopje, ki se, nadzidano in polepšano, še vedno uporablja. Marca 1914 je šola postala že šestrazrednica s 358 učenci ($177 + 181$). Do leta 1919 je bila s trgov vred povsem nemška z izjemo neobveznega pouka slovenščine kot drugega deželnega jezika. Slovenski otroški vrtec so odprli leta 1922. Ob pregledu, ki ga

Osnovna šola v Radljah pred drugo svetovno vojno (fototeka SŠM, št. 611).

je junija 1926 opravil sreski šolski nadzornik Peter Močnik, je bil upravitelj Mirko Lešnik; vodil je sedemčlanski učiteljski zbor, v katerem sta prav tako bila vodja zunanje enote pri Treh Kraljih Alfonz Kopriva, poznejši sodelavec mariborske pedagoške centrale in pisec številnih učbenikov, in otroška vrtnarica Olga Kavčič. V sklepnih navodilih nujno naroča povečanje mladinske knjižnice in nabavo potrebne tvarine za vrtec, čitanke za revne učence na obeh šolah, krajni šolski svet pa naj ubogim preskrbi več samoučil. Učencev v vseh šestih razredih je bilo 282 (136 + 146); v vrtcu je bilo 38 malčkov s pripombo, da je med njimi 5 Nemcev. V vrtec je bilo treba nujno napeljati vodovod, nadzornik pa je poročilo sklenil: "Uspehi so vobče dobri. Vrtnarica ravna z deco prijazno." Prostor okoli šole v izmeri 50 arov se je uporabljal za telovadišče ter za drevesnico in zelenjadnico. V letu 1940 je bilo na šoli 364 učencev (162 + 202), nemške narodnosti jih je bilo 7. Skupaj z upraviteljem Božidarjem Tomažičem in ženo Zoro jih je poučevalo 9 učiteljev. Predvojna šolska kronika navaja kot edinega znamenitega učitelja dr. Antona Korošca,¹⁸ ki je v obdobju 1897–99 poučeval verouk. Odlično razvito je bilo knjižničarstvo, poleg učiteljske (tudi okrajne) in šolarske je bila še posebna za revne učence. Vse to je izginilo v ognju takoj po prihodu Nemcev leta 1941. Po vojni se je večina učiteljev vrnila, med njimi tudi zakonca Tomažič in enotno poročilo po republiškem obrazcu je spet izpolnil upravitelj Božidar Tomažič. Učencev je bilo skoraj enako število – 348, stavba in oprema sta

bili ohranjeni, le "...mladina ni vajena rednega šolskega dela, ne zna jezika in je podivjana", je Tomažič februarja 1946 sklenil svoje poročilo. Število otrok je naraščalo in v 70. letih 20. stoletja je bilo treba zgraditi tako novo šolo kakor nov vrtec.

Osnovna šola Remšnik. Občasni pouk, s katerim je v tem kraju leta 1815 pričel organist Franc Košir, je oskrbovala krajevna duhovščina. Že leta 1820 so zgradili šolsko poslopje; po razpisu je sem prišel učitelj Jurij Thomits in poučeval do leta 1831. Prvi pravi učitelj Janez Bezjak je nastopil službo leta 1855 in jo opravljal do upokojitve v letu 1883. Bil je ljudski pesnik in vsestranski kulturnik, ki je odločilno pripomogel, da je obmejni Remšnik ostal slovenski. Šola je z njim postala tako priljubljena, da je leta 1870 poučeval kar 132 otrok. Od leta 1925 do 1930 jo je upravljal Jože Jurančič,¹⁹ še en odličen šolnik, strokovni pisec, družbeni delavec in poznejši Žagarjev nagradjenec. Leta 1926 je podpisal Močnikov zapisnik o nadzorovalni konferenci z običajnimi nadzornikovimi opazkami. S sorazmerno majhnim vrtom (5,5 ara) je bil ob popisu maja 1934 upravitelj Maks Beloglavec prav zadovoljen. Stanje septembra 1940, ko je bilo tu 219 učencev, in oktobra 1945 je prikazal isti upravitelj Mirko Miljutin. Iz predvojne petrazrednice je šola nazadovala v štirirazrednico, čeprav je še vedno imela 170 otrok (83 + 87). Stavba je bila razrušena in poučevalo se je v gostilni, kar je trajalo do leta 1948, ko so zgradili novo. Šola se je k sreči lahko obdržala kot radeljska podružnica, čeprav je prav tako kot druge izgubljala učence.

¹⁸ Anton Korošec, duhovnik in politik, tudi učitelj verouka na radeljski šoli. V koroško zgodovino se je zapisal še s prjugoslovanskim zborovanjem leta 1918 v Sentjanžu.

¹⁹ Jože Jurančič, učitelj tudi v Slovenj Gradcu pobudnik socialnega učiteljskega gibanja pred letom 1941, pisec številnih družboslovno pedagoških razprav.

Osnovna šola na Remšniku pred drugo svetovno vojno (fototeka SŠM, št. 631).

Osnovna šola v Vuhredu pred drugo svetovno vojno (fototeka SŠM, št. 860).

Osnovna šola Vuhred. V zasebni hiši je šola pričela delovati leta 1834, njen prvi učitelj je bil Ivan Lavrinšek, ki je najprej poučeval samo okrog 10 učencev. Njegov naslednik Ivan Jamšek je imel leta 1838 že 69 učencev. Prve lastne prostore je šola dobila v posebnem nadstropju leta 1844 zgrajene mežnarije. Okrog leta 1860 je učil Peter Kovačec, za njim pa leta 1882 Andrej Grögl, a ga je že naslednje leto zamenjal nadučitelj Karel Ribič. Novo stavbo so pridobili leta 1902. Šola je dvorazrednica postala leta 1881 in trirazrednica šele 1927. Prva učiteljica,

in sicer ženskih ročnih del, je bila Amalija Ribič, nameščena že leta 1877. Ob nadzornem pregledu leta 1926 je šolo vodil Josip Widmoser, druga učna moč je bila Danica Alt. Ob naslednjem pregledu leto pozneje sta ista učitelja poučevala 87 učencev (44 + 43). Za vrt v velikosti 9 arov je leta 1933 skrbela upraviteljica Antonija Ferjančič. Tik pred nemško zasedbo je bila šola trirazredna s 161 učenci (73 + 88), njen nadučitelj je bil Franjo Mencej, prvi povojni pa Ivan Hvalec. Februarja 1946 je bilo na tej trirazrednici s tremi učitelji 130 otrok. Šola še

danes deluje kot podružnica radeljske osnovne šole, njena dolgoletna vodja je bila Frida Mravljak.

Osnovna šola Brezovec (Sveti Trije Kralji) je najmlajša na radeljskem območju, saj je bila ustanovljena komaj v letu 1926. Sprva je delovala z občasnimi učitelji osnovne šole Radlje kot njena podružnica. Prvi stalnejši učitelj Karl Stokelj je poučeval od 1932 do 1934. Za njim je prišel Vilibald Kolar, ki je leta 1938 šolo osamosvojil. Do leta 1940 je gostovala v kmečki hiši, dokler se ni preselila v novo stavbo, ki jo je zgradila Ciril-Metodova družba. Takrat je 49 učencev (32 + 17) poučeval Leopold Riedl. Prva poveljna upraviteljica je bila Marija Košutnik, za njo so se poleg drugih učiteljev zvrstili Jakob Medved,²⁰ Berta Robavs in Ada Kramarič. Med letoma 1962 in 1968 je šolo vodil Peter Macuh. Kot ponovna podružnica radeljske šole je bila ukinjena leta 1993, ko ji je zmanjkalo učencev.

Osnovna šola Brezno. Sedanje uradno ime je *Osnovna šola Brezno – Podvelka*, saj je sprva vsak kraj imel svojo šolo. Najprej je leta 1820 po zaslugi župnika Matevža Grosskopfa nastala v Breznu. Prvi učitelj je bil Jernej Marko (1845), prvo svojo stavbo je z veliko zamudo dobila leta 1903, dvorazredna je postala šele v letu 1936. Ob Močnikovi nadzorovalni

konferenci maja 1927 je bila stavba v dobrem stanju. Knjižnici sta bili obe bolj skromni, mladinska s komaj 66 in nekaj bogatejša učiteljska z 261 knjigami. Drevesnica je bila ustrezna, a je nadzornik menil, da k vrtu spadajo tudi razne cvetlice in grmičevje. "Snaga je v redu, ...vedenje dece dostojno. Z vso strogostjo je gledati, da prihaja snažna v šolo, dečki pa ostrizanih las." Učencev v 4 oddelkih je bilo 35 (15 + 20). Nerazdeljen dopoldanski pouk je izvajal razrednik in upravitelj Drago Kogelnik. Leta 1934 je Kogelnik izpolnil tudi poročilo o šolskem vrtu v velikosti 21,6 ara. Septembra 1940 je bil upravitelj Lojze Škrabl in po njegovem poročilu je šola v številu učencev, ki sta jih poučevala dva učitelja, izjemno napredovala na 102 (46 + 56). Leta 1941 je Škrabl odšel k partizanom, po vojni pa v Ribnico na Pohorju. Septembra 1945 je postala začasna upraviteljica Elizabeta Kac, ki je marca 1946 za Slovenski šolski muzej napisala poročilo o šoli v času domovinske vojne. Leta 1947 je postala upraviteljica Danica Jandl; bila je odlična pedagoginja in ena prvih Žagarjevih nagrajencev za življenjsko delo v šolstvu. Leta 1978 so v Breznu postavili prvo slovensko montažno šolsko stavbo, ki je omogočila združitev s šolo Podvelka pod zgoraj omenjenim sedanjim imenom.

Panoramski pogled na Brezno ob Dravi s šolskim poslopjem (fototeka SŠM, št. 63).

Osnovna šola Podvelka. Ustanovljena je bila leta 1882 in bila nekaj let združena z ribniško šolo. Slovenski učni jezik je leta 1903 zamenjal utrakvističen slovensko-nemški jezik in zatem do novembra 1918 izključno nemški. Lastno stavbo so dogradili leta 1904. Junija 1934 je upravitelj Drago Rustja popisal vrt v izmeri 5,6 ara in ga zaradi senčne lege ocenil s komaj zadostno. Po iz poročilu septembra 1940 je imela šola 79 učencev (38 + 41). Zgodovina te šole ima edina doslej zadnji zapisnik o nadzoru iz januarja 1941; opravil ga je okrajni šolski

nadzornik Anton Senica. Zanimiv je zlasti zaradi primerjave z Močnikovim slogom, od katerega se razlikuje v pedagoški jedrnatosti in drugačnih vsebinskih poudarkih. Podpisala sta ga tudi upravitelj D. Rustja in učiteljica Sonja T. Klinar. Iz njega npr. izvemo še, da šola nima pevskega zbora, "...ker Pohorci nimajo posluha". Pred vojno je v šolo hodilo 76 učencev (36 + 40), po njej, ko jo je vodil Štefan Kajzer, pa 71 učencev (41 + 30). V obdobju od 1957 do 1961 se je postopno razvila v popolno osemletko. Njen dolgoletni združitveni in zaslužni ravnatelj je bil Peter Macuh, ki je tu deloval od leta 1968.

²⁰ Jakob Medved, učitelj na Brezovcu, univerzitetni profesor regionalne geografije, urednik atlasov.

Šolsko poslopje z vrtom v Podvelki pred drugo svetovno vojno (fototeka SŠM, št. 569).

Osnovna šola Brezno Podvelka. Zapisali smo že, da je nastala v Breznu leta 1978 z združitvijo obeh prej samostojnih šol v takrat zgrajeni novi stavbi. Že pred tem, leta 1965, sta se ji kot novi podružnici pridružili šoli Ožbalt in Lehen. Njen prvi ravnatelj je bil Peter Macuh, ki je tu ravnateljeval do upokojitve leta 1997.

Osnovna šola Ožbolt ob Dravi. Prve omembe zasebne šole segajo v leto 1790, ko je delovala v župnišču pod vodstvom duhovnika Jakoba Peklarja, v obliki nedeljske šole je tu poučeval do leta 1807. Od 1810 do 1830 je poučeval cerkovnik Eberl, za njim pa v novo postavljeni šoli prvi šolani učitelj Majhenič. Leta 1848 ga je nadomestil Martin Pristernik in tu učil celih 45 let do upokojitve leta 1893. Leto poprej je šola še razširil v dvorazrednico, saj jo je obiskovala 105 otrok. Peter Močnik je šolo nadzoroval februarja 1927 in tudi tu je njegov konferenčni zapisnik zanesljiv vir za vpogled v del njene zgodovine. Poleg upravitelja Andreja Visočnika je poučevala še Matilda Beloglavec. Vpisanih je bilo 50 učencev, po spolu vsakega polovica. Razrednik 1. razreda s 27 učenci (18 + 9) je bil upravitelj. Razrednica (razredničarka) 2. razreda s 23 učenci (7 + 16) Beloglavčeva je bila odsotna, zato je pouk za nekaj ur prevzel nadzornik sam. Nadzornik je še ugotovil, da je tudi sicer učiteljica premalo na šoli, kar se je poznalo v pomanjkljivem znanju otrok.

Šolski vrt je meril 15,8 ara, kakovost zemlje je bila ocenjena kot slaba, prav tako orodja, kolikor ga sploh je bilo. Leta 1940/41 je bila upraviteljica Ljudmila Bregar; v statistično poročilo je vpisala nepričakovano veliko 110 učencev (60 + 50); isto število zasledimo tudi v prvem povojnem poročilu leta 1946. Z letom 1957 je predmetno stopnjo pričela prevzemati matična šola Brezno, v Ožbaltu je ostala samo razredna stopnja.

Osnovna šola Kapla na Kozjaku. V šolskem letu 2007/08 šola slavi častitljivo 200-letnico. Leta 1807 jo je ob začetku veljave cerkvenega šolskega zakona iz leta 1805 v krajevnem župnišču ustanovila pristojna graška škofija. Njen prvi učitelj je bil organist in cerkovnik Anton Herzig. Leta 1845 jo je občina vselila v takrat kupljeno kmečko hišo, ki so jo leta 1887 nadzidali, da je šola mogla postati dvorazredna, saj je število učencev naraslo na 135. Naraščalo je še naprej in štirirazredna je postala aprila 1914. Zaradi tega je bilo stavbo spet potrebno povečati, tudi s sredstvi Slovencem sovražnega nemškega Schulvereina (Šolske zveze), ki je zato izterjal izključno nemški učni jezik, čeprav so bili nemški učenci v znatni manjšini. Zlasti v času kraljevine Jugoslavije in po vojni leta 1945 je tu delovalo več uveljavljenih slovenskih učiteljev, kot so pisatelj Oskar Hudales,²¹ oče Ernest²² in sin Danilo Vranc ter Danica Jandl in Ana Tomič,²³ poznejša univerzitetna profesorica pedagogike. Kot celodnevna je šola delovala od leta 1976 do leta 1988. Do leta 1978 je bila samostojna, od takrat je podružnica šole Brezno. Največ učencev je bilo v šolskem letu 1945/46 – kar 138, leta 1970 še 103, leta 1990 le še 68 in leta 2000 samo 49. Kar v treh stavbah so poučevali do leta 1999, ko so odprli lepo novo šolo, zgrajeno tudi za potrebe devetletke.

Osnovna šola Lehen na Pohorju. Redni pouk se je pričel sorazmerno pozno, v letu 1877, ko je bilo v šolskem okolišu že 128 šolsko obveznih otrok. Dejansko je pravi učitelj Jakob Kopic prišel na šolo pet let pozneje. Enorazrednica je bila do leta 1889, ko je imela okrog 90 učencev. Leta 1907 je šola s 162 učenci postala trirazrednica. Učil jih je Viktor Bregant, dokler ni bil leta 1914 vpoklican v vojsko, med katero je število učencev upadalo. Leta 1919 se je šola začasno vrnila v dvorazrednico, v 30. letih pa je statusno spet napredovala in leta 1937 s svojimi 190 učenci postala štirirazrednica. Srečko Majcen je tu deloval kot učitelj in narodnjak od leta 1898 do leta 1924; od takrat sta v kraju službovala Viligoj in

²¹ Oskar Hudales, kratek čas učitelj na Kapli, po letu 1945 šolski nadzornik, uveljavljeni mladinski pisatelj.

²² Ernest Vranc, učitelj na meščanski šoli v Slovenjem Gradcu in na Kapli, sodelavec vodilne mariborske pedagoške skupine, pisec številnih pedagoških razprav.

²³ Ana Tomič, nekaj časa učiteljica na Kapli, pedagoška svetovalka zavoda za šolstvo RS, univerzitetna profesorica pedagogike, avtorica metodičnih in didaktičnih razprav.

Pavla Kotnik. Junija 1934 je upravitelj Viligoj Kotnik izpisal poročilo o dobro obdelanem vrtu v velikosti 21 arov. Milan Jandl je šolo prevzel oktobra 1934 in s pomočjo žene Danice poskrbel za dve vzporednici ter za temeljito prenovo leta 1888 dograjene stavbe. Septembra 1940 je izpisal statistični obrazec, ko je na šoli bilo 178 učencev (81 + 97); skupaj s katehetom jih je poučevalo pet učiteljev. Tudi lehensko šolo je januarja 1941 pregledal okrajni nadzornik Anton Senica. V medsebojnem trikotniku bližnjih šol Lehen–Brezno–Ribnica še zdaj ni enostavno pojasniti vpisa v lehenski kroniki, da se je septembra 1899 lehenska izpostava Brezno–Ribnica preoblikovala v samostojno enorazrednico. Samostojna je bila lehenska šola do leta 1972, ko je postala podružnica osnovne šole Podvelka. Novo stavbo je dobila leta 1996.

Osnovna šola Ribnica na Pohorju. Pričetek njene zgodovine se piše z letom 1780, ko je duhovnik Jernej Coklar ob nedeljah popoldne v kaplaniji vaško mladež poučeval verouk, branje in pisanje, k čemur so njegovi nasledniki dodali še računanje. Ob uveljavitvi šolskega zakona iz leta 1805 je bil dotedanji občanski pouk razglašen za javno triletno šolo, ki je leta 1806 za svojih komaj 16 učencev dobila prvega učitelja Jurija Rescha. Med prvimi je od leta 1813 do 1815 poučeval Franc Tantscher, poznejši dolgotletni učitelj v Šmartnem. Učitelj Andrej Novak je v Ribnici deloval 48 let, od 1822 do 1870. Prva učiteljica je bila Ema Palleta od leta 1878 do leta 1883, nekaj let sta tu poučevala tudi pedagoška pisatelja Miha Nerat²⁴ (nadučitelj 1870–1874) in Anton Leban (1876–1877). Ker je bilo leta 1842 vpisanih 86 otrok, so stavbo povečali, leta 1872 pa šolo s 119 učenci razširili v dvorazrednico. A število otrok je še naprej hitro naraščalo in leta 1878 je občina zgradila novo stavbo za trirazrednico, ki je že leta 1891 postala štirirazrednica – takrat je šolski okoliš štel že nič manj kot 360 otrok. Za cesarsko obdobje velja, da se število otrok tu ni več bistveno večalo oziroma se je ob koncu 19. stoletja pričelo zmanjševati, ribniški šoli pa sta ga dejansko krčili še novoustanovljeni manjši šoli v Josipdolu od leta 1872 in v Sv. Bolfenku od leta 1882. Brez lastnih učiteljev sta bili nekakšni zunanji enoti ribniške šole. Lepo delovno dobo 37 let (od 1883 do 1920) je v Ribnici preživel nadučitelj in priljubljeni dolgotletni predsednik učiteljskega društva radeljskega okraja Leopold Korže.

Posebnost šolske dokumentacije je katastrski list iz leta 1891, ki vsebuje precej podatkov in vključuje jezikovno ureditev šole: 1. in 2. razred sta bila slovensko-nemška, 3. in 4. nemško-slovenska, višji razredi pa nemški; sistemizirani so bili štirje razredi

in štirje učitelji; šolsko leto se je pričelo 1. novembra, glavne počitnice so bile od 1. septembra do 31. oktobra. Šola je delovala v lastnem poslopu, knjiženi lastnik je bila šolska občina Ribnica. Vodja šole je živel v službenem stanovanju. Šola je imela tudi vrt, ki je meril 672 m², pa telovadno sobo in telovadišče; poučevalo se je celodnevno. Petrazrednica je ribniška šola z 220 učenci po daljšem obdobju postala šele v Kraljevini leta 1927, zato pa spet tem hitreje šestrazrednica z 280 učenci leta 1933, ko je število otrok spet rastlo. Med letoma 1927 in 1934 je tu učil Bogdan Žolnir,²⁵ poznejši vodja koroškega muzeja v Slovenj Gradcu. Tako velika šola je imela številne učitelje in nikakor ne moremo naštetih vseh.

Šolski nadzornik Peter Močnik je vodil nadzorovalno konferenco leta 1927 tudi za bolfensko enoto. Upravitelj je bil od leta 1921 Ulrik Hauptman. Vpisanih je bilo 195 otrok (84 + 111), navzočih pa 70,6%. Pouk v vseh razredih pri vseh učiteljih je ocenil dobro, le za zgodovino ugotavlja, da se jo uči nepravilno ali sploh ne, saj "razne pravljice" ne spadajo v njen pravi pouk. Sklepna navodila so zelo natančna, med njimi tudi, katere knjige naj se kupijo za učiteljsko knjižnico. Upravitelj je vzorno skrbel za šolski vrt v velikosti 21 arov; skoraj polovica je pripadala neverjetno številčni drevesnici s 345 drevesi. Naslednje nadzorovanje že po Močnikovi upokojitvi je 11. junija 1940 opravil novi sreski nadzornik Ožbe Lodrant. Statistično poročilo je septembra 1940 izpisala upraviteljica Franica Podlesnik. Šola je imela takrat 302 učenca (149 + 153), učitelj je bilo le 5, poleg njih pa še dva veroučitelja. V prvem povojnem letu je bilo vpisanih celo 322 učencev, a so dosegli komaj 67,4% obisk. Upravitelj je postal Otmar Duh, ki je vodil sedemčlanski učiteljski zbor. Med vojno požgano šolo se je še obnavljalo in poučevali so v zasebnih prostorih. V letu 1946/47 so učenci in učitelji s posaditvijo 2500 drevesc začeli obnavljati še gozdove, ki so jih Nemci močno opustošili. Dotedanjo, sprva sedemletko in poznejšo osemletko je jeseni 1950 v primerjavi z drugimi kraji kar nekam pozno dopolnila nižja gimnazija, ki ji je z vzporedno osnovno šolo vred ravnateljaval Franc Eržen; obe skupaj sta imeli 417 učencev (prva 158, druga 259). Podružnični enoti, obe s precej krajšo zgodovino, sta od leta 1966 bili manjši šoli Josipdol in Bolfenk. Slednjo je vodil novinec Milan Ozbič. Razlika v učnem uspehu med osnovno šolo in gimnazijo je bila znatna: 76,1% : 61,4%. Učiteljska knjižnica je štela 1056, šolarska 1303 in podporna za revne učence 78 knjig. V letu 1957/58 je šolska reforma združila nižjo gimnazijo in višjo stopnjo osnovne šole v enotno

²⁴ Miha Nerat, kratek čas nadučitelj na Ribnici na Pohorju, soustanovitelj prve slovenske znanstvene pedagoške revije *Popotnik* in njen urednik.

²⁵ Bogdan Žolnir, učitelj na šolah v Ribnici na Pohorju, v Mislinji in Slovenj Gradcu, soustanovitelj in ravnatelj koroškega muzeja v Slovenj Gradcu, strokovni pisec zgodovinskih del.

osnovno šolo s 422 učenci (218 + 204). Dograjena je bila tudi učiteljska večstanovanjska hiša.

Osnovna šola Bolfenk na Pohorju. Ta mala šola ima dvojno, če ne celo trojno zgodovino, prav tako kot njeno krajevno ime, ki je v novejšem času Hudi Kot. Prvič je bila ustanovljena leta 1882 kot zunanja enota ribniške šole, na zahtevo domačinov, ki so trdili, da je v Ribnico predaleč. Do leta 1911 je delovala v kmečki hiši, ko se je preselila v novo hišo inženirja Franja Pahernika, ki je večjo sobo v njej opremil za šolske namene. Učitelj matične šole je poučeval le dvakrat med tednom. Obisk je kljub temu bil precej nereden in septembra 1922 je državni višji šolski svet šolo ukinil. Toda prebivalstvo s tem ni bilo zadovoljno in oblast je za šolsko leto 1924/25 šolo spet odobrila in ji z matične ribniške šole dodelila stalnega učitelja za štiridnevni pouk v tednu, leta 1937/38 pa so prešli na petdnevni pouk 1. in 2. razreda z 20 in 6 učenci. Banska uprava jo je avgusta 1938 razglasila za samostojno enorazrednico, ni pa imenovala upravitelja, a brez tega tam ni več hotel poučevati noben ribniški učitelj. Spet je bila ustanovljena leta 1956, ko je sem za dve leti prišel učiti Milan Ozbič. S požrtvovalnim delom še drugih učiteljev je kot delovna enota ribniške šole živela do leta 1972, ko je dokončno zaprla svoja vrata.

Osnovna šola Josipdol. Leta 1872 jo je kot enorazredno zasebno šolo za otroke steklarskih delavcev ustanovil lastnik tovarne Julij pl. Gasteiger. V letu ustanovitve je imela 28 učencev. Poučevalo se je 12 ur na teden; učni jezik je bil nemški, ker so bili vsi steklarji češki Nemci. Potreba po pouku je obstajala le do leta 1885, ker je imela bližnja ribniška šola rednejši in kakovostnejši pouk. Toda tudi tu se je ponovila zgodba bolfenske šole: ta sicer vedno majhna šola je prav tako še enkrat zaživela celo kot dvorazrednica, in sicer za daljše obdobje od leta 1952 do leta 1972 kot podružnica ribniške šole. V šolskem letu 1956/57 je imela 38 učencev (23 + 15) in v zadnjem šolskem letu 1971/72 še vedno 28. Skozi to obdobje so jih poučevale učiteljice Marta Štupica (1956–59) ter Marta Černezel in Jožica Ladinček (1971/72). Žal je s svojo takratno ukinitvijo postala le še ena od devetih, ki so bile v zadnjih desetletjih v Dravski dolini ukinjene zaradi naglega usihanja števila učencev.

Osnovno šolstvo Mislinjske doline

Osnovna šola Slovenj Gradec. Ker je Mislinjska dolina znatno krajša od Dravske, četudi k njej prištejemo še Paško dolino do Hude luknje, je na tem prostoru šol manj, kot smo jih spoznali v Dravski dolini. Zato pa šolstvo v tej dolini sega še dlje v preteklost. Znano je, da je neki Ortolf v središču doline v stavbi poleg cerkve poučeval že od leta

1228.²⁶ To je bila župnijska šola, saj se župnija prvič omenja že leta 1106. Seveda neprekinjene časovnice šolske zgodovine ne moremo slediti od prve navedbe, zato so toliko dragocenejši posamični navedki: učitelj Janez Auerbach je v mestni šoli deloval od 1342 do 1366, od 16. stoletja pa je bil za šolo in učitelja zadolžen mestni vikar. Reformacijsko stoletje zaznamuje več mestnih pridigarjev, ki so prav tako nedvomno imeli šolniške zadolžitve. To potrjuje tudi podatek, da je protireformacijska cerkvena komisija odredila rušenje mestne krivoverske šole. Od leta 1628 se da imena mestnih učiteljev v povezavi s cerkvenimi opravili sestaviti v bolj ali manj strnjeno navedbo, ki se preko trivialke v letu 1827 izoblikuje v mestno dvorazrednico.

Skladno z avstrijsko cesarsko zakonodajo se je mestno šolstvo pospešeno razvijalo zlasti v 2. polovici 19. stoletja: trirazrednica z nazivom glavna šola postane leta 1849, torej vzporedno s tem, ko je mesto dobilo sedež dokaj velikega okrajnega glavarstva od mejnega prehoda Radelj do Šoštanja. Štirirazrednica je šola postala leta 1851. V letu 1872 je njen nadučitelj postal Jožef Barle in to ostal do začetka 20. stoletja. Istega leta je šola dobila prvo učiteljico (za ženska ročna dela) Karolino Kusebach, poučevala sta še Anton Rakuša in Sebastian Weixler. Okrajno učiteljsko društvo so na Barletovo pobudo ustanovili leta 1880. Njegova prvenstvena naloga je bilo "strokovno izpopolnjevanje". Leta 1890 je bilo na mestni šoli 316 učencev (175 + 141), leto kasneje nekaj manj – 302, leta 1892 pa 321. V zvezi s tem je posebno zanimiv dodatni podatek, da naj bi bilo med njimi (samo!) 10% Nemcev. To je bilo sicer obdobje izvajanja liberalnega šolskega zakona iz leta 1869, ki je močno spodbujal germanizacijski pritisk cesarske šole, zaradi katerega so se razmere v skupni slovensko nemški mestni šoli tako zaostrole, da so bistveno manj številčni, vendar toliko bolj oblastno vplivnejši mestni Nemci izsilili svojo šolo, ki so jo leta 1901 dogradili skupaj z znanim spodbujevalcem velikonemštva "šulferajnom". Ob tem je skupna mestna šola razpadla. Slovenci so za svojo šolo kupili precej drago mestno graščino, v kateri je domovala do izgradnje nove mestne šole v letu 1967.

Leta 1876 so pričeli izvajati obrtno nadaljevalne tečaje, v katerih vidimo prve zametke poznejšega poklicnega šolstva. V mestni ljudski šoli se je poučevalo celodnevno vsaj z enournim opoldanskim premorom, ki je tudi v Slovenj Gradcu že leta 1887 spodbudil nastanek šolske kuhinje (takrat Suppenanstalt = jušni zavod) za pripravo toplega obroka za bolj oddaljene učence. Prvi nadučitelj na mestni slovenski šoli je postal Franc Vrečko, pred tem na vodilnem položaju v mislinjski ljudski šoli. Tu lahko dodamo, da je bil prav Vrečko prvi mestni učitelj, ki je uveljavil slovensko obliko svojega priimka. V

²⁶ Krajevni leksikon Slovenije, IV, str. 512.

*Osnovna šola v Slovenj Gradcu pred drugo svetovno vojno
(fototeka SŠM, št. 678).*

zadnjem skupnem letu je bilo na mestni šoli 295 učencev; seveda dve šoli vsaka zase nista več izpolnjevali pogoja za višji status štirirazrednice in sta padli v nižjega, ki je ustrezal trirazrednici. Več možnosti za hitrejšo napredovanje je imela nemška, tudi zaradi tega, ker so se nanjo iz znanih praktičnih razlogov, ki so presegali narodnostne, v čedalje večjem deležu vpisovali Slovenci. Vendar sta si navzlic temu obe šoli prejšnjo stopnjo štirirazrednice povrnili že leta 1904, ker se je na mestno slovensko šolo vpisovalo čedalje več okoliških otrok, namesto da bi hodili na svojo podeželsko šolo.

Da je tudi slovenska šola še vedno morala uradovati v nemščini, čeprav na njej Nemcev sploh ni več bilo, je nazoren primer cesarsko nemškega izigravanja ustavnega načela o enakovredni rabi narodnih jezikov, kakor to poleg šolske kronike dokazuje knjižica izključno nemškega zapisnika v slovenjegraškem glavarstvu združene učiteljske konference šolskih okrajev Marenberg, Šoštanj in Slovenj Gradec z dne 29. avgusta 1903. Dnevni red se bere tako sodobno, da bi še danes vsaj deloma lahko služil podobnemu strokovnemu zborovanju učiteljstva: obravnava več novih predpisov, kako naj poteka spisoslovje na višji stopnji ljudske šole, kako naj šola učence vzgaja v varčnosti, kako naj poteka pouk v dekliških ročnih delih na podeželskih šolah; stanje, nove pridobitve in uporabnost okrajne učiteljske knjižnice v Slovenj Gradcu ter dejavnost šolskih vrtov v šolskem letu 1902/3. V imenu okrajnega glavarja je konferenco vodil okrajni šolski nadzornik Alojzij Schechel. Udeležba je bila obvezna za vse, razen za veroučitelje in pomožne učitelje. Zapisnik je zelo natančen, saj knjižica obsega 36 gosto tiska-

nih strani z uvodnim vpogledom v vse okrajne šole oziroma njihove učiteljske zборе. V radeljski okraj je bila vključena tudi najbolj oddaljena ljudska šola Sobota z dvema učiteljema, ki sta se oba udeležila okrajne konference. Vseh šol v radeljskem okraju je bilo 14, v slovenjegraškem pa skupaj s šoštanjskim okrajem 19. Za slovenjegraško in radeljsko območje so bile konference vedno v okrajno glavarstvu Slovenj Gradcu, za Mežiško dolino pa največkrat na Prevaljah. Takšne konference so bile obvezno vsaj enkrat letno.

Navedimo še nekaj statističnih podatkov za posamezna šolska leta. Od 217 šoloobveznih otrok (103 + 114) jih je v šolskem letu 1901/02 k pouku redno prihajalo le 176; 20 jih je bilo ocenjenih kot telesno ali duševno prešibkih ali celo zaostalih, da bi bili lahko vpisani kot šestletniki (zakon je redni vpis omogočal obema starostnima skupinama, torej tudi v starosti sedmih let), 15 je bilo vpisanih v nemško mestno šolo. V naslednjih letih se je takšen vpis še stopnjeval, vendar je ta izpad tudi poslej zapolnjeval vpis Slovencev iz okolice. Na sorazmerno veliki mestni šoli si je Alojzij Schechel, okrajni nadzornik od leta 1901, za redni letni pregled jemal tri dni in zapisnik prav tako obravnaval na nadzorovalni konferenci. Leta 1907 je za šole vpeljal še zbirno oceno nadzora, za katero največkrat uporabi stopnji zadovoljivo in dobro. Razen nadzorovalnih so praviloma imeli mesečne hišne ali domače konference (Hauskonferenzen) za obravnavo sprotne izvedbenih ali strokovnih vprašanj. Za neopravičene izostanke od pouka je šola staršem izstavljala znatne denarne kazni. Leta 1906/07 je šola s 303 učenci prvič presegla novo stotico (151 + 152). Za pomoč revnim

učencem so izvajali dobrodelne tombole. Učitelji so imeli na voljo nekaj prostih mest v čeških zdraviliščih. Leto pozneje je cesarsko šolsko ministrstvo na svoje stroške nadučitelja povabilo na tritedenski kmetijski poljedelsko sadjarski tečaj v okolici Gradca. Leta 1911 je Franc Vrečko s posebnim priznanjem za plodno mnogoletno delovanje v šolski službi pridobil naziv direktor.

Nemška šola je v mestu ostala do konca cesarstva decembra 1918, ko jo je začasna slovenska vlada v celoti ukinila, kar je bil za mestne Nemce hud pretres – toliko bolj, ker si niso mogli izboriti niti nemščine kot učnega predmeta. Franc Vrečko je bil med vojno upokojen, vendar je zaradi pomanjkanja učiteljev ostal na šoli kot nadomestni vodja do leta 1919, ko jo je kot upravitelj končno lahko prevzel že tri leta prej imenovani prejšnji nadzornik Alojzij Schechel. Na tem mestu je ostal do leta 1925, ko je bil predčasno upokojen. Za novega okrajnega šolskega nadzornika je bil leta 1919 imenovan Miloš Grmovšek, ki je to delo opravljal do upokojitve leta 1936.

Največja pridobitev šolstva v novi državi je bila leta 1920 tudi v Slovenjem Gradcu ustanovljena meščanska šola. Njen prvi ravnatelj je bil Ferdo Šentjunc²⁷ do disciplinske razrešitve leta 1936, ko je bil na njegovo mesto postavljen Ivan Teuerschuh. Meščanska šola je bila po predmetniku z obveznim tujim jezikom podobna nižji gimnaziji in s tem tudi višji stopnji osnovne šole. Od njih se je razlikovala po nekaterih poslovno naravnanih vsebinah, zaradi katerih na račun šibkejših splošnih znanj ni omogočala prehoda na višjo gimnazijo, kar je bila njena poglobljena pomanjkljivost, čeprav je bil po drugi strani z nje možen vpis na druge srednje šole in celo na učiteljske. Vsekakor je bila šola ugledna tudi po tem, da so njene učence imeli za dijake in učitelje za profesorje, dasi so v glavnem bili le predmetni učitelji. Toda Slovenj Gradec se je moral zanj močno potruditi tudi na ta način, da je v teh prizadevanjih združil posvetno (okrajno glavarstvo), šolsko (okrajno nadzorniško) in cerkveno (mestno dekanjsko) oblast. Meščanski šoli sta bili na Koroškem samo dve – poleg slovenjegraške še v Mežici od leta 1926. Po letu 1945 je bilo nižjih gimnazij celo sedem: štiri v najbolj proletarski Mežiški dolini (Črna, Mežica, Prevalje in Ravne), v Dravski dolini dve (Vuzenica in Ribnica) in v Mislinjski dolini le Slovenj Gradec.

Mestna osnovna šola je leta 1921 napredovala v šestrazrednico. Avgusta 1923 je višji šolski svet F. Vrečko končno omogočil upokožitev po številnih počastitvah in slavnostih za njegovo uspešno 46-letno delovanje. Hkrati so mu še zaupali nalogo, da

usposablja dečke za delo na šolskem vrtu. A ni ostalo samo pri tem, saj je Vrečko leta 1929 umrl kot mestni župan. Na upraviteljskem stolčku njegove osnovne šole je imel v obdobju do druge svetovne vojne samo dva naslednika: Josipa Šerbca in Leopolda Kopača. Leta 1934 je verouk tako na osnovni kakor meščanski šoli pričel poučevati novi mestni župnik, po duši in dejavnosti pa tudi velik kulturnik Jakob Soklič.²⁸ S tem poukom je nadaljeval še po vojni v letu 1945 do polletja leta 1952, ko je dotedanji neobvezni šolski predmet postal zasebna oblika dela v cerkvenih ustanovah.

V zadnjem predvojnem letu 1940/41 je bilo na ljudski šoli 450 učencev, v prvem povojnem letu pa 380. Namesto meščanske šole je leta 1945 nastala pomembnejša nižja gimnazija, vzporedno ob njej pa je v mestu delovala popolna osnovna šola. Tako je ob ukinitvi nižje gimnazije leta 1957 Slovenj Gradec dobil dve popolni osnovni šoli. Upravitelja sta postala Stane Hribernik, do takrat ravnatelj nižje gimnazije, in Rajko Iglar, ki je dejansko ostal ravnatelj s prejšnje edine osnovne šole. Leta 1967 sta se obe šoli združili v takrat dograjeni novi stavbi in tako je nastala ena največjih osnovnih šol v Sloveniji z okrog 1300 učenci. En mandat jo je vodil tudi dr. Risto Stojanovič. Ob jubileju leta 2007 je šola poskrbela za Zbornik 40 let, ki ga je uredila ravnateljica Jožica Fras.

Osnovna šola Sele. Kraj(ev)ni šolski svet si je že od leta 1880 močno prizadeval za lastno šolo, toda uspel je šele v letu 1898, ko je pričela delovati ljudska šola Sele/Vrhe. Njen prvi učitelj in vodja je bil Jernej Pavlič, njen prvi kronist pa leta 1905 Ivan Mohorko, ki je opisal zlasti šolsko predzgodovino. Učil je 78 otrok, njegov naslednik leta 1909 Franc Šinigoj pa 83 (45 + 38). Jeseni 1920 se je razveselil napovedi, da za veroučitelja kmalu pride begunec s Koroške, slovenski pesnik in pisatelj Franc Ksaver Meško, kar se je uresničilo novembra 1921. Od tedaj je Meško z izjemo medvojnih let tu poučeval skoraj do smrti 1964. Šinigoja je leta 1925 nadomestila Štefanija Vrhnjak. Deset let pozneje je šola bila dvorazredna s 110 učenci (49 + 61); v zadnjem predvojnem letu jih je bilo 150 (71 + 79), v prvem povojnem pa le 115 (54 + 61). Šola je Vrhnjakova vodila do leta 1951, ko so pričeli z novogradnjo in jo odprli leta 1953. Leta 1961 se je selška šola kot podružnica priključila mestni osnovni šoli. Njen dolgoletni vodja je leta 1972 postal Tomislav Klemenčič.

²⁷ Ferdo Šentjunc, prvi ravnatelj slovenjegraške meščanske šole, pisec knjižice o mestni šolski zgodovini (1930).

²⁸ Jakob Soklič, mestni župnik v Slovenj Gradcu, učitelj verouka na mestnih šolah, ljubiteljski umetnostni zgodovinar, 1951 urednik in poglobitveni pisec zbornika *1251–1951 Slovenj Gradec ob 700 letnici*.

Šolsko poslopje z vrtom na Selah pred drugo svetovno vojno (fototeka SŠM, št. 661).

Druga osnovna šola Slovenj Gradec. Namesto s pedagoškega vidika sporne prevelike ene same mestne šole ima Slovenj Gradec od leta 1992 tudi šolo s tem imenom. Njena ustanovitvena ravnateljica je Boža Pirnat.

Osnovna šola Pameče. V kraju so leta 1853 nanovo zgradili mežnarijo skupaj z učilnico. Iz cerkvenega vira zvemo, da je v njej verouk in računstvo prvi poučeval župnik Andrej Korošec, za njim pa njegovi stanovski sobratje ob nenehnih zahtevah, da se čim prej zgradi prava šola. Zares so jo pričeli graditi v juliju 1892 in bili tako uspešni, da so jo oktobra 1893 že lahko odprli. Oblast je za upravitelja postavila Vekoslava Arnečiča, dotlej učitelja na šoli Šmartno; vpisal je 76 otrok (45 + 31). V prihodnjih letih je bilo učencev od 80 do 105. Junija 1897 je okrajni šolski nadzornik Franc Vrečko prav pri Arnečiču poskrbel za prvo vzorno učno uro, ki so ji prisostvovali vsi učitelji okraja Slovenj Gradec. Oktobra 1916 je bil Arnečič upokojen in nadomestil ga je Martin Runovc z mestne slovenske šole, njega pa tri leta pozneje Zmago Bregant. Leta 1928, ko je imela 105 učencev, je šola napredovala v dvorazredno in prva dodatna učna moč je bila Marija Ferenčak Vrhnjak. Trirazrednica je šola postala leta 1938 s 149 učenci (83 + 66) in učiti je pričela še Zdenka Stani. Približno enako število učencev se je vpisalo tudi oktobra 1945, ko so v obnovljeni slovenski šoli spet pričeli poučevati njeni predvojni učitelji. Delovno in kadrovsko se je pameška šola vseskozi povezovala z mestnim osnovnim šolstvom, podružnica Druge osnovne šole pa je postala ob njenem nastanku leta 1992.

Osnovna šola Šmartno pri Slovenjem Gradcu.

Velik časovni prepad med mestnim in primestnim šolstvom v Mislinjski dolini (če upoštevamo letnici 1228 in 1811) lahko vsaj delno pripišemo kratkim razdaljam do mesta. Po drugi strani pa pozen šmarški nastanek redne šole vseeno preseneča že zaradi prafare sv. Martina, ki je v cerkveni hierarhiji presegala mlajšo župnijo mestne sv. Elizabete. Trditve, da je pred letom 1811 tukaj delovala zasilna šola,²⁹ šolske kronike ne potrjujejo. Vsekakor je dejstvo, da je sprva pouk bil v mežnariji. Leta 1814 je bila razmeroma kmalu zgrajena prva namenska stavba, ki jo je leta 1886 nadomestila nova in znatno večja, nujno potrebna zaradi čedalje večjega števila otrok. Ustanovitelj šole je bil župnik Franc Ksaver Ruprecht. Poskrbel je za učiteljski razpis, na osnovi katerega je sprejeti učitelj Franc Tantscher, ki smo ga spoznali že na ribniški šoli, leta 1814 pričel poučevati 16 otrok in s tem je šola postala javna. Tantscher je bil tako uspešen, da je dobil naziv vzorni učitelj; dobro se je uveljavil tudi s pripravo učencev na nadaljnje šolanje.

Število učencev je nenehno naraščalo; leta 1838 jih je bilo 74 (57 + 17), leta 1864 pa celo 149, tako da je na šolo prišel učiti še pomočnik. Leta 1871 je F. Tantscher v svojem 60. delovnem letu umrl in leto pozneje ga je nasledil Simon Srabotnik. Leta 1873 je imel kar 212 učencev. Redni državni nadzor šol je cesarski šolski zakon vpeljal leta 1869 in prvi okrajni nadzorniki so bili Peter Kapun, Franc Hafner in Blaž Ambrožič. Leta 1877 je šola napre-

²⁹ Krajevni leksikon Slovenije, IV, str. 516.

*Osnovna šola v Šmartnem pri Slovenj Gradcu pred drugo svetovno vojno
(fototeka SŠM, št. 766).*

dovala v dvorazrednico in takrat je njen učitelj postal Leopold Potočnik, ki je dve leti pozneje napredoval v nadučitelja. Predhodno leto ga je med njegovo vojaško odsotnostjo v Bosni nadomeščala učiteljica Marija Kolšek. Vzporedno z novo stavbo leta 1886 je Šmartno dobilo trirazrednico, ki jo je nujno terjalo 276 vpisanih učencev. Po Potočnikovi premestitvi je leta 1889 za dve leti sem prišel novi nadučitelj Jožef Muršec. V letu 1891 so vpisali 323 otrok (160 + 163), leta 1892 je tu spet novi nadučitelj Simon Šalamun. Leta 1893 se je šola razširila v štirirazrednico s pravico do še enega podučitelja. Takrat sosednja občina Golavabuka je pričela s prizadevanji za lastno šolo, na kar pa občina Šmartno ni pristala, zato se je prva do konca stoletja brezuspešno pritoževala na deželni šolski svet v Gradcu in nazadnje še na cesarsko šolsko ministrstvo na Dunaju.

Velik vpis na šmarško šolo se je nadaljeval tudi v novem stoletju, npr. leta 1901 s 319 učenci (165 + 154). Leta 1907 se v šmarški šolski kroniki pričnejo pojavljati posamični vpisi v slovenščini, npr. navodila za delo v šolskem vrtu in čebelnjaku ter priporočila za slovenske strokovne knjige, v celoti pa nemščino v kroniki slovenščina nadomesti šele konec leta 1918. Takrat ima šola 330 učencev (175 + 155). Leta 1924 je bil Simon Šalamun po 44 delovnih letih upokojen in istega leta ga je nasledil Franc Kavčič. Napovedal je večjo skrb za skromno šolsko knjižnico, krajni šolski svet pa pripravil do tega, da je okrog 100 učencev pričel oskrbovati z brezplačnimi učbeniki. Posebno ga je navdušil sklep

jugoslovanskega ministra prosvete, da se šola v letu 1926, ko je imela 348 učencev (179 + 169), razširi v petrazrednico, že naslednje leto pa v šestrazrednico, čeprav se je število učencev takrat močno znižalo na 276, ker se je 28 učencev vpisalo na mestno osnovno šolo, na meščansko šolo pa 15. S tem se je šmarška šola statusno dejansko izravnala z mestno šolo. Napredovanje je bilo za šolo pomembno zlasti zaradi tega, ker je z vsako višjo stopnjo pridobila dodatnega učitelja. Leta 1929 je Kavčič dobil še posebno delo, ko je pričel zasebno učiti šestletno hčerko začasne Šmarčanke pisateljice Gusti Jirku Stridsberg z Dunaja, lastnice graščine in posestva na bližnji Dobravi. Ker v šolo ni bila redno vpisana, je deklico pričel pripravljati na razredne izpite zlasti s poukom slovenščine. Vzbudil je pozornost matere, oxfordske diplomantke jezikoslovja, da se je tudi ona pričela učiti slovenščine; napredovala je odlično in pričela se je izpopolnjevati z branjem Cankarjevih del. K temu jo je dodatno spodbudilo srečanje z dr. Izidorjem Cankarjem. Tako je postala prva prevajalka Cankarja v nemščino. Vse to je opisala tudi sama v knjigi *Mojih pet življenj*.

Po osvoboditvi se je Kavčič zaposlil na koroškem okraju v Slovenj Gradcu, na šmarški šoli pa ga je zamenjal Edvard Resner, ki se je ob tem hitro uveljavil še kot pravi ljudski kulturnik. Novo stavbo so zgradili s samoprispevkom občanov in leta 1974 so koroški likovni umetniki udarniško opremili učilnice in hodnike, tako da je šola še danes tudi lepa galerija.

Osnovna šola Turiška vas. Po več kot polstoletnih prizadevanjih so jo kot delovno enoto šole Šmartno odprli septembra 1950. Vpisali so 1. in 2. razred s 34 in 14 učenci; skupaj torej 48 (20 + 28). Prvo leto je poučevala Antonija Vreš, zatem so se učiteljice menjavale skoraj vsako leto. Največ časa je delovala kot kombinirana razredna stopnja, po letu 1965 pa se je vpis zmanjševal in ob zgraditvi nove šole v Šmartnu je šola postala nepotrebna. Zadnji učenci so se z nje prešolali konec šolskega leta 1974/75.

Osnovna šola Podgorje. S priložnostnim poukom so pričeli leta 1812. Leta 1821 so postavili prvo zasilno šolo in se z njo zadovoljili vse do leta 1899, ko je bila zgrajena prava šola. Leta 1861 je pouk obiskovalo 68 učencev (30 + 38). Prvi vodja šole je bil župnik Anton Pohlevner, kmalu se mu je pridružil učitelj Anton Hriberšek. Število učencev je – kot povsod v tem obdobju – naglo naraščalo, leta 1880 jih je bilo že 150. Pravi pouk je šele v letu 1884 pričel mladi učitelj Matija Šmid. Leta 1904 se mu je z goriškega učiteljskega pridružila hčerka Matilda. Po Matijevi smrti je bil leta 1923 za upravitelja imenovan precej nemško usmerjen učitelj Ivan Klugler. V letu 1934, ko je bilo otrok 167, je šola postala štirirazredna. Jeseni 1945 se je Šmidova vrnila na šolo. Takrat je bil upravitelj Srečko Stanič, in sicer do leta 1950, ko je za krajši čas odšel na nižjo gimnazijo v Slovenj Gradec. Zatem je bil imenovan za ravnatelja nižje gimnazije Vuzenica, leta

1957 pa za ravnatelja združene osnovne šole v tem kraju, kjer je ostal do leta 1962, ko je postal pedagoški svetovalec na koroškem zavodu za šolstvo.

Osnovna šola Mislinja (do leta 1946 **Šentilj pod Turjakom**). V zasebni šoli je od 1830 do 1834 poučeval Tomaž Randl, za njim pa Anton Hriberšek. V tem času so dogradili prvo stavbo – vse na pobudo župnika Tomaža Korena. Dvorazrednica je postala leta 1874, kot drugi učitelj je bil nastavljen Matevž Dedič. Trirazrednica ji sledi leta 1888, štirirazrednica pa šele v letu 1922. Peti razred je šola dobila leta 1927, šestega pa 1937, ko je bil upravitelj Josip Verčkovnik (1930–41). Daljše obdobje sta šolo vodila Franc Vrečko (1892–1901) in Franc Rozman celo dvakrat (1901–14, 1915–25). Vrtno poročilo je leta 1926 izpisal upravitelj Josip Purkhart, ki je takrat gospodaril z 22 ari in s 179 drevesi v sadovnjaku. Veliko skromnejša je bila knjižnica s komaj 12 v šolarski in 22 knjigami v učiteljski zbirki. Septembra 1940 je bilo na šoli 333 učencev (176 + 157). Jeseni 1945 je bila začasna upraviteljica Ana Jeseničnik; na šoli je bilo 332 učencev. Veliko učiteljic je tu odslužilo znatno večino delovne dobe, med njimi tudi Otilija Pučnik (1950–80), Dragica Žohar (1954–88) in Marija V. Nabernik (1959–94). Dragocena posebnost šolskega arhiva je slovensko nemška zlata knjiga za obdobje od 1835 do 1865, edinstveni zgodovinski vir, ki ga zlasti z novejšo zgodovino dopolnjuje zbornik 170 let šolstva v Mislinji (2005).

*Osnovna šola Šentilj pod Turjakom leta 1938
(fotoarhiv šole).*

*Osnovna šola v Spodnjem Doliču pred drugo svetovno vojno
(fototeka SŠM, št. 693).*

Osnovna šola Srednji Dolič. Staro ime kraja in šole je Sv. Florjan v Doliču, središčni zaselek, v katerem je tudi šola, pa se skladno s krajevno rabo imenuje tudi Šentflorjan. V nekaterih obdobjih je kraj pripadal konjiškemu okraju s šolskim nadzorom vred, sicer pa večinoma okraju Slovenj Gradec. Arhiv te šole je med vsemi koroškimi nedvomno najbogatejši in najbolj vsestranski, tako da je vreden širše pozornosti. Prva kronika, prva štiri leta pisana v slikoviti svojedobni šolski slovenščini, postavlja začetek zasilne šole v leto 1859 v župnijskih prostorih, kjer so duhovniki, od njih najdlje Sebastjan Poznič (od leta 1867 do 1878) poučevali do leta 1881, ko je bilo dograjeno prvo šolsko poslopje, ki je izpolnjevalo pogoj za javno šolo. Na razpis se je prijavil Josip Dobnik; spomladi 1882 ga je slavnostno sprejel krajni šolski svet z vsemi "gorotanskimi" domačini. Kako potrebna je bila šola v resnici, potrjuje že prvi redni vpis 163 otrok (91 + 72). "Podučevalo se je poludnevno... Otroci prihajali so pridno v šolo, kaznovati ni bilo potrebno nikogar zaradi slabega obiska šolskega. Kar se tiče poučnega jezika, se mora reči, da je taisti slovenski jezik, kateri je maternji vseh učencev in učenk." Po številu otrok bi morala imeti šola od vsega začetka dva učitelja, toda cesarska oblast je Dobnika pustila samega v celodnevem izmenskem pouku. Učitelj je tudi takoj dobil dovoljenje oblasti, da vpelje še nedeljsko kmetijsko šolo "v sadjerejstvu, čebelarstvu, čitanju, pisanju, računanju i petji", ki je pritegnila 82 mladih od 15. do 29. leta. Navzlic celodnevni

prizadevnosti se je v kroniki označil za "denarno ubogega učitelja". V letu 1883 je ponosno opisal prvo otroško veselico v počastitev 600-letnice habsburške vladavine. Pouk so pričeli obiskovati tudi tisti, "koji vsled oddaljenosti niso prisiljeni v šolo hoditi". Šolski svet je pripravil do sklepa, da na stroške predračuna "šolska bukvarnica dobi vsako leto Mohorske knjige". Očitno se je Dobnik povsem nemško naravnanim oblastem s časom tako zameril, da ga je leta 1890 zamenjal Johann Ivan Ziegler. Z njim je slovenščina izginila iz delovanja šole vse do leta 1918, ko jo je, sicer silno okorno, le moral uporabiti in v kroniki Johanna zamenjati z Ivanom.

Šola sta leta 1924 prevzela zakonca Franja Stanonik in France Gorup, ki sta tu poučevala do leta 1941. Tudi tu v arhivu najdemo posebnost z dne 13. 3. 1929 – štiri strani tiskanega obrazca Poročila o inšpekcijskem pregledu sreskemu poglavarju v Slovenj Gradcu. Poleg že znanih sestavin je nadzornik Grmovšek napisal tri vrstice nujnih potrebščin, med njimi so četrti učilnica, fizikalni aparati, nove šolske table, zunaj pa ograja okoli šolskega zemljišča. Še večja značilnost, namenjena samo okrajnemu glavarstvu, je razdelek 'D. Ocena učnih oseb', ki imenoma ovrednoti vse štiri učitelje glede na njihovo zmožnost, učno metodo, marljivost, točnost in vestnost, uporabnost in celo vedenje. Tako je vsak učitelj ocenjen po petih sestavinah z najvišjim možnim seštevkom 20 točk, ki si jih je prislužila samo upraviteljeva žena, upravitelj sam pa le 17; najslabše ocenjena učiteljica jih je dobila samo 14.

Neizpolnjen je ostal razdelek Učiteljevo delovanje v šoli in zunaj nje. Za upraviteljstvo šole je nadzornik vpisal, da je v dobrih rokah. Zadnja vrsta poročila: Skupno stanje šole se ocenjuje kot 'dobro'. Seveda vse to pove še precej več, če le upoštevamo, da je oblast s tem tako nadzorovala kakor plačevala svoje učiteljstvo.

Marca 1941 je šola imela 229 učencev (114 + 115); v šolski knjižnici je bilo 473 in v učiteljski 250 knjig. Vse so bile uničene med vojno. Leta 1945 je postala upraviteljica Matilda Pastirk; vpisali so desetino manjšo množico učencev kakor leta 1940, bilo jih je 199. Ob začetku leta 1962 se je doliški šoli kot podružnica priključila šola Paški Kozjak, obe skupaj pa sredi leta 1966 mislinjski šoli.

Osnovna šola Završe. Staro ime kraja in šole, v rabi do leta 1953, je *Št. Vid nad Valdekom*. Čeprav je ta šola s pričetkom delovanja v letu 1812 celo najstarejša na tem območju, smo dali prednost mislinjski, ki je tu že lep čas v središčni vlogi. Letnica 1812 pa poleg tega niti ni zanesljivo potrjena, čeprav temelji tudi na cerkvenih virih, po katerih je od takrat in vse do leta 1895 tu v stari mežnariji obstajala le zasilna šola, v kateri so zlasti župniki, med njimi sta bila tudi Tombah in Leber, sami učili osnovne predmete. Prvo šolo so dogradili leta 1895 in takrat je v njej pričel delovati pravi učitelj Franc Zemljič, ki naj bi tu ostal še dobršen del prvega desetletja 20. stoletja. Za njim je bil do leta 1913 upravitelj Martin Judnič. Dvorazrednica je s 117 učenci postala v letu 1934. Dalj časa sta tu poučevala le Dragotin Zupančič (1928–38) in Anica Meh (1952–64). Novo zgradbo je dobila septembra 1954; podružnica mislinjske šole je kot trirazredna enota postala leta 1961.

Osnovna šola Šmiklavž. Od leta 1858 do 1875 je imel nedeljsko šolo v krajevni mežnariji župnik Gašper Zupanc. V naslednjih desetletjih sta jo nadaljevala Ferdinand Jan in Pavel Rath, ki je zapisan kot župnik in nadomestni učitelj. Šola je bila od leta 1890 javna enorazrednica, v kateri je Rath poučeval 79 otrok (44 + 35). Priprave na gradnjo namenske hiše so se vleklye in dograjena je bila komaj leta 1899, ko je šolo vse do leta 1916 prevzel poklicni učitelj Štefan Ratej. Prvi njen kronist je bil Fran Mlinšek, ki je tu deloval od 1918 do 1923. Vpisanih otrok je bilo od okrog 75 do največ 84 v letu 1909. Mlinšek je obnovil opuščeno šolsko knjižnico. Po prvi svetovni vojni se je število učencev približevalo stotici. Leta 1921 je verouk pričel poučevati Franc Treiber, koroški prebežnik iz Velikovca, kjer je zgradil mogočno šolsko stavbo, v kateri še vedno deluje slovenska poklicna šola za dekleta. V Šmiklavžu je deloval do leta 1938, ko ga je nadomestil socialno čuteči duhovnik Jože Lampret, borec in verski referent v XIV. partizanski diviziji. Za Mlinškom so se učitelji naglo menjavali in junija 1929 je ob Grmovškovem nadzorovanju poučeval Vilibald

Zehrer. Vpisanih je bilo 75 otrok (40 + 35), v šolski knjižnici je bilo 132 in v učiteljski 103 knjige. Pregled se je končal v skupno zadovoljstvo obeh sodelujočih in z navodilom, naj krajevni šolski odbor bolj skrbi za stavbo in kupi nujna učila. Leta 1934 se je šola razširila v dvorazrednico in nekaj pozneje dobila začasno upraviteljico Olgo Može. Leta 1944 so stavbo požgali, da je ne bi zasedla nemška vojska. Po vojni so poučevali v zasilnih prostorih, dokler ni bila šele v letu 1957 zgrajena nova šola v dolinskem delu Šmiklavža. Podgorska podružnica je postala leta 1967, leta 1975 pa med prvimi petimi v Sloveniji celodnevna osnovna šola – do leta 1985.

Osnovna šola Zgornji Razbor. V šolski kroniki izvemo, da je zasilna šola delovala od leta 1839. V njej so duhovniki in cerkovniki okrog 30 otrok poučevali temeljne predmete do leta 1874, ko se je sistemizirala kot enorazredna ljudska šola. Z rednim poukom je za 59 učencev (38 + 21) šele novembra 1880 pričel učitelj Martin Runovc. Razbor je odmaknjen gorski kraj in nedvomno je to vplivalo na nenehno menjavanje učiteljev. Leta 1891 je na šolo prišel Valentin Stolzner, ki je imel leta 1897 že 83 učencev. Tega leta se je odlikoval s svojim prispevkom šolsko cerkveni glasbi in zanj prejel priznanje cesarskega ministrstva za bogočastje in pouk.

V letih pred prvo svetovno vojno je število učencev naraslo čez sto, med samo vojno pa je bilo pouka malo zaradi pomanjkanja učiteljev. Navzlic vsemu je bil leta 1917 za naslednjih 11 let sem nastavljen Štefan Rataj; sam je zapisal, da je to več kot kateri koli učitelj dotlej. Za njim sta se, že v 30. letih 20. stoletja, izmenjala Edvard Pitamic in Avgust Zidar. Povojno poročilo je šele marca 1946 izpisal Pavel Planinšek. V kratkem šolskem letu je dvooddelčno učil 89 učencev (55 + 34); izkazal se je tudi s statističnim pregledom učiteljev, ki se jih je od leta 1880 do njega v tej "kazenski Sibiriji" zvrstilo že 27, s povprečnim obstankom na Razborju komaj 2,2 leta. V letu 1981 je bila iz slovenjegraškega občinskega samopriskovka zgrajena nova stavba. Šola je ena redkih, ki kot gorska podružnica izvaja popolno devetletko.

Osnovna šola Paški Kozjak. Šolski okoliš si delijo kar tri občine – velenjska, celjska in mislinjska. Skupaj s cerkvijo in župniščem je šola prav na vrhu hriba s tem imenom, samo naselje je na nižjih pobočjih. Zasilno je delovala od pričetka v letu 1884 s prvim učiteljem župnikom Matijem Laukom do leta 1900, ko je dobila svojo hišo. Okrog leta 1893 je kot začasni nadomestni učitelj 57 otrok (23 + 27) tri dni v tednu poučeval župnik Pavel Hrovat. V letu 1901 je službo nastopil poklicni učitelj Ivan Krajnik in tu ostal vsega dve leti. Vztrajnejši je bil Jožef Kotnik, učil je do leta 1912, pozneje pa vsak skoraj desetletje Martin Repič (1913–22) ter Rihard Gorjup (1929–37). Zatem so se zlasti po letu 1945 učitelji menjavali še hitreje in komaj kdo je vzdržal

*Osnovna šola na Paškem Kozjaku pred drugo svetovno vojno
(fototeka SŠM, št. 531).*

več kot eno leto; pravi izjemi sta bila Franc in Terezija Potisk (1971–77, 1971–81). Ida B. Polenik pa se je na Kozjak podala kar trikrat: od leta 1982 do 1989 skupaj za osem let in zatem strnjeno 11 let (1990–2000). Septembra 1997 so z velikim slavljem odprli prenovljeno in povečano stavbo.

Osnovna šola Mislinjski jarek. Šolo so pričeli graditi Nemci leta 1943; dograjena je bila šele v letu 1946 z učiteljskim stanovanjem vred in tako se je pričel pouk v šolskem letu 1946/47. Z 32 učenci 1. razreda ga je opravljala učiteljica Slava Cajnko in okrajni prosvetni instruktor Drago Čuček je odmaknjeno in osamljeno mlado šolo pregledal celo dvakrat. Naslednje leto je bilo v prvih dveh razredih že 65 učencev. V letu 1948/49 je šolo prevzela Marica Kenig in dopoldne učila 3. razred s 40 učenci in popoldne skupni 1. in 2. razred so 30 učencei; vseh je bilo 70 (45 + 25). V letu 1953/54 sta bili tu prvič dve učiteljici; poučevali sta kombinirano Silva Glavica 1., 2. in 5. razred (obenem upraviteljica) in Ivanka Jagodič (3. in 4. razred). Skupaj sta imeli 63 učencev. V letu 1954/55 je namesto S. Glavice prišla Mira Kostrevec Valtl in šolo vodila do avgusta 1956. Prva je zapisala 87,5 odstotni učni uspeh doslej največjega števila 72 učencev (42 + 30) ob

95,5% obisku pouka, zapisala pa je tudi, da je lokacija šole neprimerna toliko bolj, ker so se gozdni delavci, za katerih otroke je bila zgrajena, pričeli odseljevati proti Mislinji, stavba sama pa je nekovostna zlasti zaradi silne vlage, ki uničuje stene in opremo. Nekoliko dalj časa so šolo vodili tudi Ivan Pečolar (1956–60), Slavica Prapotnik Huber (1960–62) in še najdlje zadnja upraviteljica Irena Kragelj (1963–72). Leto pred njenim nastopom je šola postala mislinjska podružnica. Ker se je število učencev nenehno zniževalo, so šolo leta 1972/73 ukinili, preostalih 27 učencev pa je prevzela matična šola.

VIRI

Šolske kronike v zgodovinski pregled vključenih šol.

LITERATURA

Enciklopedija Slovenije, 1–16. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1987–2002.

Krajevni leksikon Slovenije, IV. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1980.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Das Grundschulwesen im Drava-(Drau-) und Mislinja-(Mießling-)Tal bis 1945

Im Beitrag wird die historische Entwicklung des Grundschulwesens im Drava-(Drau-)Tal (25 Schulen) und Mislinja-(Mießling-)Tal (14 Schulen) umrissen von seinen Anfängen bis zum Schuljahr 1945/46. Ausnahmsweise wurden auch spätere Jahre

einbezogen, wenn die inhaltliche Vollständigkeit es gebot, oder bei Schulen, die nicht mehr existieren. Auf diese Weise konnte ein umfassenderes Bild des Schulnetzes vermittelt werden. Wegen zeitlicher Einschränkung konnten Musik- und Sonderschulen nicht mit einbezogen werden, entstanden die ersten drei Musikschulen doch in den fünfziger Jahren, Sonderschulen aber etwas später.

Im Beitrag werden auch Schulleiter, Schulverwalter, Schuldirektoren und bedeutende Lehrer genannt. Die Schülerzahl kann nach einzelnen Zeitabschnitten verfolgt werden. Auch die Entstehung der Schulräume wird chronologisch dargestellt.

1.04 Strokovni članek

UDK 94(497.4-17)"19"

Prejeto: 1. 2. 2008

Ljuba Dornik Šubelj

mag. zgod., višja svetovalka, Arhiv Republike Slovenije, Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo I,
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: ljuba.dornik@gov.si

**Kronika Poltnikovega posestva
na Sv. Primožu nad Muto
Življenje na kmetiji na Sv. Primožu in v trgu Dravograd
v prvi polovici 20. stoletja**

IZVLEČEK

Avtorica v tekstu podaja kroniko Poltnikove kmetije in opisuje gradnjo zvonika na cerkvi na Sv. Primožu nad Muto med letoma 1906 do 1908. V nadaljevanju na podlagi spominov opisuje življenje na kmetiji in v trgu Dravograd v prvi polovici 20. stoletja. Ohranjena kronika, pisana na podlagi ustnega izročila, sega do leta 1764. Prispevek se zaključuje s stanjem neposredno pred začetkom druge svetovne vojne.

KLJUČNE BESEDE

kmečko življenje, kajžarstvo, kronika, cerkev Sv. Primoža, Muta, Dravograd

SUMMARY

***A CHRONICLE OF THE POLTNIK ESTATE AT ST. PRIMOŽ ABOVE MUTA
LIFE ON THE FARM AT ST. PRIMOŽ AND THE BOROUGH OF DRAVOGRAD
IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY***

In her text the author gives a chronicle of the Poltnik farm and depicts the building of the church tower on the church of St. Primož between the years 1906 and 1908. In continuation, she describes on the basis of recollections the life on the farm and in the borough of Dravograd in the first half of the 20th century. The preserved chronicle written on the basis of oral tradition, reaches back to the year 1764. The contribution is concluded with the situation immediately before the beginning of World War II.

KEY WORDS

Peasant life, crofters, chronicle, St. Primož church, Muta, Dravograd

Uvod

Sv. Primož je naselje samotnih kmetij na južnem pobočju Primoškega vrha (869 m) in Bricnika (1017 m), ki sega vse do Drave. Po zadnjih podatkih ima 305 prebivalcev.¹ Na razgledni točki pod Primoškim vrhom stoji barokizirana cerkev sv. Primoža z zvonikom in lesenim stolpičem, ki se prvič omenja leta 1425 in po kateri je naselje tudi dobilo ime. Ljudje, ki tod živijo, pogosto uporabljajo za naselje samo ime Primož. Mnoge nekdane samotne kmetije v osojah dolin Bistre in Kramarce so že dolgo opuščene, vendar to ne velja za vse.

Družina Mesner živi na svojem posestvu, ki se po domače imenuje pri Poltniku, na Sv. Primožu nad Muto že skoraj tristo let. Dogodke na kmetiji je po ustnem izročilu zapisal Ivan Mesner neposredno ob začetku druge svetovne vojne, kar sklepamo po omembi "hitlerjeve druhali" ob zaključku zapisa. Njegovi starši so bili nepismeni in pripoved o rodu se je ohranila le z ustnimi viri. Zapis priča o posestnih razmerah vse od leta 1764. Ker je hiša v času druge svetovne vojne na cvetni teden leta 1944² do tal pogorela z vso živino vred, se ni ohranilo od prvotne hiše in opreme skoraj nič. Edina stvar, ki se je poleg življenj članov družine ohranila, je bila kronika, ki jo je vrgel gospodar skozi okno v sneg, da bi obvaroval dokaz o obstoju družine na posestvu.³ Kronika je pisana v zvezek s trdnimi platnicami, okrašenim s stiliziranimi nageljni. V prispevku je kronika prepisana dobesedno, vključno s koroškimi narečnimi izrazi, ki so razloženi v opombah.

Drugi del kronike, ki se nanaša na gradnjo zvonika in nabavo zvonov za cerkev na Sv. Primožu, je pisal Ivan Mesner v drugi zvezek, in sicer dve leti pred svojo smrtjo, leta 1967, ob šestdeseti obletnici začetka gradnje zvonika. Najprej so ga hranili doma, nato pa do leta 1998 v župnem uradu Muta ob Dravi, kot je razvidno iz žiga. V tem letu, 13. junija,⁴ ko so praznovali god Sv. Primoža, sta Miha Mesner iz Slovenj Gradca, ki je zbral podatke, in Rozina Brumnik, takrat lastnica Poltnikovega posestva, pripravila družinsko srečanje ob obletnici gradnje zvonika. Zbralo se je preko sto članov širše rodbine iz treh generacij oziroma petih, če štejemo od ustanoviteljev rodbine. Prišli so skoraj vsi bratranci, najstarejša je bila Marija Dornik, stara 79 let, najmlajša pa lastnica posestva Rozina Brumnik, ki je postala gos-

podarica na posestvu kot najmlajša hči leta 1965, stara komaj 18 let. Predstavnik vsakega dela rodbine je predstavil kratko zgodovino svoje družine. Družine so bile zelo številčne, saj so tisti Mesnerjevi otroci iz prve generacije, ki so bili poročeni, imeli vsi deset ali več otrok, le da niso vsi otroci preživeli. Srečanje je posneto tudi na video kaseti. Od družinskega srečanja dalje zapis spet hranijo na Poltnikovi domačiji.

Poltnikova domačija je bila domačija Kristine Mesner, ki se je tu rodila očetu Janezu Mesnerju in Mariji Harnik 15. decembra 1891. Bila je peta od desetih otrok, od katerih je ostalo živih osem. Po petih generacijah je število potomcev naraslo na 150, kar bi zneslo polovico prebivalcev Sv. Primoža, če bi vsi ostali blizu domačije.

Tisti družinski člani, ki so živeli v bližini – kar v tem primeru pomeni, da so bili razseljeni po vsej Koroški od Mute, kjer je največ neposrednih Poltnikovih potomcev do Dravograda, Slovenj Gradca in Raven na Koroškem – so se srečevali in se še srečujejo ob raznih cerkvenih zakramentih, kot so krsti, birme, poroke in pogrebi.

Zvonik cerkve sv. Primoža, ki ga je gradil Ivan Mesner od 1905 do 1908. Bil je tudi boter enemu od zvonov (last: Rozina Brumnik).

¹ *Koroška od A do Ž*, str. 104.

² Cvetni teden je teden pred cvetno nedeljo. Leta 1944 je bilo to od 26. marca do 2. aprila.

³ Kroniko družine Mesner še vedno hranijo na posestvu. Čeprav je kmetijo že predala svojemu sinu Francu, kroniko hrani najmlajša Mesnerjeva hči Rozina Brumnik.

⁴ Ker je god sv. Primoža 9. junija, praznujejo na Koroškem praznik na nedeljo pred godom, če pade 9. junij v prvo polovico tedna oz. na nedeljo po tem datumu, če pade 9. junij v drugo polovico tedna. Razlago mi je ustno posredovala Rozina Brumnik.

Predstavitev življenja na Sv. Primožu je razdeljena na tri dele. Prvi del je dobesedni prepis zapisa v družinski kroniki, ki govori o razmerah na posestvu. V drugem delu je opisana gradnja zvonika pri cerkvi na Sv. Primožu na podlagi zapisa Ivana Mesnerja, ki je sodeloval pri gradnji. V tretjem delu pa je opisano življenje na kmetiji in v trgu, kakor ga je doživela Kristina Mesner, poročena Pirtovšek, ki se je s Sv. Primoža preselila v Dravograd leta 1920 in tu živela do svoje smrti leta 1935. Zadnji del sloni na spominih in drugem gradivu Marije Pirtovšek, poročene Dornik, rojene 1. oktobra 1919, avtoričine mame. Spomine je deloma zapisala ob družinskem srečanju, nekatere pa objavila še kot novinarka v prispevkih o koroški zemlji in ljudeh v časopisih in revijah od leta 1947 dalje.

Družinska kronika Poltnikovega posestva

Poročilo je kratko, pisano rokopisno, prepisano dobesedno in v celotnem obsegu, v opombah pa so razloženi narečni izrazi.

Uvod v kroniko predstavlja verz:

*Čas hiti nam dalje
Kot blisk in valov
Zato tu narešem⁵
Da naslednik bo zna⁶*

V imenu božjem začinjam⁷ ta Družinski zapisnik v spomin naslednikom Poltnikovega posestva.

V letu Gospodovem Entisoč sedemsto šestdeset štrtega⁸ leta 1764 došla sta semkaj iz miterstrassena⁹ blizo¹⁰ St. Ožbalta zakonca Jožef in Terezija Winkler. Kupila Poltnikovo posestvo. Prodajalec kot preužitkar ostal je v koči kjer je sedaj kašča, tamkaj imel gostilno tar¹¹ pomagat kmetom glede odplačila robote in desetine kot star podčastnik, ki je služboval še 12 letni rok, je marsikari¹² iskusil¹³ pa tudi videl in znal zato je z močatostjo in resno besedo jako¹⁴ vplival na grašinske gospode.¹⁵

Ob časo¹⁶ Turških vpadov¹⁷ so bla¹⁸ vrata kleti za-

zidana, notri so imeli shranjen žives¹⁹ tudi bližnji posestniki. Zgor dol²⁰ je bla odprtina na katero so v sili postavili omaro, da so popolnoma zadelali vhod.

Hiša je stala tam, kjer zdaj škedenj na levo, kjer zdaj buta²¹ je stal škeden,²² spodaj, kjer zdaj hiša bla je konska štala,²³ kjer je vrt bla je kašča in sušilnica za sadje.²⁴

Jako skrbno sta ta dva gospodarila do leta 1814. Takrat je nastala lakota, ozeble so vse rastline, še junija 1816 leta je zmrznilo in bla slana, tu so za silo s kruhom še shajali. Narbolši²⁵ živeš bil je bob. Leto 1818 dalo je že bolši pridelek. Mnogo ljudi je lakota pomrlo.²⁶ Delavci so delali z vso vnemo, ker so se bali, da bi bili z dela odpušteni samo za prehrano.

Leta 1820 umrl je gospodar Jožef Winklar na plušnici.²⁷ Hči Elizabeta bla je še premlada, sin Zima pa nesposoben, morala se je gospodinja v drugič ženit namreč Lesnikovega sina od Sv. Jerneja, ki pa je skrbel le za se in za žep. Dnevno je fural,²⁸ doma pa je delala sama z otroki v pomanjkanju, ker je očim moko in kruh zaprl.²⁹ Na posredovanje varuha bil je enkrat sodnisko³⁰ odgnan.

Ko je dorastla hči Elizabeta, zasnužil jo je mladi Heber³¹ z imenom Messner Mihael ter jo poročil leta 1845, nato je Heber skrbel za imetje ter pomagal medsebojno gospodariti.

Ko pa enkrat dalje časa ni prišel kdo gor, šel je gled³² sam in našel oba težko bolna.

Hlapec in dekla sta si kuhala meso, živino in bolnike pa pustila v nemar.³³ Očim je nato umrl, sin Lenss

kmetje so si izvolili vodstvo, postavili sodišča in imeli nekaj mesecev oblast na podežlju, ter so odrekli dajatve fevdalcem. Hoteli so si tudi sami izbirati cerkvene gospode. Preden je prišlo do oboroženega spopada med fevdalci in kmečko vojsko, so Turki 25. julija preko Predela vdrli na Koroško in razbili vstajniško vojsko pri Kokovem v soteski ob Ziljici, ter tri tedne plenili po deželi. Ostali so v spominu ljudi v ustnem izročilu.

18 Bila.

19 Živež.

20 Od zgoraj navzdol.

21 Lesena stavba, zaprta s treh strani za spravilo sena. Običajno je stala na travniku.

22 Škedenj.

23 Konjski hlev.

24 Samooskrbna ureditev koroških kmetij, tudi Poltnikove, je narekovala, da je vsaka kmetija pridelala doma skoraj vse, kar je bilo potrebno za vsakdanje življenje. Zato so poleg glavne hiše imeli tudi hišo za preužitkarje, goveji hlev, hlev za ovce in svinje, kaščo in mlin, ki so ga Poltnikovi dobili šele sto let kasneje.

25 Najboljši.

26 Mnogo ljudi je od lakote umrlo.

27 Pljučnici.

28 Vozil z vprego.

29 Izraz pomeni, da žena in otroci brez njegove vednosti niso smeli prosto razpolagati s hrano, ampak le ob očimovem dovoljenju.

30 Sodnijsko odgnan – odgnan po nalogu sodišča, ker ni primerno skrbel za ženo in otroke.

31 Heber je bilo domače ime za nižje ležeče posestvo, veliko 50 hektarov, iz katerega po očetu izvirajo Mesnerjevi.

32 Gledati.

33 Zanje nista skrbela.

5 Narešem pomeni zapišem ali orišem.

6 Uvodni verz v kroniko; znati pomeni vedeti.

7 Začenjam.

8 Četrtega.

9 Mitterstrassen (kraj na sedanjem avstrijskem Koroškem blizu St. Oswalda). Velike in male začetnice so prepisane kot so zapisane v originalu.

10 Blizu.

11 Ter.

12 Marsikaj.

13 Izkusil.

14 Zelo.

15 Graščinski gospodje so bili najprej Celjski grofje, po letu 1456 pa Habsburžani. Grad je stal prav na Svetem Primožu nad Muto, a ga je dal že 1498 kralj Maksimiljan razrušiti. Leta 1510 je ruševine podaril skupaj s pristavo na trgu Žigi Dietrichsteinu.

16 Času.

17 Turški vpadi so se na Koroškem začeli leta 1478 v času najstarejšega kmečkega upora slovenskih kmetov. Uporni

mu je iz zglavja vzel denar in odšel. Edina ena sorodnica Lojza, ki je bila zdravstveno pohabljen³⁴, ta je stregla kar je mogla, eden sinov pa je bil božjasten. Zato je morala prevzeti tu hči Liza 1852, ker so bila tu poslopja jako prhla,³⁵ bilo je ocenjeno za 600 reiniš.³⁶ Reiniš nekaj let so imel skup.³⁷ Nato so morali tu postaviti nova poslopja s spremembo, kjer zdaj gospodarsko poslopje bla je prej hiša, kjer zdaj huta in hlevi bilo je gospodarsko poslopje, kjer je zdaj hiša je spodna štala, kjer je zdaj vrt bla je kašča, kjer je zdaj kašča bla je koča.

Iz tega zakona je bilo rojenih dvoje otrok z imenom Janes³⁸ rojen 18. junija 1858, Terezija štiri leta mlajša, je pozneje poročila Piblarja na Muti. Ko so dovršili te nove zgradbe, naredil jih je Žavcar kot tedanji cimperski³⁹ mojster, so odprodali Hebravo⁴⁰ Žaucerjevi čiri⁴¹ in pa Ruševemu sinu za 1600 reiniš. Obdržali so si takratni hebrov mlin z zemljo do obrage⁴² in pa proste poti.⁴³ S tem je prišla Poltnikova tam do mlina. Sedanji Erjavčev rod pa na Hebrovo posestvo. Gospodarili so tu do 22. junija 1882. nato je prevzel sin Janes⁴⁴ in poročil Harnikovo hči Marijo 1882.⁴⁵

V letu 1826 bila je postavljena koča. V tej je stanoval krojač Falenti, Messnerjev bratranec tedanjega gospodarja Mihaela Messnerja poročen s čiro⁴⁶ gorske⁴⁷ mežnarjev. Iz tega zakona je bil rojen sin Janes,⁴⁸ ki si

je izvolil duhovski stan. Bil je promiran⁴⁹ 14. avgusta 1914 na Muti, Služboval je kot kaplan v Starem trgu pri Slovenjgradcu, v Ptujju nato kot dekan v Marenbergu od koder so ga hitlersko⁵⁰ druhal⁵¹ olekla⁵² neznanu kam.⁵³

Iz rodu Mesner Ivana in Marije Harnikove blo je rojenih 10 otrok in sicer Aleš, Gregor, Marija, Antonija, Kristina, Ivan, Martin, Peter, Jožef in Ivana.

Aleš je umrl v 3 leto.⁵⁴

S tem zapisom se kronika Poltnikovega rodu konča. Sem ali v začetek kronike bi spadal pripis, ki ga je avtor sicer zapisal ob koncu drugega dela kronike o gradnji zvonika:

"Nekaj je še znanega.

Ko je bla med leti 1664 in 1758 župnija pri Sv. Primožu

Muta in del Primoža je blo takrat v veliki stiski."

Sledi zapis naslednice na kmetiji Rozine Brumnik, ki je na poseben list zapisala le osnovne podatke o smrti svojih prednikov:

"Moji stari starši

Stari oče Ivan Messner so umrli leta 1935.⁵⁵

Stara mama Marija Messner so umrli leta 1935 samo dva meseca pozneje kot stari oče.

Moji starši

Moj oče Ivan Mesner so umrli 10. II. 1969.⁵⁶

Moja mama Marija Mesner so umrli 12. 11. 1983.

Mojim prednikom za spomin
napisala Rozina Brumnik roj. Mesner."⁵⁷

³⁴ Pohabljen.

³⁵ Les je bil dotrajan in je sprhnel.

³⁶ Rajniši – tedaj uveljavljen izraz za denar – goldinar.

³⁷ Nekaj let so imeli skupni denar – skupno so gospodarili.

³⁸ Na Koroškem je bil običaj, da so v primeru smrti enega otroka dali naslednjemu enako ime.

³⁹ Tesarski.

⁴⁰ Hebrovo posestvo.

⁴¹ Hčerki.

⁴² Ograde.

⁴³ Prosta pot pomeni dovoljenje za hojo in vožnjo z živino po poti.

⁴⁴ Janez.

⁴⁵ Janez Messner in Marija Harnik sta se poročila 22. junija 1882. Zlato poroko sta obhajala junija 1932. Oba sta umrla leta 1935, kakor tudi njuna hči Kristina, poročena Pirtovšek.

⁴⁶ Hčerko.

⁴⁷ Gorskih.

⁴⁸ Janez Mesner se je rodil 14. maja 1890 pri Sv. Primožu nad Muto. Odločil se je za duhovniški poklic in ko se je začela prva svetovna vojna je 26. julija 1914 prejel mašniško posvečenje v Mariboru. Leta 1915, ko je Italija vstopila v vojno, je bil vpoklican. Postal je vojaški kurat. Po končani prvi svetovni vojni je začel svoje pastirsko delovanje kot kaplan na Ptujju. Od 10. marca 1928 je deloval na župniji Marenberg (danes Radlje ob Dravi), od leta 1931 dalje je bil tudi dekan tamkajšnje dekanije. Bil je goreč duhovnik, priljubljen pri sobratih in pri župljanih, natančen v uradovanju, dober gospodar in poln skrbi za cerkev v župniji. Bil je na poti nacistom, zato so se ga ti hoteli čimprej znebiti. Ob nemškiasedbi spodnje Štajerske so ga kmalu, to je 15. aprila 1941, prijeli in prepeljali v meljsko kasarno v Maribor. Od tam so ga odvedli v zbirališče zapornikov Rajhenburg (Brestanico), nato spet v zapore v Maribor. Dne 16. novembra istega leta so ga poslali v koncentracijsko taborišče Dachau na Bavarskem. Tja je prišel 18. novembra in bil vpisan pod številko 28647. Tam je – tako navaja Weilerjev seznam – 2. februarja 1943 umrl (Pust, *Palme mučeništva*). Njegovo ime je med desetimi duhovniki, žrtvami

nacizma tudi na spominski plošči na cerkvi na Brezjah, postavljeni leta 1955.

⁴⁹ Promoviran – posvečen za duhovnika.

⁵⁰ Hitlerjanska.

⁵¹ Drhal.

⁵² Odvlekla.

⁵³ Po tem zapisu, s katerim se prvi del družinske kronike konča, sklepam, da jo je Ivan pisal najbrž po pripovedovanju mame in očeta, ki sta oba umrla leta 1935. Po začetku druge svetovne vojne je ustno izročilo zapisal, da bi ostal dokaz o gospodarjih na gruntu v negotovih časih vojne, saj se ni vedelo, ali jo bodo preživeli.

⁵⁴ V tretjem letu starosti.

⁵⁵ Ivan Mesner, rojen 18. junija 1858, ki se je poročil 22. julija 1882 z Marijo Harnik in po poroki prevzel posestvo, kot je razvidno iz kronike.

⁵⁶ Ivan Mesner, rojen 6. marca 1894, ki je prevzel posestvo potem, ko se je ponesrečil brat Gregor 1925 in bil gospodar do leta 1965, ko ga je prepustil svoji najmlajši hčerki Rozini, rojeni leta 1947.

⁵⁷ V družini Ivana Mesnerja ml. je bilo deset otrok: Ivan Lenart se je rodil 5. 11. 1929, Ignac 31. 7. 1931, Anton 29. 12. 1932, Janez Nepomuk 5. 5. 1934, Alojzij 18. 6. 1938, Jožef 22. 8. 1937, dvojčka Jakob in Ana sta se rodila 24. 7. 1939 in umrla 10. 1. 1940, Marija se je rodila 5. 7. 1941 in najmlajša Rozina 2. 8. 1947. Podatke mi je posredovala Rozina Brumnik, ki jih je dobila od prejšnjega župnika na Muti, da bi z njimi dopolnila družinsko kroniko.

Poltnikova kmetija na Sv. Primožu, preden je pogorela (arhiv Marije Dornik).

Poltnikova kmetija ob družinskem srečanju leta 1998 (last: Rozina Brumnik).

Razen prvorojenega Aleša, ki je umrl star komaj tri leta, je še ena smrt, ki pa v kroniki ni opisana, zelo prizadela Poltnikovo družino. Drugorojenec Gregor je umrl 18. avgusta 1925. Tega dne se je družina peljala na polje pobirat pšenico. Gregor je imel na vozu puško za odganjanje vran. Med vožnjo se je puška sprožila in fant se je obstrelil do smrti. V njegov spomin so starši postavili kapelico blizu hiše.

Kmalu za tem je oče posestvo predal šestorojenemu sinu Ivanu.

Od ostalih bratov in sester sta si Antonija in Jožef, po domače Pepi, z doto hotela kupiti sosednjo Paradiževo kmetijo, a so ju ob podpisu pogodbe ogoljufali, tako da sta ostala brez denarja in brez posestva. Ostala sta neporočena na domačem posestvu, kjer se je Jožef ukvarjal s tkanjem

prtov in tam tudi umrl. Po njegovi smrti se je Tončka preselila k bratu Petru, kjer je živela z njegovo družino do smrti.

Marija, poročena na Kočivnikovo kmetijo, je imela štiri otroke in umrla v starosti 32 let pri sestri Kristini v Dravogradu, ki jo je negovala med boleznijo. Najmlajša Ivanka, poročena Kupljen je živela na Mrakičevi kmetiji v bližini in imela šest otrok ter pri enem od otrok živela do svojega šestinsedemdesetega leta. Peter je ostal na kajži, kjer se je poročil in si ustvaril družino desetih otrok. Vsak od njih si je zgradil svojo hišo. V tej generaciji otrok pri Poltniku je bila samo Kristina, ki je po poroki leta 1913 odšla s kmetije v Studenice in ni več kmetovala. Na Poltnikovo kmetijo se je vrnila le za krajši čas med prvo svetovno vojno.

Njihov oče in gospodar Poltnikove kmetije Ivan ali Janez Mesner je bil cenjen daleč na okoli kot skrben in umen kmet, ki je znal tudi zdraviti živino. Sodeloval je pri podaljšanju triletno šole na Muti v osemletno leta 1903 in tako tudi svojim otrokom omogočil pouk v slovenskem jeziku, saj so bile prej šole le nemške, zato jih sam ni obiskoval.

Ker je bil tudi ključar v cerkvi na Svetem Primožu, je imel zasluge za to, da so v letih 1907–1909 postavili nov zvonik in zvonove. Pri tem dogodku je sodelovala vsa vas, čeprav je bilo zaradi konfiguracije terena zelo težko z voli zvleči v hrib zvonove, težke 1000, 750 in 500 kg. Večino denarja in materiala pa je prispeval sam, o čemer je pisal njegov sin v drugem delu kronike oziroma kot je to pomenoval, v odlomkih iz zgodovine o gradnji zvonov.

Gradnja zvonika Sv. Primoža pred sto leti⁵⁸

V uvodu h kroniki o gradnji zvonika Svetega Primoža, ki obsega enainsedemdeset strani šolskega zvezka, se je avtor predstavil:

"Gradnja zvonika Sv. Primoža.

Gradiv Ivan Messner, roj. Junija 1858. leta. Poltnik po domače.

Odlomki zgodovine.

Spisal Mesner Ivan, roj. 6. 3. 1894

Iz nekdanjega doživetja

Sv. Primoža nad Muto"

Nato nadaljuje:

"Marsikdo potuje po svetu, da bi iznašel kaj zanimivega – bodisi posebne običaje ali pa kaj zgodovine."

vinskega. Morda pa so se dogodili razni dogodki tudi v domačem kraju. Ker pa niso bili zabeleženi, so večinoma pozabljeni.

Kdor potuje iz Mislinjske ravnine ali iz Koroške po zeleni Dravski dolini, bo po nekaj kilometrih došel do iztoka mejne reke Bistrice v Dravo.

Tu se potniku odpre krasen razgled. V bližini ima cerkev Sv. Johana, zraven livarna Muta pa tudi trg spodnja Muta. Nad trgom je večja lega lepo zloženih kmetij v lepo solčni legi.

Vrhu teh kmetij je med dvema gričema cerkev z dvema zvonikoma. Tja prihaja veliko izletnikov. Proti severozapadu je razgled na mejne hribe. Tu je cerkev Sv. Jerneja, Sv. Jakoba v Avstriji pa do Lenarta in pa Pernice. Proti jugovzhodu je krasen razgled na večji del Pohorja s sledečimi cerkvami: Sv. Peter, Št. Janž na Višnji gori, Primož na Pohorju, Sv. Volbeng do Anton n. pr. Sv. Lenart v Ribnici, Sv. Vid in pa cerkev Marija na Kamenu pa tudi Sv. Juri, v Remšniku pa na vzhodu Trije kralji.

V lepem vidiku je tudi hidroelektrarna v Vuzenici in trg Vuzenica, trg Radlje in Vuhred.

Na tako prijetnem mestu stoji cerkev Sv. Primoža in Felicijana.

Kakor svetišče dokazuje, je tu bila že pred več sto leti znamenita romarska cerkev in je znamenit zgodovinski spomenik. Iz daljnih krajev so prihajali romarji, pa tudi prav iz Celovca. Tako so prav celovski romarji prinesli v dar podobo s trnjem kronanega zveščarja.

Pa tudi od Sv. Lovrenca in pa iz Št. Ožbolta je prišlo vsako leto veliko romarjev, dokler ni bila tu meja. Čeprav je bila lesena šupa⁵⁹ velikosti 6 x 5 m prigravena k cerkvi je bilo mnogokrat še veliko premalo prostora. Po takratnem običaju je bila notranjščina cerkve prav lepa. Okrog prednjega oltarja je bilo lepo upodobljenih dvanaest apostolov,⁶⁰ v oltarju pa lepa kipa Primoža in Felicijana.

H koncu devetnajstega stoletja je župnik Zagrajšek hotel preurediti vse po novejšem slogu. Precej časa je trajalo obnovitveno delo. Apno in pa razni potrebni material je zalagal moj oče. Ko pa so hoteli odstraniti kipa cerkvenih patronov pa oče ni hotel dopustiti. Ko pa je nato Zagrajšek zarotu,⁶¹ da se nima kaj za mešat v to zadevo nato pa je oče ustavil⁶² material. Ker ga drugi ni imel, je obstalo vso delo. Ko pa je Zagrajšek pristal na to, da ostanejo kipi v oltarju, le da zaenkrat primanjkuje tudi denarja, zato bodo zaenkrat postavili pred kipe sliko, ko pa bodo dobili denar, bodo popravili kipe pa odstranili sliko. To pa se žal do danes še ni zgodilo. Mislim, da danes malo kdo ve za to. Le en vijak je treba odviti, pa se jih vidi.⁶³

⁵⁸ Razlika v zapisu prvega dela – ki je bil dobesečen prepis ustnega izročila – in drugega dela, ki je bil avtobiografski, je izraz izjemne načitanosti istega avtorja Ivana Mesnerja, čeprav je imel le osnovno šolo. V predvojni Jugoslaviji je bil solastnik knjižnice na Muti, da so si šolski otroci in drugi lahko izposojali slovenske knjige. Ko je knjižnica šla v stečaj, je moral prevzeti velik delež dolgov. Kako so bile knjižnice na Koroškem pomembne za Slovence, je razvidno tudi iz dejstva, da so Nemci na Koroškem ob napadu leta 1941 požgali 6000 slovenskih knjig.

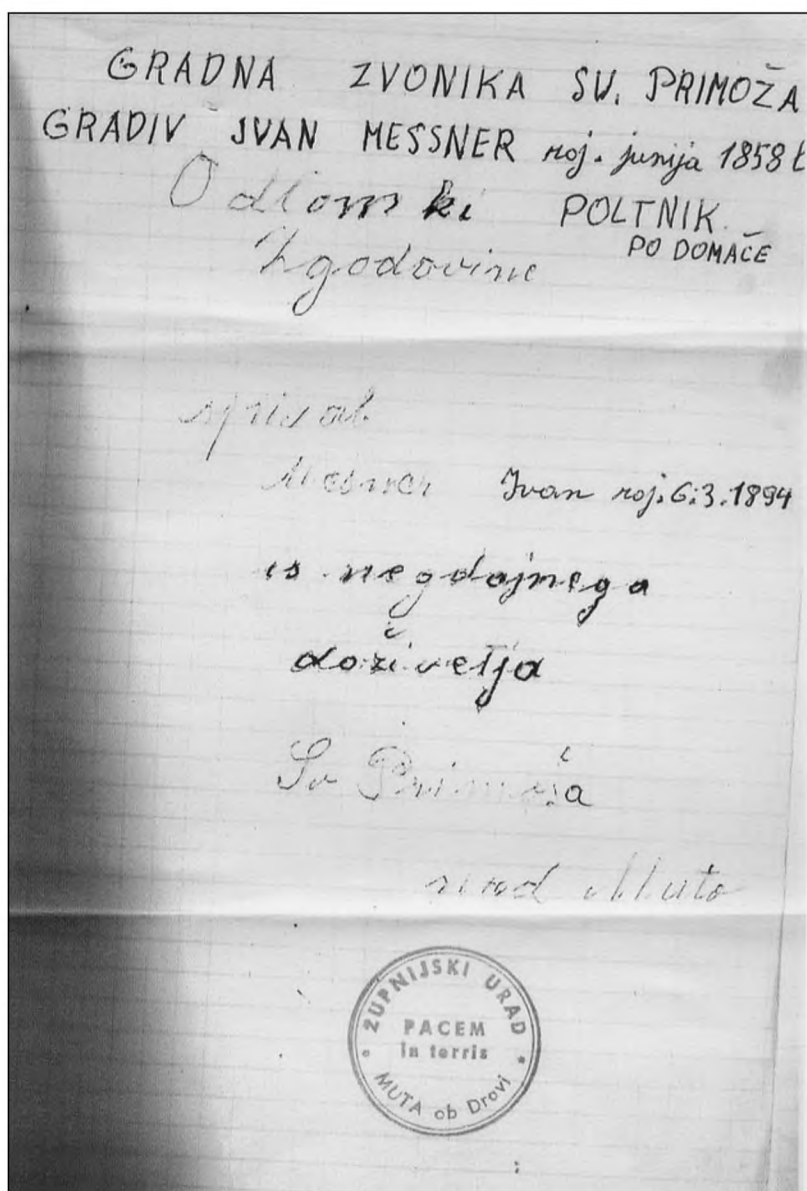
⁵⁹ Stavba.

⁶⁰ Apostolov.

⁶¹ Mu je oporekal.

⁶² Ni več dajal materiala za gradnjo cerkve.

⁶³ Zaradi kasnejših obnov cerkve danes kipi niso več vidni.

Kronika gradnje zvonika. Zvezek hranijo na Poltnikovi domačiji.⁶⁴

Nato je šlo delo naprej. Novo so takrat napravili desni oltar Matere Lurške. Na malo gospojnico⁶⁵ leta 1900 je bilo posvečenje obnovljene notranjščine. V ta spomin je bla od takrat naprej vsako leto na malo gospojnico prav slovesno opravilo do zadnjih let."

V nadaljevanju je Ivan Mesner opisal druga dogajanja v fari in kako je prišlo do tega, da sta z očetom sodelovala pri obnovi zvonika in nabavi zvonov.⁶⁶

Ko je ob koncu devetnajstega stoletja po kratki bolezni umrl tedanji župnik Zagrajšek, mu je sledil kot duhovnik nek Čeh Hurt, ki ga je avtor opisal kot brezsrčnega. Veliko sovraštvo faranov si je nakopal, ko je v šoli z grobstvo poškodoval več otrok. Starši so ga prijavili in dobil je ukor. Iz jeze nad farani pa se je znesel na "bogzogarco". Tako so imenovali žensko, ki je, kot je bil tedaj običaj, živela pri neki družini (sama je ni imela), in ves prosti čas porabila za molitev. Ljudje od blizu in daleč so jo hodili prosit, da moli za njih, če je bilo pri hiši kaj narobe – bodisi pri živini bodisi pri ljudeh, ki jim niti zdravniki niso mogli pomagati. Za svoje molitve ni zahtevala plačila, bila pa je hvaležna, če so ji ljudje kaj dali. Ko jo je tako župnik spet enkrat srečal v cerkvi, jo je rekoč: "Frdamana baba! Boš še

⁶⁴ Zapis je v navadnem šolskem zvezku s karirastim papirjem. Obsega 71 oštevilčenih strani, pisan je rokopisno. Na platnicah je datum 16. IV. 67 in žig župnijskega urada Muta ob Dravi. Enak žig je tudi na zadnji strani ob koncu zapisa.

⁶⁵ Mala gospojnica ali mala maša je na 8. september.

⁶⁶ Zaradi dolžine sem tekst povzela in skrajšala.

lagala ljudem!", krepko udaril okoli ušes. Da se bo to zgodilo, je ona sama že prej napovedala eni od vaščank, zato je šla ta za njo v cerkev in bila priča župnikovemu izpadu. Kmalu zatem je župnik dobil močne bolečine v glavi. Niti zdravnik mu ni mogel pomagati in je oglušel. Bogzogarca se je preselila v Vuzenico v grad. Čeh je tudi vuzeniškega župnika nagovarjal, naj jo izžene. Vuzeniški župnik pa se je po nasvet obrnil k lavantinskemu škofu Mihaelu Napotniku in ta se je strinjal, da ženska ostane. *"Če bi takrat Hurta razrešili dolžnosti, bi storili župniji veliko uslugo. Pa ga niso hoteli še bolj razburjati. To je bilo leta 1902, ko smo za pomočnika dobili kaplana Franc Adlovseka. Ta je bil pa prijazen"*.

Do nesoglasij z župnikom je prihajalo tudi ob različnih cerkvenih slovesnostih, kot so bile procesije leta 1903 in 1904, ko so nosili kip Marije, ki ga je dal narediti Poltnik na procesiji na četrto nedeljo po veliki noči.

Zvonovi na Sv. Primožu pa niso le vabili k maši in molitvi, ampak so z njimi zvonili tudi proti slabemu vremenu. Ko so zvonili, so se ob njihovih zvokih težki oblaki kar razklali in nad zvonikom je bilo stalno jasno vreme, ki so ga kmetje izkoristili za košnjo ali žetev.

Leta 1904 je postal Ivan Mesner, gospodar Poltnikovega posestva ključar cerkve na Svetem Primožu. Ker je bil zvonik že močno majav, so ob pogrebih lahko zvonili le še z najmanjšim zvonom. Drugi ključar, ki je bil z župnikom v dobrih odnosih, je bil zelo skop in tako je denar za sveče in podobno dajal le Poltnik.

Kmetje so leta 1905 in 1906 želeli zgraditi nov zvonik. Poltnik se je zato odpravil k župniku in ga vprašal, če se strinja z gradnjo. Ker se župnik ni hotel odločiti, je šel Poltnik še do župana. Ta se je strinjal z gradnjo. Obljubil je, da bo napravil prošnjo na okraj in na namestnika, da bi morda dobili kakšno pomoč. Od okraja so dobili odgovor, da je cerkev občinska in naj jo financira občina. Od namestništva pa so sporočili, naj cerkev podrejo, če ni uporabna. Tudi škofija je soudeležbo odklonila.

Poltnik je na lepo nedeljo, ko so praznovali praznik njihovega zavetnika, sklical sestanek, na katerem so se dogovorili, kako se bodo lotili gradnje. Župan je dal v kroženje zbiralno polo, s katero so nabrali 180 goldinarjev. Če bi vedeli, kakšni stroški bodo nastali, se dela prav gotovo ne bi lotili. Za načrte je Poltnik najel mojstra Jamnika iz Vuhreda. Potem je prihajalo do nesoglasij tudi pri sami gradnji, tako da je delo, ki so ga začeli leta 1906, nadaljeval gradbenik Anton Kafel iz Vuzenice. Po pogodbi bi moral narediti za vsoto 600 goldinarjev obzidje zvonika s 3 m premerom notranjščine za pravilno postavitve zvonov ter jamčiti za izvedbo.

Med gradnjo je prihajalo do hudih zamer zaradi stroškov in pridobivanja materiala za gradnjo. Na Poltnikovem domu so uredili kovačijo, da so ostrili

železje za kamnolom, s katerim so pridobivali kamenje, kovati pa sta ga hodila na kmetijo dva delavca iz kovačije iz Mute.

Spomladi leta 1907, ko je sneg skopnel, so pričeli lomiti kamenje in gasiti apno kar v treh jamah. Maja so prišli zidarji in čeprav jih je veliko pomagalo pri sekanju kamenja, je bilo materiala šele za polovico. Zidarji so pri gradnji zahtevali 16 močnih travverz in les za ogrodje so v celoti navozili iz Poltnikovega posestva. Sproti so dovažali pesek, ki ga je že zmanjkovalo, saj je bila poraba pri gradnji zelo velika. Za obzidje so potrebovali kamne, ki so se dobro klesali. Oče Poltnik je vsak dan od daleč nosil kamne in železje ter sodeloval pri gradnji. Njegov sin Gregor je vozil z vprego, Ivan pa je, takrat star 13 let, skrbel za volovske vprege. Mati in sestre so ostale same za vse delo doma, pa še hrano so morale priskrbeti tako bratom kot delavcem v kamnolomu, do koder je bilo uro hoda. Zvečer so tudi zidarjem pripravile boljšo hrano, "da niso bili le pri polenti", kot je zapisal avtor.

Pri gradnji so pomagali tudi drugi vaščani, posebej še, kadar je bilo treba spravljati kamenje in ogrodje. Vsak teden si je gradnjo ogledal tudi glavar in vzpodbujal zidarje, da bodo naredili dovolj trdno obzidje, saj je bilo to potrebno zaradi teže zvonov. Kot je bila navada, so glavarja zidarji terjali za mošt. Včasih jim je prinesel pravega, včasih pa mešanega s kisom, da bi prihranil pri pijači, kar so seveda takoj ugotovili.

Junija 1907 je zašlo delo v kritično fazo. Pomoč se je zmanjšala, dela pa je bilo vedno več in oče je skoraj obupal, da dela ne bodo mogli končati. Še vola, ki sta bila vsak dan vprežena, sta zbolela zaradi napora⁶⁷ in kazalo je, da gre vse narobe.

Do jeseni leta 1907 so zgradili zvonik do lin in čez zimo prenehali z delom. Z gradnjo so nadaljevali spomladi leta 1908 in takrat sta se tudi glavar in kaplan Kodrič domenila, da bosta naročila zvonove. Šli so v Vuzenico in s seboj so povabili tudi Poltnika. Za uglasitev zvonov se zvok določi na citrah. Ko je kaplan izbral glas, je vprašal, če se s tem strinjajo. Poltnika je zanimalo, kako težki bodo zvonovi glede na glas in kaplan mu je rekel, da glasovi ustrezajo največjemu za 400 kilogramov, drugi pa bi bili manjši. S tem pa se Poltnik ni strinjal, saj so ga ves čas priganjali, da mora zgraditi velik in trden zvonik, zdaj pa naj bi bil zvon po njegovem mnenju premajhen. Kaplanove ponudbe ni sprejel.

Zato so mu nekateri izkušeni ljudje svetovali, naj

⁶⁷ Za njuno stanje avtor uporabi izraz "vola sta sklanjala glave, bila otožna in krvosečna", kar pomeni, da se je od napora med njunim sečem znašla tudi kri. Pripravljali so se že, da jih bodo oddali mesarju, a po še eni vožnji na Sv. Primož sta tudi ta dva "čudežno ozdravela", kot zapiše avtor v kroniki. Voli so mu bili posebno pri srcu, saj je kot trinajstleten fantič skrbel zanje.

se obrne na organista v Marenberku,⁶⁸ ki naj bi že marsikje naročil lepe zvonove. Organist je res prišel, izmeril prostor in na orglah uglašil glasove za zvonove, težke 1000 kg, 600 kg in 400 kg. Ker se je Poltnik s tem strinjal, se je organist obrnil na proizvajalca Samasso, ki jim je posredoval ponudbo s ceno. Zvonove bi po dogovoru moral plačati okrajni glavar, ki pa se je zgovarjal, da je ob konverziji denar nekam zakopal – pod skalo, ki da je ne najde. Zato je za zvonove spet nabiral denar in ljudje so bili nezadovoljni, saj so že prej prispevali za gradnjo in so računali, da bo vsaj za zvonove dala posvetna gosposka.

Ko so bili že dogovorjeni, da bodo zvonove na lepo nedeljo junija 1908 z volovi potegnili do cerkve in jih namestili, so se proti njim zarotili nekateri iz trga Mute, med njimi župan Helbl in nek inženir ter izvedenec, ki je trdil, da zvonik ni dovolj trden za takšno težo zvonov. V resnici bi tako dobre zvonove radi namestili kar na cerkev na Muto, ne pa na podružnično cerkev nekje v hribih. O tajnem dogovoru v gostilni teden pred postavitvijo zvonov je Poltnika obvestil neki Tomaž, ki je prisluškoval gostilniškemu pogovoru. Zaradi zarote se je ujezil tudi zidarski mojster, ki je posredoval, da so poklicali komisijo iz Marenberka, naredili zapisnik o končanju del in ustreznosti zvonika, kar je potrdil tudi župan in z deli so nadaljevali tako, da so zvonove že v soboto popoldan potegnili v zvonik, in to od znotraj, da se ne bi videlo z Mute. Kljub nasprotovanju kaplana in župnika, ki sta v nedeljo celo poslala svojo komisijo iz Vuzenice na Primoža, da preveri trdnost obzidja in njegovo neprimernost za zvonove, so bili zvonovi že na svojem mestu, česar pa onadva nista vedela.

Ko je ta druga komisija prišla v nedeljo na Sv. Primož, sta se ključarja zaprla v zakristijo, komisija pa je hodila okoli cerkve, saj vanjo brez ključarjev ni mogla. Ko so nekoga vprašali, kje so zvonovi, jim je odgovoril, da so tam, kjer morajo biti. Tako so še nekaj časa hodili okoli cerkve, nato pa so odšli, ne da bi opravili nalogo, ki so jo dobili.

V cerkvi pa se je začelo pritrkovanje ali "trjančenje", kot pravijo tam in slovesnost za vse, ki so sodelovali pri tej tako dolgi in naporni gradnji. Zaključna dela z barvanjem ostrešja in namestitvijo pozlačene krogle in križa ter ometavanjem obzidja so se odvijala še po slovesnem zaključku, saj je bilo za prebivalce Primoža važno le, da so zvonove spravili v novi zvonik.

Sam prevoz zvonov je bil prava paša za oči, saj so jih vozili z voli, ki so jih dekleta okrasila s cvetjem. Zapisovalcu Ivanu Mesnerju je bilo žal, da tedaj še ni bilo toliko možnosti fotografije, ki bi zabeležila svečani dogodek. Največjega je vozil Gregor Mesner z vprego štirih parov volov, srednjega so vlekli trije pari in najmanjšega dva para volov.

Zvonovi so imeli res lepe glasove in zvonili so vsak dan zjutraj, opoldan in zvečer "ne pa kot zdaj, ko le čakajo, kdaj kdo denar prinese", je napisal v kroniko Ivan Mesner.

Graditelji zvonika so si želeli delo zaključiti tudi s posvetitvijo cerkve, zato je šel Poltnik prositi župnika, da povabi "gospoda škofa",⁶⁹ naj pride blagoslovit zgradbo. Župnik je bil zelo hud, češ da tega ni treba in da je to le znak napuha in bahavosti ter da naj namesto za pogostitev raje prispeva za faro. S tem pa se je zameril Poltniku, ki mu je očital, da je že daroval les dveh macesnov za cerkvene sedeže, ki pa jih očitno niso porabili v ta namen, saj jih v cerkvi ni bilo videti. Tako se je župnik ponudil, da bo enkrat prišel pogledat zvonove, za kar se mu je Poltnik zahvalil češ, "če pri gradnji niste hoteli pomagati, vas pa tudi za blagoslov ne rabimo".

Ko je bila avgusta 1908 na Muti birma, je prišel birmat škof Mihael Napotnik, ki ga je bil eden od nesojenih botrov obvestil, kakšnih težav je bil deležen cerkveni ključar Mesner pri gradnji zvonika. Hudo je okaral župnika zaradi njegove samovolje in se ni hotel udeležiti niti kosila, ki so mu ga priredili, saj so se na vse načine trudili, da se ne bi srečal s ključarjem. Škof je od drugih izvedel, kakšne težave je imel Poltnik pri gradnji stolpa in kako jih je uspešno rešil tudi brez pomoči župnika.

Ko so avgusta 1908 naredili na Primožu pri Poltniku po končani gradnji pregled stroškov glede na porabljeni material, ne da bi upoštevali svoje delo, ki je bilo večinoma "za čast božjo", so ugotovili, da so za gradnjo porabili 1456 goldinarjev. Od tega so v občini nabrali 200 goldinarjev, neka bolnica je za zaobljubo dala 50 goldinarjev, torej je Poltnik iz svojega žepa plačal 1206 goldinarjev, kar je bilo po tedanji vrednosti 4 pare 1200 kg težkih volov ali v času pisanja (leta 1965) nekaj nad 2 milijona tedanjih dinarjev. Dejansko je zvonik financiral Poltnik.

Poltnik je bil ključar še eno leto, nato pa je prosil v cerkvi, da izberejo drugega ključarja.

Cerkev na Svetem Primožu je daleč na okrog slovela po tem, da se je marsikomu vrnilo zdravje in v kroniki je Ivan Mesner zabeležil nekaj takih primerov, za katere se je govorilo, da so ozdraveli potem, ko so romali na Primoža. Po drugi strani pa naj bi se tistim, ki niso sodelovali pri gradnji ali pa so delali zdrahe, marsikaj slabega pripetilo, za kar prav tako navaja primere, ki so se širili od ust do ust. Z avtorjevimi besedami: "Lahko zatrdim, da je Primož le veliki pomočnik pa tudi natančen sodnik". Tako je za nekega Košarja napisal, da je rekel, da ne rabi pomoči, saj je druge vere. Druga vera pa mu ni pomagala in so ga sorodniki ubili. Breznik se je odrekel pomoči in ni hotel iti na Primoža, pa je v kratkem zbolel in umrl, pa tudi ostala družina je bila dlje časa bolna.

⁶⁸ Marenberk – zdaj Radlje ob Dravi.

⁶⁹ V kroniki je za škofa lep slovenski izraz nadpastir.

Nova maša Ivana Messnerja na Muti avgusta 1914 (last: Marija Topler, Muta).

Kot poseben dogodek je opisal birmo 23. julija 1914 na Muti, ko je prišel birmat škof Napotnik iz Marenberka. Pozdravili so ga po vaškem običaju s šrango⁷⁰ in pokanjem možnarjev, ko se je nenadoma stemnilo za četrto ure in ljudje so ugibali, kaj se je zgodilo. Kasneje so izvedeli, da je bil v tem času atentat v Sarajevu.⁷¹ Ta avtorjeva trditev sicer ni točna, prikazuje pa vero ljudi v tako imenovana "znamenja", ki napovedujejo nenavadne dogodke.

Avgusta 1914 je bila posvetitev njegovega sošolca in sorodnika Janeza Mesnerja za duhovnika, kar je bil seveda velik dogodek za vse na Primožu. "Čez nekoliko časa sem se mogu⁷² tudi jaz udeležiti tega svetovnega cirkusa do jeseni leta 1917, ko sem že bil pohabljen",⁷³ je na kratko opisal svojo udeležbo v prvi svetovni vojni.

Zvonove, ki so jih tako težko dobili, so v jeseni leta 1916 vojaki zaplenili. Čeprav je stari Poltnik komandirju povedal, da je cerkev privatna in da je sam skoraj vse financiral, mu je komandir brez jeze razložil, da je izdala deželna vlada mesec dni prej razglas, s katerim je obvestila ključarje, naj naredijo vlogo, da smejo obdržati zvonove če je cerkev privatna ali če jih rabijo v druge namene.

Na Muti je župnik v zvezi s tem razglasom sam napisal odgovor, da naj na podružnicah zvonove poberejo, samo na fari naj jih pustijo. Vojaki so pobrali najprej podružnične zvonove in nato še zvonove na Muti, tako da je ostal le mali zvon, ki je bil srebrn in ne iz bronu.

Po vojni je bil Ivan Poltnik mlajši, ker je služil v vojski, zadolžen za nadzor nad strelnim orožjem, kar je bilo v času bojev za severno mejo zelo pomembno. Vodil je tudi lovsko družino na Primožu, ki je varovala novoustanovljeno državno mejo, ki je prej ni bilo in je potekala po njihovem ozemlju.

Nove zvonove so na Primožu začeli nabavljati leta 1923 tedanji ključarji z zbiranjem denarja. Tokrat so jih naročili na Jesenicah, pri dvigovanju pa so že pripeljali granik.⁷⁴ Ko so hoteli vpeti nove zvonove v prejšnje glave, jim to ni uspelo. Zato so se obrnili na Ivana Mesnerja, avtorja tega zapisa, da je prilagodil vse potrebno, saj zvonovi niso mogli zvoniti. Sprva je sodelovanje odklonil, nato pa sta z očetom le privolila, da pomagata pri ponovni namestitvi zvonov. Zdelo pa se mu je vseeno dobro, da niti inženir niti delavci iz livarne tega niso zmogli, le onadva sta s svojimi izkušnjami rešila zapleten problem ali kot je to povedal: "Le midva z očetom kot začetnika zgraditve in vsega sva tudi končna ureditelja".

⁷⁰ Šranga se sicer običajno uporablja pri porokah. Na Koroškem pa so jo – ne vem, če jo še – uporabili tudi ob obisku cerkvenega dostojanstvenika.

⁷¹ Tukaj se je zapisovalec ali ljudski glas zmotil, saj je bil atentat 28. junija.

⁷² Moral.

⁷³ Ivan Mesner je iz prve svetovne vojne prišel leta 1917 kot invalid, saj so mu večkrat prestrelili roko.

⁷⁴ Dvigalo.

Zlata poroka Ivana in Marije Mesner junija 1932 (arhiv Marije Dornik).

Opis dogodkov zaključí s pripravami na zlato poroko svojih staršev, ki je bila na Svetem Primožu 20. junija 1932. Gostija je bila številno obiskana. *"Da je bila tako močna zgradba in tako veliki zvonovi je le zasluga graditelja jubilanta in njegovih pomočnikov. Dostojno bi bilo, da se tudi nasledniki tega spominjajo."*

Življenje na samotni kmetiji na Koroškem in v trgu Dravograd do druge svetovne vojne⁷⁵

Kristina Messner se je rodila 15. decembra 1891 kot peti otrok Janeza in Marije Messner. V šolo na Muto je hodila s svojim leto starejšim bratrancem Janezom Messnerjem, ki je stanoval s starši v Poltnikovi koči ali bajti nedaleč od Poltnikove hiše. Učitelji so kmalu ugotovili, da je zelo nadarjena, zato so očetu predlagali, naj ji omogoči nadaljevanje šolanja na učiteljskišči, kar si je tudi sama zelo želela. Oče je temu nasprotoval, češ da se njegovi otroci že ne bodo potepali brez vsega po svetu. Šolanje pa je lahko nadaljeval njen bratranec, ki je postal duhovnik. Kristinin oče si je želel, da bi se poročila na sosednjo kmetijo in bo tako lahko spet zaokrožil posest.

Življenje pa se je zasukalo drugače. Mladina se je tudi v začetku 20. stoletja srečevala na raznih sejmi in cerkvenih prireditvah, ki so bile na Muti. Kot članica Marijine družbe je Kristina spoznala Katro Pirtovšek, ta pa jo je seznanila s svojim bratom Jakobom. Na Muto sta prihajala na obisk k svojemu očetu Tomažu, ki je kot kovaški mojster vodil delo na kovačiji na Muti. Pirtovškovi so bili

doma iz Šmartnega ob Paki, kjer se je Tomaž⁷⁶ rodil kot nezakonski sin Marije Pirtovšek. V Mozirju se je 1879 poročil z Marijo Leskošek. Živelí so na Selah pri Slovenj Gradcu in imela sta štiri otroke. Od dveh sinov se je prvi sin Jože učil za mizarja pri stricu v Celju in umrl pri osemnajstih letih za tuberkulozo. Drugi sin Jakob pa se je izučil obrti – postal je pek in odprl svojo pekarno v Šempetru v Savinjski dolini. Sestra Katra in mama sta živeli na Selah pri Slovenj Gradcu in prodajali na sejmi in raznih romanjih slaščice in okraske. Nekaj časa sta živeli pri mlajši hčerki Mariji, ki je bila v Marenberku poročena s krojačem Gostenčnikom in je prav tako na sejmi prodajala njegove izdelke. Pogosto so se srečevali tudi na taborih, ki so ravno v tem času pomenili začetek političnega in kulturnega življenja Slovencev.

⁷⁶ Tomaž Pirtovšek se je rodil 7. decembra 1851 v Velikem vrhu 27, župnija Šmartno ob Paki kmečki hčeri Mariji Pirtoscheg. Z ženo Marijo Leskošek, rojeno 12. junija 1852 v Ljubiji 1, župnija Mozirje se je poročil 14. julija 1879. Pred poroko je stanoval na Lepih Njivah 25 v župniji Šmartno ob Paki. Nevestin oče je bil Johann Leskošek, kočar, preužitkar, po domače Jerisch, stanujoč v Ljubiji 1, mati pa pokojna Agnes, roj. Robida. V krstno knjigo sta vpisana le dva otroka Jakob, rojen 22. julija 1882 na Selah 82, umrl 24. februarja 1950 v Dravogradu, in Maria, roj. 14. avgusta 1884 na Selah 82, umrla 2. januarja 1953 v Dravogradu. Kje in kdaj sta bila rojena starejša otroka Jože in Katra, je zaenkrat znano le iz ustnih pričevanj. Podatki o družini Pirtovšek so iz arhiva mariborske škofije (gl. seznam virov na koncu). Za raziskavo, ki jo je opravil že leta 2006, se zahvaljujem Igorju Filipiču iz Nadškofijskega arhiva Maribor.

⁷⁵ Zapis je napisala Marija Dornik ob družinskem srečanju leta 1998. Dopolnjen je s pričevanji in literaturo.

*Jakob Pirtovšek z mamo Marijo, roj. Leskošek in sestro Marijo, por. Gostenčnik
(arhiv Marije Dornik).*

Ko je Jakob zasnubil Kristino pri njenem očetu, lastniku Poltnikove domačije, ki je tedaj obsegala 25 ha, mu je oče kot pogoj za poroko postavil zahtevo, da kupi hišo, da se njegova hči ne bo potikala po svetu, kot so se v očeh kmeta tedanji obrtniki podajali s trebuhom za kruhom. Sicer mu izbranec oziroma bolj natančno njegov socialni položaj ni bil všeč, saj so se za lepo Kristino zanimali tudi dediči sosednjih kmetij. Jakob Pirtovšek je zato s prihranki kupil v Studenicah pri Poljčanah hišo in v njej odprl pekovsko obrt. Poroka Jakoba Pirtovška in Kristine Messner je bila na Muti leta 1913, nato pa sta se preselila v Studenice. Tu se je rodil 1914 prvi sin Jože, po domače Pepi in leta 1915 drugi sin Vladimir. Začela pa se je prva svetovna vojna in tudi Jakob je bil mobiliziran v Kapfenberg. Kristina je še eno leto čakala v Studenicah, da bo vojne konec. Ker pa se to ni zgodilo, sama pa ni bila kos pekovski obrti, saj je poznala le delo na kmetiji, ne pa poslovanja, je hišo prodala, denar po nasvetu bratranca naložila v Krekovo zadružno hranilnico in odšla z dvema malima otrokoma živeti nazaj domov na Poltnikovo kmetijo na Sveti Primož. Leta 1917 je umrla na Selah tudi Jakobova mama in bila pokopana v Starem trgu pri Slovenj Gradcu, nekaj let za njo pa je umrla še Jakobova sestra Katarina.

Na Svetem Primožu se je življenje odvijalo kot vedno, saj na kmetiji, ki je bila precej stran od cest in kjer so pridelali vse, kar so rabili za življenje – od

hrane do lanu za obleke iz hodnega platna, ki so jih šivali doma in si iz ovčje volne pletli tople stvari za zimo, niso bili tako odvisni kot v trgu in mestu. Pri tkanju, preji in šivanju so bili udeleženi predvsem strici in tete, ki so neporočeni ostali na kmetiji. Ded je imel tudi velik čebelnjak, saj sladkorja niso kupovali, ampak so vse jedi sladili le s strdjo, kot pravijo medu na Koroškem. Zaradi pomanjkanja soli, ki je niso kupovali, je bila v družini tudi velika golšavost – predvsem ded je imel veliko golšo kot znak pomanjkanja joda. Golšavost je bila na Koroškem endemična do druge svetovne vojne.

Kristina je bila kot mnoge ženske na Koroškem aktivna pri zbiranju podpisov za majniško deklaracijo, ki je za vse predstavljala v prvi vrsti čimprejšnji konec vojne pa tudi preureditev skupne države.

Jakob se je iz vojne vrnil kot invalid, saj je bil pri topničarjih in ob pomanjkanju vlečne živine so v topove vpregli kar vojake, tako da je dobil kilo. Poškodba ga je ovirala tudi pri nadaljnjem poklicnem delu. Druga težava pa je bila slaba menjava denarja ob propadu države. Za denar, ki ga je z vsemi svojimi prihranki in ženino doto porabil za nakup hiše v Studenicah in ki ga je Kristina vložila v hranilnico ob nastanku nove države SHS, je dobil le eno četrtno vrednosti. Po vrnitvi je Jakob najprej najel hišo s pekarno v Marenberku, kjer se je 1. oktobra 1919 rodila hči Marija. Po Koroškem so v

Poltnikovi pri sodarjenju. Ivan Messner starejši je drugi z desne, Ivan Mesner mlajši pa tretji (arhiv Marije Dornik).

Pekarna Pirtovšek v Dravogradu leta 1925 (arhiv Marije Dornik).

tem času potekali še hudi boji, saj je po Dravski dolini potekala akcija Majstrovih borcev, ki so osvobajali slovensko Koroško vse do Celovca. V teh bojih je padel tudi Franjo Malgaj, ki je s svojo četo osvobodil Dravograd.⁷⁷

Pirtovškovi so se v Dravograd preselili leta 1920 in najprej vzeli v najem Bernardijevo hišo, v kateri je že bila pekarna. Ker pa dogovor o nakupu ni bil uspešen, se je Jakob odločil za nakup največje hiše v Dravogradu,⁷⁸ ki je bila sredi trga in je bila precej obremenjena s hipotekami, saj je njen lastnik Jamnik, ki je imel paromlin v Otiškem vrhu, prav tako trpel zaradi vojne ogromne izgube in dolgov ni bil sposoben poplačati. Hišo so kupili skupaj z dolgi. V hišo je moral vložiti še 25.000 din, da jo je popravil in predelal v pekarno.

V njej je bil sprva zaposlen samo Jakob, nato je imel še enega pomočnika, za peka pa sta se izučila tudi starejša dva sinova Jože in Vlado. S kruhom ni zalagala le trga, ampak ga je prodajala vse do Črneč na drugi strani Drave. Prodajalno so imeli tudi na meji z Avstrijo. Oče je cele noči pekel kruh, starejši otroci pa so ga morali še pred šolo s koškom na hrbtu raznesti vsem stalnim odjemalcem. Mati je razen tega, da je vsako leto rodila, vodila celotno gospodinjstvo, ki je obsegalo tudi delo na vrtu in njivah. Zaradi težkega dela je kar štirikrat rodila mrtvega otroka. Za transport so imeli tudi kočijo z enim konjem, ki jo je vozila kočijažinja Mica v oddaljenejša kraja po hribih. Za to so ji plačevali, hkrati pa je igrala vlogo nekakšnega ženitnega posrednika. Otroci, ki so se rojevali skoraj vsako leto, so pogosto umrli še majhni: Gabrijela v starosti dveh let, Anica stara pol leta in Karl star še ne eno leto.⁷⁹ Starejši otroci so morali paziti na mlajše.

Mama Kristina je poskrbela tudi za svojo sestro Marijo, ki je hudo zbolela in je z mladoletno hčerko Ivanko prišla živeti s kmetije, kjer je pustila starejše tri otroke pri babici in dedku k njej v Dravograd, kjer je tudi umrla. Nato je poskrbela še za šolanje nečakinje, ki se je izučila za slaščičarko. V družini Pirtovšek je preživelo le sedem otrok. Mati Kristina je skupaj z zadnjim otrokom umrla na porodu leta 1935, stara komaj 44 let.⁸⁰

Jakob je prva leta po vojni vozil tudi puchov motor, kar se je naučil v času vojne. Motor pa je bil tudi prva stvar, ki je šla od hiše za poplačilo upnikov. Potem sta Jakob in Kristina, ko so hipoteke postale nevzdržne, sklenila prodati polovico hiše Jakobovi sestri Mariji, da so lahko poplačali vsaj del dolgov. Prodaja je bila leta 1926. Za nadaljnje poplačilo so potem odprodajali postopoma dele njiv, ko so jih kupili hkrati s hišo, tako, da jim je na koncu ostal le še vrt.

Po smrti žene je ostal Jakob sam s petimi mladoletnimi otroki. Starejša sinova sta si poiskala delo drugje, Marija pa je za zaslužkom prekrizarila celo Jugoslavijo in s svojimi skromnimi dohodki pomagala odplačati dolgove, da hiša ni šla na dražbo. Oče sam tudi zaradi posledic vojne, ki so mu vedno bolj načenjali zdravje, ni več zdržal in je obrt tudi zaradi smrti najstarejšega sina leta 1937 opustil. Edini dohodek družine je bilo oddajanje prostorov v podnajem drugim obrtnikom, med drugim tudi beguncu s Primorskega mizarju Makovcu. Družina je kljub težkemu socialnemu položaju ostajala v prvi vrsti narodno zavedna.

Vsi otroci so osnovno šolo obiskovali v Dravogradu. Marija se je nato vpisala v meščansko šolo v Slovenj Gradcu.⁸¹ Njena mama Kristina se sama ni mogla šolati, zato si je sama pri sebi obljubila, da bo to omogočila vsaj svojim otrokom, in prva, ki je bila deležna šolanja, je bila torej Marija. Meščansko šolo je obiskovala vse do mamine smrti. Zaradi težkih socialnih razmer in pomanjkanja denarja je morala

⁷⁷ Franjo Malgaj, slovenski častnik in pesnik se je rodil 10. novembra 1894 v Hruševcu pri Šenjurju, umrl pa je 6. maja 1919 na Tolstem vrhu, ko se mu je sprožila bomba, ki jo je nosil za pasom. Na kraju smrti so mu postavili spomenik, ki so ga pa Nemci med drugo svetovno vojno uničili. Zapis o ponovni postavitvi spomenika Franju Malgaju leta 1947 je bil prvi članek, ki ga je Marija Pirtovšek poslala kot dopisnica Ljudski Pravic, kjer je kmalu nato postala novinarka.

⁷⁸ Curk, *Dravograd z okolico*, str. 24. Hiša takrat s številko Dravograd 24 (danes Trg 4. julija 41) je bila vse do protestantizma kapitelj cerkve Sv. Vida in je bila skupaj z njo zgrajena kot ena najstarejših stavb v trgu okrog leta 1200. Ker so se v dobi reformacije kanoniki poluteranili, je kapitelj prenehal delovati, hkrati pa so sedež župnije od cerkve Sv. Vida prenesli k župni cerkvi Sv. Janeza. Na fasadi hiše je kartuša s skoraj uničeno fresko sv. Trojice iz začetka 18. stoletja. Notranjščina je obokana. Stavba je sestavni del sosednje hiše, ki je bila v začetku 18. stoletja prezidana. Vse do leta 1925 je bila ena hiša, ki se je šele po prodaji delila na dva dela. V literaturi je napačna navedna, da sta hiši 41 in 43 sestavljali eno hišo do leta 1825 – pravilno: do leta 1925. Ves ta kompleks, ki je z vrtom segal do gospodarske ulice v ozadju, je predstavljal enotno, prvotno cerkveno 14-osno poslopje s tremi portali v vsaki 3,5 osi in s fasadno fresko v sredini.

⁷⁹ Pirtovškovi otroci so bili: Jože 1923–1937; Vlado 1915–1985; Marija 1919–2004; Gabrijela r. 24. 10. 1921, u. 2. 5.

1923; mrtvorjeni fant 17. 9. 1922; Stanislava 1923, u. 2003; Anica 27. 4. 1925, u. 14. 11. 1925; Ivan 1926, u. 1994; Karl r. 4. 11. 1927, u. 20. 2. 1928; mrtvorjeni fant 9. 4. 1929; Kristina 1931; mrtvorjena deklica 3. 11. 1932 in Jakob 1934–1982. Za natančne podatke o mrtvorjenih otrocih se zahvaljujem Ivanu Filipiču iz Nadškofijskega arhiva v Mariboru, ki je podatke poiskal s pomočjo mrljskih knjig, saj nekaj letnikov rojstnih knjig manjka. Po teh podatkih bi bilo otrok štirinajst. Po pripovedovanju naj bi se rodila tudi dvojčka, kar pa v mrljski knjigi ni zabeleženo. Morda je šlo za prezgodnji porod ali spontani splav. V tem primeru bi bilo vseh otrok šestnajst. Danes je živa samo še Kristina, poročena Zupanc, ki živi v Dravogradu.

⁸⁰ Umrla je 3. septembra 1935 v bolnici v Slovenj Gradcu in bila pokopana v Dravogradu skupaj s svojo mrtvorjeno deklico. O njuni smrti mi je posredovala podatke Uprava enota Dravograd, oddelek za matične zadeve, za kar se jim zahvaljujem.

⁸¹ Dornik, Mija, Biti otrok je težko. Resnična božična zgodba izpred mnogih let, *Naša žena*, št. 4, april 1992, str. 37–38.

Pevsko društvo Dravogradskega Zvona leta 1929 (arhiv Marije Dornik).

šolanje prekiniti in ga je nadaljevala šele po drugi svetovni vojni. Najstarejša brata sta se rada ukvarjala s športom in sta si za prve prihranke kupila – Jože kolo, Vlado pa smuči. Oba sta telovadila pri Sokolu, saj je bil to čas olimpijske uvrstitve Leona Štuklja, ki so mu želeli biti vsi mladi podobni. Šport, s katerim jih je seznanil oče Jakob je bilo plavanje. Po obveznem nedeljskem sprehodu, ki se je zaključil v gostilni, je poleti plavanja vse otroke naučil tako, da je vsakega posebej z visoke skale vrgel v Dravo. Vsi so splavali – seveda bi jih, če bi bilo treba, rešil. S tem načinom pouka pa je naredil veliko skrbi mami Kristini, ki se ji seveda na kmetiji na Poltnikovem ni niti sanjalo, da obstaja kaj takega, kot je plavanje, in jo je bilo močno strah za otroke.

V Dravogradu, ki je leta 1937 postal sedež sreza, kamor so ga prenesli iz Prevalj, sta bili tudi dve pošti. Ena pogodbeni je bila prav v trgu, druga državna pa na drugi strani Drave. V tej pošti v trgu je dvoletno prostovoljno pripravništvo od leta 1936 do 1938 opravljala tudi Dana Lukanc,⁸² hči inšpek-

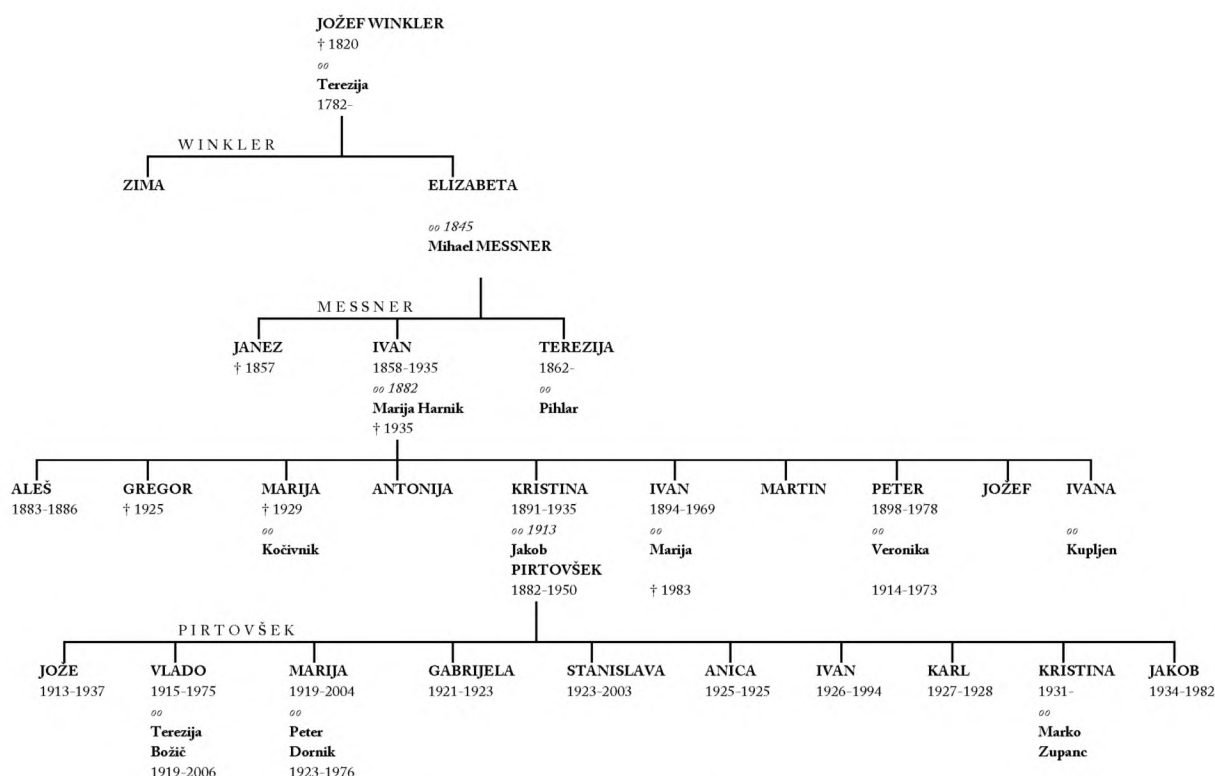
torja na ministrstvu za promet, ki se je vrnila iz Beograda, da bi skrbela za svojo staro mamo, gostilničarko v Podklancu pri Dravogradu. Imela je več bratov, ki so obiskovali gimnazijo v Kranju. Kadar pa so bili v Dravogradu so na nedeljske izlete hodili na Uršljo goro. S seboj so jemali tudi Marijo in Dano. Na Uršlji gori se je leta 1937 pri plezanju s prijatelji ponesrečil najstarejši brat Jože Pirtovšek.

Marija je bila prva v družini, ki je dosegla visoko izobrazbo.⁸³ Po vojni je postala novinarka, se preselila v Ljubljano in se tu poročila s kolegom novinarjem Petrom Dornikom, s katerim sta se spoznala, ko je pisal o elektrarni Dravograd, kjer je bila zaposlena med vojno in po njej. Po prometni nesreči je zaradi njenih posledic morala opustiti službo, zato se je v teh letih izobraževala in se nato ponovno zaposlila. Najprej je končala gimnazijo, ki jo je morala zapustiti ob mamini smrti. Želela je študirati primerjalno književnost, vpisala pa se je na pravo, študij zaključila v štirih letih in naredila tudi pravosodni izpit in bila sodnica. V času študija in tudi po upokojitvi pa je med drugimi temami pisala v časopise in revije o ljudeh, ki jih je imela na Koroškem najraje: o Lovru Kuharju – Prežihovem Vo-

⁸² Dana Lukanc, rojena 29. maja 1920 na Meži, je bila hči železniškega uradnika, ki je leta 1929 postal inšpektor v ministrstvu za promet v Beogradu. Z njim se je preselila vsa družina. Otroci so hodili na počitnice v Dravograd, kjer je imela njihova babica gostilno. Zaradi gospodarske krize je tudi ta nehala obratovati leta 1934, ko je lastnica zbolela in 1936 umrla. Dana Lukanc je po opravljenem pripravništvu, ki je bilo brezplačno, ostala na pošti v Dravogradu vse do leta 1943, ko so jo Nemci aretirali in odgnali v taborišče, kjer je 27. januarja 1945 dočakala osvoboditev. V istem času je eden njenih bratov padel kot partizan na Sremski fronti, drugi pa je sodeloval pri osvobajanju Dravograda leta 1945. V Dravograd se je vrnila jeseni 1945. Po vojni je bila od leta 1948 do upokojitve 1978 upravnica in direktorica pošte, ki je od predvojnih štirih zaposlenih v dveh enotah narasla na 20 pošt s 140 zaposlenimi. Leta 1950 jo je pred usodo žrtv

dachauskih procesov, v katere so jo kot preživelo taboriščnico hoteli vplesti, rešila odvetnica dr. Ljuba Prenner (izjava Dane Lukanc avtorici 27. 1. 2008).

⁸³ V naslednji generaciji se je število otrok z visoko izobrazbo povečevalo. Dr. Vladimir Topler, vnuk Ivana Mesnerja, je bil v letih 1998 do 2006 dva mandata direktor bolnišnice Slovenj Gradec. Vrečič, Marko, Intervju z dr. Vladimirom Toplerjem. Parlament s srcem in razumom, *Prepib*, 08/94, leto IV, 3. maj 1994, str. 8–9.

Rodovnik Winkler–Messner–Pirtovšek.

rancu,⁸⁴ o Francu Ksaverju Mešku, duhovniku na Selah in slovenskem pisatelju, ki ji je bil za vzgled, o gradnji gimnazije in študijske knjižnice na Ravnah na Koroškem in o njenem ravnatelju dr. Francu Sušniku,⁸⁵ o odvetnici in prijateljici dr. Ljubi Prenner,⁸⁶ o prijateljici pisateljici Branki Jurca,⁸⁷ o bratrancu Jožetu Lampretu,⁸⁸ verskem referentu XIV. divizije in mnogih drugih. Tudi zadnjih skoraj dvajset let po upokojitvi je preživela v Dravogradu, saj je, Koroška Mojca, kot so jo klicali njeni najbližji, vedno smatrala življenje v Ljubljani kot "začasno delo". Umrla je 17. decembra 2004 na Koroškem.

Svoja zadnja leta je pri svojih otrocih preživel tudi Tomaž Pirtovšek, ki je po smrti žene in ene hčerke imel oba preostala otroka v Dravogradu. Izmenoma sta skrbela zanj vse do smrti leta 1926. Sicer pa so za starejše ljudi brez sredstev in

družinskih članov, ki bi skrbeli zanje, v Dravogradu zgradili tako imenovano ubožnico ali kot so jo ljudje imenovali s ponemčenko "armenhaus". Bivanje v ubožnici je bilo znak socialne revščine. V njej so našli zatočišče vaški posebnosti – pogosto prizadeti zaradi golšavosti, ki je bila na tem področju kar precej prisotna in ki je v določenih primerih pomenila tudi duševno nerazvitost.

V Dravogradu je bilo med obema vojnama precej razvito kulturno življenje. Dravograjsko pevsko društvo Zvon je prirejalo igre, pustne zabave in sploh skrbelo za družabno življenje, ki je bilo kljub vedno težjim socialnim razmeram kar živahno.

Razen socialnih razmer pa so se zaostrovale tudi narodnostne razmere. Z naraščajočim nacional-socialističnim gibanjem se je tudi v Dravogradu pričela ponovno zbujati narodnostna nestrpnost med nemškim in slovenskim prebivalstvom.⁸⁹ Ob začetku druge svetovne vojne je tako domača peta kolona ovajala sorojake drugačnega prepričanja ali porekla in na podlagi tega so Nemci naredili izselitvene liste. Na njej so se znašli tudi člani družine Pirtovšek z oznako Nemcem neprijaznih, saj sta bila oba sinova pri Sokolu. Do izselitve družine v prvem valu sicer ni prišlo, so pa iz Dravograda že leta 1941 izselili v Srbijo več družin.⁹⁰

⁸⁴ Dornik, Mojca, Ob peti obletnici smrti Prežihovega Voranca. Da bi njegovi siroteji živeli lepše, *Delavska enotnost*, 18. 2. 1955, št. 7, str. 7.

⁸⁵ Dornik, Marija, Moji spomini na srečanja z ravnateljem ravenske gimnazije dr. Francem Sušnikom, neobjavljeno.

⁸⁶ Dornik, Marija, Prava služabnica pravice. Resnična zgodba o odvetnici dr. Ljubi Prenner, *Naša žena*, št. 5, maj 1992, str. 34–35.

⁸⁷ Dornik, Mojca, Trdoživa kot koprive s Krasa. Osemdeset let Branke Jurca, *Naša žena*, št. 6, junij 1994, str. 13.

⁸⁸ Dornik, Mojca, Duhovnik, ki je bil marksist in partizan. Ob dvajsetletnici smrti Jožeta Lampreta, *Delo*, 27. maja 1989 (sobotna priloga; Dornik, Mojca, Duhovnik in revolucionar. Nekaj postaj na življenjski poti Jožeta Lampreta, *Borec*, letnik XLII, št. 10–11, letnik 1990, str. 912–946).

⁸⁹ Milač, *Kdo solze naše posuši*, str. 32–34.

⁹⁰ *Dravograd 1185–1985*, str. 49–50.

Marija Pirtovšek s sestrčno Marijo Mesner na Poltnikovi kajži leta 1942 (arhiv Marije Dornik).

V času vojne so za Pirtovškove obiski na Poltnikovi kmetiji pomenili tudi pomoč pri prehrani. Ko se je Vladimir Pirtovšek ob koncu leta 1941 poročil, so poročno kosilo priredili pri Poltniku. Tu je ostala tudi vsa bala njegove neveste Terezije Božič, ki pa je z ostalimi stvarmi v hiši zgorela leta 1944. Potem ko je bil mlajši brat Ivan kot mnogi Slovenci komaj sedemnajstleten leta 1943 prisilno mobiliziran v nemško vojsko, je starejši Vladimir pozimi naslednje leto odšel v partizane. Na srečo so vsi Pirtovškovi vojno preživel. Vladimir se je vrnil maja 1945 in v pekarni, ki jo je za svoje potrebe rekvirirala vojska, spet pekel kruh za vojaške enote. Ivan Pirtovšek se je iz ruskega ujetništva vrnil oktobra 1945, težak komaj 40 kilogramov. Ker je vse svoje poklicno življenje delal v elektrarni Dravograd, je izkušnje iz ujetništva podoživel, ko je pred upokojitvijo leta 1985 urejal arhiv elektrarne in pri tem naletel na podatke o ruskih vojaških ujetnikih, ki so jo pomagali graditi in mnogi pri tem izgubili življenje.⁹¹

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Nadškofijski arhiv Maribor

Mrliške knjige Dravograd 1925–1927, 1932–1935.

Poročne knjige Mozirje 1786–1851, 1871–1879.

Rojstne knjige Dravograd 1920–1923, 1927–1931.

Rojstne knjige Mozirje 1804–1848, 1848–1871.

Rojstne knjige Stari trg pri Slovenj Gradcu 1860–1886.

Rojstne knjige Šmartno ob Paki 1835–1859.

Zasebni arhiv Marije Dornik, Ljubljana.

Zasebni arhiv Rozine Brumnik in družine Mesner, po domače Poltnik, Sv. Primož.

Zasebni arhiv Marije Topler, Muta.

LITERATURA

Curk, Jože: *Dravograd z okolico*. Maribor : Obzorja, 1985.

Dravograd 1185–1985, 800 let. Dravograd : Skupščina občine, 1985.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Koroška od A do Ž, priročnik za popotnika in poslovnega človeka. Maribor : Pomurska založba, 1999.

Milač, Metod: *Kdo solze naše posuši. Doživetja slovenskega dijaka med drugo svetovno vojno*. Celje : Mohorjeva družba, 2003.

Pust, Anton in dr. (ur.): *Palme mučeništva : ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in bogoslovci in nekateri verni laiki*. V Celju : Mohorjeva družba, 1994.

Pirtovšek, Ivan: *Grobišče Rusov v Črnečah*. V: Messner, Janko: *Morišče Dravograd*. Dravograd : Skupščina občine, 1985, str. 46–50.

⁹¹ Pirtovšek, *Grobišče Rusov v Črnečah*.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Chronik des Poltnik-Anwesens bei Sv. Primož (St. Primus) oberhalb von Muta (Hohenmauten)

Das Leben auf einem Bauernhof am Sv. Primož und im Markt Dravograd (Unterdrauburg) in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts

Das Leben auf dem Poltnik-Anwesen bei Sv. Primož (St. Primus) oberhalb von Muta (Hohenmauten) wird im ersten Teil anhand der Aufzeichnung in einer Familienchronik dargestellt, die von den Verhältnissen auf dem Anwesen handelt, seit sich die beiden Poltnik-Vorfahren mütterlicherseits 1764 hier niedergelassen hatten. Auf die Beschreibung der Familienverhältnisse folgt der zweite Teil mit einem Bericht über den Bau des Kirchturms von Sv. Primož zwischen 1907 und 1908, der von Ivan Mesner d. Ä. fast zur Gänze finanziert und errichtet wurde. Dieses Bauvorhaben wurde von seinem Sohn und Nachfolger auf dem Anwesen Ivan Mesner d. J. beschrieben, der als dreizehnjähriger Junge daran beteiligt war. Berichtet

wird auch über die Verhältnisse, die zur Bauzeit herrschten, die Verstimmungen mit den geistlichen und weltlichen Behörden sowie der feste Wille der einheimischen Bevölkerung, aus eigenen Kräften neue Glocken in ihrem Dorf anzubringen, was ihr letztendlich auch gelang.

Im dritten Teil wird der Unterschied zwischen dem Leben auf einem autarken Bauernhof und dem Markt Dravograd (Unterdrauburg) zwischen 1920 und 1935 beschrieben, wie sie es Kristina Mesner, verheiratet mit dem Bäcker Jakob Pirtovšek, erlebt hat. Es handelte sich um eine Großfamilie, wo für Kinder, kranke Verwandte und gebrechliche Eltern nach Kräften Sorge getragen wurde. Den Kindern wurde bereits ein regelmäßiger Schulunterricht, aber auch die Möglichkeit sportlicher Betätigung in ihrer Freizeit geboten, wobei letztere sehr beschränkt war, weil die Kinder schon früh zur Gewerbetätigkeit herangezogen wurden. Die Lage eines Gewerbetreibenden verschlechterte sich infolge der Wirtschaftskrise, aber auch der Familienverhältnisse, beträchtlich. Der Beitrag endet mit der Beschreibung der Verhältnisse unmittelbar vor dem Zweiten Weltkrieg. Das Leben wird auf der Grundlage der Memoiren der Tochter Marija Dornik beschrieben, so wie sie sie in Zeitungen anlässlich des Familientreffens 1998 veröffentlicht hat.

In memoriam

Alojz Krivograd (1934–2007)

Konec meseca maja 2007, ko se je pomlad prevešala v poletje, je sklenil svojo življenjsko pot dolgoletni direktor Koroškega muzeja Ravne na Koroškem, zgodovinar, profesor, raziskovalec, častni član Zgodovinskega društva za Koroško in častni občan Občine Ravne na Koroškem cenjeni Alojz Krivograd. Rodil se je aprila 1934 na Belšaku v občini Pliberk, potem pa odraščal pri Spodnjem Konečniku na Koroškem Selovcu. Njegova šolska leta so bila zaznamovana z občutenjem strahot druge svetovne vojne, kar je za vedno ostalo v njegovem spominu. Po maturi na ravenški gimnaziji je izbral študij zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Na Ravne, na gimnazijo se je vrnil leta 1962, kjer je potem skoraj dve desetletji poučeval generacije gimnazijcev. Nadebudne in vedoželjne dijake je vzpodbujal k raziskovanju in jih pri zgodovinskem krožku navajal k kritičnemu branju in uporabi zgodovinskih virov.

Ko je leta 1979 prevzel vodenje Koroškega muzeja Ravne na Koroškem, takrat imenovanega še Delavski muzej, se je zavedal pomena poslanstva te ustanove in svoje vloge pri uresničevanju le-tega. Zato je ob nastopu službe v domoznanskem glasilu Koroški fužinar objavil članek *O delu in načrtih Delavskega muzeja Ravne na Koroškem* ter o vprašanjih muzejske dejavnosti in preučevanju preteklosti ravske občine in koroške krajine, v katerem je predstavil tudi dolgoročne cilje v razvoju te dejavnosti. Kot profesor zgodovine z dolgoletno pedagoško prakso je poznal tovrstne probleme v muzeju in mlajše kolege seznanjal z metodami tega dela ter hkrati skupaj z njimi uvajal sodobne pristope dela z obiskovalci.

Alojz Krivograd je eden prvih muzealcev na Koroškem, ki se je zavedal pomena muzeološkega pristopa k varovanju, zbiranju in predstavljanju kulturne dediščine. V 80. letih je z načrtnim in

vztrajnim terenskim delom, v katerega je vključeval tudi študente etnologije, ohranil dragocene dokumente danes že izginule kmečke stavbne dediščine in ustvaril več tisoč fotografskih posnetkov ter več sto opisov, načrtov in skic kmečkih hiš, kašč, skednjev in drugih stavb. Evidentiranje kulturne dediščine na terenu, njeno zbiranje, dokumentiranje in varovanje so naloge, ki od vsakega kustosa zahtevajo določeno samoiniciativnost in angažiranje. Pri profesorju Krivogradu so bile te lastnosti še posebno izrazite, saj je bil kar nekaj let edini strokovni sodelavec v muzeju. Bogastvo in pestrost kulturne dediščine Koroške ter že zbrano in tudi razstavljeno gradivo pa je bilo preobsežno, zato je bil eden od njegovih ciljev za širitev dejavnosti pridobiti strokovne sodelavce. V začetku 90. let je znal in uspel vzpostaviti pogoje za uspešen razvoj ravskega muzeja, ki je v letu osamosvojitve Slovenije postal samostojni javni zavod, s čimer so se ustanovi odprle dejanske možnosti uspešnega razvoja.

Pri načrtovanju le-tega je kot krono opravljenih nalog videl v monografski sintezi zgodovinskega razvoja Koroške, katere temelj je bilo raziskovalno delo in pridobivanje novih znanj ter vedenj o gradivu, ki ga hrani muzej, zato je z velikim žarom proučeval gospodarsko zgodovino Koroške in predvsem socialni položaj delavcev. Ker se je zavedal tudi pomena primarnih virov, je kar nekaj let vsako sredo odhajal v Pokrajinski arhiv Maribor in pregledoval obsežen, takrat le delno urejen arhivski fond Okraja Dravograd. Zanimali so ga predvsem dokumenti, ki so razkrivali podatke o socialni zgodovini v obdobju med obema svetovnima vojnama v Mežiški dolini. Na podlagi teh dokumentov so nastala besedila o delavskem gibanju, o gibanju za boljše ekonomske, socialne in delovne pogoje delavcev v času pred drugo svetovno vojno. Pozornost je namenil mezdam rudarjev, železarjev in drugih delavcev ter preračunaval njihovo realno vrednost v primerjavi s cenami osnovnih živil. Kot zgodovinar pa je pisal tudi o Narodnoosvobodilnem boju v Mežiški dolini.

V zadnjih letih so njegovo raziskovalno pozornost pritegnili oglarji v Zoisovi železarni v Mislinji na prehodu iz 18. v 19. stoletje. Pri tem je uporabil arhivske dokumente iz ohranjenega fonda mislinjske železarne, ki obsega čez 40 škatel. Fond je desetletje dolgo list za listom, dokument za dokumentom vztrajno urejal in nam ob urejenih arhivalijah zapustil tudi obsežen seznam listin nastalih od leta 1754 do druge polovice 19. stoletja.

Rezultate raziskovalnega dela je objavljaj v različnih poljudnih in strokovnih publikacijah, kot so: *Med Peco in Pohorjem*, *Koroški fužinar*, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, *Argo*, *Koroški zbornik*, *Zgodovinski časopis* itd. Ob Krivogradovi 70-letnici je muzej zbral njegova najpomembnejša besedila v zbornik z naslovom *Prispevki k zgodovini koroške*

krajine, v katerem so na 384 straneh zbrani le avtorjevi najpomembnejši prispevki s področja muzejskega dela, gospodarske zgodovine, družbenega življenja med vojnama, boja za svobodo in ocene dela drugih.

Med objavljenimi izbranimi besedili so raziskave, v katerih je podal oris industrializacije Mežiške doline, kjer so že v 17. stoletju v pogorju Pece pridobivali svinčeno rudo, ob reki Meži pa postavili prve fužine. Pod vplivom industrijske revolucije je Mežiška dolina že v 19. stoletju doživela razcvet rudarstva s pridobivanjem svinca v zgornjem delu Mežiške doline in premoga na Lešah ter razvojem železarne na Prevaljah in jeklarne na bližnjih Ravnah, takrat v Guštanju. Na Prevaljah so Rosthorni v začetku 19. stoletja postavili eno izmed prvih pudlarn v monarhiji in v njej že v 30. letih izdelali železniške tirnice za severno Ferdinandovo železnico. V tistem času je na Prevaljah Joseph Schlegel iznašel način uporabe rjavega premoga pri pudljanju, kar je bila pomembna tehnološka novost v kurilni tehnologiji. Pozneje so tu uvedli še druge pomembne novosti za uspešnejšo in kvalitetnejšo proizvodnjo. V sosednjem Guštanju se je iz fužin razvila pudlarna in valjarna, kjer so izdelovali predvsem kvalitetna jekla. V raziskavah novejšega datuma se je Krivograd posvečal predvsem Zoisovi železarni v Mislinji, kjer so od srede 18. stoletja v plavžu talili surovo železo, v kovačnicah pa kovali različne vrste železnih palic, ki so jih največ izvažali v Italijo.

Del gospodarske zgodovine, ki mu je namenil precej prostora, je bilo delavsko gibanje, ki ima začetke v času liberalnega kapitalizma, v času industrializacije in rasti delavskega razreda ter je povezano z resnično potrebo po izboljšanju delovnih in življenjskih pogojev, ki so jih od konca 19. stoletja delavci postavljali preko sindikalnih organizacij. Krivograd v raziskavah ugotavlja za obdobje med obema svetovnima vojnoma skrajno neugodne socialne razmere rudniških, jeklarskih, papirniških in drugih delavcev ter njihovih družin. Ob tem obravnava tudi vključenost delavcev v strokovne organizacije in politične stranke, kar jim je omogočilo večjo učinkovitost pri uveljavljanju zahtev. V eni izmed raziskav je osvetlil vzroke in posledice stavke kamnosekov v Josipdolu in Hudem Kotu leta 1938. Z vprašanjem delavskega gibanja pa sta povezana tudi nastanek in delovanje Komunistične partije, ki je s programom in aktivnostjo članov našla odziv med delavci v Mežiški dolini. Med ustanovitelji stranke je bil Prežihov Voranc.

Med večletnim pregledovanjem arhivskih virov je Krivograd našel tudi dovolj gradiva o delovanju društev, še posebno društev Svoboda. Vsak kraj v Mežiški dolini je imel njegovo podružnico, aktivnosti članov pa so bile usmerjene v dramsko in telovadno dejavnost. Z amaterskim gledališčem so se takrat ukvarjala še druga društva v Mežiški in Drav-

ski dolini. Krivograd je pisal tudi o zgodovini narodnoosvobodilnega boja na Koroškem in je avtor temeljnega prispevka v delu *Spomeniki in znamenja NOB v Mežiški dolini*. V spominski publikaciji žrtvam druge svetovne vojne je v soavtorstvu zbral podatke, ki govorijo o visokem številu žrtev prebivalcev Mežiške doline v letih druge svetovne vojne.

Zbornik predstavlja pomemben prispevek k poznavanju življenja v dolinah Meže, Mislinje in Drave, zato bo koristna literatura bodočim raziskovalcem in odličen vir mladim zgodovinarjem.

Alojz Krivograd je svojo ustvarjalno energijo in vztrajnost delil tudi v Zgodovinskem društvu za Koroško, ki mu je predsedoval več let. Ob življenjskem jubileju mu je društvo podelilo naziv častni član in mu tako izkazalo spoštovanje do njegovega dela in prispevka k razvoju društva. Žar raziskovalca in njegova vztrajnost sta se odražala tudi v njegovem uredniškem delu za *Zbornik koroškega zgodovinskega društva*, ko je po upokojitvi prevzel naloge glavnega urednika in vztrajno zbiral prispevke ter še bolj vztrajno iskal sredstva pri vseh županih dvanajstih koroških občin.

O Zborniku zgodovinskega društva sva se pogovarjala tudi v teh zadnjih mesecih njegovega življenja, ko je že vedel, da se je vanj naselila težka in huda bolezen. Pisal je spomine na otroška leta. Skupaj sva se spominjala dela v muzeju in ponosen je bil na našo razstavo *Mežiška dolina – utrip zadnjih tristo let*, ki je nastala na podlagi raziskave o načinu življenja v občini Ravne na Koroškem v 20. stoletju, in na sodelovanje Koroškega muzeja na deželni razstavi o rudarstvu in železarstvu na Koroškem leta 1995 v Hüttenbergu.

Občina Ravne na Koroškem je profesorja Alojza Krivograda leta 2005 imenovala za častnega občana in s tem izkazala spoštovanje do njegovega neprecenljivega dela. Z vsestranskim delom, ki je vedno presegalo okvire običajnih opravil in dolžnosti, je aktivno sodeloval pri ohranjanju zgodovinskega spomina in kulturne dediščine matične občine in celotne Koroške. S tem je sodeloval pri uveljavitvi imena mesta in občine doma in v tujini ter v zgodovinskih in muzejskih strokovnih krogih.

Ko sem leta 1984 prišla v službo v muzej, sva postala sodelavca in potem več kot desetletje skupaj snovala razvoj Koroškega muzeja Ravne na Koroškem, ki ga je vodil 17 let. Tudi po upokojitvi je rad prihajal med svoje sodelavce in z veseljem sodeloval kot predavatelj, raziskovalec in svetovalec. Veselil se je naših uspehov in ni ostal brezbrizen ob težavah in ovirah, ki so se nas dotaknile. Pozorno in sočutno je spremljal naše delo, v življenju pa ostal zvest svojim načelom. Bil je pedagog, raziskovalec, kustos in direktor, predvsem pa učitelj, mentor, sodelavec in prijatelj.¹

Karla Oder

¹ Skrajšan prispevek je bil objavljen v občinskem glasilu Občine Ravne na Koroškem *Ravenski razgledi*, november 2007, str. 44.